

БЛАНЕ НОНЕСКИ

ГРАМАТИКА
НА МАКЕДОНСКИОТ
ЛИТЕРАТУРЕН ЈАЗИК

**БЛАЖЕ КОНЕСКИ: ИЗБРАНИ ДЕЛА
ВО СЕДУМ КНИГИ**

БЛАЖЕ КОНЕСКИ

ГРАМАТИКА
НА МАКЕДОНСКИОТ
ЛИТЕРАТУРЕН ЈАЗИК

ДЕЛ I и II

КУЛТУРА
СКОПЈЕ
1967

ПРЕДГОВОР КОН I ДЕЛ

Работата над граматикава, од која сега излегува првиот дел, се развиваше постепено за последниве две-три години откако се издава „Македонски јазик“. Некои партии беа заправо и пишувани за тоа списание. Имав една главна цел: да дадам таква македонска граматика што и по опфатот на материјалот и по начинот на неговото третирање ќе послужи во ова време како извесна основа за граматиките наменети специјално за школската практика, од какви кај нас се чувствува голема потреба, и од друга страна да дадам таква граматика што во ова време ќе може да го уведе секој наш културен човек во материјата на литературниот јазик. Кога го повторувам изразот *во ова време*, сакам само да го подвлечам фактот дека е неизбежна извесна непотполност сè дури не бидат во посебни работи, и до сите подробности, расчленети прашањата во врска со обликот на македонскиот јазик. Се разбира дека постигањето на тоа ги надминува можностите на еден човек, а бара координирани усилби од повеќе работници на јазичното поле и бара повеќе време одошто нам ни стоеше досега на располагање.

Претставувајќи така поглед во структурата на нашиот литературен јазик од денешниот момент, оваа граматика придобива и една особеност што нужно произлегува од степенот на неговиот развиток. Таа не дава само опис на јазичните факти, ами зема и активно становиште по одредени прашања, со цел да се постигне изедначеност, да се придонесе за унификацијата на литературниот јазик. Отаде во неа и еден нужен белег на нормативност, како наместа и извесен дискусионен пристап. Единствениот облик на литературниот јазик, создаден врз основата на централните говори, е безусловната претпоставка од која се трга. Во овој дел на граматиката укажувањето на особеностите на дијалектниот изговор наспрема она што се налага како норма во литературниот јазик ја има токму таа цел да се придонесе, преку разликувањето, за полесното усвојување на книжевниот изговор. Ова, сосем јасно, има оставено свој отпечаток на строежот на граматиката.

Објаснувањето на основните граматички термини не можеше да биде задача на една ваква граматика, иако е овде понекогаш и тоа правено. Се претполага, значи, дека читателот веќе ја владее најнужната терминологија. Сепак ќе надевам дека граматиката ќе им биде достапна на доста широк круг читатели (така е пишувана) и дека со неа ќе можат да се служат професорите и учителите во својата практична работа над мајчиниот јазик, студентите и учениците од вишите класови, како и сите наши културни луѓе што покажуваат интерес за прашањата на литературниот јазик.

Скопје, август 1952 г.

Б. К.

КОН II ИЗДАНИЕ

Во ова издание се извршени на извесни места скратувања, скоро исклучиво во уводот. Освен прецизирањето на одделни формулации, не се вршени други поважни измени во текстот на претходното издание.

Скопје, 15 ноември 1956 г.

Б. К.

ПРЕДГОВОР КОН II ДЕЛ

За карактерот и намената на граматикава се кажа во предговорот кон I дел. Овде се потребни неколку кратки објасненија.

Само во најнужна мерка се даваат во овој дел основните поими од теоријата за зборовните групи. Се надевам, од друга страна, дека конкретниот материјал е доволно илустративен иако полната исцрпност останува желба за иднината. Формите се проследени со забелешки за нивните значења во реченицата. Но тоа не значи дека овој дел дава преглед и на синтаксата на нашиот јазик: многу работи се во овој поглед само сумарно засегнати, така што едно системно излагање на синтактичната материја претстои допрва.

Тоа што во овој дел претставува поинакво третирање на составот на зборовните групи отколку што било кај нас уобичаено, — иде всушност како примена, пренесување на оние заклучоци до кои доаѓа во ново време словенската граматика (сп. на пример: В. В. Виноградов, *Русский язык, грамматическое учение о словах*, 1947). Впрочем тоа е сторено, со извесни варијанти, во однос на нашиот јазик и пред излегувањето на оваа граматика, во убавата и прегледна „Грамматика на македонскиот литературен јазик“ (Скопје, 1952, на англиски) од Х. Г. Лант. Ревизијата особено на

некои термини, пренесени механички кај нас (а кои и самиот порано сум ги употребувал), се наложи од несоодветството меѓу тие термини и живата јазична материја. Во граматикава, на дадените места, се образлага зошто е нужна една таква ревизија. Ние не треба да го испуштаме моментот да го извршиме тоа дури уште навикот не ги загврдил сосем во употребата споменатите термини, со кои само се замаглува вистинскиот облик на нашиот јазик.

Примерите во овој дел од граматикава се земени главно од нашата проза, многу помалку од поезијата и од разговорниот јазик. Искористена е притоа во значителна мерка и народната проза. Примерите од народните умотворби се дадени како што се прво запишани, само со денешен правопис. Мислам дека при читањето нема да се чувствува како пречка нивниот посебен облик, зашто се од друга страна тие примери често пати многу показателни и особено потребни за илустрација, кога знаеме дека нашата уметничка проза сè уште не е доволно разрасната.

Скопје, ноември 1953 г.

Б. К.

КОН ОВА ИЗДАНИЕ

Грамматиката излегува сега вторпат во целосно издание. Првпат таа излезе во една книга во 1965 г. („Просветно дело“, Скопје). Овде се репродуцира текстот на тоа издание, кое од своја страна беше направено спрема изданието на I дел од 1957 г. и на II дел од 1954 г.

Скопје, 14. VII. 1967 г.

Б. К.

ДЕЛ I
УВОД. ЗА ГЛАСОВИТЕ.
ЗА АКЦЕНТОТ

У В О Д

ЈАЗИКОТ НА СЛОВЕНСКАТА ПИСМЕНОСТ ВО МАКЕДОНИЈА

РАЗВИТОКОТ НА СОВРЕМЕНИОТ МАКЕДОНСКИ ЛИТЕРАТУРЕН ЈАЗИК

1. Ке дадеме во почетокот една, макар колку и сумарна слика за развитокот на јазикот на словенската писменост кај нас до најново време. Од овој преглед ќе се види дека корените на нашиот денешен литературен јазик се впиваат во наследството на една писменост што од векови наваму носи во Македонија извесно самобитно јазично обележје.

ЈАЗИКОТ НА СЛОВЕНСКАТА ПИСМЕНОСТ ВО МАКЕДОНИЈА ДОКАЈ 16 ВЕК

2. Словенската писменост во Македонија се затврдува при крајот на 9 и во почетокот на 10 век, кога учениците на Кирила и Методија — Климент и Наум создаваат во Охрид едно од најстарите и најпознати културни словенски жаришта. Книжевната дејност што се развива тогаш е главно преводачка и препишувачка, но се јавуваат и некои оригинални творби, како што се на

пример похвалните слова и проповедите од Кли-
мента.

Јазикот на таа книжнина, денеска обично на-
речуван старословенски јазик, беше изграден врз
основа на солунскиот македонски дијалект. Во
словенските земји каде што беше пренесен заедно
со писменоста тој јазик преживуваше измени, при-
мајќи во себе елементи од говорот на различните
словенски средини. Важно е да подвлечеме дека
тој јазик, заснован како што рековме на македон-
ски дијалект, иако како јазик на црковната лите-
ратура предаван по традиција главно во устано-
вениот вид, сепак во писменоста што се развиваше
во нашата земја ги одразуваше во извесна
мерка промените што настануваа во нашите на-
родни говори по времето на Кирила и Методија.
По таков начин оние неколку зачувани старосло-
венски текстови од Македонија¹⁾, кои потекнуваат
приближно откај крајот на 10 до почетокот на 12
век, покажуваат јазични особености што недво-
смыслено ги сврзуваат со македонската средина.
Една таква најзначителна нивна јазична црта е
тн. замена на еровите во затворен слог: ъ > о
(сънѣ > сон), ѣ > е (дънѣ > ден). Оваа црта и де-
неска е карактеристичен белег на македонската
јазична опшност.

Писмената активност сврзана со Охридската
школа, создадена од Климента и Наума, се изде-
лува — и по употребата на глаголска азбука и по
подоследното придружување кон јазичните и ре-
дакциони особености на најстарите, кирилometo-

1) С. Куљбакин констатира дека „Македонскиот
произлез на Асемановото евангелие, Синајскиот псалтир
и Синајскиот еухологиј не е од никого поставен под со-
мнение“. Кон овие ракописи тој го придружува и Зограф-
ското четвороевангелие, додека за Мариинското четво-
роевангелие и Клоцовиот зборник не може сосем сигурно
да се установи дали се сврзуваат со некој северномаке-
донски говор или се препишани од македонски оригинал
во српскохрватската јазична област (сп. S. M. Kul'bakin,
Du classement des textes vieux-slaves, Revue des études
slaves, II, 1922, p. 200).

диевски текстови — од писмената активност на Преславската школа, заснована во Источна Бугарија, а во која, покрај употребата на кирилицата, се забележуваат во поголем степен изразени јазични и редакциони подновувања. Ватрослав Јагиќ, еден од највидните слависти, укажувајќи на ова двојство во раниот период на словенската писменост, кое, како што вели — „понатаму уште поостро се изрази“, го подвлекува и моментот дека влијанието на најстарите бугарски и македонски текстови се ширело во одредени правци во другите словенски земји. „Едната група (источната) — заклучува Јагиќ — важеше како извор за Русија, другата (западната) за Србија и Хрватска...“ (V. Jagić, *Evangelium Dobromiri*, II, Wien 1898, s. 111).

Во најново време, во книгата „Manuel du vieux slave“, францускиот научник Андре Вајан ги употребува термините *старомакедонски* и *старобугарски* за да ја означи разликата во јазикот на најстарата словенска писменост во Македонија и во Бугарија. „Разликите меѓу старомакедонскиот и старобугарскиот се лежерни, но пак осетни; тие се јавуваат особено во речникот, но исто така и во граматиката. Тие се покажуваат во случаите кога имаме исти текст во двете верзии: Евангелието и Евангелистарот од Сава, хомелијата од Епифана дадена во Клоцовиот и во Супрасалскиот зборник“ (таму, 13).

3. Првата словенска азбука што се употребуваше и во Македонија беше глаголицата, т.е. онаа азбука што беше составена од Кирила. Меѓутоа, најдоцна при крајот на 10 век почнува кај нас да се употребува и кирилицата, како што тоа го посведочува познатата надгробна плоча на Самуила од 993 г., најдена во преспанското село Герман. Кирилицата постепено надвладувала, така што веќе во 12 век таа во препишувачката практика ја заменува глаголицата. Но дека и глаголицата не била заборавена најмалку до почето-

кот на 13 век ни сведочи спорадичното пишување на букви па и на цели редови со глаголица во извесни текстови од тоа време (Охридскиот апостол, Болонскиот псалтир и др.). За некои од тие споменици, на пример за Охридскиот апостол, со право се претполага дека биле препишувани од глаголски старословенски оригинал, што значи дека препишувачите сè уште знаеле да ја читаат глаголицата.

4. Прашањата сврзани со јазичните карактерности на словенската писменост во Македонија во времето од 12—14 век сè уште не се во доволна мерка изјаснети. Оттогаш ни се останати доста писмени споменици што уште чекаат на една подробна лингвистичка анализа, за да можат на право место да се постават фактите содржани во нив.

Меѓутоа и од досегашните испитувања е јасно дека не само што се продолжува онаа самобитна традиција од старословенската епоха, ами таа уште и се продлабочува. Книжевната активност била, како што се гледа, особено жива околу некои културни центри, каков што е Охрид во југозападна и Кратово, со Лесновскиот манастир, во североисточна Македонија. Во тие средишта се создавале извесни правописни навици, повеќе или помалку обопштени, во целокупноста на кои може да се согледа постоење на одделни правописни школи кај нас во тоа време. Со доволна основа може на пример да се зборува за Охридска правописна школа, кон која се однесува еден број на споменици (Охридскиот апостол, Болонскиот псалтир, Битолскиот триод и др.), за кои се знае дека потекнуваат од Охридско или приближените нему краишта, а кои покажуваат, покрај некои заеднички правописни особености, и извесни јазични црти што им се својствени баш на нашите југозападни дијалекти. Со Кратовскиот книжевен центар се сврзани исто повеќе зачувани текстови, како Лесновскиот паренесис од 1353 г., Станисла-

еовиот пролог од 1330 г. и др. Во јазикот тие покажуваат одлики што им се во оваа преодна област заеднички на нашите северни говори со соседните српски говори. Така, изговорот *у* наместо *ж* (роука), наставка *-мо* за 1 л. мн. сегашно време и др.

Според една сосем провизорна сметка, направена од бугарскиот филолог Б. Цонев, од Македонија би потекнувале околу 80 ракописа дојдени до нас, од 12 до 14 век. Овие споменици досега обично во славистиката се наречуваа со името *среднобугарски*, иако фактички мораше да се прави секогаш разлика меѓу македонските и бугарските споменици од тој период, ако се сакаше правилно да се осмисли материјалот што тие го даваа; зашто првиот услов за тоа е — да се знае макар колку приближно во која средина е пишувани дадениот текст и каков бил родниот говор на пишувачот. Терминот *среднобугарски* внесува баш во овој поглед нејасност, а настрана тоа што тој денеска, при постоењето на македонска и бугарска нација, и на македонски и бугарски литературен јазик, никако не се оправдува.

Ова не значи превидување на навистина тесните врски и заемни влијанија во јазикот на словенската писменост во Македонија и Бугарија од 12 до 14 век, ами сосем наспротив — тоа е единствениот пат да се сфати и опсегот и правецот на тие заемности. И навистина, секоја што-годе научна класификација на писмените споменици наречувани среднобугарски мора да доведе веднаш до нивната поделба во две групи: бугарска и македонска. Кон тоа води логиката на самите јазични факти што се одразени во тие споменици.

Таков е случајот на пример со досега несомнено најдобрата нивна класификација, направена од С. М. Куљбакин (*Du classement des manuscrits dits moyen-bulgares, Revue des études slaves*, III, 1923, pp. 221—241; IV, 1924, pp. 24—52). Освен спомениците со црти на нашите говори преодни накај

српската јазична област (в. горе), Куљбакин ги изделува македонските текстови пред сè по замената ъ > о (сон) покрај ъ > е (ден). Тој укажа и на други јазични особености карактеристични за нив како целост, а и на такви што ги одликуваат само некои текстови, давајќи ни можност да изделуваме нивни подгрупи и да ги сврзуваме поблиску со едни или други наши дијалекти. Така е за спомениците од охридскиот круг карактеристично што во нив место ст. сл. група ч^л се пишува чж (чждо). Дека во таквото пишување е изразен живиот народен говор се гледа од денешното охридско ч^{до} (од ж се добил во охридскиот говор темниот вокал ъ). Од другите подгрупи што ги изделува Куљбакин ќе ја споменеме уште онаа, претставена од Хлудовиот паримејник, во која групите цѣ, сѣ се заменети со ца, са (цана, сало). Ако побараме во кои наши говори ја имаме денеска таа замена, ќе видиме дека се во прашање некои повардарски и источномакедонски говори (тиквешкиот, штипскиот и др.). Со ова поточно се установува врската на дадените споменици со една одредена говорна средина.

Како заклучок од изнесеното за нашите споменици од 12—14 век следува дека во нивниот јазик, кој претставува продолжение на старословенскиот, имаме ред белези што ја одликуваат јазично словенската писменост во Македонија во тој период како една особена варијанта наспрема писменоста во соседните словенски земји.

5. Од 14 век сè повеќе почнува во Македонија да се засилува влијанието на српската рецензија на старословенскиот јазик. Причината за тоа беше пред сè приклучувањето на македонските краишта во составот на тогашната српска држава. Главните одлики во српската рецензија се следните: пишувањето само на ъ место ъ и њ, оу место ж (роука и сл.), е место њ (редь и сл.); во морфологијата: наставката -га (тога, доброга), -мо за 1 л. едн. сег. време (носимо) итн. Таа надвладува кај нас сè до

18 век, па служи како јазична основа и на такви споменици во кои се јавуваат веќе црти од современиот народен македонски јазик (на пр. Тиквешкиот зборник од 16—17 век, македонските дамаскини од истото време).

Сепак и во ова време се проследуваат видни траги од особеностите на македонската писменост во Средниот век. Не ретко се среќава употребата на њ (покрај њ), и на буквите ж и љ, карактеристични за поранешната словенска писменост кај нас. За пример ќе ги посочиме книгите пишувани кон средината на 16 век во манастирот Слепченски писмовник своеобразно се мешаат особеностите на српската рецензија со традиционалните македонски писмени особености (в. Ѓ. Иванов, Български старини из Македонија, с. 484).

6. По завојувањето на нашите земји од страна на Турците, условите за книжевна дејност станаа особено тешки. Затоа и имаме упадок на писменоста во тоа време. Што се однесува до јазикот нејзин, тој сега уште повеќе се оддалечува од својата старословенска основа, поради тоа што во него посилено навлегуваат елементи од народниот јазик. Ова се однесува пред сè до такви текстови што не беа од оној тесен круг на богослужбени книги (а во кои јазикот повеќе се држеше за традицијата), ами што служеа за прочит или пак претставуваа написи од практичната употреба.

Освен принижената писменост на препишувачите, поради немањето на нужната школовка, за ова придонесе пред сè фактот што нашиот народен јазик се беше значително изменил и оддалечил од оној тип што го претставуваше во времето од 9—11 век. Се стигна така до една голема разлика меѓу јазикот на писменоста, предаван во основното по традиција, и живиот јазик на народот. Природно дека пишувачите, недоволно запознати со нормите на стариот писмен јазик грешеа против нив, внесувајќи спонтано црти од својот говор.

Ваквите текстови се особено интересни за историјата на нашиот јазик во поново време, бидејќи ни посведочуваат во ред случаи, до кое време биле веќе извршени некои важни промени во неговата структура.

Меѓу најстарите ракописи во кои со доволна јасност се согледуваат особеностите на современиот македонски јазик спаѓаат „Сводната грамота на Зограф“ (И. Иванов, *ib.* 537—546) и „Калимановата грамота“ (*ib.*, 602—608). Тие поправо претставуваат фалсифицирани грамоти, направени со цел да се потврди правото на Зографскиот манастир во Света Гора над некои места. Пишувани се од една рака во почетокот на 16 век. По особеностите на јазикот во нив со полна сигурност се заклучува дека се составени од Македонец. Сп. на

пример: сось сълоугы, вѡс пот^кѡ, ѡтоува, іазь (лична замена), надворь, долчина (мн. за ср. род со карактеристичната македонска наставка -ина, -иња) итн.

Оставајќи ги настрана другите особености, овде ќе споменеме дека во овие ракописи се согледува извршената промена на деклинацијата во нашиот јазик: се гледа имено дека се генерализирала една именска форма и дека се изработени сосем други начини за изразување на падежните односи. Сп. на пр. оубоѡх се ѡ клѣтва; или: и ѡ тоува горѣ на врѣ^х брѣдѡ, и ѡ тоува дѡлѡ низ брѣдо... низ долчина на голѡма река, та на водѣница... итн. Имаме и случај на употреба на членската форма: доуганьѡите (Калимановата грамота).

Овие две грамоти во својата целост ни даваат многу интересен пример за своеобразната мешаница од различни правописни и јазични црти, нешто што беше впрочем, како што рековме погоре, карактеристично и за други наши текстови од ова време. Покрај карактеристиките на српската реченица, овде се забележува подражавање на по-

старата писменост во Македонија и Бугарија; што е пак особено важно — цртите од современиот македонски јазик наоѓаат како никогаш порано израз во тие два текста.

НАРОДНИОТ ЈАЗИК ВО ПРАКТИЧНАТА ПИСМЕНА УПОТРЕБА ВО ВРЕМЕТО ОД 16 ДО 19 ВЕК

7. Во времето од 16 до почетокот на 19 век можеме по ракописите сè појасно да го следиме процесот на постепено затврдување на современиот македонски народен јазик во писменоста. Природно дека најпрво тоа станува во писма, забелешки и сл., додека во текстовите со литературна содржина само многу постепено се развива тој процес, бидејќи е во нив далеку посилено влијанието на писмената традиција.

Така, на пример, еден образец на народен говор ни е зачуван во една Ерменија, препишана во 1728 година. Таа интересна книга, денеска сопственост на Филозофскиот факултет во Скопје, претставува препис од некаков руски оригинал. Како таква, ни дава важно указание за проникнување на руските книги во нашите краишта и за ширење на руската рецензија на црковнословенскиот јазик, кое нешто засилено се одвиваше во текот на 18 век, така што тој јазик и кај нас влезе во црковна употреба, истиснувајќи го српскословенскиот јазик.

Во споменатата Ерменија, пишувана во целост на јазик рускоцрковнословенски со некои примеси од нашиот јазик, имаме само еден мал текст (на л. 24 об.—25) на македонски. Овде го печатам тој текст така како што е во ракописот.¹⁾

Вѣрникъ со чпѣрто, како да прѣвиш дасѣ сѹ-
спитъ насѣнка.

¹⁾ со ' е овде заменет знакот ' над буквите.

Зѣми ѱ: дра̀ма чп̀рто, тpипоти илѣ чѣтиpы
 пpевáрено; ѱ зѣми ѱ дра̀ма сáнтpакá сáкáсъ ис-
 тpѣ сѣтно, турѣ вoедно стáкло со чп̀рто-то
 зáедно, пóслѣ згрѣй тремѣнтина вeнѣдичкá дра̀ма
 сѣ. Пóслѣ клáйго нáсолнце дáстóйт, пóслѣ зѣмиго
 (15)
 ўдирай со фърча на ѱкона нáсолнце, нáдгонѣ нá-
 топли ўдри тáко нáпpави.

Зборот *тpипоти* покажува дека се работи за наш западен говор со замена ж > о. И навистина преписувачот на оваа Ерменија, зографот Јанкула Силјанов, потекнува од малореканското село Тресонче. Иако мал, овој текст пак има за нас важност, особено дека ни покажува како нашите луѓе во напатствата сврзани со нивните занаети почнувале место црковниот да го употребуваат народниот јазик.

Народниот македонски јазик сè повеќе идеше до израз и во различни кратки записи во манастирските поменици, во таканаречените приписки на белините од книгите, каде што пишувањето обично соопштува некој настан значаен за неговиот личен живот или за животот на народот. Еве за пример една таква приписка што потекнува од 1741 г. од радовишкото село Дедино:

ѱ (ѱ, ѱ)

+ Сѣ бѣ ст'вовно е лѣ по̀па До̀уна̀о̀во. ѱ сѣ̀ло
 ѱ

Дедно. Да се знае што беше зло мошне. Бѣчоукъ. жито. петъ стоти' аспри. беше зло за чоудо големо. едно ѱгнѣ. за три гроша, ѱка соль петъ пари. ѱка вино. ѱ. пари. ока ракиѣ. ѱ. пари. та се ѱви браш'но ѱ зѣми, та се чини берикетъ. мошне. ѱка лепъ. за една аспра ѱка вино за аспра. та пак се ѱвиха глѣхци много и змий. та беше страхотиѣ. За чоудо не можеше човекъ да спие ноѣ. В лето ѱсѣд (1741). Сп. Иванов, Старини 175, Цонев, Опис II 29.

За илустрација на тоа како народниот јазик се затврдуваше во практичното писмено општење

меѓу нашите луѓе, нека ни послужи и овој текст, навистина од поново време (1814 г.), но кој е интересен веќе по тоа што претставува извесен правен акт — договор за ортаклук меѓу двајца трговци¹). Говорот е велешки:

Отъ денесъка овъде покажѣямъ како се чиниме орѣтаци сосъ х(аци) Тасета. И тѣриль х(аци) Тасе капеталь 5000 гроша броени пари да работатъ. Насреде отъ овиа пари, що ке имъ даде господъ — или ѣаръ или зараръ братъски да делатъ наполѣ. И имаме зборъ за четири години да работиме заедно орѣтакъликъ. Отъ како ке се свирѣши това време ако сака и еденъ и дрѣши пак можатъ за повеке време да останатъ. Затова правиме две писма едно како друго да се знае.

1814 јанѣаріа, 5, Башиносело

Асъ Хачи Тасе сѣ каиль
Јсъ Мано х Петко

Како е горе згрешено не сме покажале отъ овиа капеталь що требатъ повеке пари или десетъ хилѣди или дваесетъ да стои добир х Тасе секои патъ и да работатъ сосъ фаиде по 50 пари на месець на стото.

Несомнено дека ваквата употреба на нашиот јазик во секидневната писмена практика мораше да укаже важно влијание и во поглед на неговата употреба во книжевноста, воопшто во поглед на поставувањето прашањето за литературниот јазик што треба да се употребува во Македонија. Со таа употреба народниот јазик се налагаше во навикот на нашите луѓе како јазик што може да добие писмена обработка.

¹) Овој документ е објавен прво во „Македонски преглед“ V, 1, с. 117. Овде се, каде што треба, зборовите дадени разделено, поставена е интерпункција, испуштени се некои надредни знаци, а во другото е пишувањето на оригиналот точно предадено.

**ЗАТВРДУВАЊЕТО НА НАРОДНИОТ ЈАЗИК
ВО ЦРКОВНАТА ЛИТЕРАТУРА ДО ПОЧЕТОКОТ
НА 19 ВЕК**

8. Како што беше спомнато, во текстовите на црковната литература елементите од нашиот народен јазик постепено навлегуваат во времето од 16 до почетокот на 19 век. На прво време се работи за спорадично внесување на такви црти при препишувањето. Така, на пример, во познатиот „Тиквешки зборник“ од 17 век (некои го поставуваат дури во 16 век, сп. Цонев, Историја 1940, т. I, с. 217—218), се среќаваат аналитички форми за поредбените степени кај придавките: послатка, подобра, најблаго и сл., како и ред народни македонски зборови: мрџа, жерав, опаш, доупка, благо (= слатко), славџи, стомна итн. Овој ракопис, од родот на т. н. зборници со смесена содржина, во кои влегуваат религиозни раскази, поуки, житија и сл., е пишуван на јазик српскоцрковнословенски, со споменатите македонски елементи. Цонев (ib. 218) претполага дека тој е препишуван во Кратовско, тргајќи веројатно од србизмите во јазикот на зборникот. Ми се чини, меѓутоа, дека зборовите како ругиште (златоу роугишоу), брак (= свадба) повеќе би говореле за тоа оти зборникот е препишуван негде во југозападна Македонија (Охрид—Дебар), каде што тие зборови и денеска така се употребуваат.

Еден чекор напред во поглед на внесување на народниот јазик во литературата се прави во ракописите наречени „дамаскини“. Името нивно иде од името на грчкиот проповедник и црковен писател од 16 век — Дамаскин Студит. Проповедите на Дамаскина биле пишувани на новогрчки народен јазик, па како такви укажале влијание за употреба на народниот јазик и во нашите краишта. Меѓутоа со името „дамаскини“ кај нас се означуваат не само преведените Студитови проповеди, ами тоа станува пошироко, однесувајќи се вооп-

што на ракописите со јазик приближен до народниот или наполно народен.

Во кое време бил направен македонскиот превод на Дамаскиновите проповеди не беше до скоро доволно изјаснето. Се примаше дека тоа станало при крајот на 17 век. Но најновите изучувања покажаа уверливо дека преводот бил направен во втората половина на 16 век. Тој се сврзува со името на епископот пелагониски и прилепски Григориј.¹⁾

Иако во насловите на некои слова во дамаскините од овој круг стои дека се тие преведени на „простејши“ јазик, всушност тие се далеку од тоа да го претставуваат поцелосно народниот јазик. Во нивната основа е пак црковнословенскиот јазик од српска рецензија, навистина со ред отстапувања во правописот и со грешење особено во поглед на употребата на падежите, што укажува на преписувачи од македонската јазична територија. Народниот јазик е овде застапен пак само со одделни црти граматички и лексички. Еве неколку такви особености, извлечени од оние одломки што се дадени од преписите на Григоријевиот превод во книгата на П. А. Лавров „Дамаскинъ Студитъ и сборники его имени „дамаскины“ въ югославянској письменности“, Одеса 1899. Среќаваме, на пример, народни зборови како: тръчанѣ, втасоуаше, крешаше, равѣнь, рамо и сл.; начини на сврзување зборовите што му се својствени на современиот наш јазик: кошь гной, единъ оукръшь дрѣво; компаративни форми образувани со помошта на партикулата по-: понапрѣа, извесни фонетски особености од народниот јазик: оу-

1) Од петте порано познати преписи од тој превод три се, на жалост, уништени, уште недоволно испитани, при пожарот на Белградската народна библиотека во 1941 г. Другите два се наоѓаат во Русија. Пред извесно време беше најден во манастирот Пречиста, Кичевско, уште еден препис, прибрај сега во збирката на ракописи при Филозофскиот факултет, Скопје.

фаџахџсе, оуваџахџсе (се јавува изговорот *ф*, *в* место постарото *хв*-).

Макар што јазикот на првите македонски дамаскини е далеку од тоа да биде народен во основата, самото споменување на „простејшиот“ јазик не е факт без значење. Не се работи тука само за просто копирање на Дамаскина кој исто така го наречува јазикот на своите проповеди „прост“, ами се работи и за зародувањето на свеста дека треба да се пишува на јазик што му е разбран на народот. Ништо подобро не го илустрира ова тврдење од фактот дека веќе во дамаскините понови од преписите на Григоријевиот превод јазикот нагло се доближува до народниот. Од што беше обусловен овој процес? Несомнено важно место треба да му се оддели на книжевното влијание од културно понапреднатите земји, каква што беше тогаш и Грција, во кои народниот јазик порано отколку кај нас почна да се употребува во литературата. Исто така треба да се има предвид дека разликата меѓу народниот и традиционалниот црковен јазик беше толку голема што разбирањето на овој беше сврзано со ред мачнотии, со специјална подготовка за тоа. Но општествената основа за споменатиот процес треба да ја гледаме во првото време пред сè во онаа извесна демократизација на црквата што настана през турското ropство, зашто црквата беше таа што тогаш, како и порано во средниот век, ја управуваше книжеvnата работа. Црквите и манастирите, како главни културни жаришта, сега не се подржуваа веќе од христијански велможи, ами од најшироките народни слоеви. Еден поглед на помениците на пр. од Слeпченскиот манастир или од манастирот Трескавец, каде што се запишани имињата на дарителите, ќе нè увери веднаш во тоа. Ако сакаше црквата да воздејствува на оние што ја крепеа, требаше да им даде книга на разбран јазик. Ништо чудно тогаш што се јавуваат црковни луѓе да ја задоволат таа потреба.

Од 18 век не ни се, нажалост, засега познати македонски дамаскини во поголем број. Овде можеме да го посочиме зборникот издаден во „Споменик српске краљевске академије“ XXXI (1898). Тој по секоја веројатност е препишуван во говорната област јужно од Кратово, можеби во Лесновскиот манастир (за ова донекаде би говорело и тоа што овој необемен ракопис е пишуван на смена од четири раце — значи на место каде што имало собрани повеќе писмени луѓе). Очеvidно е дека за негова подлога имаат послужено различни текстови, од кои едни биле со српски а други со бугарски јазични белези. Овој зборник стои веќе некаде на средина меѓу црковниот и народниот јазик. Во секој случај народните елементи се во него застапени многу повеќе одошто во првите преписи на дамаскините. Меѓу другото, овде се јавуваат примери со употребата на членот: *самовилата, колџчецо* итн.; потоа случаи на аналитично изразување на падежните односи: *на бога, на друга вера, на мене, на кого* итн. Да не зборуваме на ова место за ред други народни елементи во овој ракопис, како во фонетиката и граматиката, така и во лексиката.

Пример на дамаскинарски текст на народен јазик имаме во еден тетовски ракопис, издаден од Н. А. Начов во „Периодическо списание“ кн. XXXIX, 1892 г. Начов е склон да приеме дека овој текст бил пишуван во првата половина на 19 век (таму, с. 418), додека А. Селишчев (Полог, 130) забележува дека можел да биде напишан при крајот на 18 или во почетокот на 19 век. За нас е овде важно да истакнеме дека тој носи веќе наполно обележје на текст на народен јазик (тетовски говор), додека примесите од црковниот јазик се во него сведени на најмала мерка. Инаку, дека такви текстови биле пишувани при крајот на 18 век и во самиот почеток на 19 век, тоа е факт несомнен, што го потврдуваат најдобро книгите на народен

јазик печатени во тоа време. Еве за пример една мала одломка од тетовскиот ракопис:

Разбрала маика м8 на светого Ивана, зела го детето, побегнала 8 планина да се скрие со него. Неможела да најде скривно место, се помолила бог8, се отворила една карпа, там8 се скриле и тамо ч8деса се сторило: еденъ изворъ вода протеколъ на карпата, финикъ дрво имало и тоа родно им се сторило, когаи било потребно да кина ѿдного, само дрво се наведн8вало и па се исправало. Сл8гите цареи го тражиле, него нашле, се вратиле м8 казале на царотъ. Пакъ ги прати царотъ каде татка м8 на светого Ивана. ѿнъ се згоди 8 црква, законъ чинеше. М8 велеа сл8гите: наиди ни сина ти твоего! И ѿнъ имреколъ: не знамъ сина мое кеде е. Пакъ царотъ прати сл8гите: ако не го дава, сина си, него да го 8биете (с. 423).

Од дамаскините беше веќе до почетокот на 19 век подготвена почвата за употребата на народниот јазик во литературата. Ништо чудно тогаш што во почетокот на тој век фатија да се јавуваат и печатени религиозно-поучни книги на македонски јазик.

ТЕКСТОВИ НА НАРОДЕН ЈАЗИК ПИШУВАНИ СО ГРЧКА АЗБУКА

9. Кога зборуваме за почетоците на нашиот современ писмен јазик, треба да им го одделиме заслуженото место и на оние работи што беа пишувани на различни наши дијалекти, но со грчка азбука. Грчкото влијание сè докај половината на 19 век беше толку силно, што во некои наши места по јужните краишта (на пр. во Охрид) речиси сосема беше заборавена словенската азбука. Да го споменеме само карактеристичниот случај дека Димитар Миладинов, еден од највидните борци за словенската просвета во Македонија, дури во својата педесетта година ја научува кирилицата. Па и самиот зборник на Миладиновци бил прво пи-

шуван со грчка азбука, па пред издавањето пре-пишан на кирилица од Константина Миладинов. Со еден збор, грчката азбука имаше до реченото време голема употреба во нашата земја.

Се разбира дека сето тоа што беше пишувано на народен македонски јазик а со грчка азбука не можеме да го изделуваме од општиот поток што водеше до изградувањето на посебен македонски литературен јазик. Азбуката е само надворешна облека, додека битното беше тоа што со таа азбука се изнесуваше писмено наш говор. Во времето на нашата културна преродба во 19 век кога се постави, како што ќе видиме, и прашањет на нашиот литературен јазик, една писмена традиција македонска веќе постоеше, и во неа влегуваше и книжнината пишувана со грчка азбука.

Освен во секидневната преписка, грчката азбука за бележење на наши текстови се употребува прво во школската практика, во речниците што им служеа на учениците за усвојување на грчкиот јазик — а во кои се дава грчки текст со наспореден македонски превод. Образец за еден таков речник имаме во познатиот „Четиријазичник“ на Даниила, кој истовремено претставува, со нашата паралела во него, и прв печатен македонски текст. Сосем јасно дека во оваа книга не треба да гледаме некаков принос управен кон тоа да се затврди пишувањето на наш јазик; целта на Даниила е јасно подвлечена од самиот него во предговорот на „Четиријазичникот“: тој сакаше да ја спомогне баш грцизацијата на нашиот народ, како и на Власите и Албанците, со тоа што им даваше учебник по кој ќе можат полесно да го усвојат грчкиот јазик. Но со текот на времето ваквото наспоредно употребување на нашиот јазик, со грчкиот доведе до токму обратен резултат — до затврдувањето на народниот јазик во писменоста.

„Четиријазичникот“ излезе во две изданија (второто, порашпирено, во Венеција 1802 г.; еден егземплар од оваа многу ретка книга се наоѓа во

библиотеката на Филозофскиот факултет во Скопје). По сè искажува дека првото издание, кое за сега ни е познато само по тоа како што е препечатено од Вилјам Мартин-Лик ((William Martin-Leake. Researches in Greece. London 1814), било излезено во 1794 г. пак во Венеција. Ова се поткрепува со едно писмо од Даниила, испратено на 13 април 1793 г. до охридскиот свештеник Стефан, со кое го моли да учествува во преводот од грчкиот текст на една книга што ја токми да ја издаде во Венеција (Сп. Иван Снегаров, Мак. пр. I, 1925, кн. 4, с. 55—56). На истото место Снегаров соопштува дека имал на рака една таква книга, печатена во 1794 година. По секоја веројатност тоа и ќе биде првото издание на „Четиријазичникот“. Претпоставката дека Стефан е преводачот на македонската паралела се поткрепува и од фактот што навистина говорот употребен во неа е охридски а не битолски, како што порано погрешно се мислеше¹). Еве неколку црти од јазикот на таа паралела што во својата целост го издаваат охридскиот говор: наставка *-ет* во 3 л. мн. сег. време: *сакает, аресает*; импер. на *-ите: дојдите*; итеративни форми како: *останвит, родвиш*; овие зборови со изговор карактеристичен за охридскиот говор: *фаштат, чужди, черевата, коленците, сфите, четфорток, песмите, циздот, убетките, кночко*; од лексиката: *непони, љубиш (= сакаш), влакот, чун, браноите, брак (= свадба), опитвам* и др.

Бележењето на зборовите во македонскиот дел на „Четиријазичникот“ издава човек што охридскиот говор му бил роден, зашто изговорот е предаден прецизно. Не стои така работата со синтаксата. Буквалниот превод, од збор до збор, од грчкиот јазик причинил што речениците да бидат главно неправилно склопени. Вакво нешто гледаме и во некои ракописни речници зачувани од

¹) в. А. Селищевъ, Очерки по македонској диалектологији, I, Казань 1918; А. Погореловъ, Даниловиѣтъ четириезичникъ, Сб. БАК, XVII, 1925.

19 век (сп. на пр. „Македонски јазик“ II, 5. с. 97—102).

„Четиријазичникот“ е од голема важност за нашата историска дијалектологија, бидејќи во него имаме фиксиран охридски текст од пред повеќе од век и половина, за кое време во охридскиот говор настанале веќе некои промени. Неговата важност се состои и во тоа што и покрај преднамерената цел на составувачот послужил како образец за ред такви ракописни речници, во кои наспоредно со грчкиот почнува да се употребува и народниот јазик. Двете негови изданија покажуваат дека тој станал баран учебник, а ова се потврдува и од фактот што во 1841 г. во солунската печатница на Теодосија се препечати, веќе со кирилица, грчката и македонската паралела од „Четиријазичникот“ во „Книга за навчение трихъ азиковъ“.

Но во оние наши места, каде што до половината на 19 век превладуваше грчката азбука, употребата на македонскиот народен говор не се ограничи само на таа помошна служба во наставата. Напротив, во тоа време се развива и доста оживена книжевно-преводачка дејност, со религиозна содржина. Познати ни се доста ракописи со црковни слова, поуки, молитви и сл. пишувани со грчка азбука, а се јавуваат на повеќе места и преводи од евангелието. Еден од тие преводи, направен од Павел Божигробски на воденски говор, беше дури и печатен во Солун 1852 г. (т. н. „Кониковско евангелие“). Сето ова сочинуваше цела мала книжница која, како што истакнавме погоре, влијаеше од своја страна при поставувањето на јазичното прашање во времето на преродбата.

Треба особено да укажеме на една важна јазична карактеристика на текстовите пишувани со грчка азбука. Тие настануваа таму каде што влијанието на словенската книга беше слабо, беа пишувани од луѓе кои често не знаеја ни да ја читаат кирилицата па затоа не можеа ни да се вли-

јаат во поглед на јазикот од она што кај нас тогаш се пренесуваше сè уште главно преку црковно-словенската книжнина. Меѓутоа, преведувајќи од грчки тие застапаа пред еден проблем: како да најдат соодветство за оние зборови и изрази од литературно обработениот грчки јазик што нашиот народен говор не можеше да им ги предложи. Па бидејќи не можеа да се угледаат на другите словенски јазици, ниту на црковнословенскиот, тие тргнаа овде по оној единствен и правилен пат — да го развиваат она што им го даваше народниот јазик, да творат нови зборови со неговите средства, да им придаваат нови нијанси во значењето на некои веќе налични зборови. За пример ќе земеме само два-три збора од ракописот опишан во „Македонски јазик“ II, 5. Така, таму се употребува место *богиња* — *богојца*, збор изведен по истиот оној начин како што се изведуваат во народниот јазик имињата на жените од машките имиња (на пример *Костојца* < *Костовица*). Зборот *седачи* се употребува со значење на *жители* (*седач* — изведено од глаголот *седи* односно *живее негде*). Така е создаден и зборот *опервач* (= *убиец*) од *опервит* (= *убива* во охридскиот говор) итн. Вакви и слични случаи можат да се приведат во голем број од нашите текстови пишувани со грчка азбука. Тие сведочат за еден позитивен и плоден напор да се доразвива народниот јазик, да се обогатува со нови изразни средства, да се прилагодува за литературна употреба. Нема нужда да се подвлекува колку е важна оваа појава на свесно јазично творештво во процесот на развитокот на нашиот литературен јазик.

МАКЕДОНСКОТО ЈАЗИЧНО ПРАШАЊЕ ВО 19 ВЕК

10. Во почетокот на 19 век се печатат книгите од Јоаким Крчовски и Кирил Пејчиновиќ. Тие по својата содржина се поврзуваат со црковно-поучната литература, а и по јазикот наставуваат на

она што беше веќе изразено во дамаскинарската книжнина. Меѓутоа, важноста на тие книги за затврдувањето на народниот јазик во писменоста далеку го надминува она што во овој поглед се постигаше со поранешните ракописи. Зашто тие проникнаа широко во народот и го налагаа народниот јазик со авторитетот на печатен текст. Покрај тоа, издавањето на тие книги бараше претходна организација за споможување и претплата меѓу доста голем број наши луѓе, а тоа значеше и живо потстакнување на интересот за книга на народен јазик. Во почетокот на 19 век кај нас беше веќе изделена една средина што се залагаше за развитокот на македонската писменост и просвета. Не се ограничуваше таа сега само со црковните луѓе. Неа ја сочинуваа пред сè нашите граѓани, трговците и занаетчиите, кои израснуваа веќе како еден слој што го водеше економскиот живот во Македонија и што почнуваше да пројавува сè повеќе грижи и за културно-просветните работи. Во ова време е доволно изјаснета функцијата на народниот јазик наспрема црковнословенскиот. На последниот му остануваше употребата за целите на богослужбата, додека народниот јазик се сфаќаше веќе, по изразот на Теодосија Синаитски, како оној „кључ от чилик“ што ги отвора срцата на простите луѓе, т.е. како единствено пригоден за народната просвета.

Меѓутоа, во нашата книжнина во првата половина на 19 век сè уште немаме изразено, надвор од ова признавање правото на народниот јазик за писмена употреба, едно сфаќање што ќе оди и понатаму, што ќе ја формулира потребата да се создаде унифициран литературен јазик и што ќе го укажува патот за таа унификација. Во ваков вид јазичното прашање се постави малку подоцна, кога и кај нас се јавија луѓе културно издигнати, што можеа со поголема подготовка и со разбирање да му пристапат на тоа прашање.

Карактеристиката на јазикот на Крчовски и Пејчиновиќ можеме овде да ја дадеме само во неколку главни линии. Крчовски пишуваше на североисточно македонско наречје (кај него црти од кратовскиот говор се примешуваат со некои и од говорната област јужно од Кратово). За неговиот јазик далеку не може да се каже дека е чисто народен. Елементите од црковниот јазик се јавуваат тука во не мала мерка. Покрај тоа, извесна мешаница на јазичните форми произлегува кај него и отаде што се влијаел од јазикот на бугарски текстови што му послужувале при составувањето на неговите книги.

Многу е почист јазикот на Пејчиновиќ, кој ги носи сите белези на народното зборување. Основата му е тетовскиот говор, иако се јавуваат, особено во првата книга на Пејчиновиќ „Огледало“ и некои црти од централните говори. Важно е да се одбележи дека кај Пејчиновиќ имаме лично обоен стил, една темпераментна проповед, што се изделува од обичната клишираност на црковно-поучителното раскажување.

11. Натаму низ 19 век прашањето за нашиот литературен јазик тесно се поврзуваше со учеството на разбудените слоеви од нашиот народ, пред сè на нашето граѓанство, во општествено-политичкиот живот, одразувајќи ги основните струења во нашето народно-ослободително движење што тогаш се зародуваше.

При крајот на 50-те и во 60-те години на минатиот век, во склопот на црковната борба против Цариградската патријаршија што тогаш се поведе, се одвиваше и борбата против употребата на грчкиот јазик во црквата и училиштата. Сосем природно дека заедно со тоа мораше да се поставува како назреано прашањето за еден единствен литературен јазик кај нас, со установен облик, кој ќе ги измести одделните народни говори во училишната практика и во писменоста. Ова прашање

најде тогаш за прв пат израз и во писмени искажувања од страна на некои наши преродбеници.

Се изразија главно две гледишта што им одговараат и на две течења во средината на нашето граѓанство во 60-те години на минатиот век. Првото гледиште, формулирано од Партенија Зографски, се состоеше во тоа дека треба еден заеднички литературен јазик да се употребува во Бугарија и Македонија, а тој јазик да биде, како што го наречуваа тогаш, — „среден“, т. е. изграден по тој начин што да се земат подеднакво предвид и македонските и бугарските јазични особености, — „да не му е никому криво“ — како што се изразуваше Партениј Зографски. Ова гледиште имаше своја општествена подлога во заедничката борба против Патријаршијата што се водеше тогаш во Бугарија и Македонија. Еден дел од нашето граѓанство и од интелигенцијата сметаше дека треба да се работи за една општа бугарско-македонска кауза, која како прва цел си го поставуваше извојувањето на заедничка црковна самоуправа. Но тие исто така сфаќаа дека нема да бидат излагани во своите очекувања само ако се обезбеди демократското уредување на таа самостојна црковна организација, такво уредување при кое одделните општини, како тела во кои беше претставен нашиот народ, ќе имаат решителен збор во водењето на црковните и училишните работи. Во некои дописки во цариградските весници од тоа време многу јасно се подвлекува дека секаков централизам во идната црковна управа ќе доведе до поставувањето на македонското прашање. Нашите луѓе, тргајќи сосем јасно од извесен свој опит, се плашеа од налагањето на бугарските трговци на македонските пазаришта; тие сакаа да учествуваат во движењето и во идната управа на еднакви начела. Најјасен, иако своеобразен, израз најде овој стремеж кон рамноправност во барањето, писмениот јазик што ќе се употребува во Македонија да носи белег и на македонските говори. Опозици-

јата спрема бугарскиот литературен јазик, заснован врз источнобугарското наречје, беше општа. Затоа и почнаа да се издаваат за македонските училишта посебни учебници (од П. Зографски, К. Шапкарев и др.), на јазик во кој повеќе или помалку просираше македонската народна основа. Меѓу другото, тогаш се изнесе и идејата, прво од П. Зографски, за издавање една граматика на македонското „наречје“. Најблиску до остварувањето на оваа замисла стоеше, изгледа, кукушкиот учител Венијамин Мачуковски, кој во 1872 година излезе со оглас за собирање претплата за издавање на својата граматика што ја употребувал веќе во својата учителска практика. Овој оглас беше дочекан со остра реакција во бугарскиот цариградски печат, па граматиката на Мачуковски не се издаде. Нема збор дека од необично голема важност ќе беше во процесот на оформувањето на нашиот литературен јазик излегувањето на една таква граматика во тоа време, па и ако таа би била заснована на веќе изнесеното гледиште за создавање на еден „среден“ бугарско-македонски јазик. Нејзината важност ќе се состоеше во тоа што во поширок круг во народот ќе ја утврдеше претставата дека и нашиот јазик, како и другите јазици на културно понапреднатите народи, може да биде особен предмет на изучување во школите, со одредена цел за неговата употреба како јазик на народната култура. Со една таква граматика ќе се поставеше основа за понатамошното разгледување на прашањата сврзани со изградбата на нашиот литературен јазик.

Во секој случај и самото поставување на тие прашања на дневен ред значеше голем чекор напред. Ова до толку повеќе што тогаш се изрази и гледиштето дека треба да се изгради посебен македонски литературен јазик, одделен од бугарскиот. Несомнено дека во ова становиште треба да гледаме најважно завојување на нашето национално будење во 60-те и 70-те години на минатиот

век. Тоа е становиштето на „македонистите“, како што тогаш се наречуваа поборниците за македонската национална кауза. Македонскиот народ е одделен словенски народ и како таков тој треба да има свој посебен литературен јазик, тоа беше програмот формулиран од македонистите. Тој најде израз во книгите на Ѓорѓи Пулевски („Речник од три јазика“ 1875, „Македонска песнарка“ 1879). Запирајќи се на прашањето за литературниот јазик, Пулевски во својот речник предлага како најдобро да се соберат од сите македонски краишта „људи учени, који го познавајет јазикот мајкин чисто“, тие да состават граматика, „пак да остане као света таја книга за сиве шкоља, а и за други книги писање“. Еден обид за македонска граматика направи и самиот Пулевски: во 1880 г. излезе во Софија неговата „Слогница речовска“. Тој меѓутоа не беше стручно подготвен да одговори на таква задача и неговата граматика остана само како еден виден знак на стремежот да се пристапи кон оформувањето на писмениот македонски јазик.

Интересно е сега, на дадениот фон, да видиме каков беше јазикот во творбите на нашите писатели откај половината на 19 век. Тоа време на општествено раздвижување во Македонија се карактеризира и со појавата на литература со граѓанска содржина место поранешната религиозно-поучна книжнина. Главни претставници на нашата литература од тоа време се поетите Константин Миладинов, Рајко Жинзифов и Григор Прличев. Јазикот на нивните поетски творби го носи белегот на барање и на сета неустановеност што го карактеризираше времето, но во него се исто така изразени оние стремења за кои стануваше збор погоре. Песните на Миладинов се, на пример, пишувани на чист народен јазик од струшкиот крај, со сосем мали туѓи примеси. Миладинов тргаше од јазикот на народната поезија, и во тој поглед со право треба во него да гледаме прв претходник

на создателите на современата наша поезија. Жинзифов, напротив, се раководеше од гледиштето за создавање на „среден“ бугарско-македонски јазик, што на практика се сведуваше до вештачко комбинирање на македонските и бугарските јазични црти. Жинзифов докрај му остана верен на ова становиште. Се разбира дека неговата поезија од тоа многу губеше во природноста и убавината, зашто нејзиниот јазик претставуваше до голема степен вештачка конструкција. Прличев пак отиде уште подалеку од Жинзифова, бидејќи излегуваше од граматиката на старословенскиот јазик како од онаа основа врз која треба да се изгради новиот литературен јазик. За да застане на вакво гледиште, нему му влијаеше несомнено примерот од развитокот на новогрчкиот литературен јазик, во образувањето на кој важно место им се даде на елементите од старогрчкиот јазик. Прличев беше опфатен и од мислата дека треба да се создаде еден општословенски јазик. Тој сметаше дека го беше избрал правилниот пат кон остварувањето на таа цел.

Од сето изнесено, како во однос на повеќе или помалку одредено формулираните гледишта за литературниот јазик што треба да се употребува во Македонија така и во однос на тогашната јазична писмена практика, може со право времето кон 60-те и 70-те години на минатиот век да се определи како време на барање, на судирање на гледиштата за изградбата на литературниот јазик. Карактеристичен беше стремезот, притоа да му се даде непремено место на нашиот народен јазик. Тој стремез им беше заеднички на сите различни гледишта што веќе ги изнесовме, а кои се движеа од полното признавање правото на нашиот народен јазик да се оформи како посебен литературен јазик — до извесни компромисни решенија на прашањето, преку создавање на јазик „среден“, било да се предлагаше во неговото образување да влезат црти од современите македонски

и бугарски говори, било повеќе тежест да му се даваше на јазикот на старата словенска писменост.

Меѓутоа во ова време не се стигна до конечно разрешување на јазичното прашање во смисла на кое да е од овие гледишта. Периодот од 70-те години наваму се карактеризира со сè поорганизираност усилби да се рашири во Македонија употребата на грчкиот, бугарскиот и српскиот јазик. Тие настојувања одеа наспоредно со борбата за преминација во Македонија што ја поведоа меѓу себе со сите средства грчката, бугарската и српската буржоазија.

Положбата во Македонија, која од 70-те години на 19 век значително се влоши, не спомагаше да се засилат оние никулци на самостоен развој на литературниот јазик што пред тоа се беа веќе јавиле. Имено, релативниот економски просперитет на нашето граѓанство почнува тогаш нагло да опаѓа, пред сè под натисокот на засилената конкуренција на странскиот капитал. Така се подриваше економската основа на онаа средина што претставуваше макар колку и недоволно оформена општествена сила која беше носител на нашиот народен развој. Нашата тогашна, и инаку крајно малобројна интелигенција, од година на година емигрираше од Македонија, поради тешките животни услови. Така што за создавањето на еден наш културен центар во тоа време не можеше да се мисли.

Оттогаш па до дефинитивната победа на македонскиот литературен јазик, во едно време што опфаќа околу 80 години, македонскиот народ беше подложен на систематска пропагандна и насилна акција за однародување и за примање на еден или друг туѓ литературен јазик. Различните пропаганди можеа во тој долг период да забележат ваков или инаков успех, меѓутоа ни една од нив не постигна да изврши на културното поле такво влијание во Македонија, што да го привлече македонскиот народ во својата културна сфера и да

ја зацврсти во него употребата на својот литературен јазик. Нивното влијание одеше по површината, без да си ја обезбеди онаа трајност што може да се постигне само со особено силно културно воздејствување на најшироките народни слоеви. Јазичното прашање во Македонија не се реши по тој начин што еден од горе споменатите јазици да се наложи; тоа под дадените историски околности и не можеше да се реши така. Еднаш поставено прашањето за создавање на самостоен македонски литературен јазик, тоа се одвиваше, и покрај сите тешкотии од внатрешен и надворешен карактер, кон своето логично разрешување. Тоа не беше никогаш веќе симнато од дневниот ред, како што ќе покаже понатамошното излагање, сè до времето кога во нашиот народ назреаја сили и свест да се поведе решителна борба за своето национално самоутврдување, за кое употребата на македонски литературен јазик беше од најголема важност.

12. Во 90-те години на минатиот век пак наоѓаат и печатен израз барањата да се продолжи македонската писмена традиција, да се следат во однос на јазикот направо „стапките на одамнешната зафатена света работа од покојните наши соотечественици, Жинзифов, Миладиновци, отец Партениј“ (Езерски, Неколку кратки летописни бележки, Софија 1890). Групата околу списанието „Лоза“ (издавано во Софија 1892—94 г.), која во официјалните бугарски весници беше атакувана како група на „македонски сепаратисти“, даваше да се разбере дека македонската интелигенција не е склона да го прими бугарскиот литературен јазик таков каков што е. Иако недоволно решително, лозарите изразуваат во списанието сепак едно гледиште што во битното се опира на Партениевото становиште за учеството на македонските говори во општиот јазик. Тие бараат тој литературен јазик да им биде „понјатен и на тие на Вардар“ („Лоза“ 1892, с. 94). Затоа во јазикот на „Лоза“ се форсираат македонизми (на пример членската

форма на -от: животот, ближниот и сл., ред македонски зборови како: сакам, поплак, сид, мошне, сосем, исто, овој, ова, сите итн.). Зборувајќи за движењето против Егзархијата во ова време, Горче Петров забележува дека „Кружокот „Лоза“ претендира и денеска оти тоа движење во Македонија се должело на нивна агитација“ (Спомени, 1927 г., с. 11). Иако Г. Петров на истото место ги истакнува подлабоките причини за тоа движење, останува фактот дека и на лозарите им се паѓа определен удел во него. А ова од своја страна фрла поголема и поособена светлина и на нивното становиште за јазикот. Стремежот за самостојно редење на работите во Македонија од страна на Македонците е и овде подвлечен, исто како што беше и во времето пред да се создаде Егзархијата.

Интересно е и што соопштува Крсте Мисирков за настроението на оние македонски интелектуалци што го чинеа кругот на „Лоза“, а кое настроение, се разбира, не можеше во сè ни да најде печатен израз: „По нивна иницијатива првен се образува во зафатоко на деветдесетите години едно национално сепаратистично движејње со цел’а да се одделат интересите на македонците од бугарцките со возведувајње на једно од македонските наречија на степен на литературен јазик за сите македонци. Орган за тоа сепаратистко движејње на македонците во Бугарија беше журналот „Лоза“. Но тоа дуовно движејње не се ареса на бугарцкото стамболовско праителство, које забрани да се издаат „Лоза“ и зафати да гонит македонците сепаратисти“ („За македонските работи“, 1 изд., стр. 71).

Сите овие факти сведочат дека работата беше далеку од тоа да се реши јазичното прашање во Македонија во полза на бугарскиот литературен јазик, изграден, како што е познато, врз источно-бугарското наречје.

ПОГЛЕДИТЕ НА К. П. МИСИРКОВ

13. Бугарската пропаганда имаше свој главен спроводник во лицето на Егзархијата. Но околу 1890 г. против неа се јавува во народот активен отпор, по зборовите на Горче Петров — поради „стремежите на Егзархијата бесконтролно да господарува во црковните и училишните работи во земјата . . .“ Ова движење тој го наречува „прв чекор кон самодејност“ во Македонија: „Тоа неосетно се прероди во револуционерно движење. Од почетокот во револуционерното дело неосетно прво и главно учество зедаа истите луѓе што ја водеа борбата против Егзархијата“ (Спомени, Софија 1927, с. 11—12). Внатрешната македонска револуционерна организација, создадена во 1893 г., си постави за основна цел, македонскиот народ со сопствена борба да се ослободи од беговското ропство и да создаде своја самостојна држава, противставувајќи им се на стремезите на балканските хегемонисти за завојување или меѓусебна поделба на Македонија. Несомнено дека овие основни поставки во програмот на организацијата значеа решителен чекор напред по патот на нашето народно обособување. Но во програмот нејзин постоеја сè уште ред празнини и недоизјаснетости баш што се однесува до работата на културниот план и во врска со тоа до јазичното прашање. Мнозина поправо сметале, како што посведочува Мисирков, дека е главното достигнуќето на поставената политичка цел, додека заострувањето на прашањата од чисто национален карактер, меѓу кои и на прашањето за литературниот јазик, може во моментот да доведе до ненужни разногласици, па тоа треба да се остави да се решава кога еднаш ќе биде извојуван „слободен политичен живот“ („За македонските работи“ 1 изд. с. 132). Но прашањето за литературниот јазик како порано така и тогаш не можеше да не ги раздвижува духовите. Самата логика на нашето внатрешно движење,

поставено врз принципите на самостојност и борба против туѓото мешање, мораше да доведе, ако само движењето си останеше верно на тие принципи, до јасно сфаќање дека треба да се работи за создавање на посебен македонски литературен јазик.

Дека имаше тогаш наши луѓе што ја разбираа добро таа потреба и неминовност, покажува со најголема јасност појавата на книгата од Крсте П. Мисирков „За македонските работи“, излезена по Илинденското востание во 1903 година. Значајно е дека таа книга во голем дел претставува непосредно реагирање на она што стана во востанието, во кое револуционерната организација претрпе пораз поддавајќи му се на влијанието на великобугарските елементи, а што беше возможно токму поради недоволната изјаснетост на нејзиниот програм во однос на националното прашање.

Мисирков го бара во својата книга баш тоа конечно изјаснување на националните задачи што стојат пред нашиот народ. „Време јет — пишува тој, — да отфрлиме од очите наши мрежите, шчо ни ѝ кладоа националните и верцки пропаганди во Македонија“ (VI). Тој со право подвлекува дека таквиот извод не е никако случаен, ами резултат од целокупниот развиток на македонскиот народ во ново време: „моите возгледи . . . не сет нешто ново и безосновно, а сет чекор напред во досегашното развијајн'е на нашето национално самосознајн'е и да сет за тоа сосем природни и осноател'ни“. И на друго место: „Идејите за полно отцепуајн'е на нашијот народ од друзите балканцки народи, не сет протиоречје на досегашното работејн'е на нашиот народ за слободија, а само продолжејн'е на негоото досегашно работејн'е, на почва еволуцијна“ (VI). Овие зборови претставуваат необично јасно сфаќање на сушноста на нашиот национален развиток, на она неуклоно движење, и против тешките историски околности во кои беше поставен македонскиот народ, напред по патот на неговата национална еманципација. Книга-

та на Мисирков дојде како добар предвесник дека националната свест на македонскиот народ, чии проблесоци имавме веќе порано, созрева и дека се ближи времето кога македонскиот народ ќе го постави конечно решавањето на основните прашања на својот национален живот.

Во редот на тие прашања Мисирков му даваше предно место на прашањето за нашиот литературен јазик. Тој гледаше во неговото оформување најдобар начин да се ослободи македонскиот народ од оние „мрежи на очите“ што му ги клаваа хегемонистите: „Создаајн'ето литературен јазик јет дуовна потребност кај нас, со која се мислит да се клаит крај на злоупотребите на пропагандите со нашите интереси...“ Но тој не останана само на ваквите формулации, што укажуваа на општата важност на ова прашање за нашиот народ, ами отиде и понатаму, разработувајќи го во неговите битни составки. Мислата на Мисирков беше да даде со својата книга покрај другото и еден образец за тоа како треба литературно да се пишува. Своето становиште пак тој се потруди да го изложи во посебна статија во својата книга, под наслов „Неколку зборои за македонскијот литературен јазик“. Тука тој дава одговор на прашањето врз кој народен говор треба да се заснова нашиот литературен јазик. Мисирков со полно право го посочуваше централното наречје, како такво што може да внесе во структурата на литературниот јазик најмногу типично македонски црти и во исто време да биде спона меѓу останатите македонски говори. На повеќе места во книгата тој ја подвлекува улогата што треба да му се одреди на централното наречје. „Македонцката интелигенција секогаш, кога јет надвор от својите официални работи, требит да зборуат меѓу себе на централното македонско наречје (Велешко-Прилепско-Битољско-Охридско), кое ќе требит да се воведит во сите религиозни и национални пропаганди и турцките сколији, како задолжителен предмет.

Тоа наречје имат да бидит литературен јазик на македонците“ (с. 20—21). Самиот Мисирков настојуваше, во јазикот на својата книга да им даде што повеќе израз на оние јазични особености што ќе го изделуваат нашиот литературен јазик од другите јужнословенски јазици. Отаде произлегува што во јазикот на Мисиркова има повеќе такви особености одошто во денешниот наш литературен јазик, во кој често повеќе тежест им се дава на оние црти кои поврзуваат поголем број наши говори, па макар да се наоѓаат и во споменатите јазици. Така, на пример, Мисирков доследно ги зема зборовите со загумено меѓувокално в (чоек, прао), па дури ги подведува под ова правило и новообразуваните зборови (непраилен, основач). Од истата причина го прима изговорот шч место шт (шчо, обшчината), изговорот јн' за њ (уважеј-н'е, здружејн'е), ја зема наставката -т и во 3 л. едн. сег. време (можит, бидит) итн. Кај него имаме ред неологизми, како и веќе познати зборови употребени сега со нови, апстрактни значења — во кое пак се изразува основното негово становиште дека литературниот македонски јазик треба да има што поизразити одлики што ќе го делат од другите јужнословенски литературни јазици.

Во однос на прашањето за македонската ортографија Мисирков се застапуваше да се примени фонетскиот принцип, со извесни „мали отстапки на етимологијата“. По таков начин неговото пишување не се разликува во ништо битно од денешното наше пишување. За буквата ј Мисирков употребува само поинаков нацрт — *i*; како *к'*, *г'*, пишува и *л'* (= *љ*), *н'* (= *њ*).

Натамошниот развиток на македонскиот литературен јазик ги оправда погледите на Мисиркова по обете споменати прашања: за народната основа на литературниот јазик и за неговата ортографија.

За жалење е само што неговата книга не можеше веднаш да биде раширена во народот. По

отпечатувањето неа ја уништи великобугарскиот комитет, така што само мал број егземплари беше зачуван. Така се попречи, книгата на Мисиркова да го укаже она влијание во широките македонски слоеви на кое со право претендираше авторот. Дурри по ослободувањето, во 1946 г., излезе нејзиното второ издание, со кое му се овозможи на нашиот народ да се запознае со еден од важните патокази во негово движење за национална слобода. Иако во моментот кога се решаваше дефинитивно прашањето за нашиот литературен јазик, при крајот на 1944 и во почетокот на 1945 г., книгата на Мисиркова не можеше да биде земена предвид, поради тоа што не се наоѓаше во Македонија, таа не остана непозната за некои наши луѓе веќе пред тоа. Дека ја знаел Рацин, тоа се гледа од исписите од неа што се зачувани во неговата архива. Коле Неделковски пак прв од писателите од Македонскиот кружок во Софија „ја откри во рафтовите на Софиската народна библиотека одамна заборавената книга на Мисирков „За македонските работи“. Тоа беше велика радост во неговиот живот и со среќата на дете ги четеше страниците на оваа драгоцената книга“ (Д. Митрев, Нов ден, 1946, бр. 7—8, с. 52—53). По таков начин мислата на Мисирков сепак успеа да најде одглас меѓу првите претставници на современата наша литература. Несомнено дека таа на нив беше укажала значително воздејство. Меѓу другото, фактот што така спонтано му се призна кај нас правото на централното наречје да ја даде основата на литературниот јазик, треба во извесна мерка да се должи и на тоа воздејство од Мисиркова.

РАЗВИТОКОТ НА МАКЕДОНСКИОТ ЛИТЕРАТУРЕН ЈАЗИК ПО ПРВАТА СВЕТСКА ВОЈНА

14. Настан од далекусежна важност во најновата историја на нашиот народ беше поделбата на Македонија во 1913 година меѓу учесниците во

Балканската војна — Србија, Грција и Бугарија. Со тој акт се стигна до еден резултат од дотогашната борба на балканските хегемонисти за Македонија, резултат печален за македонскиот народ, на опасноста од кој укажуваше правилно во 1903 година Крсте П. Мисирков.

Со тоа настапи период на уште позасилена асимилаторска политика спрема нашиот народ од страна на неговите нови повелници, кои правеа сè и ги употребуваа сите средства да го изместат од неговиот тек македонското национално движење и во врска со тоа да ја притапат секоја желба за изградба на самостојна македонска култура и посебен македонски литературен јазик. Македонскиот јазик реакционерните великодржавни кругови во трите балкански земји сакаа да го избришат од редот на јазиците. Особено драстични мерки се презедоа за оваа цел во Грција, кога во времето на Метакасовата диктатура „со закон беше забрането дури и во куќите да се зборува македонскиот јазик, а преку 5250 души беа казнети со глоба и интернација, само заради тоа што говореле на својот мајчин јазик“ (Христо Андоновски, Егејска Македонија, с. 54).

Меѓутоа македонското национално движење не можеше да биде разбиено и покрај сите напори на реакционерните сили. Во новосоздадените услови по Првата светска војна тоа најде свој природен сојузник и закрепник во работничките движења во балканските земји. Со тоа се создаде важен предуслов, каков што порано не постоеше, за конечен успех на ослободителната борба на македонскиот народ. Но треба да се укаже и на тој факт дека дури и во некои раководства на балканските работнички партии не така лесно се изживуваа великодржавните настроенија во однос на Македонија. Комунистичката партија на Југославија беше првата што правилно го постави македонското прашање, во целокупноста на националното прашање во Југославија, и единствената

што со полна доследност се бореше за неговото конечно разрешување. Овој момент изигра голема улога за националното раздвижување на нашите народни слоеви во Вардарска Македонија, т. е. во најголемиот дел од нашата земја, а понатаму укажа силно влијание на развитокот на македонското национално движење и во останатите два дела — во Егејска и Пиринска Македонија.

Младото македонско поколение, меѓу двете војни, растеше со свеста дека треба да одговори на најважните задачи од националниот развиток на својот народ: да ја извојува неговата национална слобода, под знамето на прогресивните сили во светот, и да ги затврди основите на македонската национална култура, на прво место да работи за изградбата на македонскиот литературен јазик.

Јасно е, значи, дека само времено можеше да се запре, по силата на историските околности во кои нашиот народ беше поставен во првите децении од овој век, оној решителен чекор напред по патот на изјаснувањето на неговите национални задачи, за кој зборувааше Мисирков. Тој чекор сега беше направен, а со тоа се крунисаа сите оние напори од порано што претставуваа подготовка за него.

Националното освестување на македонските маси стана фактор што мораше да се земе предвид во политичкиот развиток на Балканот. Се почувствува пред сè потребата за едно јасно формулирано становиште спрема него од страна на меѓународното работничко движење. Во резултат на тоа дојде познатото решение на Коминтерната од април 1934 г. по македонското прашање. Во него се констатира фактот дека македонската нација постои, независно од тоа што буржоазијата на земјите кои ја делеа Македонија му ги одрчува националните особености на македонскиот народ. Во тоа решение, меѓу другото, се истакнува и „правото на македонските маси да се служат со мајчиниот јазик во сите државни и општестве-

ни установи“, да се употребува тој во училиштата и да се издаваат на него книги. Овој акт е необично показателен за наложувањето на нашето народно-ослободително движење, веќе со наполно изјаснет национален програм, во меѓународни релации.

Прашањето за нашиот литературен јазик се поставуваше меѓутоа сè поопределено со тоа што почнаа да се јавуваат книжевни творби пишувани на македонски јазик, и покрај сите гонења од страна на властодршците. Така во бивша Југославија беа прикажани неколку фолклорни драми на македонски јазик: „Ленче Кумановче“ (1928 г.) и „Чорбаџи Теодос“ (1936) од Васил Иљоски; „Печалбари“ (1935) од А. Панов; „Парите се отепвачка“ (1938) од Ристо Крле. По списанија и весници одвреме навреме се јавуваа песни и прозни состави што сведочеа за соживувањето на литературната работа на македонски јазик. Од особена важност за развитокот на нашиот литературен јазик беше појавата на првите поетски збирки во нашата современа литература: „Народни бигори“ (1938), „Огинот“ (1938) и др. од Венко Марковски; „Бели мугри“ (1939) од Коста Раџин; „М’скавици“ (1940) и „Пеш по светот“ (1941) од Коле Неделковски. Тие книги изиграа важна улога во процесот на оформувањето на македонскиот литературен јазик. Народот, жеден за своја книга, ги пречека со разбран интерес. Тие побудија, меѓу другото, живо дискутирање за конечниот облик на нашиот литературен јазик, расправање за тоа дали една или друга говорна особеност да влезе во неговиот состав; а со тоа што беа сите пишувани на централното наречје (велешки говор), и што се опираа на јазичното богатство во нашата народна поезија, тие веќе даваа доволно единствена основа за нашиот литературен јазик. Се разбира, дека сè уште остануваше таа основа конечно да се восприе, да се изјаснат ред подробности, и да се установи единствена ортографија. Кај нашите по-

ети пред војната можеа да се забележат и некои моменти на еволуирање на нивните погледи за литературниот јазик. Така, по некои ракописи останати од Рацин се гледа дека тој првобитно им давал повеќе место на западномакедонските форми (на пр. 3 л. мн. сег. време — *косит, плачит*), додека во „Бели мугри“ се опира на својот роден велешки говор. Тоа значеше и извесно отклонување од оној стремеж, изразен така јарко кај Мисиркова, во литературниот јазик да се сложат што повеќе такви црти кои ќе го делат од соседните словенски јазици.

Барањето да му се даде на нашиот јазик полно право на употреба не беше издигнато само во Вардарска Македонија, како средиште на нашиот национален развиток. Тоа едновременно се подзеде и во останатите два дела од нашата земја — во Егејска и Пиринска Македонија. Така во „Ризоспастис“ (орган на КП на Грција) излезе во 1935 година барање од Македонците под грчка власт да се отворат македонски школи и да се употребува слободно македонскиот јазик. Ова истапување беше веднаш поздравено во Пиринска Македонија, каде што Обласниот комитет на ВМРО (обединета) објави по тој повод декларација во која се истакнува дека „и Македонците под бугарска власт не се Бугари ниту пак сакаат да останат такви“ и дека македонскиот народ ги има сите обележја на самостојна нација. „Барањето на Македонците под грчка власт слободно да зборуваат на својот роден македонски јазик, да отвораат свои македонски училишта, за да ги учат своите деца на својот роден јазик, е нивно свештено право, кое ќе биде извојувано по патот на непомирливата борба на македонскиот народ против империјалистичките поробувачи, за слобода и независност на Македонија“ (Димитар Митрев, Пиринска Македонија во борба за национално ослободување, страна 243—244).

Во годините пред Втората светска војна почнува да се шири илегалниот партиски печат на македонски јазик, во прв ред летци со различна содржина и извесни партиски документи. Тогаш се издаваат и 2 броја од весникот „Искра“, орган на ПК за Македонија, што се печатеше во Скопје во илегалната партиска печатница. Треба да ја оценеме големата улога на ваквите изданија во изградувањето на нашиот литературен јазик; тие беа истовремено и борбен повик со македонски збор, и материјали во кои нашиот литературен јазик се пригодуваше за употреба во публицистиката и политички написи. Како што ќе изјасниме поподробно натаму, споменатите изданија придонесоа многу за искристалисувањето на ред црти во нашиот литературен јазик, особено во текот на Народноослободителната борба, кога тие сè повеќе се јавуваа и распространуваа.

Оценувајќи ја состојбата на јазичното поле кај нас во годините пред последната војна, можеме со полно право да речеме дека не само што во сите три дела на нашата татковина се постави како неодољна национална задача конечното решение на јазичното прашање, ами се направија и значителни чекори напред во смисла на изјаснувањето обликот на македонскиот литературен јазик.

МАКЕДОНСКИОТ ЛИТЕРАТУРЕН ЈАЗИК ВО ГОДИНИТЕ НА НАРОДНООСЛОБОДИТЕЛНАТА БОРБА

15. Периодот на Народноослободителната борба од 1941—1945 година, решавачки за понатамошната судбина на нашиот народ, беше заедно со тоа од пресудно значење и за установувањето на нашиот литературен јазик. Зашто извојувањето на националната слобода, низ заедничката борба со другите југословенски народи против фашизмот, беше нужна претпоставка и за слободниот

развиток и употреба на македонскиот литературен јазик.

Под тешките услови на окупацијата писмената активност на македонски јазик можеше да се развива само илегално или во редовите на нашите партизански единици. Покрај поетските творби настанати во времето на војната, сè поголема важност придобиваа за изградувањето на нашиот литературен јазик илегалните партиски материјали, летци, прогласи, манифести, политички брошури, и најпосле бригадните и други списанија што едно по друго почнаа да се јавуваат од почетокот на 1944 година. Партизанската печатница „Гоце Делчев“, скриена во Лопушник и на други наши места, издаде во текот на своето работење ред летци, прогласи, брошури итн., што се печатеа понекогаш во доста голем тираж. Така, на пример, Манифестот на Главниот штаб беше издаден во 2000 екземплари. Кон ова треба да се додадат и материјалите умножувани на машина, шапирограф итн. Сето тоа претставуваше една писмена активност, интензивна и силно политички дејствувачка, каква што порано кај нас не беше позната.

Ако пристапиме кон неа како кон материјал за чисто јазична анализа, тогаш ќе забележиме некои моменти од битно значење. Во тие материјали идат до израз јазични особености од многу поширока територија одошто во печатените поетски збирки од пред војната (ги земаме за споредување нив, бидејќи сите го имаат за основа велешкиот говор, а одбележија секако една важна етапа во развитокот на литературниот јазик). Тоа е нешто сосем природно, зашто тие беа пишувани од луѓе од различни наши краишта. На прв поглед може да се помисли дека во нив имаме такво јазично шаренило, таква неустановеност на различни јазични црти, што тие претставуваат чекор назад во смисла на унификацијата на јазикот наспрема поетските збирки од пред војната. Но еден таков суд ќе биде површен и неправилен. Битното

е во тоа што сега далеку поширок круг луѓе свесно се стремат да пишуваат на заедничка основа, дадена од нашите централни говори, и битното е во тоа што излегувајќи од таа основа тие и во подробностите сè повеќе и повеќе одат кон зближување, кон изјаснување дефинитивниот облик на литературниот јазик. Ако ги проследиме во главни линии материјалите од Народноослободителната борба, ако тргнеме на пример од писмото „До сите народно-ослободителни партизански одреди во Македонија“ (од 28. II. 1943 г.), па преку прогласот на Акциониот комитет на Народноослободителниот фронт на Македонија (септември 1943), до бригадните весници од 1944 година, — ќе го констатираме недвосмислено одвивањето на тој процес на сè поодреденото изјаснување и обопштување на извесни црти што влегоа во структурата на нашиот литературен јазик. Ако на пример во споменатото писмо од 28. II. 1943 г. покрај прилепско-битолските форми како *прашај-не, чистејнето, градој, режимо, ќе бидит, да живеј* и др. ги среќаваме велешко-скопските форми како *ослободуење, однародуење, денови, режимот, милујете* и др., тогаш тоа не е знак само за една јазична мешаница, ами е пред сè знак за нешто сосем друго: за тоа дека оние што пишувале се слободни веќе од еден локален јазичен партикуларизам, и во барањето како да се пишува литературно-македонски не се опираат само на она што го знаат од својот дијалект, а му даваат место и на она што го има во другите дијалекти. Излегувањето од рамките на локалното е неопходен услов за изградувањето на еден национален литературен јазик. Во јазикот на материјалите од Народноослободителната борба гледаме дека тој неопходен чекор напред беше направен и дека со тоа и психолошки беше до најголема степен слеснето установувањето на еден наполно одреден облик на литературниот јазик.

Но не беше создадена само таа општа психолошка претпоставка преку писмената активност во времето на војната, ами заедно со тоа, како што подвлековме веќе порано, одеше и сè поодреденото изјаснување на одделните црти од литературниот јазик, сè поголемо нивно обопштување и налагање во свеста на пишувачите. Во овој поглед се забележува и развиток во одредена смисла, и јазична преемственост. Така на пример јазикот на Манифестот на Главниот штаб укажува видно влијание на јазикот во бригадните весници. По материјалите можеме добро да следиме како надвираат, само за пример да земеме, членската форма на *-от*, глаголскиот систем со сегашни основи на *а, и, е* (во последната група спаѓаат и глаголите како *кажуе*), 3 л. сег. време без наставката *-т*, а во фонетиката изговорот *в, ф* на местото од *х*, изговорот *ол* за некогашното вокално *л* (на пример: *долго, полно* и сл.. Последново беше важен момент во установувањето на гласовниот систем на литературниот јазик, бидејќи со тоа се изостави изговорот на темниот вокал во една бројна група зборови) итн. итн. Покрај сето ова не треба да го губиме од предвид фактот дека во материјалите од Народноослободителната војна се употребуваше фонетска азбука и правопис, навистина уште во подробностите не наполно установени, но затоа по принцип доволно јасно одредени.

По таков начин, во текот на Народноослободителната борба се затврдија и се доразвија оние основи за конечното оформување на нашиот литературен јазик кои, како што видовме, веќе од порано постепено се изградуваа. Низ тој процес на постепеното установување на нашиот литературен јазик добиваше свое природно решение и прашањето за неговата народна основа, што му ја даваа централните говори, и прашањето за неговиот писмен облик, а со сето тоа заедно се изделуваа сè појасно нормите на македонскиот литературен јазик. Придонесот кон тоа од писмената

активност во борбата беше од голема важност. Нашето јазично прашање можеше по ослободувањето да се реши толку брзо само зашто веќе беше наполно назреано, зашто постоеше нужна подготовка, нужни предуслови за неговото решение. Кој ќе направи само едно бегло споредување меѓу правилата установени во првиот македонски правопис и пишувањето во текот на Народноослободителната борба, ќе може сосем да се увери колку нешто е таму наследено од опитот стекнат низ таа писмена активност.

КОНЕЧНОТО РАЗРЕШУВАЊЕ НА МАКЕДОНСКОТО ЈАЗИЧНО ПРАШАЊЕ

16. Колку што се ближеше денот на ослободувањето на нашата земја од фашистичките окупатори, сè поголема актуелност мораше да придобива прашањето за дефинитивниот облик на македонскиот литературен јазик. Сето тоа, како што подвлековме беше во најбитното доволно изјаснето од претходниот книжевен развиток, како пред војната така и во текот на Народноослободителната борба. Јасно беше, на пример, дека основата за нашиот литературен јазик ја даваат централните говори; а тоа е токму суштественото. Исто така, јасно беше од дотогашната практика дека фонетскиот принцип ќе се примени при дефинитивното установување на азбуката и правописот. Но надвор од тоа, и во поглед на формите на литературниот јазик, и во поглед на неговата азбука и правопис, остануваа цел ред подробности што требаше да се изјаснат.

Меѓу самите централни говори има разлики во извесни црти. Каков избор да се направи во таквите случаи — беше прашање сè уште отворено. Претстоеше избор меѓу различните начини за обележување некои гласови. Па иако тоа се оставаше да се реши конечно по ослободувањето, со работа на специјална комисија за јазикот и правописот,

сепак веќе тогаш сè поголема стануваше потребата да се разменат гледиштата и до нешто поцврсто да се дојде. Издавањето на партизанските весници и списанија, како „Илинденски пат“, „Народен војник“, „Млад борец“, а попосле и „Нова Македонија“ — го налагаше секидневно тоа со силата на една практична нужда. Уште повеќе се сети таа нужда, кога по капитулацијата на Бугарија на нашата слободна територија почна да се создава поширока училишна мрежа. Каква азбука ќе треба да учат децата, во каква форма ќе им се предава мајчиниот јазик — стана веќе прашање на денот.

Сето ова побуди оживени дискусии особено во времето од I заседание на АСНОМ (2 август 1944 г.) до ослободувањето. Меѓу историските решенија што ги донесе АСНОМ на своето I заседание беше и решението за „заведување на македонскиот јазик како службен во македонската држава“. Но не се остана само на тоа. Вреди да се спомене дека дури Главниот штаб на НОВ и ПОЈ за Македонија и АСНОМ се наоѓаа во манастирот Прохор Пчињски, од дискусијата за јазикот и правописот се има породено еден обид за давање т.н. времени правила за македонскиот литературен јазик, без некаква задолжителност. Тие послужија како основа на дискусиите за јазикот и правописот, организирани во октомври 1944 година во Горно Врановци, кога беа изнесени три реферати по тоа прашање.

Иако, како што веќе рековме, последниот збор се оставаше за по ослободувањето, не треба да се превиди важноста на овие претходни подготовки во тој поглед. Од размената на гледиштата стануваше јасно кои се јазловите точки во целото прашање, какви противположни мислења се вкрстуваат и, од друга страна, што се прима еднодушно од сите. Пред луѓето стоеше опитот од нашата млада литература пред војната и во самата борба; јазичниот опит од различните пар-

тиски публикации во истиот период. Тој опит требаше да се осмисли и да се оформи во правилата на литературниот јазик. Бидејќи порано ние немавме во Македонија свој книжевен и културен центар, луѓето што пишуваа — изградувајќи си секој за себе извесен систем од погледи за нашиот литературен јазик — сега веќе влегуваа во сè пожив контакт меѓу себе, ги установуваа разликите во своите разбирања за одделни факти, стапуваа во спорови и сфаќаа дека само во резултат на една борба на гледиштата може да се дојде до решението на јазичното прашање. Ова нешто се изрази јасно пред ослободувањето — а уште повеќе се засили, сосем природно, по ослободувањето, кога не можеше да има многу одлагање.

Наскоро по ослободувањето на Скопје (13. XI.1944 г.) беше назначена од Президиумот на АСНОМ комисија, на која ѝ се постави задача да поднесе предлог за азбуката и правописот. Таа заседаваше во времето од 27 ноември до 3 декември 1944 година. Не може да се рече дека работата на оваа јазична комисија беше солидно подготвена. Тоа мораше да се одрази и на резултатите до кои се дојде. Така, во елаборатот на комисијата, каде што се констатира дека македонскиот литературен јазик се изградува врз основа на централните говори, во истото време за некои важни црти се спроведувааше тенденцијата да се земат формите не од централните ами од скопскиот говор (на пр.: *бегава*, *бева* итн.). Исто така особен акцент се поставуваше на тоа дека во нашиот литературен јазик апстракtnите зборови треба да се примат од рускиот јазик; така се затемнуваше законитиот стремеж за јазично творештво пред сè со средствата на нашиот народен јазик. Првата јазична комисија отиде и подалеку, изнесувајќи во своето образложение до Поверенството на народната просвета, од 20 јануари 1945 година, дека таа го дава предлогот не во дефинитивна форма, ами крајно решение за нашето јазично прашање треба

да се земе дури кога ќе дојделе да ни помогнат некои руски научници. Се разбира дека ова беше сосем наивно и погрешно мислено. За решавањето на нашето јазично прашање не можеше да биде компетентен никој друг освен ние самите. Тоа прашање претставуваше жив дел од нашиот национално-културен развиток, и ние требаше по своите сили и разбирања да го кажеме својот збор.

Иако работата на првата комисија страдаше од ред слабости, и нејзините предлози не се усвоија, сепак таа работа не мина сосем некорисно. Бидејќи таа поцелосно, одошто беше случајот во поранешните дискусии, расправаше за литературниот јазик, можеше уште еднаш, и поцелосно, да се уочат прашањата што требаше да бидат решени.

Понатамошната работа над јазикот ѝ се повери на една друга комисија, во која, покрај извесни членови од поранешната, влегоа и неколку млади писатели и публицисти што ја почнаа својата книжевна дејност во партизанските редови. Несомнено тоа значи нужно подобрување на составот од комисијата. Така дојде уште посилно до израз врската на она што се создаваше на јазичното поле пред ослободувањето, во партизанскиот печат, со она што требаше да се изгради во извојуваната национална слобода.

Новата комисија го претресе прашањето за азбуката и правописот на повеќе собирања во периодот до мај месец 1945 година. Принципите што се изјаснија во текот на нејзината работа можат во основата да се сведат на следното:

1. Во македонскиот литературен јазик треба да се установаат оние форми од централните говори што во најголема степен ќе ги поврзат сите наши говори и ќе бидат лесно приемливи за луѓето од сите наши краишта.

2. Во македонскиот литературен јазик треба до најголема степен да се изрази неговата народна основа. Речникот на литературниот јазик да се

обогатува со зборови од сите наши дијалекти, да се изградуваат нови зборови со живи наставки, и само колку што е потребно да се усвојуваат и туѓи заемки.

3. Македонската азбука да биде составена од толку букви колку што има гласови во литературниот јазик. Правописот да се изработи врз фонетскиот принцип.

Работата на комисијата за јазик и правопис, поставена на овие принципи, даде резултат. Се постигна еднодушност во поглед на спорните прашања за јазичните форми и нивното правописно фиксирање. Од различните гледишта, изразени — како што знаеме — уште во дискусиите пред ослободувањето, се изгради една синтеза. На 3 мај 1945 година комисијата донесе своја резолуција „по прашањето на македонската азбука“. „Комисијата за јазик и правопис — се вели во заклучокот на таа резолуција — ги поднесуе горните свои решенија на федералната влада на Македонија, за да ги одобри и озакони, како би се дошло до единственост на нашата азбука, што е еден од најважните услови за правилниот развој на нашата писменост и литература.“ Истиот ден Народната влада на федерална Македонија го усвои на своето заседание предлогот од комисијата и го донесе решението за македонската азбука, објавено во „Нова Македонија“ два дена подоцна, на 5 мај. Речиси во истото време беа утврдени и главните точки на правописот. Проектот на правописот комисијата го прими дефинитивно на 2 јуни 1945 година и му го поднесе на Министерството за народна просвета на утврдување. Решението со кое се озакони правописот се донесе од Министерството на 7 јуни 1945 година.

Примањето на азбуката и правописот означил голема придобивка на нашиот народ на културното поле. Со тоа ѝ се кладе крај на стихијноста во развитокот на нашиот литературен јазик и се направи решителен чекор кон неговото унифици-

рађе. Со тоа се затврдија основите на единствената македонска писменост.

Слободниот наш национален живот во СР Македонија го овозможи, во склопот на општиот културен подем, и брзиот развoтoк на нашиот литературен јазик. Преку оригиналната и преводната литература, преку театарот и радиото, весниците и учебниците, како и преку другите форми на културно-општествениот живот — нашиот јазичен опит се богатеше од ден на ден, и со тоа сè посодржателно се развиваше живата снага на литературниот јазик. Но тој процес на многустран развoтoк сега се одвиваше во јасно одредени рамки, следен од свесно управен интерес за практична проверка на поставките што влегоа во составот на првиот наш правопис, и истовремено за опфаќање и теоретско осмислување на новиот материјал што го даваше јазичната практика. Таа, практиката, покажа дека правилно беа формулирани основите на нашиот литературен јазик во 1945 година, нешто повеќе — дека во најголем број случаи и одделните поставки во правописот најдоа општ прием и станаа усвоен навик на секој наш културен човек; но во неколку случаи таа покажа дека треба да се внесат и извесни коректури или доуточнувања. Така на пример беа заменети глаголските форми од типот *кажуе* со формите како *кажува*, промена што беше усвоена на 6 април 1948 година, на предлог од правописната комисија при Министерството за просвета, а по опстојна дискусија на едно собрание од нашите писатели, журналисти, јазични специјалисти и други културни работници. Две години подоцна, во 1950, кога правописната комисија го изнесе на разгледување второто, проширено издание на македонскиот правопис, можеше со право да биде констатирано дека во него се предлагаат само мал број измени на дотогашните правила, а дека сушноста на работата ја чини разрешувањето на некои двојствениности допуштани порано и опфаќањето на оној

нов материјал што бараше да биде подведен под правописни норми, а што во првиот правопис не беше обработен. Сето тоа значеше дека во развитокот на нашиот литературен јазик се стигна до оној момент кога се почувствува една нужна стабилизација на неговите црти, кога неговиот граматички облик е конечно установен, и кога постои и може да биде оправдана само потребата да се доразработуваат и доуточнуваат извесни подробности, какви што нормално налага јазичниот развиток дури и во литературни јазици со многу долга историја. Несомнено дека чувството за стабилноста на нашиот литературен јазик, авторитетот негов што од тоа чувство произлегува — е драгоцен придобивка за нас, што секогаш ќе ни овозможи да ги разликуваме прибрзаните и лекомислените интервенции во ова така осетливо ткаење што се вика национален јазик, од вредните прилози кон изјаснувањето и доизградувањето на неговата структура. Денеска, кога кај нас сè повеќе се пристапува, со научна подготовка и одговорност, кон разработка на јазичните прашања, чувството за стабилноста на нашиот литературен јазик е една претпоставка од која, како од основа, се излегува.

НАРОДНАТА ОСНОВА НА МАКЕДОНСКИОТ ЛИТЕРАТУРЕН ЈАЗИК

17. Повеќе пати во текот на ова излагање ги споменуваме централните говори како основа на нашиот литературен јазик. Потребно е затоа да знаеме кои наши говори се опфаќаат под тој назив, што се подразбира точно кога се вели дека литературниот јазик е изграден на нив, каков е најпосле односот на литературниот јазик спрема останатите народни дијалекти. По овој начин ќе можеме појасно да го одредиме неговото место наспрема народниот јазик, неговите врски со на-

родните говори, и оние специфички што од нив го делат.

За централните говори како за основа на литературниот јазик прв почна да зборува К. Мисирков во книгата „За македонските работи“ (1903). Како ги определуваше тој? Од некои места во книгата на Мисирков се гледа дека т. н. „централно-македонско наречје“ е за него наречјето — „Велешко-Прилепско-Битолицко-Охридско“ (сп. 1 изд., с. 20—21 и 138). Меѓутоа, баш на местото каде што станува збор за карактеристичните црти на централното наречје, охридскиот говор не се споменува во неговиот состав, ами се поставува знак на еднаквост меѓу централното и „Велешко-Прилепско-Битолицкото“, па дури, само малце подолу, „Велешко-Прилепското македонско наречје“ (с. 109). Од ова се гледа дека една сосем прецизна определба за поимот „централно македонско наречје“ кај Мисирков не е дадена.

Еве како се кај него накратко опишани доминантните гласовни белези на тоа наречје: „Во централното македонско наречје, меѓу другото се имаат таквија фонетични особини: старо-македонските гласови: ъ и њ, во тије места, кај што се имаат сочуано, преминуваат во о и е, напр. де-ног, от старо-македонското дѣнѣгъ, преко дѣнѣт; сонот, от сѣнѣгъ; на место старото тј и дј имаме к’ и г’ или јк’ и јг’, напр. врејк’а и туг’а; на место нј имаме јн’ напр. којн’ на место конј, на место ж — а, напр. рака и др. Сите тије особини не сѣ србцки, но не сѣ ни бугарцки. Они се немаат во главното бугарско наречје — источно-бугарското које служат и за литературен бугарски јазик“ (с. 110).

Градскиот охридски говор отстапува од сликата овде изнесена со тоа што во него ж дало ѡ (рѡка) и што е чест изговорот шч, жч за тј, дј: врешче, чужд. Ова секако му било познато на Мисиркова, но тој сепак го споменува во бројот на централните говори и охридскиот, едно што е тој

навистина многу близок до нив, а друго што за Мисиркова името на Охрид, како на стар македонски културен центар, звучеше особено привлечно, па ништо чудно да сметал дека и угледот на самото централно наречје ќе добие ако се поврзе тоа и со охридскиот говор.

Ако сакаме правилно да го поставиме прашањето за основата на нашиот литературен јазик, треба да тргнеме од фактот дека оние говори што Мисирков ги споменува како централни влегуваат во составот на една поголема говорна целост, во составот на западномакедонското наречје, кое се простира во овие граници: на север до линијата Скопје—Тетово, на југ до линијата Битола—Охрид, на запад до албанската граница, а на исток до Вардар меѓу Скопје и Велес, опфаќајќи го надолу Прилепското и Битолското. Ова наречје се распаѓа на говори меѓу кои постојат помали или поголеми разлики. Така, на пример, во Скопје и Долни Полог имаме изговор *рука*, во Дебарско *рока*, во Горни Полог, Струга, Охрид и Преспата *рџка*, а на останатата територија — *рака*. Но некои доминантни црти чинат што сите тие говори да се поврзуваат како јасно изделена заедница. Пред сè во нив го имаме третосложниот акцентен систем, натаму јасниот изговор на неакцентираниите вокали, преодот на *х*, во *в*, *ф*, губењето на интервокалното *в* (*чоек*, *глаа* и сл.); тројниот член, глаголските конструкции со *имам*, поставувањето на кратките заменски форми пред глаголот во почетокот на реченицата (*Го виде* и сл.), консеквентно спроведеното удвојување на заменските форми (*Го видов него*, *Го видов човекот*) итн.

Бидејќи т.н. централни говори се влеваат неразделно во ова наречје, од тоа произлегува дека всушност и народната основа на нашиот литературен јазик е поширока, и дека таа се поклопува со западномакедонското наречје, кое претставува најголема наша говорна целост. Оваа ширина на основата на литературниот јазик претставува ва-

жен услов за неговото полесно восприемање и ширење.

Но исто така е важно да покажеме кои од говорите во составот на тоа наречје му се со извесни црти поблиски на литературниот јазик. Така приоѓаме веќе поблиску кон уточнувањето на поимот на централните македонски говори. Бидејќи во нашиот литературен јазик е застапен изговорот *рака, мака, пат* итн., тогаш меѓу западномакедонските говори му се поблиску оние што го знаат тој изговор. Ако се обидеме да ја оцртаме територијата на која се распространети западномакедонските *a*-говори, ќе добиеме ваква слика: на север тие допираат до самоти Скопје (таков е говорот во скопската Каршијака), одејќи спрема југ го опфаќаат Велешкото, Прилепското, Поречијата, Кичевското, Дебарца, охридските села, Демир Хисарското и Битолското. Тие говори значи го опфаќаат поголемиот дел од Западна Македонија.

Проследувајќи сега натаму кои од овие *a*-говори му се од своја страна уште поблиски на литературниот јазик, треба да земеме за критериј веќе некои други црти што нив повеќе или помалку ги разликуваат. Можеме да излеземе од тоа дека во литературниот јазик имаме во сегашно време наставка *-м* за 1 л. едн., и образување на 3 л. едн. без наставката *-т* (пр.: *одам, оди* а не: *ода, одит*), а во 3 л. мн. наставката *-ат* (не *-ет*). Тогаш ќе се види дека по тие белези најблиску му приоѓаат говорите во Велешко, Прилепско и Битолско (иако и таму имаме мешање на извесни од набележаните црти). Но кој може да тврди дека баш оние особености што ги избравме треба да се земат за единствен и единствено правилен критериј? Дури и да ги оставиме настрана говорите во Охридско и Дебарца, во кои се среќава карактеристичната наставка *-ает* во 3 л. мн. сегашно време, земањето на прв план некои други белези освен горе посочените ќе нè доведува до резултатот дека ту еден ту друг од *a*-говорите му е по тие белези поблизок на литературниот јазик. Та-

ка, на пример, поречкиот ќе му биде поблизок од прилепскиот или битолскиот по тоа што во него се чува глаголската е-група, или што членот секогаш гласи -от (а не -о) итн. Од оваа ситуација произлегуваат два важни заклучоци: 1. дека е по овој пат необично тешко да се издели од а-говори една уште потесна група на централните говори и 2. дека е сосем погрешно да се мисли оти нашиот литературен јазик со сите свои гласовни и граматички одлики може да се поклопи со еден одреден народен говор. Таков говор нема, па е следствено сосем неправилно да се рече оти литературниот јазик е прилепски или велешки или каков и да е друг.

Од тешкотиите што настануваат при обидот уште поблиску, од средината на западномакедонските а-говори, да ја изделиме потесната основа на литературниот јазик, постои еден излез во тоа да се откажеме од секакво понатамошно делење, и да речеме дека таа основа ја чинат имено тие а-говори. И тоа ќе биде точно, исто како што би било точно, во малце поширока смисла, да речеме дека неа ја чини западномакедонското наречје.

Па сепак, јас мислам дека можеме да одиме и натаму кон уточнувањето на поимот на централните говори, не опирајќи се единствено на методот на споредување дијалектните особености од западномакедонските а-говори со соодветните црти во литературниот јазик, ами и излегувајќи донекаде од тие рамки, и земајќи предвид извесни историски факти. Нешто што треба особено да се подвлече е тоа што во основата на нашиот литературен јазик е пројавен стремежот за внесување на такви црти што ги сврзуваат западномакедонските и источномакедонските говори. Така погледна-то, и наставката -м во 1 л. едн., и немањето наставка -т во 3 л. едн. наспроти 3 л. мн. каде што се јавува -т, добиваат навистина поголемо значење поради фактот што тие црти се карактеристични (со извесни исклучоци и варијации) за повеќето наши источни говори. Покрај овие црти, ние мо-

жеме да укажеме и на такви необично важни карактеристики на литературниот јазик што им се својствени предимно баш на источномакедонските говори, а кои во опсегот на западномакедонското наречје им се познати повеќето на говорите гранични со источните, а главно на велешкиот говор.

Во фонетиката овде се истакнува тоа што во литературниот јазик се чува интервокалното *v* (се изговара на пр. *човек, глава, лебови*, а не *чоек, глаа, лебој*); во морфологијата можеме да ја посочиме заменската форма *ги* (во западномакедонското наречје обично *и*), а во синтаксата предимната употреба на предлогот *на* за изразување на посвојното значење (*книгата на ученикот* и сл.). Од ова се гледа дека во основата на литературниот јазик ние имаме ред црти што не само да им се заеднички на западните и источните говори, ами дури имаат предимна употреба во последниве: од истото тоа се гледа дека и меѓу западномакедонските *a*-говори му се поблиски на литературниот јазик имено оние што непосредно граничат со источните, и што како такви имаат со нив поголем број заеднички црти.

Разгледувајќи го вака прашањето за потесната основа на нашиот литературен јазик, не треба да ги изгубиме од предвид фактите како што е тој дека установувањето на глаголски систем со три групи (*вика, носи, бере*) во литературниот јазик не е резултат од тоа што на пр. во поречкиот говор се има ист таков систем, ами главно од тоа што така беа глаголите застапени во првите печатени наши поетски збирки, кои сите го имаат за основа велешкиот говор. Ние веќе одбележивме што значи појавата на тие книжевни творби во процесот на развитокот на литературниот јазик, а овде можеме поконкретно да укажеме на тоа како по патот на восприемање на веќе изразеното во книжевноста, преку авторитетот на литературните творби и преку чувството за континуитет во јазикот на литературата — се иде до установувањето на дадени црти во тој јазик. Истово можеме

да го констатираме, на пример, и во однос на устанувањето на изговор со тврдо л во зборовите како: *луѓе, недела* (а не: *љуѓе, недеља*) и сл.

Ние досега на повеќе места имавме можност да се увериме дека во составот на нашиот литературен јазик имаме такви белези што ја затврдуваат неговата широка основа во различните народни дијалекти. Ќе повториме дека тоа е едно необично важно предимство на литературниот јазик. Но ние би паднале во грешка да ги упростуваме работите, ако сметаме дека еден литературен јазик може да се изградува само со докрајно свесно спроведување на еден да го наречеме статистички метод, при кое за секоја форма треба прво да се испита дали е таа најраспространета, па после да се прими во литературниот јазик. Бидејќи тој јазик се создава пред сè во живиот процес на литературното творештво, едно такво гледање не би излегувало од стварноста. Вистина е дека во периодот на изградбата на еден литературен јазик свесното воздејство на неговиот развиток е од голема важност, но ако и до колку се сообразува со природната управеност на тој процес, а не оди против неа; вистина е меѓутоа и дека ред особености на литературниот јазик се примаат повеќе или помалку спонтано во резултат на она сугестивно и авторитетно дејствување од страна на веќе изјавеното како одреден јазичен облик во творбите на литературата, за кое стануваше збор малце погоре. Само опфаќајќи ја целокупноста на оваа појава, ќе можеме да судиме правилно за процесот на развитокот на нашиот литературен јазик.

По сето ова што го изнесовме, како во однос на цртите што ги сврзуваат централните со источните говори, така и во однос на еден конкретен момент од развитокот на нашиот литературен јазик, ние можеме да одговориме на прашањето за неговата потесна основа, или со други зборови за тоа што треба да опфаќаме под терминот централ-

ни говори, во ваква смисла: дека тука спаѓаат оние од запад. макед. *a*-говори што се простираат во појасот непосредно граничен со источните говори. Според ова, поимот за централните говори би се покривал со онаа говорна целост што Мисирков ја обележуваше и како „Велешко-Прилепско-Битолско наречије“. Но давајќи му вакво значење на тој поим, ние секогаш треба да имаме предвид дека изделувањето на велешкиот, прилепскиот и битолскиот говор од групата на другите зап. мак. *a*-говори не се заснова на некои особено јасно изразени нивни заеднички одлики и дека следствено тоа изделување носи до голема степен условен карактер. Од чисто дијалектолошка гледна точка многу повеќе основа има за оперирање со терминот западномакедонски *a*-говори. Несомнено е меѓу тоа дека во развитокот на литературниот јазик основниот принос е даден од говорите што ги обележуваме како централни. Можеме да тврдиме дека сите особености — гласовни, морфолошки, синтактични, што ја чинат структурата на литературниот јазик, се среќаваат во централните говори, па и ако некои само во еден од нив.

Како што рековме порано, Мисирков прв зборува за централните говори како за основа на македонскиот литературен јазик. Меѓутоа самиот назив — централни македонски говори беше во употреба веќе пред него во работите посветени на македонската дијалектологија. Се разбира дека би било пресилено ако се критикува тој назив од некакви чисто географски позиции, т.е. ако се претендира дека баш точен број километри треба нив да ги делат од северната и јужната, од источната и западната граница на нашата јазична територија. Мисирков го зема како централен град во Македонија Велес (и тоа е приближно точно). „От тој центр географски, није само мало се оддалечуваме, идејки преко Прилеп кон Битол’а и Орид“ — вели тој (1 изд. с. 141). Ова географско објаснение за оправданоста на називот централни

говори има своја доволна основа до колку се однесува за оддалечувањето докај Битола. По таков начин приговорот што може да му се постави на разгледуваниот термин од географска точка нема некоја особена тежест. Но затоа тој побудува повеќе оправдани приговори од чисто дијалектолошка гледна точка, и со тоа ние веќе во главното се запознаваме. Сепак сметам дека тој одомакен веќе термин може да има свое место, ако во него се влага онаква содржина каква што се предлага овде, т.е. ако со него се опфатат оние зап. мак. *а*-говори што граничат со источните, а што конкретно во историскиот развој на нашиот литературен јазик, давајќи му основа, заедно со тоа имаат внесено во него ред такви црти што се широко познати и во соседните ним источномакедонски говори.

Рековме дека особеностите на литературниот јазик се среќаваат сите во централните говори, но не подеднакво застапени во секој од нив поодделно. Интересно ќе биде да се запознаеме поодблизу со тоа каков е во овој поглед односот на самите централни говори наспрема литературниот јазик. Интересно е покрај другото и заради тоа да се види јасно дека литературниот јазик не совпаѓа со ниеден од нив на полно, како што кај нас сè уште некои луѓе наивно мислат. Да се запреме прво на гласовните особености на литературниот јазик. Прилепско-битолска е замената *ол* за некогашното вокално *л*: *полно*, *жолто* и сл., додека велешкиот изговор овде се разликува од литературниот: *п'лно*, *ж'лто*, *ж'то*. Преодот *x > v*, познат и во велешкиот говор, сепак е во литературниот јазик застапен во повеќе позиции како и во прилепско-битолскиот (на пр. *страв*, *прав*, наспрема велешкото *стра*, *пра*). Третосложниот акцент се зема во литературниот јазик во својот чист зап. македонски вид, додека во велешкиот говор имаме од него извесни отстапувања, како во акцентирањето: *не-ми рече* место *не-ми-рече*, или *доне-*

си-го место донеси-го. Од друга страна имаме во велешкиот и прилепскиот (како и во литературниот јазик) изговор на тврдо л во случаите како *љуѓе, недела*, додека битолскиот говор тука покажува меко л — *љуѓе, недела*. Понатаму има и такви гласовни особености во литературниот јазик што се среќаваат само во велешкиот говор или предимно во него. На прво место тука иде чувањето на интервокалното в: *човек, глава, половина, денови* и сл. (прилепско-битолското: *чоек, глаа,полојна, деној*). Гласот њ е обичен во велешкиот говор (*одење, коњ*), додека во прилепскиот и битолскиот тој е на загубување и се заменува со *јн* (*одејне, којн*). Оваа појава да се развива *ј* пред мекиот консонант е широко распространета во прилепско-битолскиот и кај консонантите *ќ* и *џ*: *кујќа, вејја*, додека во литературниот јазик, исто како и во велешкиот говор иде: *куќа, веја*.

Ако преминеме на формите, и ако гледаме како се однесува тука литературниот јазик спрема разликите во централните говори, ќе го забележиме следното, не одејќи до последните подробности. Прилепско-битолски се формите на показните заменки за ср. род: *ова, она*, прилепски се глаголските форми како *кажувам, кажуваш* (во Битола: *кажвам, аш*, во Велес *кажу(ј)ам, кажувеш*). Од друга страна пак, главно на велешкиот говор се опира членската форма за машки род *-от* (*човекот*), додека во прилепскиот и битолскиот говор превладува изговорот: *чоeko* и сл. Велешки се заменските форми *ги, им, (и, му* во Прилеп и Битола). За велешкиот говор е карактеристичен односот меѓу 3 л. едн. и мн. сег. време: *носи—носат*, додека во прилепско-битолскиот имаме губење на *т* и во множината: *носи—носа*, а истовремено се чува како остаток од поранешната состојба: *носит—носат*. Веќе порано истакнавме дека литературниот јазик се опира на велешкиот говор по тоа што имаме во него три глаголски групи по сегашната основа (*вика, носи, бере*). Исто така порано

стануваше збор за онаа важна синтактична особеност на литературниот јазик што во него предимно се употребува предлогот *на* за изразување на посвојност. Така е во велешкиот говор, додека во прилепскиот па и во битолскиот се јавува почесно од (покрај *на*).

Ако се потсетиме сега на тоа кои црти ги истакнуваше како карактеристични за централните говори Мисирков (в. погоре), и уште повеќе — ако го проанализираме јазикот на неговата книга, тогаш ќе установиме дека тој меѓу централните говори им даваше предимство на прилепскиот и битолскиот. Затоа тој наместа називот „централно наречије“ го заменува просто со „Прилепско-Битолското наречије“. Така, на пример, на крајот од својата статија „Неколку зборои за македонскиот литературен јазик“ заклучува дека треба да се земе „Прилепско-Битолското наречије за литературен јазик, као једнакво далеко и от србцкиот и бугарцкијот јазичи, и централно во Македонија“ (1 изд. с. 145). Ова претпочитање произлегува кај Мисирков, како што еднаш веќе истакнавме (в. стр. 43), од стремежот да се внесат во литературниот јазик што повеќе такви црти што ќе го делат од српскиот и бугарскиот литературен јазик. И навистина во прилепскиот и битолскиот говор, многу тесно поврзани меѓу себе, имаме повеќе такви црти одошто во велешкиот од друга страна. Но од сето што го изнесовме погоре може да се види дека развитокот на нашиот литературен јазик баш и во тоа се има донекаде отклонето од јазичниот облик што го предлагаше Мисирков, дека идат до израз ред важни црти баш од велешкиот говор. Се должи тоа како на фактот што во поново време литературни творби на велешки говор изиграа важна улога во формирањето на литературниот јазик така и на тенденцијата, во неговата основа да влезат и такви белези што ќе го поврзуваат со нашите источни говори. По овој пат навистина македонскиот лите-

ратурен јазик ги има отклонето некои црти што повеќе би го изделиле од соседните словенски јазици и би го потсилите неговиот специфичен облик, но затоа од друга страна има добиено во тоа што неговата основа се проширува, во смисла дека се во него влезени црти кои се среќаваат и во поголем број наши народни говори, надвор од централните и воопшто западномакедонските. Нашиот литературен јазик се оформи конечно во едно време кога југословенските народи, низ заедничката борба, ги поставија основите на својот братски и рамноправен живот; кога тие идејата на братството и националната еднаквост на дело ја спроведоа и во однос на другите народи на Балканот. И баш затоа што конечното оформување на нашиот литературен јазик дојде во еден таков момент, немаше никаква подлога за едно националистички обоено чувство по кое литературниот јазик македонски треба што повеќе да се оддалечи од српскиот и бугарскиот јазик, дури и по цена на стеснувањето на неговата народна основа. Нашиот литературен јазик, заснован врз централните говори, и инаку има во себе доволно карактеристики што го изделуваат како посебен јужнословенски јазик, за да не станува нужда во сè да се оди кон неговото уште поголемо одделување од најблиските јазици. Дури нешто повеќе. Може со право да се тврди дека при одделни случаи внесувањето на некоја црта, и инаку широко позната во народните говори, во литературниот јазик — е спомогнато донекаде и од влијанието на тие јазици. Така е, на пример, во случајот со примањето на изговорот *шт, жд* (*огниште, баждар*) наспротив *шч, жц* (*огнишче, бажцар*), при кој случај не може да се превиди навикот создаден кај нашата интелигенција да пишува тука *шт, жд* по начинот од српскиот и бугарскиот јазик. Тоа што во нашиот литературен јазик надвлада употребата на предлогот *на* за искажување на припадност се должи пред сè на фактот што им е тој начин

својствен на ред наши говори, но е несомнено дека сето најде поткрепа и во влијанието што идеше од бугарскиот литературен јазик, зашто читајќи а и учејќи се на бугарски нашите луѓе и од Западна Македонија свикнуваа со тој начин. Впрочем, влијанието на оние навики за пишување што кај нас беа здобиени преку употребата на српскиот и бугарскиот јазик е неоспорен факт на пример и во некои такви случаи кога во сите наши народни говори имаме еднаков изговор. Така е установено пишувањето *радост*, *младост* иако во народниот изговор е *радос*, *младос*, итн. Ова што го кажавме, иако не е сето што може во овој поглед да се приведе, стига за илустрација на она основно настроение при кое е оформен нашиот литературен јазик, а кое исклучуваше секако избегнување на одделни црти, ако тие инаку конструктивно влегуваат во литературниот јазик, само заради тоа што тие се среќаваат и во најблиските литературни јазици.

Ние се постаравме да го разгледаме прашањето за народната основа на македонскиот литературен јазик, приоѓајќи му како од дијалектолошка така и од историска страна. Тоа прашање сè уште не е за нас само од историски интерес. Тоа сè уште носи белег на повеќе актуелност, бидејќи не сме многу оддалечени, ами напротив, од денот кога конечно се установи нашиот литературен јазик. Добро да ја знаеме основата на литературниот јазик, тоа значи да не допуштиме таа да се нарушува, да ја зацврстуваме и нашето натамошно јазично творештво да го сообразуваме со неа. Од историјата на современите литературни јазици е познато дека тие се развиени врз основа на еден одреден народен дијалект. Така на пример францускиот е изграден врз основа на парискиот говор, англискиот врз основа на лондонскиот, рускиот врз основа на московскиот итн. Од тоа се обусловува нужната единственост, хомогеност на структурата на литературниот јазик. И во нашиот слу-

чај важи истото: отаде произлегува задолжението, во името на единството на нашиот литературен јазик, да ја имаме постојано предвид неговата основа, дадена од централните говори. Ние можеме погоре да видиме дека при подборот на цртите во литературниот јазик важно место имаше стремежот да дојдат до израз оние особености што се среќаваат и во другите наши дијалекти. Затоа со право можеме да тврдиме дека основата на литературниот јазик не е поставена само со оглед на еден мал изделен круг говори, и дека затоа со своите корење нашиот јазик проникнува широко во сплетот на народните дијалекти. Така израснат, нашиот литературен јазик ја зацврстува сè повеќе својата поврзаност со дијалектите со тоа што од ден на ден апсорбира од нив нови и нови зборови, изрази и обрати. Не веќе во однос на формалните граматички особености, еднаш установени во него, ами во однос на богатството на неговиот речник, во однос на изнесувањето на видело оние убави и содржателни зборови и зборовни комбинации што ги употребува нашиот народ во различните краишта — во тој однос треба денеска да се засилува приносот од дијалектите во литературниот јазик. Тоа ќе биде вистинско градење на дадената основа што ќе напредува пред сè со развитокот на нашата литература.

Нека се прашаме, меѓутоа, што би се добило ако не се осврнуваме на она што е во основата на литературниот јазик, на пример на неговиот гласовен систем? Што би се добило, ако конкретно за гласежот и местото на *k*, *ǰ* судиме не по тоа како е во централните говори, ами по тоа како е и во другите, особено пооддалечените од нив дијалекти. Кога дури и во опсегот на централните говори се наоѓаат во тој однос извесни разлики, јасно е колку тие разлики ќе се умножат ако излегуваме надвор од нив. Тогаш ќе нема ниту можност да се утврди нешто позитивно во литературниот јазик, а ќе паднеме во ред колебања

и неустановености. И ќе се добие ли нешто подобро од тоа? Секако не. Ете зошто е нужно да се држиме за веќе изјаснетата основа на литературниот јазик, како што е таа изразена низ процесот на неговиот историски развиток.

Кога зборуваме за односот на литературниот јазик спрема централните и другите наши говори, тогаш никако не бидува да заборавиме дека литературниот јазик развива ред свои специфики, ред такви изразни средства или особености што во народните говори или ги нема или се дадени само во зачеток. Ниту речничкото богатство што се содржи во дијалектите, ниту оние начини на исказ, на поврзување речениците, што им се познати, — можат да ги задоволат наполно потребите за изразување што стојат пред еден современ литературен јазик. Во него има нужда од маса нови зборови, или нови значења во зборовите, при изградбата на една целосна терминологија во различните области на човечката дејност; има нужда од далеку поразвиена реченица, по патот на приредување и подредување, одошто е тоа случај во народниот јазик. Во литературниот јазик се извршува обемна творечка работа да се задоволат тие потребности на мислата, било со доизградување и доразвивање на веќе даденото, било со угледување на другите јазици или заемање од нив. Така се и во нашиот литературен јазик во употреба ред зборови што во народниот ги нема или ги нема со такво значење; така се и во однос на реченицата изјавени некои поособени начини за искажување. Сето ова го поставува литературниот јазик, како јазик на нашата национална култура, над народните дијалекти. Породен од нив, развивајќи се и натаму во тесен контакт со нив, тој се јавува сепак како нешто повисоко од нив. Она што како ново се развива во него, станува непосредно наше општо јазично достоинство, независно од тоа кој е нашиот народен дијалект, над секое дијалектно делење воопшто. По таков на-

чин, не само што народната основа на нашиот литературен јазик овозможува тој да биде истовремено единствен и да се шири во народот, ами и она што во него ново се создава го носи со самото тоа печатот на опшноста а заедно и на единственоста.

Кога зборуваме за народната основа на литературниот јазик, за централните говори како за негова основа, тогаш не треба да сметаме дека нивното место во однос на изградбата на литературниот јазик се должи на некаков случаен избор. Развитокот на еден литературен јазик секогаш одразува извесна историска обусловеност. Таков е случајот и со формирањето на нашиот литературен јазик, кое дојде, како што видовме порано, во резултат на една продолжителна книжевна активност, во процесот на оформувањето на македонската нација. Зошто кај нас говори од западномакедонски тип дадоа основа за литературниот јазик? Одговорот на ова прашање ќе го најдеме, кога ќе го забележаме пред сè фактот дека имено Западна Македонија беше средиштето на нашиот национален развиток за последниов век и половина. Тука се наоѓаат нашите најголеми градишта — Велес, Прилеп, Битола, Охрид, па и Скопје и Тетово на север спаѓаат во основното кон истата западномакедонска дијалектна група. Во тие градишта од почетокот на 19 век нашиот елемент иде до израз во економскиот живот, со трговијата и занаетчиството. Тоа овозможи и побрз културен развиток во западните краишта каде што инаку се наоѓа компактно наше население кое од секогаш живо ги чувало старите словенски традиции. Од Западна Македонија веќе во 19 век излегуваат најголем број интелектуалци што ја преродуваат словенската просвета и зафаќаат литературна работа на својот народен говор. Нека споменеме само дека од овој наш крај се Кирил Пејчиновиќ, браќата Миладиновци, Партениј Зографски, Григор Прличев, Рајко Жинзифов, Куз-

ман Шапкарев, Ѓорѓи Пулевски и др. Најголем дел на нашата народна епска и лирска поезија е собран пак отаде а ние знаеме каква важна улога изигра народната поезија во зародувањето на нашата современа литература. Најпосле (по ред, но не по важност) треба да го истакнеме фактот што западномакедонските говори, кои се развивале подалеку од центрите на соседните словенски јазици, излачиле во себе најголем број типично македонски црти, врз чија основа може да се изгради еден јазик со наполно самостојно обележје. И навистина, ако зајдеме откај Скопско на север, ние навлегуваме веќе во говорна област што чини преод накај српскиот јазик, а ако одиме на исток, тогај забележуваме постепено преминување на нашите говори накај бугарските. Јасно е дека перифериските говори не можат да дадат основа за литературниот јазик, баш поради тој свој смесен карактер. Сознавајќи го сето ова добро, и Крсте Мисирков, родум од Ениџе-Вардарското село Постол, се запре на централните говори како на основа за македонскиот литературен јазик, укажувајќи им го со тоа на Македонците од сите краишта правилниот пат. Создавањето на нашиот литературен јазик може да се постигне — велеше тој — „ако македонецот од северна Македонија подаит рака на својот брат од јужна Македонија и македонецот од источна Македонија подаит рака на тој од западна. Подадените раци ќе се прекрстат околу Прилеп—Битол'а“.

ЗА РЕЧНИКОТ НА МАКЕДОНСКИОТ ЛИТЕРАТУРЕН ЈАЗИК

18. Зборувајќи за развитокот на нашиот литературен јазик не можеме да не се запреме на прашањата сврзани со изградбата на неговиот речнички состав. Се разбира дека овдека тие прашања ќе нè интересираат во својот принципиелен вид, додека нивното исцрпување во подробности

може да биде предмет на специјалниот оддел во нашата граматика што ќе се занима со зборообразувањето и со лексичкиот состав на литературниот јазик.

Во склопот на целокупното разгрнување и утврдување на различните страни на нашиот литературен јазик, — една работа што по ослободувањето забележи големи резултати — сè повеќе се налагаа и тие прашања — по каков начин и по кои патишта треба да оди изградувањето на неговиот речник. Денеска веќе со полно право можеме да тврдиме дека се во тој поглед дадени нужните одговори и дека јазичната практика нив секидневно ги потврдува.

Излезната точка беше бездруго јасна: дека во нашиот литературен јазик треба да дојдат до израз што повеќе зборови од народниот јазик, дека треба да се одвива постојана работа управена кон тоа да се оживотворуваат за општа употреба некои наши убави зборови, зачувани во народот, но во говорот на интелегенцијата често потиснати од зборови земени отстрана. Ако денеска нам на сите ни е познат зборот *бран*, и ако дури од тој збор се јавуваат нови изведеници (на пр. *бранова должина*); ако во најново време почнува во наши литературни творби да се јавува зборот *врвица* (во значење на срп. *стаза*), тоа иде во резултат имено на јасно подвлечениот стремеж да им се даде место во литературниот јазик на што повеќе такви народни зборови кои со своето значење и со својата изразност го обогатуваат. Меѓутоа се знае дека денеска општомакедонскиот збор *бран* до пред неколку години беше ограничен на охридскиот говор; а пак зборот *врвица* е познат од некои наши североисточни говори (кратовскиот). Тоа што го илустрираме овде само со два збора, може да си најде потврда во уште многу такви и слични случаи. И порано укажувавме на тој факт а и од изнесеново овде произлегува дека речникот на литературниот јазик се богати со зборови не од еден

кој било, ами од сите наши дијалекти. Во тој факт со право треба да гледаме уште една врска меѓу литературниот јазик и дијалектите.

Но надвор од ова основно и излезно становиште бараа свое решение уште ред прашања. Едни произлегуваа од потребата за одреден подбор на зборовите што се во употреба во народниот јазик, други од фактот што во народниот јазик нема и не може да има толку зборови и со такви значења какви што, во различните негови функции, му се нужни на литературниот јазик.

Што се однесува до подборот на зборовите, тука како еден од важните моменти се постави тоа како да се постапува со оној голем број турцизми што ги има во нашиот народен јазик. Во првото време по ослободувањето можеше негде-годе дури да се забележи нивното засилување во писмената употреба, нешто кое идеше од оној во основата оправдан и благотворен стремеж да им се даде што повидно место на различните елементи од народниот јазик. Но таа сосем единична појава немаше некоја потрајна основа.

Сосем јасно дека никој не помислувал ниту пак се обидувал да ги заменува оние турцизми или грцизми што, означувајќи извесни предмети или односи во нашиот бит, се станати неразделни составки од речникот на нашиот јазик. Никој и не помислувал, на пример, дека треба да се бара некаква замена на зборовите *алва* или *стомна* итн. Друг е случајот меѓутоа со цел ред особено турцизми, што носејќи повеќе или помалку интелектуална содржина, спаѓајќи кон т.н. апстрактни зборови, по силата на самиот историски развиток почнуваат и во народниот говор да добиваат сè поограничена и често пати особено емоционално обоена содржина. Тие се покриваат со извесни односи, разбирања и чувствувања карактеристични за едно веќе одминато време во животот на нашиот народ, и ете зошто не можат да се употребуваат со полна вредност денеска за изразување

на новонастанати односи, разбирања и чувствувања. Така, на пример, зборот *сева* ни оддалеку не може да ги покрива оние различни нијанси во значењето што го носи за нас денеска зборот *љубов*. Ако ние сè уште во одреден битово обоен стил велíme: На Петрета му *остана атер* дека не го викнаа на гости, смешно би ни звучело да го употребиме тој израз во некој ваков случај: На која било влада ѝ *остана атер* дека не ја викнаа на конференција. При сето ова треба да прибавиме дека зборовите од овој вид се веќе непродуктивни во нашиот јазик. Незгодно ни е, на пример, од глаголот *кандиса* да направиме некаква именка што би ѝ одговарала на именката *согласност* итн. Таа пак непродуктивност, како пречка за развивање на сите значења потребни во литературниот јазик е настаната како природен резултат од правецот на развитокот на нашата култура во најново време и од развитокот на јазикот на таа култура. Познато е дека во 19 век културниот напредок кај нас се одвиваше под знакот на борбата за словенска просвета, а против влијанието на грцизмот и против оние услови на животна заостанатост што ги налагаше беговскиот систем. По таков начин и во јазикот на нашата писменост сè повеќе тежест придобиваа словенизмите, примени или од црковниот јазик или пак од поразвиените словенски литературни јазици. Некаде пред стотина и нешто години Јоаким Крчовски го објаснуваше на пр. зборот *гордост* со турскиот *фодуллук*, или малце подоцна Шапкарев го објаснуваше зборот *състояние* со *мертебе*. Но подоцна не само што немаше нужда од таквото објаснување на словенизмите, ами напротив соодветните турцизми почнаа да се подзабораваат или барем да го стеснуваат опсегот на својата употреба. Со сето ова се направи значаен чекор кон зближувањето на речникот на нашиот јазик со речникот на најблиските словенски литературни јазици. Сосем јасно тогаш дека се оди кон

ограничување на турцизмите (и грцизмите), пред сè во областа на апстрактното, и кон нивното заменување со зборови словенски или интернационални.

По таков начин за оваа група зборови, за нивниот подбор, се има едно доволно јасно становиште, впрочем изразено не само кај нас, и не првпат кај нас, ами порано и во развитокот на српскиот и бугарскиот литературен јазик.

Разгледувајќи го понатаму прашањето за подборот на зборовите од дијалектите во литературниот јазик, ќе можеме да искажеме само некои сосем општи забелешки. Зашто, тоа е навистина еден поле каде што, покрај другото, решава и вкусот — на писателите творци и на образованата средина. Несомнено дека поширокото распространение на еден збор се јавува како негово предимство над некој збор дијалектски ограничен. Но тоа не ја исклучува можноста, во одделни случаи, да надвлада и еден таков збор, или барем да си најде место во речникот на литературниот јазик со некоја посебна нијанса во значењето. Иако зборовите *талас* и *далга* се пораспространети, сепак во нашиот литературен јазик надви зборот *бран*. Тоа што е од словенски корен беше неговото големо предимство. Секако дека и во други случаи треба таквите зборови да се претпочитаат. Зборот *бара* надвладува во тоа значење над *сака*, бидејќи ова има друго значење: *љуби*. Поголемата изразност на зборот *бара* спомага во случајов за неговото затврдување во литературниот јазик; од него веќе се изведуваат и нови значења: *барање* (срп. *захтев*), *побарувачка* (срп. *потражња*). Но од друга страна и споменатиот погоре збор *љуби*, како синоним на *сака*, почнува да се употребува особено во поезијата, иако е тој во народниот јазик познат на доста ограничена територија (Ресенско—Охридско). Тој се налага пак со извесна посуптилна емоционална обоеност, влегувајќи во редот на зборовите претпочитани во пое-

зијата. Просто речено, различни можат да бидат и својствата на зборовите, различна и управеноста на вкусот од писателите и општеството — кои овозможуваат, таму каде што се работи за подбор, да биде примен или запоставен еден збор во литературниот јазик. Едно нешто треба сепак да биде спазено: зборовите што се примаат од дијалектите за општа употреба во литературниот јазик не бидува со својот гласовен состав да го нарушуваат гласовниот систем на литературниот јазик. Тие исто така редовно се подведуваат и под правилата на неговиот акцент. По таков начин изградбата на речникот, еден постојан и незапиран процес, се согласува со она што е, со релативна трајност, установено како гласовна основа на литературниот јазик.

Да се свртиме сега кон другото битно прашање во врска со изградбата на нашиот речник: какво становиште се зеде кај нас во однос на неговото обогатување со зборови што во народниот јазик ги нема, а што му се неопходно потребни на еден современ литературен јазик. За ова стана донекаде збор и порано, кога го проследувавме развојот на нашето јазично прашање непосредно по ослободувањето. Се разбира дека прашањето на доразвивањето речникот на литературниот јазик се поставува само во овие два вида: 1. што и колку да се доизградува од даденото во народниот јазик и 2. што и колку да се земе од интернационалната лексика и од сродните литературни јазици. Но и во нашиот случај беше од првенствена важност на која од овие две страни ќе биде поставен акцентот. Се изрази, како што видовме на посоченото место, едно гледиште дека сè што немаме во нашиот јазик треба да го земеме од рускиот. Се разбира дека доследното спроведување на ова гледиште би довело само по себе до ред невозможности, со оглед на доста големата оддалеченост на рускиот јазик од нашиот. Но ако го сфатиме ова и поумерено, во смисла дека во

нашиот литературен јазик треба да си најдат место оние лексички елементи со апстрактна содржина што се како наследство од старословенскиот и од црковнословенскиот јазик влезени во рускиот, бугарскиот и српскиот литературен јазик, ако го сфатиме споменатото гледиште во таква смисла, пак поставувањето акцентот на заемањето од која било страна, а не на внатрешното јазично творештво, беше една работа сосем неправилна и која не произлегуваше од духот на самиот наш јазичен развиток во најново време. Едно такво пристапување кон прашањето можеше да ги замата овие моменти од битна важност: 1. дека во нашиот народен јазик може понекогаш да се најдат убави замени за црковнословенизмите и русизмите; 2. дека во извесни народни зборови може да се развие, по начин толку познат и од историјата на други литературни јазици, ново апстрактно значење и со тоа да стане сосем ненужно заемањето; 3. дека во историскиот развиток на нашиот јазик се измениле надворешно извесни стари словенски наставки или станале непродуктивни и им отстапиле место на нови начини за зборообразување, — па поради сето тоа црковнословенизмите треба по форма да се сообразат со денешната состојба на зборообразувањето во нашиот јазик; 4. дека не треба да се пренебрегнува ни оној начин познат на сите литературни јазици во помала или поголема мерка, да се создаваат нови зборови по патот на т.н. калкирање, т.е. „преведување“ на еден туѓ збор; 5. дека нашиот јазик се развива во непосреден контакт не со рускиот, ами со бугарскиот и српскиот јазик, развивајќи заедно со нив ред нови карактерности во зборообразувањето, а на сето згора практиката покажува оти и чистите русизми ние ги примаме не директно од рускиот, ами при посредството на овие два соседни јазика.

И така, формулацијата што ја подложивме на критика ни се покажува сосем несостојателна

и следствено штетна за правилниот развиток на нашиот литературен јазик. За наша среќа изградбата на неговиот речник уште од самиот почеток тргна по единствено добриот пат, тргна од основната поставка дека ние пред сè треба да се обрнеме кон народниот јазик, да се прашаеме дали ни е во него сè познато од зборовите што можат да изразуваат одредена апстрактна содржина, и дали не можеме во ред случаи по патот на творење нови зборови од корени и наставки дадени во народниот јазик да го доизградуваме речникот на литературниот јазик. Изминатото време откога уште се дискутираа кај нас овие работи, исполнето со една жива и разновидна писмена активност, покажа дека оваа ориентација беше сосем правилна и плсдотворна. Впрочем, и овде пред нас стоеше примерот од изградбата на ред други современи литературни јазици. Резултатите се потврдија и се потврдуваат во секидневната јазична практика.

Бидејќи нашата цел овде не може да биде навлегувањето во подробностите на збооробразувањето, ќе се послужи́ме само со по еден или два примера за илустрација на оправданоста на оние приговори формулирани горе во петте точки, а за потврда на ползотворноста на управувањето кон внатрешното јазично творештво. Примерите ги даваме во соодветност спрема споменатите точки:

1. Излезе дека нашиот народен јазик располага со такви зборови како *настан* или *утока*, што го чинат беспредметно заемањето на термини како, во случајов, *собитие* или *устие*.

2. Излезе дека е сосем возможно да се замени на пр. зборот *вопрос* со народниот збор *прашање*, кој порано во народниот јазик идеше само со своето значење на определено дејство. Развивањето на новото значење во тој збор, на пример преку составот *македонското прашање*, стана пред последната војна по еден сосем спонтан начин, имајќи го за подлога стремежот да се доразвива од себе нашиот јазик. Тоа што стана спонтано со тој

и со некои други зборови беше необично поучно и во ред случаи кога по ослободувањето се постави многу поостро прашањето за речникот на нашиот јазик, зашто служеше како углед и во однос на развивањето нови апстрактни значења во зборовите, и во однос на нивната форма (за ова в. веднаш во следната точка).

3. Излезе дека исто како *прашање* можат, и треба, да завршуваат на *ње* а не на *ние* (архаичен облик) именките образувани од несвршените глаголи како *движење*, *колебање* и сл., односно дека нема никаква причина да ни се архаизира јазикот, кога со денешните негови живи наставки можат да се образуваат апстрактни зборови.

4. Излезе дека и *ние* можеме во извесни случаи да создадеме наши зборови по тој начин што ќе „преведеме“ некои туѓи зборови. Така на пр. *придавка* (прилагателно, придев), *влез* (вход, улаз) итн.

5. Најпосле, сосем јасно е што *ние* сме го зеле на пр. *врзка* спрема буг. *врзка*, а не спрема руското *связь*; или *начин* спрема срп. *начин*, а не спрема руското *способ*. Јасно е имено, зашто тие јазици ни се и поблиски и далеку попознати од рускиот.

Со сето ова, иако накратко, се оцртува стремежот за изразување на народната основа и во однос на доизградувањето речникот на литературниот јазик, како и основните линии по кои тој стремеж се управува. Исто така е јасно и неговото плодотворно воздејство. Но сосем еднострано и погрешно би била разбрана работата ако се помисли дека кај нас тој стремеж ја има заминато онаа нужна мерка, зад која се преминува во пресилен а често пати и бесмислен пуризам. Сосем напротив, *ние* сме далеку од оној степен на јазичното „чистунство“ што го гледаме на пример при оформувањето на чешкиот литературен јазик, ниту пак кај нас имаме некаков посилно изразен пуризам одошто во српскиот и бугарскиот литера-

турен јазик. Дека е така, најарно се гледа од нашиот однос спрема интернационалните зборови, особено во научната терминологија. Ние нив ги примаме како една придобивка на меѓународното духовно општење, и не ги заменуваме без потреба, ами или тогаш кога една самостојна словенска традиција тоа ни го налага, или каде што веќе имаме соодветен народен збор. Истото тоа се гледа и од нашиот однос спрема зборовите од српскиот, бугарскиот и рускиот јазик. Во повеќе случаи ние сме зеле од нив зборови, ако сме имале нужда, не барајќи по секоја цена македонска замена. И во поглед на речникот, како и во поглед на гласовните и граматичките особености на нашиот литературен јазик, ние не тргаме од преднамерна цел за што поголемо оддалечување на нашиот литературен јазик од бугарскиот и српскиот. Ние се стремиме само да дојде до што поголем израз речничкото богатство на нашиот народен јазик, и живите начини на зборообразувањето во него, без со тоа да се оди во онаа обратна крајност, со една ситничарска загриженост да се гони извесен збор, иако не може поубаво да се замени, иако можеби го обогатува нашиот речник, само поради тоа што е дојден отстрана. Заедничкиот живот, новите форми што тој ги породува, тесните културни и други врски — создаваат сосема природно и неминовно основа и за јазично влијание меѓу југословенските народи. Покрај тоа нашите јазици толку се доближуваат баш во зборообразувањето, што би било навистина сметено да се претполага дека тие можат, и навистина мрачнички, дека тие тука треба до последната нишка да се делат.

ЗА ГЛАСОВИТЕ

ГЛАСОВНИОТ СИСТЕМ

19. Гласовниот систем на македонскиот литературен јазик се состои од 31 глас. Во нашата азбука за секој еден од тие гласови постои посебен знак (буква):

а, б, в, г, д, *ѓ*, е, ж, з, с, и, ј, к, л, љ, м, н, њ, о, п, р, с, т, *ќ*, у, ф, х, ц, ч, *џ*.

Треба добро да се разликува гласот, како реален најмал елемент во јазикот, секој со свое особено звучење, од буквата што е само условен писмен симбол за гласот. Така, на пример, гласовите во нашиот јазик можеме да ги обележиме не со горните ами со некои други букви, и од тоа по никој начин нема да биде засеegnата природата на гласовите. Напишале ние село или *selo*, од тоа не се изменува изговорот на зборот, односно на гласовите што го чинат.

Без ова разликување на гласот од буквата што служи за неговото обележување не може да се сфатат како што треба ни најосновните појави во врска со литературниот изговор.

ПРАВОПИС И ПРАВОГОВОР

20. Усвојувањето на литературниот јазик претполага усвојување на единствено пишување и стремеж кон еден во извесни граници нормали-

зиран изговор. Правилата како треба да се пишува се изложени во нашиот правопис. Овде ние ќе ги засегаеме само колку што е нужно. За нас е меѓутоа најважно да го покажеме тоа како се изговара или како треба да се изговара напишаното.

Иако нашиот правопис е фонетски, т.е. иако во него е пројавен стремежот да се фиксира писмено што поточно живиот изговор, сепак во ред случаи имаме разлики меѓу она како се пишува и како треба да се изговара. Ќе земеме само еден пример. Ние пишуваме: *леб*, *град*, *мраз* и слично, а изговараме: *леп*, *грат*, *мрас* и сл. На свое место ќе ги истакнеме и другите вакви несоодветства што се во еден правопис нормална појава и објасними по еден или друг начин во секој конкретен случај. Забележувањето на таа појава нè управува баш кон она што е за нас главниот предмет при изучувањето на гласовите и гласовните споеви во литературниот јазик — кон правоговорот. Нашиот правопис е установен, единствен. Установувањето на нормализиран литературен изговор е процес што трае подолго време. Театарот, радиото, школата — оние места каде што се обраќа или барем треба да се обраќа особено внимание на говорната страна на литературниот јазик — имаат да изиграат најважна улога во таа смисла. Ние можеме сите еднакво да пишуваме (и тоа е необично важно!), но пак сите поинаку да го изговараме напишаното (и тоа е што треба да се подведе под извесни општи навици, сфатени, се разбира, не тесно). Сликвито можеме вака да ја претставиме работата. Како што пишуваното од неколку луѓе кои совршено го владеат еден исти правопис се разликува надворешно само по нивниот индивидуален ракопис, а не и по правилата за пишување, така исто изговараното од тие луѓе, носејќи ги неминовно индивидуалните одлики на нивното зборување, треба да се сообразува со извесни општо примени навици на правилниот литературен изговор. Иако ние денеска не можеме да зборува-

ме за еден во сè установен наш литературен изговор, сепак е битното доволно изразено, и ние натаму ќе се запираме на него, посебно укажувајќи што треба да се отклонува како карактеристика на дијалектниот изговор. Ова е главната задача на нашево излагање за гласовите.

ПОДЕЛБА НА ГЛАСОВИТЕ

21. Гласовите се делат на две основни групи: *самогласки (вокали)* и *согласки (консонанти)*. Самогласки во македонскиот литературен јазик се: *а, о, у, е, и*. Другите гласови ја чинат групата на согласките. Во нашиот литературен јазик самогласна функција врши и согласката *р*.

Разликата во образувањето на самогласките и согласките се состои во ова: воздушната струја при изговорот на самогласките мине низ усната шуплина без да среќава некоја препрека; додека при изговорот на согласките таа бидува или запрена за момент (*б, д, к*) или мине низ теснина со триење (*с, ш, х*). Самогласките се одликуваат со поголема полнота на гласот, со поголема звучност од согласките. Како такви тие ја вршат слоготворната функција во зборот. Така на пример во зборот *пат-ник* самогласките *а, и* се гласови со најголема звучност, претставуваат еден вид „стежер“ на слогот, околу кој се групираат согласките.

САМОГЛАСКИТЕ

22. Потребно е да се уочи разликата во образувањето на *е, и* од една страна и *а, о, у* од друга, бидејќи од неа зависат некои гласовни појави, за кои и натаму ќе станува збор. Лесно можеме, на пример, да го сетиме различниот изговор на *л, к* пред едните и пред другите самогласки: *кола—коли, мака—маки*. Во овие зборови пред *а* консонан-

тите *л*, *к* се изговараат тврдо, додека пред и тие до извесна степен смекнуваат. Оваа појава стои во врска со местото на образувањето на самогласките: *е*, *и* се образуваат со предниот дел на јазикот, што се издига напред во устата накај тврдото непце (затоа тие се викаат вокали од преден ред), *а*, *о*, *у* пак се образуваат во задниот дел на устата (вокали од заден ред). Приспособувајќи се кон нивниот изговор согласките до извесна степен се видоизменуваат, се јавуваат со различни свои варијанти (како што е случајот во горниот пример со *л*, *к*).

23. Кога станува збор за вокалниот систем во нашиот литературен јазик, како дадена целост, треба особено да се укаже на фактот дека самогласките не се изменуваат колку-годе осетно кога не се акцентирани (во нашиот литературен јазик не постои т.н. „редукција“ на вокалите). Потребно е да се подвлече ова, бидејќи во некои наши говори, а особено во долновардарските и југоисточните, неакцентираниите самогласки го изменуваат својот квалитет или дури во некои случаи и наполно исчезнуваат. Така во гевгелискиот говор се вели: *пулвинта* (лит. *половината*), *женга*, *детто* (лит. *жената*, *детето*), *месиц* (лит. *месец*) итн. Оние што во својот локален говор ја имаат таа редукција треба да обрнат особено внимание на нејзиното отклонување при изучувањето правилниот литературен изговор. Исто така во школите, на часовите по мајчин јазик, треба да се коригира изговорот на оние ученици што ги редуцираат неакцентираниите вокали.

САМОГЛАСНОТО *р*

24. Гласот *р* врши служба на самогласка во случаите како: *крв*, *дрво*, *срце* итн. Во почетокот на зборот самогласното *р* се одбележува по особен начин: *'рж*, *'рѓа*, *'рска*, *'рња*, *'рга*. Исто така

се пишуваат овие зборови до колку влегуваат во состав со префикс што завршува на самогласка. На пр.: *за'рже*, *на'рга*. Но ако префиксот завршува на согласка, знакот ' не се пишува: *срже*, *срска*. Треба особено да се подвлече дека знакот ' не одбележува особен глас пред почетното *p*. Во нашиот литературен изговор пред *p* се слуша само еден темен призвук (бидејќи нашето вокално *p* се образува со доста слабо трепетење на јазикот), но не и некој наполно оформен глас, за кој би имале претстава во свеста.

25. Поинаква служба му е одредена во нашиот правопис на овој знак во случаите како: *В'чко*, *п'но*, *с'клет* и слично. Во тие случаи тој обележува посебен темен вокал (ъ). Горните примери покажуваат дека се работи за локализми од такви наши говори во кои како посебен глас постои темниот вокал и за некои зборови од турско потекло. Бидејќи употребата на темниот вокал во нашиот литературен јазик е битно ограничена со тоа што тој доаѓа само во локален изговор, доколку таков би требало да се одбележи во некој текст, или пак во турски зборови што се среќаваат и со поинаков изговор, — за него и нема посебна буква во азбуката. Темниот вокал по таков начин не влегува во гласовниот систем на литературниот јазик на рамно со другите вокали. Затоа е и во турските зборови, до колку ќе стане нужна некој од нив да се употреби, подобро тој да се заменува со *a*, зашто и во народот има такво заменување. На пример: *саклет*, *касмет*, *сакас* и сл. (м. *с'клет*, *к'смет*, *с'к'с* и сл.).

ИСПУШТАЊЕ НА ВОКАЛИТЕ

е

26. Кај именките на *-ец* и кај некои други, што ќе ги споменеме, во множинската форма се губи гласот *e* од наставката: *старец*, *старецот* —

старци, јунец, јунецот — јунци, патец, патецот — патци, скакулец, скакулецот — скакулци, големец, големецот — големци итн. Се чува е во множината во чисто книжевните зборови: *подлец* — *подлеци*, *мудрец* — *мудреци* (инаку би се добила согласна група тешка за изговор).

Го губат е во множината двосложните именки на -ел: *кобел*, *кобелот* — *кобли*, *котел*, *котелот* — *котли*, *кутел*, *кутелот* — *кутли*, *орел*, *орелот* — *орли*, *петел*, *петелот* — *петли*, *чешел*, *чешелот* — *чешли*, *чевел*, *чевелот* — *чевли*. Но ова не станува кај сите двосложни именки на -ел. Тие што се образувани без наставка од глаголска основа го чуваат е во сите форми: *предел* — *предели*, *устрел* — *устреми*, *истрел* — *истрели*, *забел* — *забели*; исто и *жител* — *жители* (а така е и во современите заемки од туѓите јазици: *пастел* — *пастели* и сл.). Објаснението на овие двојствености, какви што има и кај други наставки, ни го дава историјата на нашиот јазик: она е што се губи потекнува од некогашниот глас ъ. Таа промена е наследена во нашиот јазик и ние, излегувајќи само од денешната состојба во него, не можеме да дадеме строго правило по кое веднаш ќе се разграничат случаите кога исчезнува и кога се чува е.

Се губи е кај овие именки што завршуваат на -ен: *ражен*, *раженот* — *ражни*, *сажен*, *саженот* — *сажни*, *скорен*, *скоренот* — *скорни*. По сличност со ваквите противставувања се образувани и множинските форми: *камни*, *корни*, *пламни*, *ремени* од *камен*, *корен*, *пламен*, *ремен*, но обично овие зборови идат со поинаква множина: *камења*, *корења*, *пламења*, *ремења*. Именката *остен* не го губи е (иако тоа произлегува од некогашното ъ): *остени*, *остење*.

Во множината се губи е и кај именката: *јарем*, *јаремот* (два *јарема*) — *јарми*, и кај едносложните именки: *пес*, *песот*, два *песа* — *пици*, *ден*, *денот*, два *дена* — *дни* (но и: *денови*).

Се губи *е* и кај некои туѓи зборови што завршуваат на *-ер*: *министер* — *министри*, *магистер* — *магистри* (спротивно на ова именките на *-нер*: не го губат *е*: *опозиционер* — *опозиционери*, *магаџионер* — *магаџионери* итн.).

27. Кај описните придавки што завршуваат во м. р. на *-ен* се губи *е* во сите други форми: *бесен*, *бесниот*, *бесна*, *о, и*, *гладен*, *гладниот*, *гладна*, *о, и*, *умен*, *умниот*, *умна*, *о, и*, *радосен*, *радосниот*, *радосна*, *о, и*, итн.

Различна по потекло од наставката во горните придавки е наставката *-ен* со која се изведуваат глаголски придавки: *нос-ен*, *плет-ен* и сл. Некои од ваквите зборови преминале напoлно во групата на обичните придавки: *шарен*, *гален* (*галено дете*) и др. Се разбира дека тие не го губат *е* од наставката. Има и такви случаи кога само по губењето, односно чувањето на *е* се разликуваат описните придавки од глаголските: *победен*, *победна*, *о, и*, — *победен*, *победена*, *о, и*; *сметен*, *сметна*, *о, и*, — *сметен*, *сметена*, *о, и*; *ненаситен*, *ненаситна*, *о, и*, — *ненаситен*, *ненаситена*, *о, и*, и други.

Што се однесува до придавките на *-ен* во кои се чува *е*, тие се од родот на т. н. градивни придавки, т. е. од оние што покажуваат од каква материја е нешто направено. Двосложните такви придавки, со ретки исклучоци, го чуваат *е*: *дрвен*, *дрвена*, *о, и*, *срчен*, *срчена*, *о, и*, *коскен*, *коскена*, *о, и*, *телен*, *телена*, *о, и*, *гумен*, *гумена*, *о, и*, *платнен*, *платнена*, *о, и*, итн. Се губи *е* во *златен*, *златна*, *о, и*. Имаме наспоредно: *сламен*, *сламена*, *о, и*, — *сламна*, *о, и*. Покрај обичното *свилен*, *свилена*, *о, и*, во поезијата се употребуваат и формите *свилна*, *о, и*, образувани по сличност со оние придавки во кои *е* по правило се губи. Исто така во поезијата се среќаваат двојни форми од *свезден* — *свездена*, *о, и*: *свездна*, *о, и*. Во односот *дрвена* (*лажица*): *дрвна* (*индустрија*) гледаме пак како се искористува губењето, односно чувањето на *е* за разликување на значењата. Во вториот случај придав-

ката нема градивно ами описно значење. Има меѓутоа и такви случаи на вкрстување кога една иста форма (со загубено *e*) изразува градивно и описно значење — *книжни пари*; *книжни зборови*.

Кај повеќесложните градивни придавки во најголемиот број се губи *e* од наставката: *железен, железна, o, и, оловен, оловна, o, и, челичен, челична, o, и, сомотен, сомотна, o, и, итн*. Но има и такви случаи кога *e* останува: *тенекиен, тенекиена, o, и, кадифен, кадифена, o, и*. Како *тенекиена, o, и* имаме и *ракиена, o, и*, само во составите: *ракиена чаша, ракиено чаше, ракиени чаши (чаши за ракија)*.

Го чуваат *e* двосложните придивки на *-ен*, што означуваат боја: *црвен, црвена, o, и, зелен, зелена, o, и, кафен, кафена, o, и, румен, румена, o, и, ален, алена, o, и*. Во тросложните *e* се губи: *јувезен, јувезна, o, и, пурпурен, пурпурна, o, и, аловен, аловна, o, и*.

o

28. Кај неколку именки се губи *o* од крајниот слог, кога тие ќе примат некаква наставка. Таков е случајот со именката *лакот*: *лактот, лакти, два лакта* (исто и кај глаголот изведен од неа: *налакти се*) и *нокот*: *ноктот, нокти, два нокта*.

Именката *јазол*, *јазолот* го губи *o* во множинската форма *јазли* (*два јазла*), додека од *сокол*, *соколот* идат наспоредно *соколи* (*два сокола*) и *сокли* (*два сокла*).

Губење на *o* имаме во множината кај овие именки на *-ок*: *опинок, опинокот* — *опинци*; *добиток, добитокот* — *добици*. На овие стари зборови од народниот јазик им се придружуваат сега и следните, примени во ново време во литературниот јазик: *леток* — *летци, потомок* — *потомци, предок* — *предци*. Посебно треба да го споменеме зборот *момок, момокот*, зашто тој има двојна множинска форма: *момоци* и *момци*. Но последната се izdelува со своето значење, зашто обично се употребува како синоним на *момчиња* (ед. *момче*),

додека во значење на слуги обична е формата *момоци*. Истиот тој однос постои и меѓу деминутивите: *момоче, момочиња* наспрема *момче, момчиња*. По таков начин овде губењето односно чувањето на *о* се искористило за разликување на одделни значења.

Освен споменатите именки, другите што завршуваат на *-ок* не го губат *о*. Тоа се однесува како до чисто народни зборови (*мозок, мозокот — мозици, песок, песокот — песоци, петок, петокот — петоци, четврток, четвртокот — четвртоци, свиок, свиокот — свиоци* и др.), така и до зборови примени или новообразувани во литературниот јазик (*зачеток — зачетоци, почеток — почетоци, заклучок — заклучоци, остаток — остатоци, податок — податоци* и др.).

Од ова јасно се гледа дека правилото за губење на *о* кај ваквите зборови е одживеано во нашиот јазик, дека неговите резултати се задржани по традиција само во мал број зборови, а пак денеска за углед за образување нови зборови не служи односот *опинок — опинци*, ами односот *мозок — мозици, петок — петоци* и сл. Се работи, значи, овдека само за траги од една историска гласовна промена во нашиот јазик, а не и за живо чувствување на редовноста на таа промена.

29. Се губи *о* од наставката *-ок* кај придавките: *редок — ретка, о, и, сладок — слатка, о, и, близок — блиска, о, и, низок — ниска, о, и*, и сл. Со зачувано *о* иде: *висок — висока, о, и, длабок — длабока, о, и, широк — широка, о, и*.

30. Во наспоредните форми *собере — збере, сокине — скине* имаме примери на чување, односно губење на *о* во префиксот. Таа наспоредност и овде се искористила во некои случаи за предавање на различни значења. Така *собор*: *збор*, или *согреши* (со нијанса на архаичност): *згреши*.

а

31. Кај туѓите зборови што завршуваат на *-изам* се губи *а* во членуваната форма: *комунизам — комунизмот, фашизам — фашизмот, идеализам — идеализмот, материјализам — материјализмот* и сл.

Се губи *а* од наставката *-ар* во сите други форми кај придавките: *бодар — бодриот, бодра, о, и* (исп. и *бодрост*), *добар — добриот, добра, о, и, итар, модар, мудар, остар, храбар*.

Наспроти *Дебар* стои *дебранин*, наспроти *вепар*, *вепарот — вепри*. Именката *ветар* го губи исто така *а* — *ветрот, ветрови* (наспоредни на овие им се формите: *ветер, ветерот*, но пак во множина *ветрови, ветришта*).

Зборовите од туѓо потекло како *метар, километар, Александар, Петар, театар, амфитеатар*, освен во членуваната форма, во другите го губат *а*: *метри, Александра, театри* и сл. Така и во изведенките од нив: *метрен, Александров, театрален* (но со наставката *-ски*: *театарски*).

ЕЛИЗИЈА НА ВОКАЛИТЕ

32. Во народниот јазик е обична појавата да се губи вокалот од еднословните лични заменски форми, од негацијата *не*, морфемата *ке*, сврзникот *да* — пред глагол што почнува со вокал. На пример: *в'искина, К'одиме, н'одиме, д'одиме* и сл. Во литературниот изговор вокалот во ваквите случаи се чува: *ве искина, ке одиме, не одиме, да одиме* и сл.

НАСПОРЕДНОСТА о — е

33. Во некои наставки имаме наспоредност на *о* и *е*. Така, наспрема наставката *-овен* во: *божовен, лажовен (лажовит)*, иде *-евен* во: *книжевен (книжевност, книжевник)*, *душевен*. Постосењето во нашиот јазик на форми како: *жаловит — жа-*

левит, ножови — *ножеви*, покажува и од своја страна дека веќе е одживеано она правило, што зад меките консонанти да иде само *е* (добиено од *о*). Денеска имаме само остатоци од тоа правило, поинаку осмислени (што не е прашање кое треба да се разгледува во фонетиката).

За нашиот јазик денеска можеме да го истакнеме како општо правило дека придавките во среден род завршуваат секогаш на *о* (а не на *е*), независно од карактерот на претходната согласка: *козјо, кравјо, сињо, лошо, велјо, горешто* и др. Обично се вели: *овчо* или *овчко*, а формата *овче* е зачувана во географското име: *Овче Поле*. На *о* завршуваат и чисто литературните зборови: *општо* (и: *воопшто*, не: *опште, воопште*), *бившо*; а на *е*: *више, ниже (училиште)*.

На *о* завршува обично и првиот дел во сложенките, па макар каков да е претходниот консонант: *земјоделец, душовадец, мечоносец* (но — *огнофрлачка: огнефрлачка, срцебиење, лицемер*).

РЕДУВАЊЕ НА САМОГЛАСКИТЕ ВО КОРЕНОТ

34. Кај извесен број зборови, образувани од исти корени, се забележува разлика во кореновиот вокал: *бере, брал, пребира, избор*. Кај приведените зборови коренот се јавува под форма: *бер—, бр—, бир—, бор—*. Оваа појава се вика редување на самогласките во коренот. Таа е наследена од далечното минато, кога во јазикот играла секако улога на елемент за разликување значењето на зборовите. Во нашиот јазик денеска, како што ќе видиме подолу, нејзините резултати веќе се рушат со новите начини на зборообразување.

Редување на самогласките наоѓаме кај некои глаголи и именки, изведени од исти корени, при кое е најобичен односот *е — о*: *бере — избор, рече — пророк, урок, лежи — полог, постеле — стол, дере — раздор, внесе — внос, пренесе — пренос, лее — лој, пее — пој* и др.

Како што се гледа одовде, со вокал *е* се јавува коренот кај глаголите, а со *о* кај именките.

Следните случаи се изделуваат со тоа што кај глаголите во коренот се јавува *и* или пак нема никаков вокал: *бие* — *бој*, *вие* — *повој*, *гние* — *гној*, *пие* — *упој*, *крие* — *покрив*, *рие* — *ров*, *просре* — *прозорец*, *извре* — *извор*, *умре* — *мор*, *напре* — *напор*, *простре* — *простор* и др.

Редување на кореновиот вокал се забележува кај некои глаголи во соодносот на формите од свршен и несвршен вид.

Наспрема *о* во свршениот вид стои *а* во несвршениот кај овие глаголи: *роди* — *раѓа*, *погоди* — *погаѓа*, *проговори* — *проговара*, *сложи* — *слага*, *обложи* — *облага*, *поможе*, *помогне* — *помага*.

Наспрема *е* — *а*: *слезе* — *слага* (об. *слегува*), *влезе* — *влага* (об. *влегува*).

Во несвршениот вид се јавува *и* во корени што се во свршениот без самогласка: *запре* — *запира*, *навре* — *навира*, *простре* — *простира*, *насре* — *напира*, *умре* — *умира*, *извре* — *извира*, *вовре* — *вовира*, *урне* — *урина* (и: *урнува*), *почне* — *почина* (об. *почнува*), *запне* — *запина*, *препне* — *препина*.

Додека редувањето на вокалите во ваквите случаи, како знак за видовите различности на глаголските форми, добро се чува, и дури преживеало извесно распространување (ср. *падне* — *падна*, *кутне* — *кутина*), неговите резултати се рушат во ред други случаи со новите начини на зборообразување во нашиот јазик. Поради фактот што *е* во него продуктивен начинот на изведување именки од самата глаголска основа, се јавуваат ред случаи каде што односот *е* — *о* веќе не постои. Така покрај *урок*, *пророк* имаме *зарек*, *подрек*, изведени од глаголската основа *рек*—. Некои неологизми во нашиот литературен јазик се образувани по истиот начин: *тек*, *текот* (почесто се употребува од: *ток*), *занес*, *влез*, *излез* (не: *влас*, *излас*).

ВОКАЛИТЕ ВО НЕПОСРЕДЕН ДОПИР

35. Кога ќе се најдат еднакви вокали во непосреден допир, тогаш треба да се разликуваат два случаја.

а) Ако станува тоа на допирот меѓу префикс или партикула со основниот збор, границата меѓу двата вокала добро се чувствува, па и во изговорот тие се делат, припаѓајќи кон два слога. На пр.: *заќака, пољоди, пољора, сељедно* и сл. Истото важи и за состави со предлог како: *на-ава, по-око* и сл. Границата меѓу вокалите особено јасно ќе се сети, ако паѓа акцентот на вториот од нив: *заќаќале, пољорале, нељеднаков, пољокото* итн.

б) Нешто подруго се гледа во средината и на крајот од зборот, особено кога имаме редовно позиција надвор од акцентот. Во ваквите случаи двата вокала се изговараат наполно слеано како еден долг глас. Така е кај глаголите од *a*-група во 3 л. мн. сегашно и минато време: *викаат, викаа* (изг. *викāt, вика̄*); натаму во случаите како: *траам, чмаам* (*тра̄м, чма̄м*); *снаа* (*сна̄*); *чили* (*чӣ*); *судии, змии* (*суд̄и, змӣ*), итн. Но дали ние, изговорајќи ги вака слеано вокалите, имаме заедно со тоа и претстава за еден единствен глас, или пак во свеста се задржува сфаќањето дека тука имаме два едноразлични вокала? Тоа е едно прашање на кое не е така лесно да се одговори, со оглед на повеќе моменти во врска со установувањето на нашиот литературен изговор. Несомнено дека има такви наши народни говори во кои веќе ваквите слеани гласови се сфаќаат како единствени. Така во прилепскиот говор формите *вика* (3 л. едн. сег. време) и *вика̄* (3 л. мн. сег. време) се разликуваат само по должината на крајниот вокал. Малописмените луѓе од овој говор секогаш формите како *викаат, викаа* ќе ги напишат со едно *a*: *викат, вика*. Меѓутоа ваквото сфаќање се чини дека не му е веќе својствено на велешкиот говор, во кој покрај *викаат* се јавуваат и форми со *j*: *викајат* и сл. Не може

тоа да им биде својствено ни на говорите во кои се акцентира: *викаа*, *бегaa* и сл. Сето ова, како и она што го гледаме во нашата поезија, а за кое сега ќе зборуваме, не ни дава да говориме за посебна фонема *ā* (респ. *ū*) во нашиот литературен јазик. И баш поради сето ова не се јавува случајно овдека обележувањето со две букви во нашиот правопис: *викаат*, *викаа* и сл. Меѓутоа, иако излегуваме од сфаќањето дека во тие случаи имаме два еднакви гласа, следствено дека тие чинат два слога, ќе биде пресилено и неправилно ако при изговорот ги делиме отсечно тие вокали еден од друг. Тие треба да се изговараат слеано, без јасно повлечена слоговна граница меѓу себе.

36. Во нашата народна и уметничка поезија обично е два еднакви вокала што се изговараат слеано да се третираат како застапници на два слога.

Така, на пример, во народната песна:

Собраа ми се, набраа
до седумдесет момчиња.

Или во песната „Скитник“ од Коле Неделковски:

Везден одам, везден траам,
везден в судни маки чмаам . . .

Меѓутоа не е во поезијата исклучено ни сфаќањето на слеаниот изговор од два вокала како едносложен, иако, особено во современата наша поезија, поретко се среќава.

Интересен пример ни даваат за ова следните стихови од песната „Думање“ од Константин Миладинов:

Та лад не дат, пламен даат
и во м'ки душа клаат.

Во првиот стих *даат* е еднаш, на крајот, земено како двосложно, а пред тоа како едносложно: *дат* (односно *dāt*, со долго *a*). Во истиот стих е како едносложно земено и *та* (заправо *tā* < *taa*).

Истото го имаме во овие стихови:

Кога ти гледам очи кај сјат,
ми гине сета мака и јад.

(Лирски интермецо, мак. превод)

Во нив е зборот *сјаат* по истиот начин земен како едносложен. Тоа што едносложните и двосложните зборови во нашиот јазик се изговараат со акцент поповлечен и поблаг овозможува што ваквите рими да се чувствуваат како сосем правилни. Од друга страна еден збор како *викаат*, *викат* не прави полна рима на пр. со двосложниот збор *дикат*, не само дека неакцентираната должина повеќе се чувствува како таква, ами и затоа што акцентот на *викаат*, како и кај сите тросложни целисти, е посилен одошто на *дикат*, односно на двосложните зборови (в.т. 74). Затоа и некои поети, кога сакаат да постигнат во ваквите случаи полна рима, па и воопшто да пополнат двосложна стапка, ги земаат источномакедонските форми со едно *а*: *викат*, *бегат* и сл.

37. Две *о* (освен во случаите под 35 а) и две *у* се среќаваат само во туѓи зборови, во кои тие се изговараат разделно, во два слога: *коОперација*, *коОрдинација*, *ЛаокоОлон*, *вакуЛуm*. Во туѓите зборови заправо и другите удвоени вокали се изговараат разделно: *феЕричен*, *шиЛути* и сл.

38. Две *е* во непосреден допир секогаш се изговараат разделно: *пеЕе*, *живеЕе* и сл. Заправо сосем обично е меѓу нив да се јавува во изговорот гласот *ј*, при кое, се разбира, не може да се зборува за непосреден допир на вокалите (в. т. 44, 45).

39. Посебно внимание заслужува изговорот на *и* зад другите вокали. Во народниот јазик тоа преминува во таков случај во неслоговен глас, образувајќи дифтонг со претходниот вокал. На пр. од заменките *мој*, *твој*, *свој* во множината имаме исти таков изговор: *мој*, *мојте*, *твој*, *твојте*, *свој*, *својте*. Исто така и именките *порој*, *повој*, *осој*, *присој*

имаат пак во множината на крајот дифтонг *ој*, настанат од *ои*, а разликата е во посилниот акцент на множинската форма: *п̄број*, *п̄вој* и сл., како и во тоа што во членуваната множинска форма акцентот се префрла за еден слог понатаму: *п-рб̄јте*, *п-ов̄јте* и сл., додека во единската останува на првиот слог: *п̄бројот*, *п̄војот* и сл. (в. т. 74). Во нашиот литературен јазик се прави, меѓутоа, на писмо разлика меѓу едината и множината во вакви случаи, со тоа што во едината се пишува *ј*, а во множината *и*: едн. *мој*, *твој*, *свој*, *порој*, *повој*, *осој*, *присој*, а мн.: *мои*, *твои*, *свои*, *порои*, *повои*, *осои*, *присои*. Истата разлика треба да се задржува и во книжевниот изговор. Според тој изговор формата *моите* се дели на три слога: *мо-и-те*, и во поезијата се употребува како трисложна ритмичка целост. За потребата на ритамот понекогаш се земаат формите како горната со двосложниот изговор од народниот јазик. Во таков случај тие и треба да се пишуваат со *ј*: *мојте*, *твојте*, *својте*.

Белешка. Воопшто земено, честото отстапување од литературниот изговор во овој, како и во други случаи, не треба да се препорачува и во поезијата. Особено се пак неприемливи скратените форми од заменките: *вашта*, *ваште*, *нашта*, *наште*.

Со *ј*, како што е предвидено и во Правописот, се пишуваат множинските форми како: *деној*, *лебој*, *ножеј*, *боеј* итн., исто така и западномакедонските форми како: *Митрејца*, *Петкојца* итн., до колку би се употребиле во литературен текст.

Со *ј* (не со *и*) се пишуваат бројните именки: *двајца*, *двајцата*, *тројца*, *тројцата*. Иако се пишува: *сто и педесет*, *сто и шеесет* и сл., се изговара со *ј* како: *стојпедесет*, *стојшеесет* и сл.

Во литературниот јазик е правилен изговорот: *кај има*, *што има*, *не идам*, а не: *кај ма*, *што јма*, *не јдам*, како што се слуша по народните говори.

40. Кога иде е зад некој друг вокал, треба да се внимава да се изговара тоа чисто, а не како *ј*. На пример: *стоеше* (не: *стојше*), *знаеше* (не: *знајше*).

СОГЛАСКИТЕ

ПОДЕЛБА НА СОГЛАСКИТЕ

41. По тоа дали при нивното образување трепетат гласните жици или не, согласките се делат на звучни и беззвучни:

звучни	б	д	г	с	ц	ѓ	в	з	ж	р	л	љ	м	н	њ	ј
беззвучни	п	т	к	ц	ч	ќ	ф	с	ш	х						

Како што се гледа, без звучен парник е консонантот *х*. Гласовите *р, л, љ, м, н, њ, ј* се одликуваат со поголема звучност од другите консонанти и им се доближуваат на вокалите. Тие чинат посебна група на *сонанти*. Во нашиот литературен јазик во служба на вокал се јавува *р*, а во некои народни говори и *л, љ*. Сонантите не се едначат по звучност и не преминуваат, како другите согласки, во беззвучни на крајот на зборот.

42. За начинот на образувањето на согласките, како што веќе истакнавме (в. т. 21), е карактеристично тоа што воздушната струја среќава во усната шуплина извесна препрека. Spreма видот на таа препрека согласките се делат во групи — по начинот на образувањето.

Така, при изговорот на *п* воздушната струја се запира за момент наполно со преградата што ја чинат усните, а потоа со уклонувањето на таа преграда воздушната струја избувнува надвор, та како звучен впечаток се добива еден вид експлозија. Ваквите согласки се викаат *преградни* (*експлозивни* или *избувливи*). Тие се: *п, б, м, т, д, н, њ, к, г*.

Од друга страна, при изговорот на пример на *с*, воздушната струја мине низ теснина образувана меѓу горните заби и предниот јазик, триејќи се од сидовите на теснината. Овдека немаме прекинување на воздушната струја, а нејзин продолжителен тек. Ваквите согласки се викаат *теснин-*

ски (струјни или фрикативни). Тие се: ф, в, с, з, ј, ш, ж, х, л, љ, р.

Кај неколку согласки се слеваат во еден учленителен акт затворноста и струјноста. Тоа се *преградно-теснинските* согласки (*африкатите*): ц, с, ч, џ, к, ѝ. Така, при изговорот на ц во почетокот имаме создавање на извесна преграда што веднаш се сврзува со струење на воздухот низ теснина. Ова се добива и во случаите како: *братски, градски* (изговорено: *брацки, грацки*), каде што преградното т и теснинското с даваат еден единствен изговор ц.

43. Согласките п, т, к се доближуваат меѓу себе како по признакот на безвучноста така и по начинот на образувањето: тие се преградни согласки. Тоа што нив ги разликува е местото на кое се образува препреката при нивниот изговор, и тоа кои органи учествуваат во образувањето на таа препрека. Местото на образувањето на согласките се зема како уште еден критериј за нивната класификација. Според тоа се izdelуваат следните групи на согласки:

- а) уснени: п, б, м, ф, в.
- б) забновенечни: т, д, н, л, ц, с, з.
- в) венечни: љ, ч, џ, ш, ж, р.
- г) тврдонепчени: њ, ј, к, ѝ.
- д) меконепчени: к, г, х.

ЗА НЕКОИ СОГЛАСКИ

ј

44. Гласот ј го изговараме неинтензивно, само малку потесно од вокалот и. Тој се изговара најјасно во почетокот на зборот, додека во другите позиции струјниот елемент ослабува, та имаме заправо неслоговно и. Затоа и се забележува во слабописмените текстови да се мешаат на крајот на зборот и на крајот на слогот буквите за овие

два гласа — *и, ј*. На пример во речниците на Ѓорѓи Пулевски имаме вакво пишување: *тои, крои, чити, наинапред* и сл. Истото нешто се забележува денеска во ред ученички писмени работи. Тешкотијата да се научи, на пример, тоа дека треба во едината да се пишува *кој*, а во множината *кои*, произлегува од истата причина, од мешањето на овие два гласа, од неутрализирањето на нивното противставување во споменатата позиција. Познато ни е веќе (в. т. 39) дека во многу случаи на крајот на зборот *и* се изговара во народниот јазик како *ј*: *повој < пови, лебој < лебои < лебови* итн.

Неинтензивниот изговор на *ј* е причина за појавата што тој глас, меѓу извесни вокали, може ту да се образува ту пак воопшто да не се слуша. Така, на пример, може тројако да се изговори: *мојето, мојето* и *моето, ракија, ракија* и *ракиа*. Од ова се гледа дека јавувањето или нејавувањето на *ј* во ваквите случаи не се одразува со нешто на значењето на дадените зборови. Меѓутоа, некои навици на изговарање сепак постојат, па и доста тешкото и до голема степен условното опфаќање на оваа материја во правописни правила, се опира на нив. Практиката покажува, а тоа не е ни чудно по она што го знаеме за карактерот на овој глас, дека доста се грешни во правописот на *ј*. Затоа и треба на него да се обрнува особено внимание во наставата по македонска граматика.

45. Како што рековме, меѓу извесни вокали изговорот на *ј* е факултативен. Се работи за такви споеви од вокали во кои влегуваат *е, и*. Правилата за пишувањето на *ј* во таквите случаи укажуваат и на она што е сепак пообично во нашиот изговор, па спрема тие правила треба и да се затврдуваат навиците за изговарањето или неизговарањето на *ј*. Еве ги кратко формулирани тие правила:

1. Ако е од двата вокала вториот *и* или *е*, пред нив никогаш не се пишува *ј*: *мои, твои, свои, суди, случаи, трофеи, краишта, покраина; мое, твое, свое, пее, врие, знае, чуе, Сараево, Чапаев, досие*.

конференсие итн. Од ова отстапуваат само зборовите како *доајен*, *фоаје*, во кои *ј* разделува три вокали.

2. Ако е од двата вокала првиот *и*, тогаш *ј* се пишува само ако е вториот *а*; во другите случаи не: *змија*, *чаршија*, *Македонија*, *направија*, *скршија*, *материја*, *материјален*, *материјализам*, *материјал*, *дијалектичен* итн. Но: *виор*, *виорен*, *патриот национален*, *нашиот*, *убавиот* итн.; *виулица*, *радиум*, *критериум*, *Хелвециус* итн.

Во вокативните форми од именките на *-ија* се задржува *ј*: *змијо*, *Македонијо*, *Маријо* и сл.

3. Во наставката *-иски* не се пишува *ј*: *историски* (не: *историјски*), *партиски*, *околиски* и сл. Исто и во наставката *-иство*: *убиство* (не: *убијство*).

4. За правописот на *ј* во некои форми треба да го забележиме следното. Не се пишува во заменските форми: *таа*, *оваа*, *онаа*, *неа*. Се пишува на крајот во: *чиј* (*чија*, *чие*, *чии*).

Од глаголите со основа на вокал само тие на *-аам*, *-еам* се пишуваат без *ј*: *траам*, *баам*, *лаам*, *ткаам*, *таам*, *каам се*, *покаам се*, *пеам*, *живеам*, *сеам*, *стареам* итн. Веќе кај именките образувани од ваквите глаголи се изговара и се пишува *ј*: *Трајан*, *сејач* и сл. Во литературниот јазик има меѓутоа и такви глаголи со основа на *а* во кои се јавува *ј*: *вајам*, *замајам*. Па и оние глаголи на *-аам* што ги приведовме, и кај кои во сегашно време апсолутно не е обичен изговорот на *ј*, во аорист, до колку го имаат и до колку се задржува во него истата вокалска констелација, се изговараат со *ј*. Така во 3 л. мн. е единствено можно: *потрајаа*, *залајаа*, *се покајаа*. Но и во другите лица е така пообично: *потраја*, *залаја*, *се покаја*. Или во л-формата: *потрајал*, *залајал*, *се покајал*.

Во императивот од глаголите на *-ијам* се пишува *ј*: *ниј*, *пијте*, *шиј*, *шијте*. Но во изговорот овдека *ј* не се слуша: *ни*, *пи се* и сл.

5. Во нашиот јазик не е обичен изговорот на *ј* во почетокот на зборот пред *е*: *еден*, *есен*, *елен*,

Елена, ела, Евреин, Ерусалим. Таков изговор се јавува само во туѓите имиња и зборови што не се од порано познати и усвоени во народниот јазик: *Јена, Јероним, Јесперсен, језуит, јереј, јеромонах* и сл.

46. Формата од помошниот глагол *е* не може сосем да се земе во редот на оние зборови што се изговараат без *ј* како: *еден, есен* и сл. Прво, таа, бидејќи скоро секогаш неакцентирана, се приклучува кон зборовите пред неа и така иде на крајот на една фонетска целост. А друго, баш кога е акцентирана, таа форма се изговара како *је*. Тоа станува во случаите кога на едно прашање како: *дојден е тој?* или дури: *је дојден тој?* — се одговара со — *је!*

Прашањето за звучењето на формата *е* нè уведува во однос на изговорот на *ј* во меѓузборовната фонетика. Ке се запреме малку на тоа, земајќи го прво пак случајот со *е*, а потоа и некои други случаи. Ако зборот што иде пред формата *е* (*је*) завршува на *ј*, тогаш се изговара само едно *ј*: *тој је > тој е* (заправо чисто фонетски *тоје*; но инаку смисловната граница е јасна: *тој + е*); *мој је > мој е*; *кој је > кој е* и сл. Ако претходниот збор завршува на вокал, тогаш ги имаме всушност истите оние можности како и кај меѓувокалното *ј* во составот на еден збор. Така со изговорот: *некое-некоје-некоје* можеме сосем да го споредуваме на пример изговорот: *арно е — арно је — арно је*. Бидејќи во изговарањето на спој од вокали од кои е вториот *е* сепак во нас превладува чувството дека *е* пообично да не се слуша тука *ј* (на тоа и се базира правописното правило да не се одбележува *ј* во такви случаи), — и во однос на *е* зад збор што завршува на вокал треба тоа нешто да се истакне како пообичен начин на изговарање. До колку е претходниот збор, кон кој се прикрепува *е*, повеќесложен, тоа уште поарно се чувствува: *голема е, убаво е* (поретко би се чуло: *голема је, убаво је*) итн. Обрато, почесто се изговара *ј* во вакви дво-

сложни целисти — не е: не је и сл. Ако претходниот збор завршува на консонант, тогаш обично се изговара *је*. На пример: *арен маж е* се изговара најчесто вака: *арен маш је*; или напишано: *некол е таму*, а изговорено обично: *некол је таму* итн. Од сето ова треба да се направат следните изводи. Ние пишуваме само *е*, но изговорот на овој збор всушност е двојствен, зашто се слуша и *је*. Но штом е така, треба да знаеме во кои случаи се јавува предимно изговорот *је* а кога *е*, па по тоа, таму каде што свесно го регулираме нашиот изговор, на пример при една рецитација, да се раководиме. Ако имаме акцентирано *е* треба да го изговараме како *је*; најчесто исто и кога тоа гласовно се сврзува со зборот пред себе ако тој завршува на консонант. Ако претходниот збор завршува на вокал или ако *е* гласовно се сврзува со следниот збор, тогаш е пообичен изговорот *е*. Се разбира дека овде секогаш има место и за варирање на изговорот спрема личниот усет на говорителот, односно спрема тонот на зборувањето.

К, ѝ

47. За овие гласови е прво важно да се констатира дека во литературниот јазик се разликуваат по изговор од *к*, *г* не само пред вокалите од заден ред ами исто и пред *и*, *е*. Оваа особеност на нивниот изговор е изразена и во правописот: од *кука* множината е *куки*, од *лага* — *лаги*; додека од *куќа*, *лаѓа* во множината имаме *куќи*, *лаѓи*. Ова различно пишување и во множината означува една разлика во изговорот, односно разликувањето на претставите за *к*: *к*, *г*: *ѝ* и во таа позиција. Поголема струјност ги одделува од чисто звукова страна *к*, *ѝ* во групите *ки*, *ѝи*, (*ке*, *је*) од *к*, *г* во истите групи. Тоа дава основа и за поблиското определување на звукофизиолошкиот карактер на овие наши гласови во литературниот јазик, зашто инаку во народните дијалекти имаме за нив цел ред варијанти што одат од просто смекнатите *к*, *г* па

до гласови што се образуваат понапред од нив, кон тврдото непце, и се одликуваат со значителна фриката на воздушната струја.

48. Ке дадеме еден преглед на зборовите и формите во кои се јавуваат гласовите *ќ*, *ѝ*, запирајќи се прво на оние зборови во промената на кои (како и во изведувањето на нови зборови од нив) *ќ* и *ѝ* попаѓаат пред различни гласови: *божник* - *божикен* - *божикна*, *о*, *и*, *врека* - *вреко* - *вреки*, *врук*, *а*, *о*, *и*, *врукина* - *заврукен*, *гаки* - *гакерест* - *гакник*, *домакин* - *домаќинство* - *одомаќен*, *куќа* - *куќо* - *куќи* - *куќен* - *куќна* - *куќичка* - *куќурќа* - *покуќнина* - *бескуќник*, *леќа* - *леќо* - *леќи*, *моќ* - *моќен* - *моќна*, *о*, *и*, *нејќам* - *нејќе* - *на нејќена*, *ноќ* - *ноќта* - *ноќи* - *ноќови* - *полноќ* - *ноќе* - *синоќа* - *ноќен* - *ноќна* - *ноќник* - *ноќева*, *плаќа* - *плаќи*, *плеќи* - *плеќест*, *праќа* - *праќи*, *сваќа* - *сваќе* - *сваќи*, *свеќа* - *свеќи* - *свеќуле* - *свеќар* - *свеќник*, *смеќа* - *смеќо* - *смеќи* - *смеќава*, *среќа* - *среќо* - *среќи* - *среќен* - *среќна*, *цвеќе* - *цвеќа* - *цвеќиња* - *цвеќарќа*, *веќа* - *веќо* - *веќи*, *лаќа* - *лаќо* - *лаќи*, *меќа* - *меќо* - *меќу*, *преќа* - *преќи*, *'рќа* - *'рќосан*, *туќ* - *туќина* - *туќоземјанин*.

Тоа се главно зборовите во кои *ќ*, *ѝ* се јавуваат пред различни наставки. По потекло овие се стари словенски зборови. Нивното правилно пишување е многу олеснето со тоа што оние, кои инаку не прават разлика меѓу изговорот *ќи*, *ќе*, *ќи*, *ќе* и *ки*, *ке*, *ки*, *ге* можат да се контролираат спрема формите во кои *ќ*, *ѝ* се јавуваат пред *а*, *о*, *у*, пред консонант или на крајот на зборот.

Белешка. Од горниот список може да се види дека *ѝ* воопшто не се среќава пред консонант *а* *ќ* речиси само пред консонантот *н* (во *ноќта*, *ноќва*, *моќта* имаме случаи со особено јасна морфолошка граница), па и тогаш во два-три случаја имаме неспоредни форми со *ш*: (*свеќник*: *свеќник*). Зад *ј* стои овој глас во наставката *-јќи* кај глаголскиот прилог: *одејќи* и сл. Можеме да укажеме уште на по еден случај кога *ќ* стои пред консонантот *в*: *ноќви* и *л*: *мустаќлија* (но исто така се вели и: *мустаќлија*). Кога *ќе* ја забележиме оваа особеност на *ќ*, *ѝ* во сврзу-

вањето со другите гласови, тогаш ни е јасно зошто така неприемливо ни звучи кога некои кај нас пишуваат: *среќка* — *среќки* (за лоз — лозови). Самогласната група *кк* е за нашиот јазичен усет просто невозможна.

Покрај приведените погоре, има уште неколку одделни словенски зборови во кои се јавуваат гласовите *к*, *и* — сега само во една позиција. Тоа се: *брака*, *веке*, *повеке*, *мекава*, *нокви*, *керка*, *куд*, *кути*, *кутење*, *лује*, *преје*, *прејеска*, *прејешен*, *саји*, *сајин*, *такујере*, *ује* (во изразот: *нека му е ује!*).

Освен тоа *к*, *и* се среќаваат во извесни граматички елементи и наставки. Така во елементот *ке* што влегува во образувањето на ред сложени глаголски форми; во наставката *-јки* кај глаголскиот прилог (*викајки*, *носејки* и сл.). Во некои именски и глаголски форми, како соодветство на *т*, *д* во зборовите од кои се споменатите форми изведени: *брут* - *бруке*, *прат* - *праке*, *врата* - *враке*, *работа* - *рабоке*; *ливада* - *ливаје*, *грамада* - *грамаје*, *ограда* - *ограје*, *Сопот* - *сопоканец*, *Пирот* - *пироканец*, *град* - *грајанец*, *Охрид* - *охријанец*, *Присад* - *присајанец*, *плати* - *плака*, *прати* - *прака*, *трати* - *трака*, *фати* - *фака*, *свети* - *свекава*, *сети* - *секава*, *смете* - *смекава*, *срете* - *срекава*, *погоди* , *(по)гаја*, *роди* - *раја*, *најде* - *наоја*, *обиде* - *обиоја*, *зајде* - *заоја*, *види* - *вијава* и сл. Како дијалектни варијанти се јавуваат ваквите именки од женски род на -ота: *личота* (*личотија*) - *личока*, *самота* (*самотија*) - *самока*, *арнотија* - *арнока* и сл. Формите на -ока му се својствени на велешкиот и скопскиот говор. Исто така како дијалектни варијанти се јавуваат и во нашиот литературен јазик некои зборови со *ш* наспрема *к* (сп. горе: *свешник*-*свекник*). Така е и во литературниот јазик пообично *помош*, *помошен*, *помошна*, *помошник* (место *помок* и сл.), *мошне*, но од друга страна од истиот тој корен, *макар* и со осем подруго значење, е уобичаено: *мок*, *мокен*, *мокна*. Диференцирање на значењето преку оваа фонетска разлика имаме во *немошен*, *немошна* (слаб болен), наспрема *немокен*,

немоќна (бесилен). Овие два-три збора претставуваат дијалектни разновидности што се употребуваат наспоредно, без некаква разлика во значењето, во литературниот јазик: *маштеа* — *макеа*, *маштеница* — *макеница*, *имашилив* — *имакен*.

Во извесен број случаи не се работи за дијалектни разлики, ами за фонетски разновидности што постојат во рамките на еден говор (на пример во централните) па и во литературниот јазик. Пример за тоа имаме во односот свеќа — свешник. Други такви примери: *плеќи* — *плешки*, *сноќа* — *сношти*, *керка* — *паштерка*.

Освен досега споменатите зборови, со *шт*, *жд* (или со некое видоизменување на тие групи), а не со *ќ*, *ѝ*, идат во нашиот литературен јазик уште овие: *горешт*, *горештина*, *пештера*, *свештеник*, *општина*, *овоштие* (во народниот јазик зборот од овој корен денеска гласи: *олошка*), *јагнешко*, *пилешко* и сл.; *кражба*, *нужда*, *напрежен*, *напрежна*, *последен*, *последна*, *премреже* (збор преиначен од *премеждие*).

Со ова се во најголемиот дел опфатени случаите кога во словенските зборови се јавува во литературниот јазик *ќ*, *ѝ*, и кога покрај нив, или место нив, се јавуваат гласовите *ш*, *ж* (*шт*, *жд*). Смеслата на ваквото izdelување на словенските зборови од другите во кои исто се јавува *ќ*, *ѝ* е во тоа што нашите народни дијалекти покажуваат различен изговор, со *ќ*, *ѝ* или *ш(т)*, *ж(д)*, баш во споменатите словенски зборови. Од ова што го изнесовме може веднаш да се види во каков однос се јавува во литературниот јазик едниот изговор наспрема другиот. Еден таков преглед треба да се има, за да не се греша во тоа што ќе се пишува (и изговара) некој збор со поинаква варијанта одошто е обично во литературниот јазик (така, на пример, погрешно би било да се пишува *свешта* место *свеќа*, или *межда* место *меѓа*).

49. Останува да се осврнеме на несловенските по потекло зборови со *ќ*, *ѝ* (обично турски и грчки),

примени во нашиот јазик во доста голем број. Бидејќи во нив гласовите *к*, *ѝ* ретко идат на крајот, сосем мал е бројот на таквите зборови во кои тие во промената попаѓаат пред различни гласови. Еве два-три такви збора: *спанаќ* — *спанаќот*, *бубак* — *бубакот* — *бубакерен*, *мустаќ* — *мустаќот* — *мустаќи* — *мустаќлија* (покрај *мустаќ* — *мустаќи* итн.). Се разбира дека никаква тешкотија не претставуваат за правилното пишување (и изговор) случаите кога *к*, *ѝ* се наоѓаат пред вокалите *а*, *о*, *у*: *кар*, *кор*, *куќур*, *јавол*, *јон*, *јубриште*. Тешкотии претставуваат споевите со вокалите *е*, *и*, зашто во однос на нив, како што беше споменато, имаме разлика во нашите говори, во смисла — дали се работи за посебни гласови или за еднакви со *к*, *г* во истата таа позиција. Во нашиот правопис ова прашање е решено, во однос на тугите зборови, со еден вид компромис меѓу различните наши дијалекти. И така пред *е* во тие зборови се пишува *к*, *ѝ*, а пред *и* се пишува *к*, *г*. Се разбира дека според пишувањето треба да се согласува во овие два случаја и правилниот литературен изговор. Примери за изговорот *ке*, *ѝе*: *кемер*, *кебан*, *кебе*, *келав*, *шеќер*, *берикет* итн.; примери за изговорот *ки*, *ги*: *Киро*, *Кирил*, *кибрит*, *килим*, *кир*, *кирија*, *кираџија*, *Шакир*, *Бекир*, *гибам*, *гиди* и др.

Белешка. Треба да се забележи дека со *г* ги пишуваме зборовите: *ангел*, *Ангеле*, *Ангелина*, *Гевгели*; *гемија*, *гемиџија*; *генерал*, *Германец*, *Германија*, *Генадија*. Од друга страна, се пишува *ѝи* во овие зборови: *маџија* (за разлика од *маџија*, понова заемка и со поинаква нијанса во значењето), *Горџија*, *Горџи*.

Бидејќи нашите *к*, *ѝ* им соодветствуваат на српските гласови *ћ*, *ђ* (сп. свеќа: свећа, меѓа: међа), тогаш сосем природно што во српските имиња, презимиња, називи на места и сл. го транскрибираме српското *ћ* со *к* а *ђ* со *ѝ*: *Марковиќ*, *Госпиќ*, *Ловќен*, *Гаќово*, *Наќ*, *Ѓуриќ* и сл. А пак словенските, руските и полските презимиња на *-ич* така и ги пишуваме и изговараеме: *Кидрич*, *Томишич*, *Станкјевич*, *Маркович*, *Миќкјевич* и сл. Со *к*, *ѝ* се предаваат приближните гласови и од другите јазици (на пр. од италијанскиот): *Кано*, *Говани*, *Генова* и слично.

50. Гласот *s*, звучниот парник на *ц*, се среќава во литературниот јазик во доста ограничен број случаи. Тој е повеќе застапен во оние наши говори, како што е охридскиот, во кои иде пред множинската наставка како наспоревица на *г* во еднинската форма (*благ* — *бласи*, *полог* — *полоси*, *белег* — *белеси*, *нога* — *носе* и сл.). Во овој случај во литературниот јазик (како и во повеќето дијалекти) се јавува односот *г*: *з* (*полог* — *полози*, *белег* — *белези* итн.).

Исто така во литературниот јазик се изговараат со *з* а не со *s*, како што е во некои народни говори, и следните зборови: *земја*, *езеро*, *солза* — *солзи*, *молзе*, *бронза*, *бензин*.

Така остануваат да се изговараат со *s* прво извесен број зборови во кои тоа иде пред вокалите (имаме споеви на *s* со сите вокали): *сид*, *сида*, *сидар*, *сидање*, *ситче*, *подсида*, *сирне*, *сирка* (3 л. едн.), *просирка*, *просирно*, се *изсира*, *насира*, *обсира* се (и: *наспе*, *обспе се*), *сиври*, *земне*, *изземне*, се *просева*, *просевка*, *севгар*, *сенса*, *сенсер*, *Сака*, *Сана*, *Sose*, *суни*, *сумба*, *усур*.

Гласот *s* иде само во мал број споеви со консонантите, и тоа со некои сонанти. Тој може да стои само пред *в*, *р*: *свезда*, *свер*, *сверски*, *сверство*, се *свери*, *свечи*, *свечалка*, *свиска*, *свои*, *свонец*, *освива се*, *освие се*, *осве се*, *срцки*, *срцала*, *наспе*, *обспе се*.

Од друга страна, речиси исклучиво стои зад *н*: *јанса* — *јанси*, *ганса се*, *гансало*, *сенса*, *сенсер*, *мунсосо*, *пансур*, *толкунса*, *малкунса*, *трошинса*. Се слуша и *мамсер*, но обично се употребува *мамзер*. Само зад префиксите *s* иде во допир со повеќе консонанти, но тогаш е изразита морфолошката граница: *подсида*, *изсида се*, *обсира се*.

На крајот на зборот во нашиот јазик не се јавува никогаш *s*.

Иако меѓу сите случаи кога се изговара *s* немаме таков што ако се изговори на неговото место

з да се јави ново значење, сепак тој глас е во целостта на зборовите јасно изделен во нашата свест. Веднаш ја чувствуваме, на пример, извртеноста на еден изговор „јанза“, „зевгар“, „зензер“ и сл. Затоа треба да не го заменуваме *s* со *z* во зборовите како *свер*, *свезда*, *зид* (не *звер*, *звезда*, *зид*), кое заменување иде главно како резултат од подражавањето на изговорот на тие зборови во другите јужнословенски јазици.

ц

51. И *ц* спаѓа во редот на оние согласки што во ограничен број случаи идат во допир со други согласки.

Во почетокот таков е случајот со овие зборови, во кои *ц* се развило од *ж*: *цвака*, *цграпа*, *цбара*, *цгура*, *цврка*, *цган*, *вцаши*, *вцашен*.

Оставајќи ги настрана туѓите имиња (како *Рицвеј* и сл.), и случајот кога погоре споменатите глаголи добиваат префикси: *изцвака*, *нацбара*, *ско-*ро и да нема такви зборови во кои во средината *ц* да иде пред согласка: *лицба* (добиено со едначење од *личба*). Пак и овој збор не се употребува во современиот јазик, ами го среќаваме во народната поезија: *сноок се личба личеше*.

Зад звучните консонанти, главно зад сонантите, се среќава овој глас особено во случаите кога имаме образувања со наставката *-ција*: *колција*, *анција*, *тутунција*, *фудбалција*, *бунарција*, *атерција*, *калајција*, *цамција* итн. Има уште неколку збора во кои *ц* иде зад сонанти (пред сè зад *н*): *манца*, *тунца*, *цунцуле*, *анцар*, *јанцик*, *барце*, *барцав*, *Мурцо*, *Мерцан*, *филцан*.

Зад безвучните консонанти наставката *-ција* се јавува во обликот *-чија*: *кебанчија*, *јасакчија*, *саатчија* и сл.

Можат да се приведат повеќе зборови во кои се изговара *ц* во почетокот пред вокал и во средината меѓу вокали (во последниот случај пак надвладуваат зборовите образувани со наставката

-ција): *цева, цин, цигер, цунцуле, оца, маџир, фур-
наџија, дограмаџија, кафеџија* итн.

њ

52. Гласот *њ* му се противставува на *н* со својот мек изговор. Треба да добиеме преглед за тоа во кои случаи се слуша тој глас во литературниот јазик, бидејќи нашите народни дијалекти се разликуваат во тој однос: во некои од нив имаме понатамошен развиток на *њ* во *јн, н* (*којн, дечина, место коњ, дечиња* итн.). Тој преглед не е тешко да се добие, зашто и овдека се работи за еден глас што се јавува во доволно одредени позиции.

Така, во нашиот литературен јазик немаме збор што да почнува со *њ*. Таков случај се јавува само при предавањето на некои туѓи имиња и зборови, како што се српскохрватските: *Његош* и сл.

Единствени зборови со *њ* на апсолутниот крај се: *коњ, сињ* (покрај *син*). Може да им се приклучи уште зборот *троњ*, од скопскиот говор, со кој се означуваат еден вид куќурки за живеење на младоженците, во дворот на општата дома. Изговорот: *камењ, кремењ, пламењ, прстењ, ремењ, лимоњ, слоњ* е дијалектен, а во литературниот јазик овие зборови се земаат со *н* на крајот: *камен, кремен, пламен, прстен, ремен, лимон, слон*. Во туѓи имиња и овде може да се јави *њ* (*Лошињ, Сињ, Казањ*), но тоа не е карактеристично за системот на нашиот јазик и затоа само патем го забележуваме.

Сосем ретко во наши зборови се наоѓа *њ* во соседство со согласка. Можеме да ги приведеме овие: *молња* — *молњи* (покрај *молнија* — *молнии*), *коњче, коњски, трње* (па и овде *р* е вокално). Наспроти *свиња* иде со тврдо *н*: *свински*. Вака ограничена употребата на *њ*, ништо чудно што во некои наши дијалекти тоа е или веќе загубено или на загубување.

Во литературниот јазик овој глас се јавува во повеќе случаи меѓу два вокала, и тоа понекогаш и како морфолошки знак наспроти *н*. Го имаме:

1. Во неколку именки на *-ња*: *бања — бањи, диња — дињи, дуња — дуњи, свиња — свињи, молња — молњи, тиња, Пчиња*; потоа во: *пењушки, имењак, мравуњак, сињак*.

2. Во наставката *-ње* за образување глаголски именки: *движење (движења), берење, варење, бегање, чекање, кажување* и сл. Треба кај овие именки да се коригира дијалектниот изговор: *движејне, берејне, бегајне* и сл., или: *движене, берене, бегане* и сл.

3. Во завршоците за збирна множина *-ње, -ња*, во кои *њ* му се противставува на *н* од единската форма: *трн — трње, трња, камен — камење, камења, ремен — ремење, ремења, корен — корење, корења, пламен — пламење, пламења, година — годиње, планина — планиње, рамнина — рамниње, вишина — вишиње* и слично.

4. Во наставката *-иња* со која се образува множина кај некои од именките од среден род на *-е*: *име — имиња, прасе — прасиња, теле — телиња, чаше — чашиња* и сл. Овде треба да се поправа дијалектниот изговор: *имина, прасина, телина* и сл.

5. Кај некои несвршени глаголи, наспроти *н* во свршениот вид, или во зборот од кој се изведени: *поклони се: клања се, мени: мењава, пена: пењава се, догања*.

Тоа се случайте кога во нашиот литературен јазик се изговара *њ*. Во нашите посеверни говори кон нив се придаваат уште некои, како на пример изговорот *камењ* и сл., за кој стана збор, или изговорот *огњиште, буњиште, стрњиште*, место кој е правилно во литературниот јазик: *огниште, буниште, стрниште* и сл.

Белешка. Рековме дека со *њ* го предаваме мекото *н* во туѓите зборови: *коњак, пењоар, Њујорк, Њутон* итн. Ако имаме српскохрватски или словенечки имиња, тогај

го примаме њ (го изговараме и пишуваме) независно од позицијата во зборот: *Његош, Требиње, Ивањица, Прењ, Велење* итн. Руските имиња пак ги пишуваме со *н* пред *е*, и (така треба и да ги изговараме), а во другите случаи со *њ*: *Ленин, Калинин, Онегин, Онега, Воронеж* и сл., но: *Казан, Рјазан, Вањка, Пањко* итн. По исклучок се пишува *Астрахан, астрахански, меншевик, меншевизам*.

Пишуваме: *конјугација* (не *коњугација*), *конјунктив* (не *коњунктив*), *конјунтура* (не *коњунтура*), *конјунтурист*.

Љ

53. Со буквата *љ* се означува меката согласка што му се противставува на тврдото *л* (сп. ја разликата во значењето на овие зборови изразена единствено преку тоа противставување: *бела — бела, Коља — коло*).

Ако го изговориме слогот *ли, ле*, точно ќе го погодиме изговорот на нашето меко *л* (*љ*). Тоа се разликува значително од српскохрватското *љ*, кое е помeko. Еднаквоста на пишувањето, значи, не треба да ни ја заклучи разликата во изговорот. На оваа разлика треба да се укажува во наставата на нашата граматика, односно на српскохрватската граматика во нашите школи.

Пред *и, е* имаме само мек изговор на *л*: *лице, ливада, мали, лето, поле, колена* итн. Би можеле да пишуваме и *љице, љивада, љето, поље*, но за тоа нема потреба, зашто никогаш во таква позиција нема противствување меѓу мекото и тврдото *л*. Сепак, ако судиме по некои наши текстови, или писма на слабо писмени луѓе, може да се тврди дека барем по некои индивидуи ја чувствуваат разликата и на ова *л* пред вокалите *и, е* од тврдото *л*. Така, во речниците на Горѓи Пулевски се среќаваат написанија како овие: *иљи, љица, велит, зељено, собљекаље*, во кои преку буквата *љ* се изразува тоа чувствување дека во случајот имаме изговор на меко *л*. Но до колку е едно такво восприамање на овие гласови распространето, остаува да се испитува посебно. Во секој случај, тоа што во ред случаи, во опсегот на еден исти збор

имаме изменување на тврдиот и мекиот изговор на *л*, придонесува за сфаќањето дека тука се работи заправо за варијанти на еден глас: *мал* — *мали*, *бел* — *бели*, *котел* — *котли* итн. Во оние говори каде што *љ* се наоѓа во поголем број зборови на крајот (а Пулевски беше од една таква говорна средина — галичката), би имало повеќе основа за чувствувањето на *л* пред *и*, *е* како глас различен од тврдото *л*: *учител* — *учители* (одн. *учители*), *пријател* — *пријатели* (одн. *пријатели*), *сол* — *солило* (одн. *сољило*) — *солен* (одн. *сољен*).

Но како и да било, ова прашање, интересно само по себе од теоретска гледна точка, во својот практичен вид се јавува како сосем просто. Практичното негово решение се огледува во правописното правило дека пред *е*, *и* никогаш не се пишува *љ* ами само *л*.

Не пишуваме *љ* никогаш ни пред гласот *ј*, како што е случајот во овие зборови: *зелје*, *зилје*, *илје*, *илјада*, *колје* — *колја*, *крилје* — *крилја*, *полјак*, *далјан*, *Силјан*, *Велјан*, *лилјак*, *Лилјана*, *волја* — *волји*, *ролја* — *ролји*, *милја* — *милји*, *фотелја* — *фотелји*, *баталјон*, *медалјон*, *навилјон*, *релјеф*, *Ришелје*, *Бастилја* и сл. Во наставата, при обучувањето на правилен изговор, особено треба да се внимава да не, под влијание на графичката слика, се изговара тврдо *л* во ваквите случаи. Всушност, поточно ќе го изразиме овде изговорот ако напишеме: *зељје*, *кољје*, *криљја* и сл. Значи, изговараме прво едно меко *л* (*љ*), еднакво со она во групите *ли*, *ле*, а по него го изговараме веќе гласот *ј*. Ако е усвоено да се пишува *лј*, зашто се сметало дека *ј* доволно укажува на мекоста на *л*, не треба да заборавиме дека тоа *л* треба да го читаме како меко, а не како тврдо.

54. И за овој глас се јавува потребата да се покаже, колку што може појасно, во кои позиции тој се слуша и се пишува во литературниот јазик, зашто и тој е по народните дијалекти раз-

лично застапен (некаде го има во повеќе случаи а некаде во помалку).

Во почетокот на зборот пред *у* тој се јавува во литературниот јазик (исклучувајќи ги како и обично туѓите имиња) само во коренот љуб-: љуби, љубов, Љубе, Љубен, Љупка, Љубица, Љубојно, Љупште. Тоа ни олеснува да запаметиме дека тогаш во литературниот изговор ќе имаме со тврдо *л*: *љубеница, љубе, љула, љулка, љупи, љупа, љут, љутина*; а исто така воопшто пред *у* во првиот слог: *кљун* (не *кљун*), *кљува, кљука, кљукалец, кључ, вкључен* (и: *закључен, закључок, прикључи*), *бључе, бључец, плука, плунка, плуканица, плуска, плускот, плускавец*.

На крајот на зборот се изговара љ сосем ретко: *пискуљ* (мн. *пискули*) и *пискул, тељ и тел, билбиљ*. Со тврдо *л* на крајот се изговараат зборовите: *сол, пријател, родител, учител, прџел, чешел*.

Кај глаголите од *и*-група, како *моли*, не се јавува љ во формите пред *а*: *молам* (не: *мољам*) — *молат, жалам — жалат, велам — велат, мислам — мислат, повелам — повелат, делама — делат* и сл. Исто така се изговара тврдо *л* во именките изведени од овие глаголи: *молба, жалба, повелба, мисла, делба* и сл.

И во овие зборови во литературниот изговор имаме тврдо *л* (наспрема мекото *л* во некои дијалекти): *кашла, кашлање, чешила, чешилар, чешилање, билка, болка, зелка, желка, олку, толку, онолку, колку, челад, Битола, кошула, кадела, недела, постела, селанец*.

Ретко се среќава случај да се изговара љ зад некој друг консонант: *вљубен, кљака, пљачка — пљачки, пљачкоса*. Овој глас се слуша во повеќе имиња од галено како: *Иљо, Кољо, Дело, Пело, Каљо, Суљо* и др. Еве уште неколку примери за неговата употреба меѓу вокали: *иљач, пелуш, Каљуш, Каља, виљушка, Маља, Пуља*. Пред консонант стои љ во овие зборови: *пељте, пољка,*

бољме, Иљка, биљбиљ, диљбер, фељтон, фељтонист и др.

Белешка. Треба да се забележи дека пред *и*, како и обично, не се пишува *љ* во множината од ваквите именки: биљбиљ — биљбили, беља — бели, рубља — рубли.

Така и Марсељ, но пред *е*: Марселеза.

Пред *е*, *и* во српскохрватските и словенечките лични и месни имиња се пишува *л* на местото од *љ* (*lj*): Валево, Трбовле, Лиг, Сврлиг (не Валево, Љиг и сл.) итн. Во други позиции се пишува *љ*: Љубљана, Љубостиња, Матавуљ, Пријател, Кардел итн. Истото се однесува и до руските имиња и називи: Ленин, Сталин, Калинин, Олег, но: Гогољ, Буљба, Делвиџ, Пугивљ, Каљуга и сл. Но кога се работи за име познато кај нас со тврд изговор на *л*: Олга (не Ољга).

х

55. Гласот *х* е во добар дел наши народни говори денеска непознат (во западномакедонските). Во други се наоѓа на исчезнување, јавувајќи се како придих главно на крајот на зборот (*бе^х*, *стра^х*), а само во групата на нашите југосточни говори се слуша, иако пак во извесни само позиции, поинтензивно образувано *х*. Старото словенско *х*, зависно од тоа каде се наоѓало во зборот, или се губело или пак преминувало во *в*, *ф*, *ј*. И самата разлика по говорите во поглед на овие замени, како и различните стадии во губењето на *х* што ги имаме во нив, ја истакнува потребата да се изнесе како стои со овој глас и неговите замени во литературниот јазик.

Во литературниот јазик *х* не е преземено од нашите народни говори, бидејќи тој се изгради врз основа на оние говори што не го познаваат денеска овој глас, ами се јавува главно во туѓите зборови и имиња, и во еден извесен број словенски, што се пак чисто книжевни. На пример: *херој*, *хигиена*, *хемија*, *егзархија*, *хормони*, *Хима-*

лаи, Хајнрих Хајне итн.; храброст, поход, доход, восхит, успех, слух, дух, воздух и др. Се јавува *x* и во некои наши имиња на места, според изговорот во месниот дијалект: *Охрид, Пехчево*. Но во извесни случаи има и престаравање во оваа смисла: така денеска вештачки се востановува изговорот на *x* во *Дихово*, кога месниот изговор е само: *Диово* (и така треба да си остане).

Тоа што во некои книжевни словенски зборови, употребувани и во нашиот литературен јазик, се изговара *x*, создава во еден број случаи двојство поради постоењето на наши народни зборови од исти корен, а во кои е *x* загубено или заменето со друг глас. Така покрај *дух, воздух, дах, поход, доход, приход, расход, врховен*, имаме *Дуовден, задув, здив, оди, наоѓа, заоѓа, преоѓа, врв* и др. Се разбира дека е погрешно во ваквите случаи да бараме некакво изедначување — тоа се два разделени слоја зборови, пак во повеќето случаи и врската по значење меѓу нив е сосем ослабнатата. Зборот *храна, храна, хранење* го изговараме така во литературниот јазик, иако во народниот тој се изговара без *x*. За да се установи овој изговор има донекаде придонесено стремешот за разликување на овој збор од зборот *рани, рана* (телесна повреда), но уште повеќе тоа што во литературниот јазик се примени оние сложени зборови во кои влегува тој збор: *прехрана, исхрана, прехранбен*. Но и овде привнесувањето на *x* не е извршено во сите случаи. Без *x*, како зборови битови идат: *ранениче, неранимајко (неранимајка)*.

Освен во овие случаи со кои се запознавме (во туѓите заемки од ново време, во неколку словенски книжевни збора) *x* не се изговара во почетокот на зборот: *леб* (не: *хлеб*), *лебар, арно, ан, ајдугин, армоника, итно, убав, убавина, убост, орда* (не: *хорда*) и др. Во средината и на крајот на зборот *x* или се загубило или преминало во друг глас. Како стои работата со тие случаи, ќе видиме во одделот за *в, ф*.

Белешка. Се пишува: *херој, херојски, херојство* (не *герој* итн.), *Христос, христијанство, христијанин*. Но: *карактер, карактерен, карактеристика, карактеристичен* (не: *характер* и сл.).

в, ф

56. Кога зборуваме за овие два гласа, треба пред сè да укажеме на тоа оти во повеќето наши селски говори тие се опфаќаат под една гласовна претстава, под претставата за *в*. Во нив *ф* (или еден глас близок до него — обезвучено *в*) се јавува само како варијанта на *в*, што се реализира при одредени фонетски услови, пред безвучна согласка и на крајот на зборот (на пример *крви, крвен, крвник*, но: *крфта, крф*). Поради тоа што во тие говори не постои одделна претстава за *ф*, и се забележува таа појава што овој глас да се заменува со *в* во сите случаи кога би стоел без да му се изменува изговорот под споменатите фонетски услови. Така во народот се слуша изговорот: *вурна, вес, вудбал* (место: *фурна, фес, фудбал* и сл.). Иако во литературниот јазик не е вака, сепак ова подведување на *ф* под претставата за еден единствен глас *в* се има одразено и во него, а се огледува во некои правописни норми.

57. Во литературниот јазик се изговара *ф* (а не *в*) во овие случаи, каде што е тоа произлезено од некогашната група *хв*:- *фали, фалба, пофалба, фрла, фрли, префрла, натфрла, фати, фаќа, зафати, пофати, префаќа, фрќа*.

Инаку се јавува *ф* сè во заемки, било да се тие од порано влезени во народниот јазик или да ги примаме преку литературниот јазик во ново време: *филџан, фитиљ, фустан, фес, фута, кафе, кафез, софра, Софре, Филип, Рафе* (а не: *вилџан, вустан, каве, Вилип*, и сл.) итн. Натаму, се разбира: *филозофија, физиономија, профил, фабрика* итн.

Белешка. Не е правилен изговорот *фетов, фетва, о, и, фнук, флезе, фнесе*, ами: *ветов, ветва, о, и, внук, влезе, внесе*.

58. Сега ќе видиме во што се огледува она подведување на *ф* под претставата на *в*, за кое споменавме погоре. Пред сè во тоа што, поинаку отколку кај другите согласки, не се обележува во нашиот правопис преминувањето на *в* во *ф* пред безвучните консонанти. Пишуваме: *кревок* — *кревка* (а не: *крефка* како што всушност се изговара), *овца* (изг. *офца*), *чавка* (изг. *чафка*) и сл. Ваквото пишување е, тоа треба да се земе предвид, во голема мерка поткрепено и од пишувањето во другите словенски јазици (српскохрватскиот, бугарскиот, рускиот). Но не може сè да се сведе на влијанието отстрана. Пред сè, факт е дека ние, иако тука изговараме *ф*, имаме претстава за *в*, што може да се потврди и од примери од малописмени текстови, во кои едначењето на другите согласки редовно се бележи, а едначењето *в*—*ф* обично не се бележи. (И во овој поглед има разлика меѓу дијалектите, затоа не бидува работата да се обопштува. Така на пример во охридските текстови од 19 век се прави многу добра разлика меѓу *в* и *ф*, па пред безвучните согласки редовно се пишува *ф*. Истото нешто го гледаме и во народните умотворби запишани од охриданиецот Кузман Шапкарев). Ако во овој случај треба да му се даде важно место на споменатото влијание, сосем е подруго нешто во случаите кога пишуваме *в* во такви позиции, во кои тоа се јавува само во нашиот јазик, а во кои инаку имаме за негова фонетска реализација — *ф*.

На пример, во минатото време (каде што е *в* добиено од некогашното *х*): *дојдов*—*дојдовте*, *бев*—*бевте*. Овдека изговараме заправо *ф* (*дојдоф*—*дојдофте*), а што пишуваме *в*, или со други зборови — ако сфаќаме дека тука имаме *в* (зашто пишувањето изразува едно восприемање), тогаш е тоа најдобар показ на она што го говоревме —

дека подведувањето на *ѓ* под претставата на *в* е појава што, својствена за народниот јазик, се одразила и во литературниот јазик.

59. По ова можеме веќе да минеме на некои прашања сврзани со употребата на гласот *в* во нашиот литературен јазик.

Пред сè, за литературниот изговор е карактеристично што се избегнува испуштањето на *в* меѓу вокалите, во оние случаи што им се познати на повеќето западномакедонски говори. Во оваа смисла литературниот јазик се опира на велешкиот говор и на нашите источни дијалекти, кое нешто уште во уводот го истакнавме (в. стр. 68). Ова се однесува до цел ред случаи, како во основата на зборовите, така, особено, во извесни чести завршоци. На пример, во литературниот изговор е *човек*, *половина* а не *чоек*, *полојна*, како што се изговара во Западна Македонија. Еве еден преглед на случаите што овде идат во прашање: *бивол*, *глава*, *говедо*, *јавол*, *јавор*, *невола*, *невеста*, *повели*, *човек*, *кове*, *кова* (*ковач*, *наковална*, *ковачница*), *снове*, *товари*, *товара* (*товар*), *говори* (*говор*, *одговор*, *разговор*), *истави*, *истава*, *остави*, *остава*, *забави*, *забава*, *прави* (*направа*, *суправа*), *лигави*, *пцовиса*. Во завршоците: *-вина*: *татковина*, *убавина* и сл.; *-вица*: *суровица*, *лапавица*, *црневица* и сл.; *-вец*: *вдовец*, *трговец* и сл.; *-ва*: *основа*, *постав* и сл.; *-ван*: *јоргован*; *-вар*: *воловар*; *-виште*: *летовиште*, *зимовиште*; *-вен*: *оловен*, *оставен*; *-вит*: *гласовит*, *жаловит*, *жалевит* и сл.; *-ови*, *-еви* (*наставки за множина кај едносложните именки од м. р.*): *борови*, *ножеви* и сл.; во промената на придавките што завршуваат на *в*: *нов—нова*, *о*, *и*, *прав—права*, *о*, *и*, *готов—готова*, *о*, *и*, *убав—убава*, *о*, *и*, *Петков—Петкова*, *о*, *и*, итн.

Треба да забележиме дека во поезијата доста често се употребуваат и западномакедонските скратени форми за множината од едносложните именки од м. р. На пример:

Егејот син и волен
ќе шепне чудни зборој

(Ацо Шопов)

Се среќава не ретко и императивната форма *остај* (покрај *остави*). Инаку, употребата на другите скратени форми, и во поезијата, е ретка. Се разбира дека во случаи кога се работи за изнесување на западномакедонскиот бит уште некои форми со загубено в си наоѓаат место во литературните текстови. Така, на пример, имињата на жените (изведени од имињата на мажите), како *Митрејца* (од расказот на В. Малески „Селанката од Копачка“). Во имињата на западномакедонските градови и села на *-ово*, *-ево* се востановува в, зашто тоа го налага потребата од изедначеност во едно од најзастапените образувања во нашата номенклатура: *Крушово*, *Десово*, *Кичево*, *Рилево* и сл. Но во однос на некои називи образувани со други завршоци, и особено ако се работи за малку познати месности, ова воспоставување на в не е потребно и не се врши. На пример: *Крушејца*, *Кленоец*, *Буковиц*.

Треба посебно да се забележи дека во нашата литературна практика надвладува употребата на заменската форма *тоа*; така е и во прилозите во кои таа влегува како составен дел: *затоа*, *потоа*, *меѓутоа*.

60. Разликата во изговорот: *нивни*, *нифни*, *нијни*; *јавне*, *јафне*, *јџне* ни ги открива различните замени за *x* во одделните наши дијалекти. Во литературниот јазик е од тие различни замени влезена замената в: *нивни*, *нивна*, *о*, *и*, *тивне*, *тивнува*, *чевли*, *чевлар*, *јавне*, *јавнува*, *јава*, *мавне*, *мавнува*, *мава*, *кивне*, *кивнува*, *кива*, *кревок*, *кревка*, *о*, *и*, *бавча*, *бовча*, *болва*, *ветов*, *ветва*, *о*, *и*, *страв*, *уплав*, *прав*, *грав*, *мов*, *був*, *сув*, *гљув*, *задув*, *пердув*, *кожув*, *грев*, *змев*, *орев*, *здив* итн.; во минатото време: *бев*—*бевме*, *бевте*, *зедов* — *зедовме*, *зедовте*, *викав* — *викавме*, *викавте* и сл.

Веќе погоре рековме дека во глаголските форми како: *викав—викавте* имаме заправо изговор: *викаџ—викаџте*. Овој ваков изговор со џ се пренесува обично и во 1 л. мн. *викаџме* и сл. — па и тука треба да го сметаме за нормален литературен изговор. Во 3 л. мн. не се употребуваат во литературниот јазик никогаш форми со *в* во наставката: *викаа, зедаа* (не: *викава, зедова*).

Така стои кај глаголите, а кај другите зборови дали се изговара во литературниот јазик *в* (како замена на меѓувокалното *х*) или пак не, зависи од следните околности.

Кај именките и придавките што завршуваат на *в* (настанато од *х*), ова се задржува и во другите форми, каде што попаѓа во меѓувокална позиција: *сув—суводолица—сува*, *о, и, глув—глува*, *о, и, страв—ставот—стравови, прав—правот—правови, грев—гревот—гревови, мев—мевот—мевови, врв—врвот—врвови, кожув—кожувот—кожуви, пердув—пердувот—пердуви, уплав—уплавот—уплави, орев—оревот—орев* и др.

Зад *у* се изговара секогаш *в* (место старото *х*): *мува—муви, пазува—пазуви, уво*. Со *в* се слушаат уште: *кревок—кревка, о, и, тивок, тивка, о, и, чевел—чевли, гревота, стравотија*. А без *в*: *виор, меур, граор, стреа, смеа, маштеа, снаа, наоѓа, заоѓа, доаѓа* (за 3 л. мн. во минатото време се кажа веќе погоре).

Во нашата литература можат да се најдат извесни отстапувања од изговорот изнесен овде, но ова е основното во литературниот јазик, преку кое и во оваа точка се изградува неговиот единствен изговор наспрема разликите што ги има во дијалектите.

61. Во почетокот изговаравме *в* во зборот *вистина* и во изведените од него: *вистински, вистинит, вистинитост, навистина*.

Треба да се изговара *в* во овие почетни согласни групи: *втор, вторник, вдовец, вдовица, вчера, внатре* (не: *натре*), *внатрешен, внатрешност*,

внук, внука, (не: мнук, мнука, или фнук, фнука), влезе, внесе (не: флезе, фнесе).

Не се изговара *в* во почетокот пред *з, с*: *зема, земе, зеде, зел* (исто и во префиксираните зборови: *позема, презема* и сл.), *замен, заемно, заемност, сè, сето, сеопфатен* и сл. (но *вселена*, како збор зајмен од црковниот јазик).

Пред деминутивите на *-че, -ца* гласот *в* им идговара на гласовите *с, з, ш, ж* во основниот збор: *ливче* (од *лисче: лист*), *мовче* (*мост*), *гровче* (*грозд и грош*), *тровче* (*трошка*), *крлевче* (*крлеж*), *мавца* (*маст*) итн.

Во наставката *-вски* се загубило *в* во западномакедонските говори. Тоа денеска се востановува во литературниот јазик во придавките изведени од месните називи. На пр.: *кичевски* (не: *кически*), *тетовски* (не: *тетоски*) и сл. Но во презимињата имаме двојственост: *Петрески, Малески* (по западномакедонскиот народен изговор) и: *Петревски, Малевски* и сл.

ЕДНАЧЕЊЕ ПО ЗВУЧНОСТ

62. Звучна и безвучна согласка во непосреден допир се едначат по звучност. Нашиот правопис ја одбележува во најголемиот број случаи таа појава: *близок—блиска, жежок—жешка, сладок—слатка, леб—лебот—лепче, сват—свадба, сретe—средба, гостин—гозба* итн.

Како што се гледа од овие примери, едначењето се врши спрема втората согласка: ако е таа безвучна и претходната се обезвучува, ако е звучна и претходната станува таква.

Само со гласот *в* е таков случајот, што тој се обезвучува и зад безвучните согласки, особено зад *с*. Така се добива изговорот на еден вид безвучно *в* или дури на *ф*: *сфека, сфат* и сл. Меѓутоа, оваа појава останува неосозната кај говорителите во повеќето наши дијалекти. Затоа и не ја одбележуваме, ами пишуваме: *свека, сват* и сл.

Сонантите (и в) не влијаат на претходните безвучни согласки за да ги озвучат: *ветва, лисје, мегла, мокра, песна, душман* и сл. Но од друга страна и тие не се изменуваат ако иде по нив безвучната согласка: *жолта, вампир, карта* и сл.

Што се однесува до в, тоа во таква позиција преминува во ф (или во глас близок до ф): *втор, овчар* и сл. се изговара како *фтор, офчар*. Но и оваа промена на писмо не ја одбележуваме, а причината за тоа е објаснета во одделот за гласот в, ф (в. т. 58).

63. Освен при гласот в, по нашиот правопис не се одбележува едначењето по звучност, иако тоа во реалниот изговор се врши, уште во следните случаи, во кои реченото отстапување се објаснува или со тоа што се работи за сложеники и делови на зборот кај кои е јасна морфолошката граница, или пак за некои слевања во изговорот на односните консонанти.

а) Се пишува: *петгодишен план, петгодишно, десетгодишно (дете), другнат*, поради тоа што се чувствува јасно границата меѓу составните делови во овие сложеники. Но, се разбира, дека мора да се изговори: *педгодишен, друкнат* и сл.

Слично на ова се пишува *бегство* (не: *бекство* како што се изговара), зашто е новообразуван збор, при кој многу повеќе ни се налага претставата за основниот збор, отколку на пример при *ропство, ропски* (: *роб*).

б) Пред наставките *-ски, -ствен, -ство* се пишува *д*, а во изговорот имаме во ваквите случаи заправо образување на *ц* од *дс* (исто како од *тс* во *братски > брацки*): *градски, белградски, охридски, адски, господствен, господски, судски, судство, соседство, родство, родствен, водство, раководство* и сл. Изговорено: *грацки, госпоцки* и сл.

За разлика од ова во префиксите што завршуваат на *д* (*од, пред, под, над, зад*) редовно се обележува промената во звучноста: *претседател, потсили, отстрана* итн. Особено во случаите кога

префиксираниот збор почнува само со една согласка, не е сосем обично во зборувањето да се чуе *ц* (на пр.: *претседател* и сл.); ако почнува зборот со повеќе согласки, тогаш и таков изговор се слуша (покрај *отскрие* и *оцкрие*), но сепак границата меѓу префиксот и зборот се сознава.

в) Се пишува *д* (а не *т*) и во множината од именките како: *војсководец—војководци*, *ороводец—ороводци*, *предок—предци*. При изговарањето на овие форми се добива заправо едно долго *ц*: *војсковочици*, *пречици* и сл. (в. т. 70).

г) Не се обележува промената во звучноста пред членот *-та*: *челадта*, *заповедта*, *'ржта*, *надежта* (изговорено: *челатта*, *'ршта*, *надешта*).

64. При пишувањето треба да се обрнува внимание на тоа дека секогаш кога почнува префиксираниот збор со безвучна согласка се одбележува промената во звучноста на консонантот од префиксот: *истури*, *воспита*, *бесплатно*, *претходно*, *затскрие*, *наткачи*, *потстане*, *отфрли* итн.

Префиксите *без*, *из*, *раз*, *с* се пишуваат и пред *ч* како *бес*, *ис*, *рас*, *с*: *обесчестен*, *исчешлан*, *рочишти*, *расчешне*, *счудоневиди* и сл. Но изговорот е овде всушност поинаков: *обешчестен*, *ишчешлан*, *ишчеши*, *рашишти*, *рашчешне*, *ишчудоневиди* и сл.

65. Кога ќе влезе некој од префиксите што завршуваат на согласка во состав со збор што почнува со истородна согласка, настануваат два случаја: 1) или границата меѓу префиксот и зборот јасно се чувствува: *раззелени*, *оттури* и сл. (в. т. 70); 2) или е сраснатоста во поголема степен изразена, и тогаш, по едначењето по звучноста, се добива само една согласка: *исече* (*из-сече*), *истине* (*из-стине*), *исекне* (*из-секне*), *расече* (*раз-сече*), *расипе* (*раз-сипе*), *бесрамница* (*без-срамница*), *бесмртен* (*без-смртен*), *одамна* (*од-дамна*), *одавник* (*од-давник*) и сл. По овој начин се добило и *рашири* од *рашири* < *расшири* < *раз-шири*.

66. Едначење на согласките по звучност станува и во допирот меѓу два збор. Така ќе се чуе: *пед гроша, шез години* (од *шест години*), *млат човек* итн. Но ова едначење ние не го одбележуваме при пишувањето.

СОГЛАСКИТЕ НА КРАЈОТ НА ЗБОРОТ

67. На крајот на зборот звучните согласки стануваат безвучни: *градот, мразот, брегот, ножот*, но: *грат, мрас, брек, нош*. Ако е на крајот група од две звучни согласки, тогаш двете се обезвучуваат: *Гораст* (<*Горазд*), *грост, дошт* (обично изговараеме: *грос, дош*). Пишуваме сепак: *град, мраз, бег, нож, грозд, дожд* и сл. — како главно поради тоа што во членуваните, множинските и др. форми се образува звучна согласка, така и поради тоа што при поврзувањето со следниот збор во реченицата може пак да се зачува изговорот на таа звучна согласка. Тоа станува ако почнува следниот збор со звучна согласка, или со вокал (при услов да нема застанка меѓу двата збора, ами да се поврзуваат во една фонетска целост: *млад-ерген* и сл.).

По ова што го кажавме, јасно е дека преминувањето на звучните консонанти во безвучни на крајот на зборот станува пред сè при пауза во зборувањето или на самиот завршеток на реченицата и, се разбира, при поврзувањето на зборови што почнуваат со безвучни согласки (в. т. 66).

Односот изразен преку сопоставувањата како *грат: градот* (т: д) се распространил во нашиот јазик до толку што по него се повеле и извесни зборови кои инаку завршуваат на безвучна согласка. Така, како *белег—белегот* (сп. и *белега*) во некои наши дијалекти (охридскиот) почнало да се изговара и *дирек-дирегот* (место *дирекот*). Се забележува и обратна појава: безвучната согласка да се внесе место звучната и во формите каде што таа паѓа веќе во меѓувокална позиција. Наспроти *залак* (од *залаг*) почнало да се изговара и *залакот*,

залаци, (место залагот, залази); или наспрема *врнеш* (од *врнеж*) и: *врнешот*, *врнеш* и сл.

68. Постоенето на вакви случаи во говорот налага избор на еден одреден изговор во литературниот јазик. Така, спротивно на *белег—белегот—белези* се задржува во него изговорот: *дирек—дирекот—диреци*, *ручек—ручекот—ручеци*, *преснек—преснекот—преснеци* и сл. Кај именките на *-еж (-еш)* се зема изговорот со *ж* (не со *ш*) пред вокал: *врнеж* (изг. *врнеш*)—*врнежот—врнеж*, *бодеж—бодежот—бодежи*, *грмеж—грмежот—грмежи*, *надеж—надежта* (изг. *надешта*)—*надежи* и сл.

Со *ш* (не со *ж*) на крајот се пишуваат прилозите: *еднаш*, *веднаш*, *секогаш*, *некогаш*, *тогаш* и сл., бидејќи од нив нема други форми во кои да се јавува изговорот на *ж*. Еве уште неколку примера. Се зема: *џеб—џебот* (не: *џеп—џепот*), *симид—симидот*; *Борис* (не: *Бориз*), *талас—таласи*; *ориз—оризот*, *залак—залакот—залаци* (дем. *залаче*).

69. Нашиот правопис, како што и порано еднаш споменавме, отстапува од фонетскиот принцип кога не ја обележува промената на звучните согласки во безвучни на крајот на зборот. Важно е да го знаеме ова, и да го делиме овде пишувањето од изговорот, зашто во поезијата често идат вакви случаи на рими фонетски совршено правилни, иако графички неподударни. На пример:

И ако не достасан в есен,
од ширниот, далечен град
ќе намине мојата песна
по новиот, задружен пат.

(Србо Ивановски)

Бидејќи *град* се изговара како *грат*, напoлно се римува со *пат*. Графичката слика во ваквите случаи не треба да ни пречи да ја сеќаваме складноста на созвучјето.

УДВОЕНИ СОГЛАСКИ

70. Удвоени согласки се добиваат во нашиот јазик главно во допирот меѓу согласката од префиксот и основниот збор или при членувањето.

Првиот случај го имаме тогаш, кога поради сознавањето на границата меѓу префиксот и основниот збор не се дошло до слевање на согласките: *раззелени, разземе, бессилен, оттука, оттиши, оттури, оддели, одделение, оддалечи, оддалечен, оддалеченост* и слично.

Вториот случај го имаме при членувањето на именките од женски род што завршуваат на *т, д* и простите броеви што завршуваат на *т*: *пролет—пролетта, смрт—смртта, живот—животта, челад—челадта, заповед—заповедта* и сл., *пет—петте, десет—десетте* и сл. Именките на *-ст* и во членуваната форма се изговараат само со едно *т*: *радоста, болеста*, итн.

Ако се удвоените согласки струјни, тогаш имаме слеан изговор на една долга струјна согласка: *раззелени, бессилен* се изговараат како: *раззелени, бесилен*. Ако се тие експлозивни, тогаш првата од нив претставува само имплозивен увод, еден вид мала пауза, по која со поголема сила отколку при образувањето на одделните експлозивни согласки избувнува воздушната струја: *оттука* и сл. И ваквите удвоени согласки подолго траат од обичните.

Во неколку случаи имаме да се разликуваат значењата на зборовите по тоа дали во нив идат удвоени согласки или не: *оддолжи* (*му се оддолжи*); *одолжи* (*многу се одолжи денот*); *наддава*, *наддаде* (*дадов, дури и наддадов*); *надава*, *нададе* (*нададов вик*); *наттрча* (*го наттрчав*); *натрчав* (*се натрчав*); *пролетта*: *пролета* (глаголска форма).

Белешка. Според *оттука* во народниот јазик се слуша — *доттука* но во литературниот јазик е правилно: *дотука*.

Како што може да се види од примерите, во нашиот јазик е обично удвојувањето на забните консонанти з (с ретко), д, т. Изговор на удвоено ц се добива во множината на именките како: *пратец* — *пратци* (изговорено: *пратици*), *ороводец* — *ороводци* (изговорено: *оровоцици*) и сл. Покрај ова можеме да укажеме и на удвојувањето на л во зборовите образувани со наставката -лија: *ешталлија*, *бељаллија*, *јамболија* (и: *јамболија*.) На првиот дел овде не се пренесува, барем не осетно, мекоста од второто л; имаме значи изговор: *ешталл'ија* и сл. Удвоено м се добива во бројните изрази *седуммина*, *осуммина*.

Удвоено ј се добива во состави со партикулата за образување на суперлатив — *нај*: *најјасен*, *најјунак*. Исто и во состави како: *кај јадевете*. Овде од двете ј се добил изговор на продолжено, интензивно ј. Во допирот на ј од императивната форма и заменката *ја* не се добива удвоено ј, ами се врши упростување со тоа што се слуша само едно ј. На пример: *дај ја* се изговара како *даја*, *терај ја* како *тераја*.

Не се удвојува во нашиот јазик гласот н, така што изговараме, на пример: *ран*, *рана*, *о*, *и*, (*ран босилек*, *рана пролет*, *рано утро*), а не: *ранна*, *о*, *и*; *пламенен* — *пламена*, *о*, *и*; *опозиционен* — *опозициона*, *о*, *и*; *ротационен* — *ротациона*, *о*, *и*, и сл.

ЗА НЕКОИ СОГЛАСНИ ГРУПИ

71. Овде се опфатени извесни согласни групи, било да се образуваат во почетокот, во средината или на крајот на зборот, а во кои се забележува или губење на согласки, или пак нивно востановување во литературниот изговор, или пак се работи за такви согласни групи што различно се изговараат по нашите дијалекти, па затоа и треба да се издели литературниот изговор.

1. Групите *шт*, *жд* се изговараат така како што се овде одбележени, а не како *шч*, *шџ* (изго-

вор познат инаку во ред наши дијалекти). Значи: што, нешто, сношти, огниште, пришот, Штип; нужда, дождалец, глуждот и сл., а не: шчо, нишчо, сношчи, огнишче, пришот, Шчип; нужца, дождалец, глужцот и сл.

Изговор *шч* се јавува во литературниот јазик тогаш кога имаме зборови со префикс без, из, раз, с пред ч, џ. Пишуваме на пример: бесчестен, исчешлан, исчепи, расчисти, расчешне, счудоневиди, зџавка, зџагори, а изговараме: бешчестен, ишчешлан, ишчепи, рашчисти, рашчешне, шчудоневиди, жџавка, жџагори (в. т. 64).

Групата *шч* се јавува уште и во руските имиња, како што ги примама ние: Шчепкин, Голенишчев и сл.

2. Во литературниот јазик се изговара *џр-* во овие зборови, што во извесни наши дијалекти (во јужните) се изговараат со *чер-*: џрв, џрн, џрви, џрта, џрпи, џрпка, џреп, џрепна, џрево, џреша, џрешна, џресло. Не: черепна, черево, черешна и сл.

Се изговара *џврст*, а, о, и, заџврсти и сл., а не *чврст*, зачврсти и сл.

3. Овдека го забележуваме изговорот на некои почетни согласни групи, за кои нема станато веќе збор при разгледувањето на одделните гласови. Иде:

а) со *пч-*: пченка, пченкарен, пченица, пченичен, пчошки.

б) со *пџ-*: пџала, пџи (едн. пџ), пџишта, пџовиса, пџуе, пџости.

в) со *чк-*: чкрипи, чкрта, чквива, чкорлав, чкулав, чкрапја.

Во сите овие зборови се добиле африкатите од струјни согласки. Тоа значи дека во почетокот не е обичен изговорот *пш-*, *пс-*, *шк-*. Ако се среќаваат сепак зборови со таков почеток, тие се со изговор понов, литературен: *псалтир*, *школа* и сл. Во средината на зборот, иако се слуша во народниот јазик и *пџ* покрај *пс*, во литературниот се

зема последниов изговор во зборовите како: *апса-на, вапса, папса, прокопса, тепсија* и сл.

4. При изговорот треба да се внимава да не се вметнува *т* во групата *ср* и *д* во групата *зр* во зборовите: *срам* (не *страм*), *се срами, срамота, срамен, посрамен, среда, среде, среќа, несреќа, зрак* (не *здрак*), *зрачи, зрее, зреење, зрел, узрее, узреан*.

Ова вметнување при побрз говор може да се забележи и кога се јавува групата *зр* во префиксирани зборови: *издработи, бездработен* и др., така што и на ова отклонување треба да се обрнува внимание.

Тогаш кога треба да се изговора *т, д* во споменатите групи, ние и ги пишуваме: *страда, страна, страчка, спростре, здрав, здравје* и др. Исто и во *ждревна, ждребец*.

5. Се изговара *мн* (а не *вн*) во овие зборови: *гламна, одамна, рамна, о, и* (и: *рамен*), *рамнина, рамноправен* и сл.; *огламмик, демне, семне*. Се вели *симне* (не: *сибне*). Со *вн* иде: *плевна* (не: *племна*).

6. Во овие согласни групи се губи средната согласка, за поудобен изговор:

здј > *зј*: *грозје* (не: *гројзе*; сп. *грозд*).

стј > *сј*: *лисје, пласје* (*лист, пласт*) и сл.

стл > *сл*: *послан, послав* (*постеле*).

стн > *сн*: *жалосна, радосна, пакосна, милосна, свесна, посна, (жалост, радост, пакост, милост, свест, пост)* и сл. Според овие форми и во машкиот род се загубило *т*: *жалосен, радосен, пакосен, милосен, свесен, посен*. Од литературните зборови по овие се повел: *извесен, извесна, о, и*. Меѓутоа во другите литературни зборови се чува *т* во машки род: *местен — месна, о, и; областен — обласна, о, и; страстен — страсна, о, и; устен — усна, о, и*.

штн > *шн*: *помошна, о, и — помошен, немошна, о, и — немошен, помошник*.

зди > зн: празна, о, и — празен, празник.

ждн > жн: нужна, о, и — нужен. Како зборови литературни се јавуваат бездна — бездни, свездна, о, и, во кои д се изгора. Исто така се изговара т во глаголот исткае, исткаам, исткан.

стт > ст: радоста, младоста и сл.

7. Во народниот јазик се загубиле т, д, од крајните групи -шт, -ст, -жд, -зд. Во литературниот јазик нивниот изговор се востановува: *пришт* — *приштот*, *вешт* — *вешта*, *о, и*, *горешт* — *горешта*, *о, и*, *радост* — *радоста*, *радости*, *младост* — *младоста*, *маст* — *маста*, *свест* — *свеста*, *вест* — *веста*, *прост* — *проста*, *тркалест* — *тркалеста*, *мост* — *мостот*, *пост* — *постот*, *дожд* — *дождот*, *глужд* — *глуждот*, *грозд* — *гроздот* итн.

РЕДУВАЊА НА СОГЛАСКИТЕ

72. Во промената на еден збор, или во зборобразувањето, се среќаваат такви случаи кога, според формите, се врши и измена на дадена согласка. Така се добиваат низи на согласки што се редуваат. Овде ќе се запознаеме со тие редувања. Порано стана збор за случаите кога имаме однос меѓу звучна и безвучна согласка поради едначештото по звучност или поради преминувањето на звучните во безвучни на крајот од зборот.

1. Од партијата за в (т. 61) знаеме веќе дека тој глас се јавува во деминутивните форми како: *мовче* и сл. Односите што се создаваат притоа меѓу него и соодветниот глас во основниот збор се следните — в : с (*мев-че*: *мес-о*); в : з (*гров-че*: *гроз-д*, *гроз-је*); в : ш (*тров-че*: *трош-ка*); в : ж (*крлев-че*: *крлеж*). Во *шамивче*, *кутивче* имаме в наспрема ј во: *шамивја*, *кутивја*.

2. Односите к : ч : џ : ш; г : ж : з : ш; х(в) : ш : с ги имаме кај именките од машки род што завршуваат на к, г, х(в), како и кај придавките (прилозите) и глаголите изведени од истиот корен:

јунак: *јуначе*, *јуначки*: *јунаци*: *јунаштво*
маченик: *мачениче*, *маченички*: *маченици*: *мачеништво*

бог: *боже*, *божество*

полог: *положен*, *положи*: *полози*: *потполошка*

бубрег: *бубреже*, *бубрежен*: *бубрези*

Влав (< *Влах*): *Влаше*, *влашки*: *Власи*

монах: *монашки*: *монаси*

успех: *успешен*: *успеси*

Одовде може да се види дека *ч*, *ж*, *ш* се јавуваат во вокативната форма и во соодветните придавки. Така *јуначе* може да биде и вокатив и деминутив од *јунак*, а *бубреже*, *Влаше* се само деминутивни форми. Промената во вокатив е доста ограничена, зашто денеска е во таа форма кај именките на *к*, *г*, *х* (*в*) пообична наставката *-у* (м. е), пред која консонантите остануваат неизменети. На пример: *волку*, *врагу*, *Влаву* и сл. Од горниот преглед може да се види исто така дека не кај сите зборови се застапени сите членови во дадените низи, а има случаи кога некој од нив недостига. Повеќето зборови на *в*, дојдено од *х*, го обопштиле *в* и во множинската форма: *кожув*, *кожуви* (не *кожуси*), *пердув* — *пердуви*, *уплав* — *уплави*, *орев* — *ореви*. Така што заправо *Влав* — *Власи* останува еден исклучок. Но затоа туѓите зборови на *х* редовно се подведуваат под истиот тој однос: *монах* — *монаси*, *патријарх* — *патријарси*, *фелак* — *феласи* и сл. Соодветна промена во множината станува и кај туѓите зборови на *к*, *г*: *бифтек* — *бифтеци*, *митинг* — *митинзи* и сл. — што покажува сето дека односот *к* : *ц*, *г* : *з*, *х* : *с* се чувствува сè уште како актуелен.

Од истиот род како горните, иако не ги покажуваат сите членови во низата, се и ваквите редувања, во кои се опфаќаат и глаголите до колку ги има од соодветниот корен:

сув: суша, сушина; суши, исушен
глув: глушец, глушина; глуши, оглушен
благ, благод: блажина, блажен; облажи
јак, јакост, зајакне: јачина
сладок: слач, слачен
поплак: плач, плачка, плачен; плаче
дух: душа, душевен; одушеви

Односот к : ч, г : ж го имаме кај овие глаголи
(к, г се јавуваат во аорист и во аористниот партицип):

пече: пеков, некол

сече: секов, секол

рече: реков, рекол

тече: теков, текол

облече: облеков, облекол

плаче: плакав, плакал

суче: сукав, сукал

грачи: гракав, гракал

обричи: обриков, обрикол

стриже: остригов, остригол

струже: стругав, стугал

лаже: лагав, лагал

може: могол, помогол

служи: слугав, слугал

3. Во литературниот јазик е уклонет односот ш : з, ш : с кај глаголите, што инаку уште го има во народните говори. Се вели: каже: кажав, кажал, докаже: докажав, докажал, (на)пише: (на)пишав, (на)пишал, опаше: опашав, опашал. Гласовите з, с се јавуваат во именските образувања од овие корени: доказ, показ, запис, препис. Исто и во придавките низок, близок, висок наспроти глаголите: понижши, доближи, извиши. Наспроти денешниот партицип пишан имаме веќе како чиста придавка писан со значење на шарен, украсен. Како збор литературен иде глаголот помаже —

помазав, (миро)помазан, во кој односот ж : з се чува.

Во некои категории се одвива и денеска процесот на израмнување на општите делови, кој е во случаите како *каже* — *кажав* веќе завршен. Ова се однесува на случаите кога се јавуваат *к*, *г* во итеративната форма наспрема *ч*, *ж* во свршениот вид. Така наспрема *подрече* денеска се јавува двоен изговор во итеративната форма: *подрекува* и *подречува*, или наспрема *дотече*: *дотекува* и *дотечува*.

4. Односот *з* : *г* го имаме кај глаголот *влезе*: *влегов*, *влегол*, *влегува* и другите од истиот корен. Тој однос се јавува и кај глаголот *молзе*: *молгов*, *молгол*.

5. Односот *ц* : *ч* го имаме кај именките на *-ец*, *-ца*, *-це* и од нив изведените зборови: *месец*: *месече*, *месечен*, *месечина*; *старец*, *старица*: *старче*, *старичиште*; *овца*: *овчичка*, *овчко*; *срце*: *срчка*, *насрчен* итн.

Односот *с* : *ц* во *пес*: *пци*.

6. Односот *т* : *ќ*, *д* : *ѓ* кај глаголите ни го означува разликувањето на свршената од несвршената форма: *фати*: *фаќа*, *врати*: *враќа*, *плати*: *плаќа*, *прати*: *праќа*, *сети*: *сеќава*, *вети*: *веќава*, *срете*: *среќава*, *смете*: *смеќава*, *најде*: *наоѓа*, *роди*: *раѓа*, *погоди*: *поѓа*, *види*: *виѓава*.

Односот *т* : *ќ*, *д* : *ѓ* го среќаваме и кај именките како сооднос на единските и збирните множински форми: *брут*: *бруќе*, *прат*: *праќе*, *работа*: *рабоќе*, *ливада*: *ливаѓе*, *ограда*: *ограѓе* и сл. (в. т. 48).

Исто така порано стана збор за односот *т* : *ќ*, *д* : *ѓ* во случаите како: *Сопот*: *сопоќанец*, *Охрид*: *охриѓанец* и сл. и за односот *ш* : *ќ* — *свешник*: *свеќа* (в. т. 48).

7. Односот *н* : *њ* го среќаваме кај два-три глагола при противставувањето свршеност — несвршеност: *поклони се*: *клања се*; *мени*: *мењава*.

Истиот однос се јавува и кај именките во противставувањето на единските и збирните множински форми: *три*: *трѐе*, *пламен*: *пламење*, *корен*: *корење*, *година*: *годиње*, *планина*: *планиње* и др. (в. т. 52).

8. Односот *ст*:*шт* го имаме кај глаголите: *прости*: *проштава*, *гости*: *гоштава*, *крсти*: *крштава*.

Односот *ск*:*шт* во *писка*: *пишти*, *треска*: *трешти*.

ЗА АКЦЕНТОТ

КАРАКТЕРОТ НА АКЦЕНТОТ ВО ЛИТЕРАТУРНИОТ ЈАЗИК

73. Акцентот на нашиот литературен јазик, а тоа е и западномакедонскиот акцент, треба да се разгледува не само во врска со прашањето на кои слогови паѓа во одделните зборови, ами уште повеќе во врска со тоа какво е неговото место во различните зборовни споеви во реченицата, зашто тој е изразито смисловен акцент. Само во зборовите одделно земени неговото место е чисто механички условено: во зборовните состави тоа се определува од потребите на изразувањето нивното значење. Притоа некои моменти ни се јавуваат, како што ќе видиме, во еден специфичен вид во литературниот јазик. Отаде и произлегува потребата да се установи точно односот меѓу акцентската во централните, односно западномакедонските говори, од една страна, и во литературниот јазик од друга. Установувањето на тој однос значи истовремено установување и на она што важи, или најмалку — што треба да важи како книжевна норма. Кога се пристапува кон разгледувањето на акцентот и во ваков план, тогаш треба да се има на ум овој многу важен момент: дека е третосложниот акцент еден од најглавните белези што го

одликуваат нашиот литературен јазик меѓу другите јужнословенски литературни јазици. Тој е оној жив дах што му дава на нашето зборување посебно звучење. Затоа е единствено правилно, држејќи до изразитите карактеристики на нашиот јазик, да се стремиме, западномакедонскиот акцентен систем да се изрази што поцелосно во литературниот јазик, и од него да има само до толку отстапувања, до колку тие можат да се оправдаат со некои појави специфични за литературниот јазик.

74. Акцентот на нашиот јазик е по својот карактер динамичен, што значи дека него го одликува главно силината на гласовниот удар врз даден слог, а не постојат во него такви музикални варирања на гласот што се осознаваат од говорителите. Сосем природно дека неосознати варирања на должината и висината на тонот има. Така на пример, иако тоа не може да се земе како неотстапно правило, се забележува дека едносложните и двосложните зборови се изговараат со попродолжен и поблаг акцент, отколку тросложните, кај кои, општо земено, акцентот се карактеризира со поголема силина. Тоа е разбирливо, зашто за образувањето на три слога е потребен нормално поголем издишен тласок одошто за образувањето на еден или два слога. Оваа разлика во степенот на силината на акцентот може доста добро да се почувствува ако се спореди еднината и множината кај двосложните именки што завршуваат на *j*: *еден пбој* — *пет пбој* (вака се слуша во изговорот, иако пишуваме *повои*). Со оглед дека крајното *и* во множинската форма влегува во дифтоншко образување со претходниот вокал, разликата меѓу приведените две форми се состои единствено во тоа што втората се изговара со посилен удар на гласот врз акцентираниот слог, како да не е зборот скратен, како да не е станат двосложен, ами е останат тросложен. Поради истата оваа особеност во акцентирањето на двосложните и

повеќесложните зборови (односно зборовни споеви), римите од типот (*еден по́рој — (пет) бѐрој*, какви што не ретко се среќаваат во нашата поезија, само графички претставуваат полни рими, додека всушност не се такви. Всушност тие се неполни рими што не се разликуваат многу од созвучјата *порој — борови*, бидејќи ги дели поголемата сила на гласот во скратената множинска форма (*пѐрој, бѐрој*). Од друга страна, баш поради тоа што е акцентот во едносложните и двосложните целисти попровлечен и поблаг, станува можно да се римуваат такви зборови како *пат* и *сјат* (изговорено едносложно, со стегањето *сјаат > сја́т*) или *срами* и *сна ми* (изговорено двосложно, со стегањето *снаа ми > сна́ ми*). Ова треба да се памети во однос на сите множински форми како *лебој, ножеј*, често употребувани во поезијата: иако тие се двосложни и можат да влегуваат во ритмичката схема како двосложни, сè ја чуваат поголемата сила на гласовниот удар, што ги дели од другите двосложни зборови.

МЕСТОТО НА АКЦЕНТОТ

75. Правилата за местото на акцентот на самостојните зборови во литературниот јазик се прости: ① На првиот слог стои акцентот кај двосложните и тросложните зборови; 2. Кај повеќесложните зборови акцентот стои на третиот слог броејќи од крајот. На пример: *та́тко, та́тковци, татко́вците, татковина́та*. Одовде се гледа дека и кај еден исти збор, до колку тој, со додавање на членот или на некои наставки, добива повеќе од три слога, акцентот се подистава за да падне пак на третиот слог од крајот. Треба, значи, да се има секогаш предвид дека, со одземка на некои туѓи зборови, не е можно во литературниот изговор акцентот да го премине третиот слог од крајот.

ОТСТАПУВАЊА ОД ТРЕТОСЛОЖНОТО АКЦЕНТИРАЊЕ

76. Само во мал број случаи имаме отстапување од правилата што ги изложивме, па и тогаш обично се работи за извесни скратувања на зборовите, настанати при непосреден допир на два вокала. Така во глаголскиот прилог акцентот паѓа на вториот слог открај: *викајќи*, *одејќи* и сл., но овде порано било *викаеќи*, *одееќи* и сл., што значи дека сме имале третосложен акцент, па работата се изменила со преминот $e > j$. Денеска се изразува до извесен степен стремежот, на прво место во поезијата а и во изговорот на одделни интелектуалци, да се установи пак во глаголскиот прилог акцентот на третиот слог од крајот:

Крај мене *газејќи* леко
утрово, в покривка златна
денес на синот ме сети!

(С. Јаневски)

Но ако во поезијата може понекогаш и да се прими ваквиот изговор, тој денеска сè уште се чувствува исфорсиран. Затоа и треба да го задржуваме обичниот изговор со акцент на вториот слог од крајот. Тоа до толку повеќе што глаголскиот прилог е многу често придружуван од заменска форма (*викајќи го* и сл.), при кое се добива третосложното акцентирање. А пак споменатата тенденција за префрлање на акцентот за еден слог понапред оди некако заедно со разбивањето на третосложното акцентирање на оние целисти кога глаголскиот прилог се следи од енклитика (почнува да се акцентира погрешно: *викајќи-го* место *викајќи-го*). Ова станува најчесто кај некои чисто книжевни вакви форми: *соопштувајќи-му* (место *соопштувајќи-му*), *образувајќи-ја* (место *образувајќи-ја*) и како појава стои во доста тесна врска со нарушувањето на нашиот акцентен систем во

новосоздадени зборовни комбинации во литературниот јазик, за кои ќе стане збор малце подолу.

Интересно е да се види каков е карактерот на акцентот во глаголскиот прилог, дали тој се согласува со акцентот на двосложните зборови или и овде имаме таква разлика како што се забележува и по скратувањето на крајниот слог во зборовите како *лебој*, *ножеј* и сл. Обидот со римувањето и овде може да ни послужи добро. Од него се гледа дека во глаголскиот прилог, иако се скратил еден слог, поголемата сила на третосложниот акцент не е задржана. Затоа како сосем правилни, полни рими треба да ги сметаме, на пример, следните: *земајќи* — *мајќи* (по велешкиот изговор на формата *мајки*) или *велешки* — *лејќи* (пак по велешкиот изговор, што го земаме при ова споредување поради тоа што во литературниот јазик инаку не можат да се најдат зборови кои ќе се римуваат полно со завршокот на глаголскиот прилог). Значи акцентираниот слог во глаголскиот прилог е од еднаква природа со акцентираниот слог во двосложните зборови.

77. Освен глаголскиот прилог има и неколку други зборови во кои, иако се тресложни или повеќесложни, акцентот паѓа на вториот, а не на третиот слог од крајот, што е пак настанато како резултат од стегането на вокалите. Таков е случајот во зборовите од турско потекло на *-ана*: *апса́на* (дојдено од *апсаана* < *апсахана*), *таба́на*, *топа́на*, *тарапа́на*; по нив се повел и зборот *камба́на*, па и прилогот, образуван од наш народен корен, *полежа́на*.

Натаму, во редот на ваквите зборови спаѓаат и прилогите: *годи́нава* (од *година-ова*), *зима́ва*, *лето́во* (од *лето-ово*). Нив треба добро да ги разликуваме од членуваните именски форми: *годи́нава*, *зи́мава*, *ле́тово*, што сосем нормално носат акцент на третиот слог од крајот. Не може, на пример, да се рече: *Годи́нава беше родна*, ами само: *Годи́нава беше родна*. Но затоа прилошки само: *Годи́нава*

(или оваа година) имаше многу род, а не: *Годи́нава* имаше многу род. Овдека се работи, значи, за такви случаи кога со местото на акцентот е сврзано и извесно диференцирање на значењата меѓу зборовите. Затоа треба да се препорача и во пишувањето да се прави разлика меѓу овие случаи со тоа што ќе се бележи акцентот на прилозите: *годи́нава*, *зимáва*, *летóво*, па веднаш да може да се види како треба да се чита.

Во нашите централни говори постои двојно акцентирање на количествените заменски форми: *кóлкaв*, *кóлкaвa*, *кóлкaвo*, *кóлкaви* и: *колкáв*, *колкáвa*, *колкáвo*; *колкáви*; *тóлкaв*, *тóлкaвa*, *o*, *и*; *толкáв*, *толкáвa*, *o*, *и*; *óлкaв*, *óлкaвa*, *o*, *и*; *олкáв*, *олкáвa*, *o*, *и*; *о́лкaв*, *о́лкaвa* *o*, *и*; *онолкáв*, *онолкáвa*, *o*, *и*. Во литературниот јазик треба секако да се претпочита изговорот со акцент на првиот слог, иако ни поинаквиот изговор не треба сосем да се откажува. Во *колкáв*, *толкáв*, *олкáв*, *онолкáв* имаме сосем редок случај да паѓа акцентот на крајниот слог (интернационалните и новопримените туѓи зборови, се разбира, овде ги исклучуваме). Ваму се придружуваат уште прилозите *одвáј* — *едвáј*, *тамáм*, (*одвáј дóјдовме*; *тамáм дóјдовме*) и предлогот *освéн*, кога иде во ваква сврзничка служба: *Ништо не ти останува, освéн да дојдеш*. — *Освéн што се скара, ништо друго не направи* и сл.

Меѓу повеќесложните зборови со акцент на вториот слог открај се наредуваат и неколку де-минутиви образувани со наставки што привнесуваат една потсилена емоционална окраска: *олкúнса*, *толкúнса*, *малкúнса*, *трошúнса*.

И глаголската форма *óтиде*, нормално така акцентирани, може при извесно емоционално потенцирање да се чуе со акцент на вториот слог, при кое вокалот *и* особено се продолжува: *отíде*.

Двојно акцентирање покажуваат прилозите за место: *ода́вде* — *ода́вде*, *о́таде* — *отáде*, *ода́нде* — *ода́нде*, за кое секако имаат спомогнато форми-

те со партикула: *одáвдека, одáндека, отáдеа*. Акцентирањето на првиот слог треба да се претпочита во литературниот изговор. Ова пак особено важи за прилозите *овдека, ондека*, кај кои треба да се избегнува изговорот *овдэка, ондэка*, ограничен во западното наречје само на северните говори.

78. Ако се обидеме да ги римуваме зборовите како *апсáна, зимáва, колкáва* и сл., со некои двосложни зборови, ќе видиме дека е тоа можно и дека се добива полна рима, како и кај глаголскиот прилог. На пример: *апсáна — стрáна; зимáва — глáва; колкáва — мрáва*. Но интересно е дека сосем поинаков резултат ќе добиеме, ако го споредиме *летóво* со *ново*. Тоа веќе нема да биде правилна рима, нешто во неа ни пречи. Меѓутоа овој пат пречката треба да ја гледаме заправо во особената боја на вокалот *о* во тие два збора. Во *летóво* неговиот изговор е за нијанса поотворен, па можеме условно да го одбележиме вака: *летó^аво*. Во *ново* тој е позатворен: *но^уво*. Како да се објасни оваа разлика? За ова може да ни спомогне споредувањето на уште некои зборови. Така, истата разлика во изговорот не дава да се добие полна рима во случајот: *полóјна — војна*, додека е тоа сосем можно во: *сурóјца — трóјца* (како што е од друга страна сосем можно и: *војна — стрóјна — знојна* и сл.). Тоа значи дека скратените форми како *летóво, полóјна, сурóјца*,¹⁾ некогаш со акцент третосложен, носат една подруга нијанса на акцентираниот вокал од двосложните зборови. А тоа од своја страна уште еднаш посведочува дека има разлика меѓу акцентот на третиот слог од крајот и оној на вториот слог од крајот, и дека таа раз-

1) Се разбира, литературниот изговор е: *половина, суровица* и сл. Но овде ги земаме зап. мак. форми со загубено *в* поради удобноста за споредување, што е важно за појасното осветлување на прашањето што го разгледуваме.

лика, која се изразува, како што видовме, во поголемата сила на третосложниот акцент, се изразува и во извесно диференцирање на бојата на вокалите. Во случаите како *летóво*, *полóјна* и сл. таа разлика во бојата се задржува и откако тие вака се скратиле, т.е. откако во нив акцентот паѓа на вториот слог открај, односно откако заедно со тоа тој станува попродолжен и поблаг. Дека е ова вака, може да се потврди во обратен ред со фактот што, кога ќе го земеме зборот *војна* членуван, т.е. кога о ќе падне под третосложен акцент, тогаш ќе добиеме и напoлно правилна рима: *полóјната* — *војната*. Особеностите што овде ги забележивме не го засегаат, како што можеше да се види погоре, вокалот *а*.

АКЦЕНТОТ НА СЛОЖЕНИТЕ ЗБОРОВИ

79. Сложените зборови се акцентираат по еднаков начин како и простите. Некои особености што сепак се јавуваат ќе ги разгледаме овде.

Прво даваме преглед на неколку типа сложени именки, во кои акцентот паѓа по правилото сè на третиот слог од крајот: *сòнчоглед*, *лístокап*, *кóложег*, *кр̀волок*, *берóкуќник*, *бр̀гóзборник*, *чис̀торéдица*, *суводóлица*, *душóјадец*, *горнóселец*, *грозјéбрање*, *лицéмерство*, *ка́мен-кумур*, *чардáк-боја*, *костéн-тиква*, *влечíпола*, *варíкаша*, *лапнi-јаре* итн.

Овде е интересно да се запрашаме како се подведуваат под ваквото акцентирање оние сложени именки што кај нас влегуваат во најново време, во литературниот јазик, било да се наново скoвани или пак примени од другите јужнословенски литературни јазици. Тие се именки од типот на оние во кои двата дела ги сврзува вокалот *о* (*лístокап*) или многу поретко *е* (*лицéмер*). Бидејќи спаѓаат во еден тип на образување што му е својствен и на нашиот народен јазик, сосем лесно и природно му се потчинуваат на третосложниот

акцент. На пример: *рако̀водство, земјо̀делство, земјо̀делец, зако̀нодавец, зако̀нодавство, брато̀убици, војско̀водец, мало̀душност, разно̀гласност, широко̀градост, су̀еверје, сво̀евољност, морепло̀вство, знамѐносец* итн. Тоа што треба да се совладава за да се усвои ова правилно акцентирање, тоа е оној навик создаден под влијание отстрана, да се поставува акцентот на вториот дел на сложенката, на пример: *рако̀водство* место правилното: *раков̀дство*. Но ако овде се работи за еден тип на сложенки својствен на нашиот јазик, и ако неговото подведување под третосложниот акцент е сосем обично и нормално, поинаку е во извесни други случаи, кога кај нас се јавуваат нови сложенки што по својата форма не се сврзуваат така лесно со она што веќе го имаме во народниот јазик. Така во нашиот печат се среќава често сложенката *далекувод*, образувана по углед на срп. хрв. *далековод*. Како да се постави акцентот на овој збор? Ако по третосложното правило, ќе треба да биде *далекувод*. Но тоа ни звучи многу натегнато и неприемливо. Инаку би било *далекуво̀д*, спротивно на тоа да не паѓа акцентот на последниот слог. На овој еден пример можеме добро да си го предочиме тоа дека при образувањето или примањето на нови сложенки никако не бидува да забораваме еден важен момент — нашиот третосложен акцент. Ние можеме да бидеме задоволни од едно ново-образување само ако е исполнет во него и тој услов, да му се потчинува природно на нашиот акцент, што со други зборови кажано значи — да биде создадено наполно по образецот на оние сложенки што ги имаме во народниот јазик. Така, на пример, сложенката *водовод*, спротивно од *далекувод*, многу убаво влегува во нашиот акцентен систем. Да се имало предвид местото на акцентот, тогаш тие што први го употребиле кај нас зборот *далекувод* можеле да дојдат до многу посреќно решение, ако би ѝ дале на сложенката малку поинаква форма: *далновод*. Ќе се добие не само сло-

женка од најобичниот тип, со споен вокал о, ами и збор што исто како *вóдовод* многу убаво се подведува под нашиот акцент: *дáлновод* — *далнóводот*; (а колку е необично: *далéкувод* — *далекúводот!*). Интересно нешто ни се претставува кај некои сложенки што се употребуваат или се познати главно во оној свој облик кога вториот дел е повеќесложен, ако се земат во облик кога тој дел е двосложен. Така кај К. Рацин имаме песна „Тутуноберачите“, па таа сложенка е отаде позната и се употребува понекогаш во таква форма или нечленувано, но пак во множина: *тутуноберачи*. А да се прашаме како ќе се акцентира нечленуваната еднинска форма? Дали *тутунóберач* или *тутучнóберач*? И едното и другото не ни звучи добро. Всушност имаме збор не така добро скован (Рацин сигурно сам не би го употребил во еднинската форма), па и непотребно скован, бидејќи го имаме народниот збор со истото значење: *тúтунар*, *тутúнарка*.

Се задржуваме малку повеќе на овие случаи, зашто ни откриваат еден необично важен момент во нашето современо зборообразување — каква улога притоа игра акцентот. Ако за оние што го усвојуваат правилниот литературен изговор е важно да го направат потребниот напор да ги сврзат во свеста новообразуваните сложенки со оние типови што се веќе дадени во народниот јазик и да ги акцентираат спрема нивното акцентирање, — за оние што по природата на својата работа ги лансираат новообразувањата е важно да водат сметка дали новиот збор ќе се согласува со правилата на нашиот акцент. Често пати само тој момент ќе пресуди дали ќе се решиме за една или друга форма на даден збор. Така на пример, пооправдано ми се гледа да се решиме за формата *огнофрлачка*, *минофрлачка* место за *огнофрлач*, *минофрлач*: во првиот случај сосем глатко оди третосложното акцентирање, во вториот е потребен извесен напор да се постигне тоа. На ова место ќе

споменеме дека баш угодноста на акцентирањето, покрај другото, им дава во нашиот јазик предност на формите како *движење* — *движењето* место *движение* — *движенијето*, за кои еднаш стана веќе збор во уводот (в. стр. 83).

Извесен број сложени именки во нашиот литературен јазик се сепак обични со акцентирање на вториот составен дел и тогаш кога тој е двосложен. Таков е случајот кај сложенките: *југоисток*, *северозáпад*. Тоа се случаи кога чувствуваме меѓу двата дела смисловна разграниченост што не ни дава да ги сврземе уште потесно преку нашиот обичен третосложен акцент.

80. И кај сложените придавки го имаме истиот случај како кај именките: постоењето на ред такви придавки во народниот јазик го овозможува и лесното приспособување на новообразуваните сложенки кон акцентниот систем на литературниот јазик. На пример: *лебóроден*, *слаткóзборен*, *златóкрилен*, *грдбмазен*, *лицéмерен*, *црñoок*, *рýсокос*, *крéчног* итн., па според тоа и: *простóдушен*, *самóстоен*, *плиткóумен*, *чистóкрвен*, *мерóдавен*, *добрóволен*, *новóроден*, *рамнóправен*, *суéверен*, *глýвонем*, *гóлорак*, *разнострáн* итн.

Меѓутоа покрај овие образувања во литературниот јазик ќе сретнеме и такви во кои секој дел си го задржува својот акцент. Причините за тоа се овие: или се работи за состави во кои секој дел го задржува своето посебно значење, или пак, што е пообично, се работи за состави што идат во литературната реч од потребата за побудување на извесна уметничка слика, без да влегуваат понатаму во говорната употреба. Така, на пример, ние ќе го изговориме со посебно акцентирање на двата дела составот *тёмно-зéлен* (*темнó-зелен* не ни е обично) или *жблто-зéлен*, *сиво-бéла*, *свétло-жблт*, *српско-гýрски* и сл. И во Рациновиот стих „по крeвки лисја *жолтозлатни*“, подвлечената придавка треба да ја изговараеме заправо: *жблто-златни*, како што ни потскажува и самиот рит-

мички тек на песната („Тутуноберачите“). Во ваквите случаи или може доволно јасно да се истакнат двата акцента, или пак акцентот на првиот дел бидува сосем лежерен, додека како главен се истакнува оној на вториот дел. Но, ова останува вака дури е вториот дел едносложен или двосложен. Штом тој се наголемува за еден слог, или е веќе многусложен, тогаш е сосем обично да се изговораат двата составни дела со еден акцент, т.е. можно е не само *жолто-зѐлена*, ами и *жолтозѐлена*, а поготово: *жолто-зелѐната*, *сиво-бѐлите*, *светложолтите*, *српско-турската* (војна) итн. Пречката е, значи само во префрлањето на акцентот врз првиот дел.

81. Во простите броеви од 20 до 100 десетиците се поврзуваат со единиците така што е акцентиран сврзникот и освен при четири: *триесет ѝ-три*, *и-чѐтири*, *ѝ-пет*, *ѝ-шест*, *ѝ-седум*, *ѝ-осум*, *ѝ-девет*. Тој акцент на сврзникот е главен во составот, зашто десетицата може да се изговори и без посебен акцент: *триесет-ѝ-три* (или во говорот обично скратено: *триес-ѝ-три* итн. Така исто не се акцентира обично (до колку логички не се подвлекува) стотицата во составите како: *сто-и-пѐдесет* (поправо *сто-ј-пѐдесет*), *двесте-и-пѐдесет*, *триста-и-пѐдесет* итн. Илјадите веќе редовно се акцентираат: *ѝлјада* и *двѐсте* и сл.

Сложените бројни именки на *-мина* добиваат акцент на третиот слог од крајот: *седуммина*, *осуммина*, *деветмина*, *илјадамина* и сл. Но е возможно, при особено логичко напирање на бројот да добијат и два акцента: *седум-мина*, *илјада-мина* и сл. Членувано: *петтѐмина* и *пѐтте-мина*, *седумтѐмина* и *сѐдумте-мина* и слично.

Приближните броеви се изговараат со еден акцент: *два-три*, *три-чѐтири*, *пѐт-шест*, *шѐст-седум*, *седум-осум*.

82. Кај заменките ги имаме овие сложени состави под еден акцент: *кој-годе*, *која-годе*, *коѐ-годе*,

кой-годе; што-годе; кој-да-е, којá-да-е, коé-да-е, кой-да-се; какóв-годе, каквá-годе, каквó-годе, как-вй-годе; какóв-да-е, каквá-да-е, каквó-да-е, как-вй-да-се. Може, при логичкото истакнување на вториот дел да се акцентира и: кој-дá-е, која-дá-е итн., каков-гóде, каква-гóде и сл., каков-дá-е, каква-дá-е и сл. Не е можно тоа во што-годе, но не е обично ниту во кој-годе и сл.

83. Во нашиот јазик имаме и такви сложенки што се составени од две заповедни форми. Тие секогаш идат под еден акцент: *молчи́толчи* (= подмолен човек), *лапни́голтни*, *падни́стани* и сл.

84. Сложените прилози, било да имаат во првиот дел предлог или некој друг збор, се акцентираат наполно како и простите зборови: *на-страна*, *насила*, *прéтпладне*, *прекúтрупа*, *речиси*, *тукúречи*, *мејúтоа*, *едно́друго*, *едно́чудо*, *малúмно-гу*, *пошто́зашто* итн.

Кај некои од нив сепак сраснатоста на составките не е така голема, па можат и двата дела да добијат акцент, ако тоа го бара особеното логичко подвлекување на прилогот. Така е кај овие прилози: *првнат*, *вторнат*, *трéтнат*: *прв нáт* (*ми е ова*), *втор нáт*, *трéт нáт*. Исто така и кај следните: *вамúтаму*, *горéдолу*, *криво́лево*, *лево́десно*: *вамú-таму*, *гóre-дóлу*, *криво-ле́во*, *лево-дéсно*. Како што се гледа, во случаите кога се зема изговор со еден акцент овие прилози се пишуваат слеано, а во противните случаи се пишуваат разделено или двата дела се сврзуваат со тире.

ГРЕШЕЊЕТО ВО АКЦЕНТОТ

85. Правилата за акцентирањето на самостојните зборови се, како што видовме во претходниот дел, прости и јасни. Ако се усвојат тие правила, тогаш ќе биде до голема степен совладана акцентуацијата на литературниот јазик. Сепак на

практика се покажува дека често се прават грешки во акцентирањето. Што е битно, тие грешки не ги прават само луѓе кои треба да го учат западномакедонскиот акцент, бидејќи во нивниот говор поинаку се акцентира, ами ги прават и луѓе, наши интелектуалци, баш од западномакедонската говорна област, на кои третосложниот акцентен систем им е својствен од родниот дијалект. Тој интересен факт ја поставува работата во посебна светлина, и не тера да ги побараме психолошките корења на грешењето во акцентот. Целта пак што треба да се постигне со укажувањето на оваа појава и на нејзините причини се состои во тоа да се придонесе за усвојувањето на правилното акцентирање.

Се забележува дека кога станува збор за некои прости работи од животот, за јадење, пиење, облекување, прошетка или друго нешто такво што влегува во секидневниот бит — тогаш споменатото грешење се сведува на најмала мерка. Тоа расте до колку се изразуваат мисли посложени, поразвиени, до колку се mine во областа на апстрактното, до колку повеќе идат во употреба зборови и изрази специфично литературни.

Еден одделен случај сочинуваат зборовите примени кај нас преку српскиот и бугарскиот јазик, по тој начин — што се сообразени спрема правилата на нашата фонетика, па, се разбира, и на нашиот акцент. И што се забележува? Дека речиси редовно тие се акцентираат како што се отстрана научени, иако прекрасно влегуваат во нашиот третосложен акцентен систем, асоцирајќи се со цели редови чисто наши зборови. Еве еден мал список од такви примери, запишани при еден случај на непосредно посматрање на оваа појава: *возможни, се одвива, задачи, сестрина, напблно, претстава, воопште, се укйна, миналата година, се состои, предавачи, извесна, упорство, подготовка, одговорност, раководство, раководител, содржина, искуство*. Овие примери, треба пак да се подвле-

че, се забележени од луѓе од Западна Македонија, па не можат никако да се објаснуваат со особеностите на нивниот местен говор, кога е познато дека во западномакедонското наречје акцентот паѓа на третиот слог од крајот. Не само што се грешни во такви примери, под влијанието на акцентирањето во бугарскиот и српскиот јазик, туку во тој поглед понекогаш се преминува дури во престаравање. Така имам забележено: *састáнци*, *приступáчни*, произволно акцентирани баш поради стремежот, се разбира несвесен, да се погоди „правото“ место на акцентот во тие српски зборови.

Сега идеме на основната и најинтересна појава, за сушноста на која веднаш ќе нè осветли следниот пример. Од еден исти човек, во едно исто зборување, сум запишал:

Не беше таква рабóтата: рабóтата на нашата организација.

Зборот *работа*, е значи, правилно акцентиран во првиот случај, во еден израз обичен за народниот говор, додека во вториот случај, кога имаме состав во кој зборот *работа* се јавува сега допрва, во новово време, акцентот е погрешно поставен на првиот слог. Ова погрешно поставување на акцентот си има сепак своја логика, своја внатрешна обоснованост; по таков начин видно се обележува дека овде дадениот збор не се употребува во својата одамна уобичаена средина, дека ова зборување се разликува од народната реч на секидневјето. Бидејќи нашата интелигенција до скоро главно се воспитувала на српски и бугарски јазик, извесен начин на акцентирање во тие јазици, различен од оној во нашиот литературен јазик, потсвесно се усвојува од неа заедно со новоусвоените зборови и зборовни комбинации. Во што се состои тој начин? Во тоа што во српскиот и во бугарскиот јазик, во повеќето случаи, акцентот паѓа на еден слог во сите форми од даден збор, додека во нашиот литературен јазик тој се мести за да се угоди на третиот слог од крајот. Така во

бугарски: *ра́бота* — *ра́ботата*, а во македонски *ра́бота* — *рабо́тата*. Тоа противставување се осмислува во свеста на нашиот интелектуалец така, што станува до голема степен белег за два стила: при зборувањето на „висш“ стил се забележува имено тој стремеж да се установи акцентот на еден слог во сите форми на зборот. Еве за илустрација уште неколку автентични примери: *прашањето на културно-просветната работа*; во условите на спроведувањето *плановите*; *партиската организација*; *партијата*; *работниците и намештените*; *марксистичките*; *натпреварувањето*; *црвените катчиња*; *формирањето*; *при правењето на тој план*; *широките маси*; *крушевската околија*; *идеолошки и теоретски*; *организирањето*; *отцепувањето*; *историјата на партијата*; *изборите за народна власт*; *предавањето по пунктовите*; *фбрумите*; *работата на курсевите*; *самостојна работа*; *редовите на партијата*; *другарите*; *околијата*; *надворешната и внатрешната политика*; *теренската изградба*; *исполнувањето*; *досегашното искуство*; *дебатните кружоци*; *научните групи*; *науката*; *причината*; *културното и политичкото издигање*; *семинарите*; *реонските одбори* итн.

Засега нашиот интелектуалец уште нема да рече: *црвените патлициани*, ами вели: *црвените катчиња*; нема да рече: *широките бечви*, ами вели: *широките народни маси*. Со еден збор: за нижите сфери на животот тој го задржува народното акцентирање, а за вишите сфери, по едно потсвесно подражавање, создава друг начин на акцентирање, по образец на тоа што му се наложило отстрана.

Од сево станува јасно дека во говорот на нашите интелектуалци третосложниот акцентен систем доста се нарушува. Примерите посочени погоре сведочат оти тоа рушење опфаќа цели категории на зборови, како што е на пример онаа на глаголските именки (*прашање* — *прашањето*, место: *прашањето*). Се разбира дека тоа нешто не

може да остане, ами треба да се поправи. Нашиот акцентен систем е, како што истакнавме во почетокот, една од најбитните карактеристики на македонскиот литературен јазик; ние не можеме да бидеме рамнодушни кога се расипува тоа што е во него од суштествена важност. Должност е на нашите интелектуалци да обрнат многу поголемо внимание на начинот по кој акцентираат, толку повеќе што овдека се работи, вистина за потсвесно, но не помалку штетно, деградирање на еден наш јазичен белег до степенот на нешто што е пригодно да служи само во нижите умствени региони. Правилно да го усвоиме акцентот на нашиот литературен јазик, значи да се ослободиме од еден вид самоунижување.

АКЦЕНТОТ НА ТУЃИТЕ ЗБОРОВИ

(86). Посебно треба да говориме за акцентот на интернационалните зборови и оние зборови од западноевропските јазици, на прво место од францускиот, што се во ново време примени во нашиот јазик. Особеноста се состои во тоа што тие зборови најчесто не се подведуваат под правилата на нашата третосложна акцентуација.

Голем број од нив имаат акцент на крајниот или на претпоследниот слог: *клише́, решб́, генéза, литератúра* и сл. Поради тоа тие внесуваат во нашиот јазик извесен „несклад“ во поглед на оние норми за акцентирање што важат во него. Отаде е природен стремежот, изразен во народниот наш јазик, ваквите зборови да се ускладуваат со тие норми. Интересно е да го споредиме местото на акцентот на пр. во овие два збора, дојдени од францускиот јазик: *трикó* — *сáко*. Вториот се приспособил кон нашиот начин на акцентирање, бидејќи е од подолго време влезен во нашиот јазик и тоа во битовиот обрат; додека првиот, како понова заемка, и означувајќи предмет што не е особено познат во нашиот бит — останува со сво-

јот акцент на последниот слог. Бидејќи нашиот литературен јазик се согласува со српскохрватскиот во тоа што не познава акцент на последниот слог, извесни префрлања на акцентот во туѓите зборови, настанати во употребата на српскохрватската културна средина, се примени и од нашата интелигенција. Со овој момент треба да се дополни тоа што го реков за подолгата употреба на некој туѓ збор како причина за неговото подведување под нашиот акцент. Тој процес е извршен порано во една друга јазична средина, но неговите резултати наполно им одговараат и на природните тенденции во оваа смисла, заложени во самиот наш јазик. По таков начин е кај нас станато обично акцентирањето: *регрес, рејџим, момент, инстинкт* итн. — иако ваквите зборови немаат толку широка употреба во народниот јазик. Бугарскиот јазик, во кој е сосем обично да паѓа акцентот на последниот слог, и во овие случаи го претпочита таквото акцентирање: *регрѐс, рејџѐм, момент, инстинкт* итн.

Но ако е за нас природен стремежот да ги подведуваме туѓите зборови под нашиот акцент, не треба да забораваме дека тој стремеж има свои граници, и дека неговите резултати се многу ограничени во споредба со бројот на оние туѓи зборови што остануваат со неизменет акцент. Нашиот усет се бунува ако чуеме изговор: *сиџе, литерáтура, интернационален* и сл. место: *сиџѐ, литератѹра, интернационален* и сл. А вакво престаравање не ретко може да се забележи во говорната практика. Но од друга страна се установува и нешто обратно: несообразување на изговорот од туѓите зборови спрема правилата на нашиот акцент и во случаи кога е тоа можно. Се поставуваме, значи, пред две крајности.

Целта на нашево излагање не може да биде да го покаже местото на акцентот кај сета маса од вопросните зборови: тоа може да се постигне само со еден полн речник што ќе ги опфати нив.

Целта негова се состои во тоа, да укаже пред сè на оние случаи, каде што се применливи правилата на нашата акцентуација, а со тоа, посредно, и да претпази од претерувањето што беше споменато горе.

Прегледот на тие случаи ќе го дадам во два дела, во кои ќе биде збор за акцентирањето на именките а после на придавките од туѓо потекло. Што се однесува до глаголите, ваму спаѓаат само тие на *-ира*, како што се: *телефони́ра*, *демонстри́ра*, *камуфли́ра* и сл. Да се поставува кај овие глаголи акцентот на третиот слог открај (*телефо́нира* и сл.) би било очигледно претерување.

87. Именки. Кај именките на *-о*, *-е* сосем се малку тие што се согласуваат со правилата на нашиот акцент: *са́ко*, *ко́рзо*, *то́рзо*, *ки́но*. Мал е и бројот на повеќесложните именки од овој тип што имаат акцент на претпоследниот слог, како: *каси́но*, *дина́мо*. Грото на овие именки носи акцент на последниот слог: *ниво́* — *ниво́то*, *плато́*, *депо́* и сл.; *клише́* — *клише́то*, *тире́*, *матинé*, *експозé* и сл.

88. Меѓу именките од женски род тие што завршуваат на *-ија*, *-ика* имаат акцент на третиот слог од крајот, на пример: *гимна́зија*, *поли́тика*, *грама́тика* итн. Тоа значи дека ваквите именки наполно се согласуваат со правилото според кое во нашиот јазик повеќесложните зборови имаат акцент на третиот слог броејќи од крајот. Штом е тоа така, тогаш е сосем логично и во сето друго, што се однесува до акцентот, овие именки да им се потчинуваат на правилата од македонската акцентуација. Овдека мислам на случајот кога, примајќи член, тие нараснуваат за еден слог. Имено, во тој случај и кај нив акцентот се префрла за еден слог понатаму. Сосем е обично акцентирањето *гимна́зија* — *гимнази́јата*, *комиси́ја* — *комиси́јата*, *поли́ција* — *полици́јата*, *поли́тика* — *поли́тиката*, *гимна́стика* — *гимнасти́ката* и сл. Обрнувам особено внимание на овој факт, бидејќи нај-

често се греша во тоа што во членуваната форма акцентот се задржува на истиот слог како и во нечленуваната (се акцентира: *гимна́зија* — *гимна́зијата*, *политика* — *политиката*). Очевидно е дека со ова се прави една не мала грешка, зашто не се искористува можноста во вака големи групи од туѓи зборови да се спроведе нашата акцентуација и така барем делум да се постигне оној склад во акцентирањето, што е невозможно во однос на целокупноста на таквите зборови.

Освен именките на *-ија*, *-ика*, има уште некои од женски род, повеќесложни, што се изговараат со акцент на третиот слог. На пример: *ми́нута*, *пне́ума*, *ре́ума*, *кбнзерва*, *скрúпула*, *фíгура*, *метрó-пола*. Во извесни вакви случаи има сè уште колебања во однос на местото на акцентот: *та́бела* — *табéла*, *тéраса* — *терáса*. Во *ка́пела* — *капéла* со местото на акцентот се одредува и значењето на зборот: во првиот случај — шапка, во вториот — црква.

Другите именки од женски род, со најразлични завршоци, имаат акцент на вториот слог од крајот: *директíва*, *гримáса*, *деви́за*, *арбитра́жа* итн. Овдека се придружуваат и двосложните такви именки, како: *трóла*, *вíла* итн.

89. И извесен број туѓи зборови од машки род се акцентираат исто како и нашите зборови, т. е. двосложните имаат акцент на првиот слог а многусложните на третиот открај. За овие зборови треба да го речеме истото што и за тие од женски род, што се согласуваат со нашата акцентуација. Имено, за нив важат правилата за преместувањето на акцентот, до колку дадениот збор би нараснал уште за некој слог. Така ќе имаме: *сéктор* — *сéкторот* — *сектóрите* (не: *сéкторите*), *ре́жим* — *ре́жимот* — *режímите*, *рефлeктор* — *рефлéкторот* — *рефлeктóрите*, *ди́јалог* — *дијáлогот*, *дијалóзите* и сл.

Ќе дадеме еден краток список на такви зборови, што почесто се употребуваат.

1. Двосложни: *скандал, маршал, квадрат, во-
лан, декан, вирман, проспект, рефлекс, претекст,
модел, хотел, картел, орден, терен, кретен, бил-
тен, момент, доцент, акцент, концепт, партнер,
фразер, концерт, експрес, регрес, прогрес, процес,
омлет, памфлет, картеч, престиж, конфликт, вен-
тил, азил, режим, бензин, инстинкт, митинг, тур-
нир, пролог, бензол, бетон, реон, гармонд, ретор,
ректор, фактор, акорд, конфор, пилот, бојкот, азот,
статут, триумф и др.*

2. Повеќесложни: Поголема група чинат
именките на *-иум*: *президиум — президиумот, ка-
лиум, натриум* итн., потоа тие на *-ик, -ичар* (со
наша наставка): *фанатик, политичар, практичар*
итн. Други примери: *професор, директор, корек-
тор, монолог, дијалог, микроскоп, телескоп, биос-
коп, регистар, семестар, параван, галиматијас, ма-
родер, карактер, манифест, логотет, рахитис. си-
филис, дефицит, суфицит, монопол, омнибус, тро-
лејбус* (но: *автобус*), *азимут* итн.

90. Придавки. Од придавките (и прилозите)
од туѓо потекло, акцент на третиот слог од кра-
јот имаат следните на *-ичен*: *драстичен, хроничен,
практичен, поетичен, динамичен, ироничен* итн.:
на *-илен*: *стабилен, лабилен, мобилен, стерилен,
сенилен, сиптилен*; на *-ектен*: *коректен, перфек-
тен, директен, индиректен, дискретен, индискре-
тен, комплетен*; на *-урен*: *дежурен, ажурен, бпску-
рен, азурен, културен* (но: *литературен, конјунк-
турен*). Еве уште неколку збора за кои е уобичаено
такво акцентирање: *активен, пасивен, масивен,
приватен, монотон, контрадикторен, концизен, пре-
цизен, локален, луциден, порозен, нервозен.*

Се разбира дека за ваквите придавки важи
истото она што и за именките што се согласуваат
по местото на акцентот со нашите зборови: т. е. со
нарастувањето на придавките акцентот се пре-
местува според правилото за третосложната ак-
центуација. Така ќе имаме: *драстичен — драстич-*

ната (не: *дра́стичната*), *инди́скретен*, *инди́скретна* — *инди́скрѐтните* и сл.

Акцент на вториот слог открај имаат придавките со овие завршоци: *-ален*, *-јален*: *национа́лен*, *комуна́лен*, *пастора́лен*, *материја́лен*, *генија́лен* итн.; *-антен*: *вакан́тен*, *галан́тен*, *доминан́тен*, *констан́тен* итн.; *-атен*: *диспарáтен*, *сепарáтен*; *-асен*: *ефика́сен*; *-актен*: *егза́ктен*, *компáктен*; *-ентен*: *еминénten*, *конзеквénten*, *дивергénten*, *корпулénten*; *-ивен*: *офанзíвен*, *експанзíвен*, *колектíвен*, *дистрибутíвен*; *-иран*: *камуфли́ран*, *клиши́ран*, *мотивíран*; *-озен*: *грандиóзен*, *грациóзен*, *малерóзен*; *-орен*: *сонóрен*, *минóрен*, (но: *мóторен*, *нóторен*).

Гледаме дека извесни придавки со горните наставки влегле сосем во системот на нашата акцентуација. Ср.: *комуна́лен* — *локален*, *малерóзен* — *нервозен* и др. Но во други случаи, секако форсирано пренесување на акцентот на третиот слог го чувствуваме како неприемливо. Така не може да се прими изговорот: *комуна́лен*, *малерóзен*, *колéктивен* итн.

АКЦЕНТНИ ЦЕЛОСТИ

91. Со запознавањето на акцентот на одделните зборови не се добива сè уште целостен увид во нашата третосложна акцентуација. Рековме порано дека акцентот на литературниот јазик е изразито смисловен. Затоа ќе треба сега да пристапиме кон прашањето за акцентот на зборовните споеви во реченицата. Тоа што се изградило во овој поглед во литературниот јазик, претставува чудесно совршен склад меѓу логичкото изделување на извесни целисти од зборови и нивното подведување под третосложниот акцент. Се добива што некои смисловно тесно поврзани зборови да се акцентираат како еден единствен збор. Тогаш говориме за акцентни целисти, и тој термин стига да ја одбележи појавата, но секогаш треба

да имаме на ум дека под тие акцентни целисти се кријат поправо смисловни целисти.

Така подведувањето на два или повеќе збора под исти акцент се раководи од едно логичко начало. Ако речеме: *Не сме виделе бѐл-ден*, тогаш фактот што во составот *бѐл-ден* имаме за двата збора само еден акцент (како да се работи за еден единствен збор) — тој факт ќе го објасниме така што тие зборови се најтесно поврзани во една смисловна целост, како да чинат и внатрешно еден збор. Од ова ни станува јасна основата врз која се создаваат таканаречените акцентни целисти, а уште појасно ќе ни стане истото во натамошното излагање.

Овдека треба веднаш да се запознаеме и со едно обратно дејствување на мислата која не само да ги поврзува зборовите во вакви целисти, ами често пати има потреба да ги разграничи еден од друг, со цел да ја подвлече нивната посебна содржина, да се задржи особено вниманието на еден или друг збор во составот. Така реченицата што ја зедовме за пример може да биде и по следниот начин изговорена: *Не сме виделе бѐл ден*. Тогаш изразот *бѐл ден* со посебното акцентирање на двата збора што го чинат бидува особено потцртан, тежеста на соопштението навалува накај него, тој станува оној централен момент на кој сакаме повеќе да го задржиме вниманието.

Оваа можност за двојно акцентирање на зборовните состави се искористува, значи, за двојна служба. На обичното, спокојното соопштување му одговара начинот што логичките целисти да се акцентираат како единствени зборови, односно да идат под еден акцент. Нарушувањето пак на овој нормален, најобичен начин, се искористува за посебна цел: за логичко истакнување на одделните зборови во составот, со кое е неразделно сврзана и потребата за емоционално воздејствување што, зависно веќе од интонацијата и силината на гла-

сот, може да биде повеќе или помалку јасно изразено.

Опишаната можност е поправо двострук израз на една сушност, по која акцентот во нашиот литературен јазик ја одразува соединувачката и разделувачката страна на мислата. Ако му пристапиме на ова од гледна точка на употребата на нашата реч во уметноста, особено во поезијата и театарот, тогаш ќе сетиме колку можности за смисловно и емоционално диференцирање преку акцентот дава литературниот јазик и во врска со тоа колку можности за ритмичко разнообразување на говорот и стихот. Работите стојат, значи, сосем поинаку одошто може само при еден површен поглед да се заклучи — дека опфаќањето и на зборовните состави под третосложниот акцент би создавало ритмичка еднообразност. Кога ќе говориме понатаму за одделните акцентни целисти, треба секогаш да ја имаме на ум и можноста за нивното разделување во ред случаи под условот што го запознаваме овде.

ЦЕЛОСТИ СО ЕНКЛИТИЧНИ ЗАМЕНСКИ ФОРМИ

92. Појавата на опфаќањето повеќе зборови под еден третосложен акцент ќе почнеме да ја опишуваме тргајќи од најпростите случаи. Ќе се запреме имено прво на кратките лични заменски форми, кога идат зад полнозначни зборови. Во мал број случаи тие ги следат именките, оние што покажуваат родство, и тогаш имаат посвојно значење: *тáтко-ви, ма́јка-му, бра́т-му, зéт-ви, ба́ба-ми, сéстра-и́, же́на-му, брату́чед-ми* и сл. Како што се гледа, акцентот во ваквите состави паѓа на третиот слог од крајот, ако се тие тросложни или повеќесложни. Во примерот *брату́чед-ми* можеме да го видиме поместувањето на акцентот за еден слог кон крајот, поради тоа што заменската форма се приклучува во една акцентна целост со именката *бра́тучед*. Ова движење на акцентот причинето со

приклучувањето на кратките заменски форми може во горните состави да се забележи уште во случаите — *жена-му: жената-му, жена-ми: жената-ми* итн. или *татко-ви: татковци-ви* и сл. Што станува заправо: се добива истото што и кога еден одделен збор се наголемува со членот или со други наставки за некој слог. Во овој поглед имаме апсолутна паралелност во односот, на пример, меѓу *братучед, братучедот* и, од друга страна, *братучед: братучед-ми*. Иако во последниов случај ги пишуваме одделно именката и заменката — заедно ги изговараме и ги акцентираме наполно како единствен збор.

93. Во овој ред случаи спаѓаат и извесни состави со кратки заменски форми, што се употребуваат за заклетва или за колнење. Тие покажуваат во поглед на акцентот и некои свои особености. Така во народниот изговор покрај пообичното: *леба-ми, крста-ми* се слуша и: *леба́-ми, крста́-ми*. Првиот изговор исто како и нормалниот изговор: *богами* е, сосем јасно, за претпочитање и во литературниот јазик. Меѓутоа сепак со акцент на вториот слог открај остануваат составите: *ослепа́-го* (најдобро да се пишува заедно *ослепа́го*) и *натема́-го, натема́-те* и сл. Со овие изрази се зголемува бројот на случаите со акцент на вториот слог открај, за кои — меѓу одделните зборови — говоревме погоре (в. т. 77). Интересно е дека зборот *натема* добива акцент на третиот слог, ако се дуплицира во горните изрази: *натема́-го натема!*, *натема́-те натема!* и сл.

94. Друг случај кога личните заменски форми се употребуваат зад самостоен збор и кога исто така акцентот се продвигува како при растењето на еден единствен збор, имаме во составите со показно значење, како: *эве-го, эне-го* и прашалното: *камо-го*; на пример: *эве — эве-ја — еве́-ти-ја; камо-го, камб-ти-го — камо-ми́-ти-го*. Тоа преместување на акцентот може, како што се гледа да оди дотаму што прилогот да остане неакцентиран,

а акцентот да падне на заменката. Имајќи ги предвид ваквите, како и некои слични случаи, ние не можеме во нашата граматика строго однапред да ги одделиме енклитичните (и проклитичните) елементи, зашто сè зависи од составот во кој едно макар едносложно и самостојно неупотребувано зборче ќе дојде, сè зависи од тоа дали во смисловната и фонетската целост во која влегува нема случајно да добие место баш на третиот слог, броејќи од крајот на целоста. Затоа и прашањето за описот на меѓузборовното акцентирање во нашиот литературен јазик се сведува пред сè на прашањето да се покаже кои зборовни комбинации спаѓаат во редот на оние што се акцентираат како единствени зборови, примајќи го акцентот на третиот слог наназад од својата граница, а кои не спаѓаат во тој ред.

95. Најопфатниот случај кога личните замени идат по самостоен збор и чинат со него акцентна целост е оној кога тие им се придружуваат на заповедните форми. На пример: *но̀си-го*, *донéси-ја*, *носéте-се* и сл. Кон овие случаи се прибавува и изразот *не́ка-го*, *не́ка-ја* и сл. И овдека прибавувањето на повеќе заменски форми го предизвикува непременно поместувањето на акцентот: *до̀неси* — *донéси-ја* — *донесí-ми-ја* — *донéсете* — *донесéте-ја* — *донесетé-ми-ја* и сл. Целоста не може во ваквите случаи да нарасне до толку што акцентот да ја напушти глаголската форма, но затоа при различните комбинации секој слог од глаголот може да биде акентиран. Од ова се гледа дека само во релативна смисла, само кога ќе ги земеме зборовите изделено или во наполно самостојна позиција во реченицата, важи правилото дека кај нас немаме акцент на последниот слог или и на вториот слог (надвор од одземките) ако е зборот повеќесложен.

96. И глаголскиот прилог често се следи од заменските форми: *земáјќи* — *земáјќи-ја*, *носéјќи* — *носéјќи-го* и сл. Порано беше објаснето зошто

се акцентира *земáјки*, *носéјки* и сл., поради кое во овие случаи не се забележува поместување на акцентот. Во литературниот јазик можат да се сретнат и такви состави кога зад прилогот идат две заменски форми — на пример: *Носéјки-му-ја книгата, тој ја загубил*. Но не ќе биде обично во ваквите случаи да се преместува акцентот, зашто ваквите состави не му се обични на народниот јазик, па затоа е подобро да се акцентира онака како што е назначено во приведената реченица.

97. На крајот, треба да ги споменеме и глаголските именки образувани од глаголите при кои иде заменскиот елемент *се* (т. н. рефлексивни глаголи). Тој елемент стои кај нив на крајот и влијае непосредно на местото на акцентот. Така ќе имаме, на пример, од една страна: *качување, борéње* и сл., а од друга: *качување-се, борéње-се* и сл. (*Море, качување-се, гледај го! — Што сторија борéње-се!*).

98. Во сите случаи што ги разгледуваме во овој дел имаме акцентни целости што нараснуваат по начин еднаков со прибавувањето едно-сложни наставки — овдека се тоа едносложните заменски форми. Бидејќи доста ретко станува можно да се додадат три такви форми една по друга, обично е акцентот да остане на главниот збор, поместувајќи се сè до неговиот краен слог. Ваквите акцентни целости не можат да бидат разложувани со посебно логичко истакнување на нивните составни делови. Ако се сака во целостите како *мајка-му* или *донеси-го* да се истакне содржината на заменките, тогаш тоа не станува со нивното посебно акцентирање, ами со дуплирање на заменските форми: *мајка-му негова; донеси-го него*. Тоа што овдека нема место за разлагање на целостта со одделно акцентирање уште повеќе ги доближува разгледуваните состави до повеќесложните единствени зборови.

ЦЕЛОСТИ СО ЗАМЕНСКИ ФОРМИ, СВРЗНИЦИ И ДР. ПРЕД ГЛАГОЛОТ

99. Се запознаваме со влијанието што го укажуваат во однос на местото на акцентот еднословните заменски форми кога стојат зад извесни зборови. Влијанието на тие зборчиња е од голема важност — во тоа можевме да се увериме. Сега баш затоа ќе ги следиме пак нив, само во сосем поинаква позиција — кога идат пред некој збор. Понатаму од еднословните заменски форми ќе го прошириме нашето посматрање и на некои други еднословни граматички елементи, пак во истата позиција.

Во потврдните реченици еднословните заменски форми никогаш не го примаат акцентот кога стојат пред друг збор, ами се прислонуваат кон него: *тој му-рече; таа го-виде; тие си-се-смеат* итн. Овде нема место, значи, за образување на такви целисти што би барале акцентирање на третиот слог.

Вака стои работата не само со еднословните заменски форми, ами и со сите оние граматички елементи што идат пред глаголот, при услов — реченицата да е потврдна. При тој услов никогаш не го прима на себе акцентот морфемата *ке* со која се образува идното време и погодбениот начин: *тој ке-дојде, тој ке-дојдел, тој ке-беше* итн. Исто така акцентот никогаш не паѓа, при тој услов, ни на сврзникот *да*, ниту поготово на некој друг сврзник: *рече да-дојде, да-земе; рекол дека-дошол, оти-дошол* итн.

100. Работата сосем се менува ако дојде пред глаголот негацијата *не* или некој прашален збор. Тогаш, ако е само глаголската форма двосложна, акцентот се префрла на негацијата или на прашалниот збор. На пример: *тој не-рече; таа не-ви-*

де¹); — *кој-рече? што-рече? кој-виде? што-виде?* Имаме значи овдека, во одречните и прашалните реченици, за разлика од потврдните, образување на тросложни акцентни целости. Но не само тоа, ами во тие целости влегуваат и сите едносложни заменски форми што бидуваат опфатени меѓу негацијата и глаголот или меѓу некој прашален збор и глаголот. На пример: *тој не-му-рече; таа не-го-виде; тие не-се-смеат; тој не-му-го-даде* итн., или: *кој-му-рече? што-му-рече? кој-го-виде? што-го-виде?* итн.

101. Ваквите целости во кои влегува глаголот во одречните и прашалните реченици можат да бидат и разлагани поради некое посебно логичко истакнување на зборовите во нив или при посебени нијанси во значењето на изразите. Така реченицата *Тој не-му-рече* може да биде уште на два други начини акцентирани со преразлагање на негираниот израз: 1. *Тој не-му-рече*; и 2. *Тој не-му-рече*. Во првиот случај со посебното логичко истакнување на негацијата се постига ефект на засилено настојување на тој факт што го застапуваме. Во речениците од вториот тип секогаш се претполага и извесна последица што уследила или што треба да уследи, иако за тоа нема доволна причина. На пример во горниот случај: *Тој не-му-рече нешто лошо, па што се налутил; Не-реков нешто лошо, да!* или: *Тој не-дошол некогаш, да знае како живееме* и сл. Акцентот секогаш се задржува на глаголот во ваквите изрази: *Што-не-рече, кога си знаел? — Што-не-дојде кај нас, кога си бил тука?* и сл. Се разбира дека во уметничката реч овие различни начини можат убаво да се користат. Треба да споменеме, меѓутоа, дека во

1) Не треба во ваквите случаи негацијата да се меша со заменската форма *не* (ажузатив во множината од *ние*), која во потврдните реченици никогаш не се акцентира: *таа не-виде (нас)* и сл., но во одречна или прашална реченица се владее како и другите заменски форми: *таа не-не-виде; кој не-виде (нас)* и сл.

нашата поезија разбивањето на акцентните целисти од негација и глагол се врши често пати и поради чисто ритмички потреби, и кога нема за тоа некое посебно изискување на логичкото нијансирање на мислата. Еве за тоа еден пример: *ámбар тѹ́ј рóдот вáш нé-ке-го скрúе* (С. Ивановски). Овој начин може навистина до извесна мерка да се допушти во поезијата; не е добро да се пресилува во овој поглед, а поготово не истиот начин да се пренесува и на обичниот изговор во литературниот јазик.

102. Ке се запреме сега на прашалните состави, пак од гледна точка на нивното разлагање, што се искористува за посебно логичко истакнување на зборовите во нив или за емоционалното изразување, односно воздејствување. И овде е возможно посебното акцентирање на прашалниот збор, ако особено логички се подвлекува. На пример: *Кóј-му рече, само да знам! Штó-му бéше, кој знае?* и сл. Кај Рацина имаме вакво место: *Кóј-ја пра́ка, кóј-ја рбси || таа слана што поко-си* итн.

Кога говориме овде за прашалните зборови, не треба да го забораваме фактот што повеќето од нив се употребуваат и во релативна служба. Тоа е важно, бидејќи се забележува кај нив разлика во акцентирањето зависно од тоа дали се употребени како прашални или релативни. Тој момент на разликување на двете употреби бил секако основниот фактор за тоа да се извршува пренесувањето на акцентот врз прашалните зборови, зашто во релативна служба тие редовно не го привлекуваат акцентот од глаголот. Така ќе се рече кога се праша: *Штó-било нешто таму, што станало?* А од друга страна, кога е што употребено со релативно значење: *Расправа што-би́ло и што-не-би́ло*. Или прашално: *Кóј-сакал да дојде?* — а релативно: *Кој-са́кал бил!* Истово се однесува и до прашалните прилози. Тие во таква служба го примаат на себе акцентот од глаголот (се разбира

ако е глаголот двосложен). Меѓутоа истите зборови во служба на сврзници не само што не го привлекуваат акцентот од глаголот, ами нормално дупри и не се акцентираат, освен во случаите на логичко подвлекување. Така ќе имаме прашално: *Какó-правел тој? Кога-дојде тој? Кај-сака да оди тој?* и сл. А од друга страна: *Како-правел, така нашол. Кога-дојде тој, тебе те немаше. — Кај-сака нека оди и сл.*

Одовде произлегува дека е потребно добро разликување на двата случаја, зашто инаку може лесно да се дојде до смешување на едното и другото, до погрешно акцентирање. Нужно е да забележиме дека пренесувањето на акцентот е можно само ако глаголот е двосложен (ова впрочем важи и за сите други акцентни целости). Ако е пак глаголот тросложен или повеќесложен, тогаш сите зборчиња (и прашалните, и негацијата) му се прислонуваат: *кој-дóнесе, не-дóнесе* итн.

Од изнесеново досега можеше да се види како стои во поглед на акцентот во она, да го наречеме, окружение од зборови и зборчиња околу еден од основните делови на реченицата — околу глаголот. Можеше да се види кога и како се образуваат при него целости што се подведуваат под третосложниот акцент, а кога не. Беа земени предвид како случаите кога некои зборови му се додаваат на глаголот, така и оние кога тие му претходат. Понатаму ќе ги разгледаме поврзувањата меѓу зборови од други групи.

ЦЕЛОСТИ ОД ЗБОРОВИ ПРЕД ИМЕНКА

103. Акцентни целости се образуваат во западномакедонските говори кога пред именката стои како атрибут — придавка (обична, заменска или бројна). На пример: *киселó-млеко, новата-куќа, нашата-нива, прва-вечер, стар-ерген* и сл.

Ваквите целости се образуваат редовно кога е атрибутот членуван. Тој факт добро нè воведува и во сушноста на образувањето нивно во повеќето

случаи. Членот самиот покажува дека се работи за означување на одредени предмети: *новата-куќа* е точно определена куќа. Затоа образувањето на вакви целости е поретко кога атрибутот не е членуван, иако е и тоа можно, поради механизирањето на правилото и неговото пренесување на такви состави со честа употреба. Од ова треба да ги изделуваме случаите во кои имаме заправо еден вид сложени зборови што се однесуваат пак кон одредено самостојно именско значење, кое не се добива како проста сума на составките, или дури кон претставата за точно фиксиран одделен предмет. На пример, *русата-среда*, *вели-петок* се определени денови (празници), *третата-вечер* е една одредена вечер на третиот ден од раѓањето на детето и сл. Поради тоа ваквите случаи се чести во месните називи: *Гладното-поле*, *Шарената-чешма* и сл. Ако составот означува некаков поим неконкретизиран, обично е атрибутот и именката да се акцентираат разделно. Тогаш може пред атрибутот да дојде зборот *еден*, *една*, *о*, *и*, со кое најдобро се покажува опшноста, неконкретизираноста на составот. На пример: *Тие купиле (една) нова куќа* (не: *новата куќа*); или *Тој направи (една) шарена чешма* (не: *шарената-чешма*) и сл.

Образувањето на акцентни целости од атрибут и именка не се исцрпува со оние типови што ги изнесовме веќе. Така понекогаш составот може да покажува извесно прилошко значење: *целт-живот*, *целта-зима* (конечниот резултат од ваквото сврзување може да биде полната адвербијализација: *другпат*, *еднипати* и сл.). Ако е атрибутот едносложен, не е обично, без потребата на посебно логичко истакнување да се акцентира разделно составот: *стариот-човек*, *белтиот-коњ* (сп. *Новтиот-бунар-копач*, *на старти не плукај*). Сврзувањето станува и кога имаме состави што се во честа употреба, на пример во поздравите: *доброто-утро*, *доброто-вечер*, *добрата-ноќ* или во изрази како: *добрата-мисла*, *гладното-срце* и сл. Одделно стојат целостите што се

образуваат од чисто ритмичка потреба во извесни пословични изрази, често истргнати стихови: *Ра-но́-ниле ранó-нее* (в. за акцентот во народната поезија, т. 122). Покрај сето ова што го изнесовме, во нашите говори со третосложен акцент има и извесни варирања во однос на образувањето на вакви акцентни целости, но за тоа засега немаме речиси никакво изучување.

104. Во ваквите состави имаме различни степени на поврзаност меѓу атрибутот и именката, кои идат во повеќе случаи до полно приближување на дадената целост кон сложените зборови. Ова е важно да се забележи, бидејќи во врска со тоа стои и можноста за логичко (и акцентно) разлагање на споменатите целости. Така, при логичко подвлекување на атрибутот, може да се акцентира поодделно: *кисело млеко, новата ќиќа, нашата нива* и сл. Но не може да се рече: *прва вечер* или *првата вечер*, зашто тогаш се губи значењето на овој композитум (*прва-вечер* = свадбената ноќ), а се добива по значење сосем нов состав — што им одговара на пример на составите: *првиот ден, првиот празник* и сл. Уште еден пример за ова. Може да се рече: *жолти сливи, црвени сливи, зелени сливи, кисели сливи*, но не е обично: *црни сливи* ами *црн-сливи*. Во вториов случај имаме заправо сложен збор, та неговото фонетско разлагање истовремено доведува до рушење на претставата што тој ја буди. Во ваквите случаи не е можно ни префрлањето на атрибутот зад именката: *првата вечер, мртвот петок*, а никако: *вечерта прва, петок мртвот*.

105. Второто што треба да се забележи кога станува збор за акцентните целости од атрибут и именка, тоа е фактот што новите такви комбинации во литературниот јазик не се подведуваат, како горе, под еден акцент. Така се натрупува маса нов материјал, во кој е нормално, и како нормално се чувствува, разделното акцентирање на атрибу-

тот и именката. Тешко ни е приемливо, на пример, вакво акцентирање: *Новата-нота од нашата-влада значи остар протест* и сл. Треба да забележиме дека и во нашата современа поезија скоро нема случај кога се за целите на ритмот искористени поврзувањата од типот: *новата-куќа*. Тоа што овде наследениот начин на акцентирање не може да го потчини новиот материјал мора сосем јасно во овој случај да се одразува во помала или поголема мерка и на самиот систем на акцентирање во целост. Овој факт, како и раскинувањето на акцентната врска меѓу атрибутот и именката при извесно логичко напирање на атрибутот (појава сосем обична и во нашето западномакедонско наречје), дава основа за тоа, во литературниот јазик да почнува да се чувствува како нормално посебното акцентирање на атрибутот и именката и таму каде што во западномакедонското наречје тие се изговараат сврзано. На пример: *новата куќа* покрај *новата-куќа*. Оваа појава, се разбира, причинува што да ослабува чувството за разделното акцентирање како достаточен знак за логичко истакнување на зборовите.

106. Работата во литературниот јазик стои денеска, значи, така што ние не можеме строго да се придржуваме до она што е во овој поглед изразено во западномакедонското наречје. Но не значи дека треба, заради еднообразност, наполно да го откажеме подведувањето на составите од атрибут и именка под еден акцент. Двата начина — сврзаното и разделното акцентирање на тие состави, можат да сосуштествуваат без со тоа да се породува некаква пречка. На литературната практика треба да ѝ се остави да го изјаснува прашањето до каква степен овде разделното акцентирање добива предност над сврзаното. Но веднаш треба да се забележи дека подведувањето под еден акцент останува, и покрај посочените нови моменти, во полна сила во случаите како *прва-вечер*, или *црни-сливи*, што претставуваат заправо сло-

жени зборови. Тие треба да се изговараат како една целост, па е добро дури и на писмо да се изразува таа нивна поврзаност со тоа што меѓу двата составни дела ќе се пишува цртичка: *прва-вечер*, *сватата-вечер*, *црн-сливи*, *црните-сливи*, *модар-камен*, *модриот-камен*, *субо-грозје*, *субото-грозје*, *црн-пипер*, *црниот-пипер*, *црн-петок*, *црниот-петок*, *живо-сребро*, *живото-сребро* и сл. Кон овие неколку вакви зборови ќе се придружат и географските имиња од Западна Македонија, како *Мала-река*, *Бело-поле*, *Кадино-село*, *Долно-Дебар* и др.

Ние рековме дека новиот материјал во составите од атрибут и именка не влегува во акцентни целисти и дека поради тоа и воопшто се уобичајува во литературниот јазик разделното акцентирање. Меѓутоа не треба да ги губиме од предвид оние можности за многу плавно движење на фразата што ги дава баш сврзаното акцентирање, при кое не се прават толку акцентни засечки, ами гласот со убава мелодичност оди напред. Затоа, особено во театралниот јазик, се поставуваме пред потребата за свесно комбинирање на тие можности со разделното акцентирање. Несомнено дека во тоа имаме еден извор за поразнообразно, музикално поиздржано оформување на фразата. Затоа треба да обрнеме внимание на следното. Навистина, во новите зборовни комбинации почнува да се чувствува необично префрлањето на акцентот од именката врз атрибутот. Ова претполага пак дека именката е најмногу двосложна. Но се разбира дека не постојат само такви целисти со двосложни именки, ами и со повеќесложни, само што во овие акцентот останува на именката, додека атрибутот ѝ се придружува како неакцентиран збор. Така: *новата-година*, *црната-шамија* и сл. Бидејќи овде немаме преместување на акцентот од именката, тогаш ни ваквите целисти не се засегаат до толку од она чувство за разделување за кое говоревме. Затоа тие можат многу повеќе да

се искористуваат, особено во театралниот говор, па дури според нив да се поведуваат и новите состави. Така може да се акцентира: *Тој ја спроведува старата линија*, но и: *Тој ја спроведува старата-линија* и сл. Оваа можност треба исто така свесно да се искористува при музикалното оформување на реченицата. Заправо сите појави што овде ги разгледуваме треба да се осмислуваат и во тој вид.

107. Кога пред именката стои прост број, акцентот преминува на него, се разбира — ако именката не е тросложна и повеќесложна: *два-дена, три-дни, десет-дена, стó-гроша, пѐт-пари* и сл. И во овој случај се забележува извесно противставување на новиот материјал во литературниот јазик спроти наследените акцентни правила. Така, на пример, тешко би сме акцентирале *пѐт-ноти, ами пѐт ноти*. Меѓутоа, ваквите нови случаи се доволно ретки да го расколебаат во некаква осетна мерка третосложното акцентирање на составите од прост број и именка, особено кога се работи за едносложни броеви (а за нив најчесто на практиката и се работи). Така, приемлива е наспоредната употреба *педесѐт-дена* и *пѐдесет дѐна*, без да се чувствува во вториов случај особено истакнување на бројот; но штом ќе речеме *пѐт дѐна* тогаш логичкото подвлекување на бројот не обично јасно се чувствува (дека се во прашање баш пет, а не да речеме четири или три дена).

108. Бројна и обична именка не чинат акцентна целост: *двајца луѓе, трóјца мажи*. Исто така акцентот не преминува од именката врз приближните броеви: *два-три-дѐна, седум-осум-дѐна* и сл.

Што се однесува до количествените прилози, макар што се слуша понекогаш со еден акцент изговорено на пример: *многú-деца, малкú-време, повеќé-души*, за пообично треба да го сметаме разделното акцентирање: *многу дѐца, малку вре-ме, повеќе дýши* и сл. Треба овде секогаш да ги

делиме отстрана случаите кога од состави како што се овие или некои други — се развиле сложени прилози. Тогаш, сосем јасно, тие ќе се акцентираат како еден целостен збор: *многúпати, колкúпати, повеќéпати*, исто како: *двáпати, трéпати* и сл. Тогаш и со слеаното пишување го изразуваме нивниот изговор како на единствени зборови.

109. Меѓу составите од заменка и именка треба посебно да ги споменеме изразите како: *(ти си) мој-човек, наш-човек; наши-луѓе (сте)*. Особено кога се овие изрази во еднина, па следствено и заменките се едносложни, пообичен е изговорот како овде, со акцент на нив, иако и разделниот изговор не е погрешен: *(ти си) мој човек* и сл. Не можат да се акцентираат разделно заменката и именката во изразите: *ај и на твоја-глава; ај и на вашá-глава*.

Овде ќе забележиме дека се воопшто малку, како што можевме да се увериме досега, случаите како овие, во кои не е можно и разделно акцентирање со цел за логичко (емоционално) изделување на зборовите. При самото разделување пак има различни степени на сила на логичкото истакнување, зависно од потесната или полабава внатрешна сврзаност на составите, од нивната почеста или поретка употреба, од нивната уобичаеност или новина. Примери за ова се дадени во неколку случаи порано.

110. Акцентот преминува од едносложните и двосложните именки и на показните заменки: *тој-ден, тој-човек, овој-човек, оној-човек, овој-пат* (и: *овој-пат*), *таа жена (та-жена), оваа-жена (ова-жена), онаа-жена (она-жена), тоа-дете, ова-дете, она-дете, тие-луѓе, овие-луѓе, оние-луѓе* итн. Во сите овие случаи е можно разделното акцентирање, при кое логичкото истакнување се чувствува особено во составите со *тој*, а помалку во тие со *овој*, *оној* (просторната одреденост кај овие заменки и инаку до извесна степен ги изделува). Ако е имен-

ката тросложна или повеќесложна, тогаш сосем јасно ќе имаме на пр.: *тие-години*, или разделно *тие години* и слично.

111. Порано се запознавме со влијанието што го укажуваат врз акцентот прашалните зборови кога се наоѓаат пред глагол, како и со соодносот во овој поглед на нивната прашална и релативна употреба. Сега ќе видиме што станува кога тие се наоѓаат пред именка. И во овој случај тие го привлекуваат акцентот на себе, до колку е исполнет условот да го зафаќаат третиот слог од крајот на целостта. На пример: *Кóј-човек дојде? Штó-човек е тој? Какóв-човек е тој? Штó-луѓе се тие? Как-вй-луѓе се тие? Чија-жена е таа? Колкú-луѓе има? Колкú-пари ти требаат, какó-рече?* И овде треба да подвлечеме дека разделувањето на овие целисти е сосем обично, ако се прашалните зборови двосложни: *каков чóвек е тој? Чија жéна е таа?* и сл. Само при особено силно логичко подвлекување би можело да се раздели и: *Кóј чóвек дојде?* А пак изразот *штó-човек, штó-луѓе* не подлегнува воопшто на разлагање. Не може да се рече: *Штó чóвек е тој?* Ако ја акцентираме пак само именката тогаш се добива израз не со прашално ами со едно сосем друго значење: *Што-чóвек беше, нема друг таков! Што-луѓе беа, камо сега да имаме такви!* И овде, како и при глаголите, треба да ја имаме предвид релативната и сл. служба на зборовите што се и прашални. Во таква употреба тие и со именките не чинат акцентна целост што се подведува под третосложниот акцент. На пример: *кóј чóвек да дојде, ќе се зарадуваат. Штó чóвек да види, сè ќе го поздрават. Какóв чóвек и што да направи! Колку луѓе, толку адети* итн.

112. Заменската придавка *некој, а, некое, и* се прислонува кон именката: *некој-чóвек, некоја-жена* и сл. Исто и: *еден-чóвек, една-жена* и сл. Логички подвлечено, може да дојде: *некој чóвек* и сл., додека во *еден чóвек* и сл., зборот *еден* добива веќе значење на прост број.

Обично не преминува акцентот и на *секој*. Но тоа е сепак можно: *сéкој-ден, секоја́-вечер, секоё-утро* и сл. Прислонето кон именката: *секоја-го-дина* и сл.

113. Преминувањето на акцентот од именката врз некој сврзник е работа сосем ретка. Можеме да ги споменеме оние случаи кога тоа станува при повторувањето на сврзникот, како во оваа реченица од народната приказна: „*Ке работам: ѝ-петок, ѝ-среда, ѝ-света недела!*“ Меѓутоа во литературниот јазик вакво нешто не ќе биде обично.

Затоа е пак сосем нормално пренесувањето на акцентот од личните заменки врз сврзниците: *ѝ-јас ѝ-ти; ѝ-мене ме виде; ѝ-тебе ти даде; може и на сврзникот ни при удвојувањето: ни-јас ни-тој; ни-мене ни-тебе*. Ова префрлање се забележува и во состав со прилозите *така, вака, вamu, таму: ѝ-вака бидува, ѝ-така бидува; ѝ-така нема да дојдам; ни-вака ни-така сум; ѝ-вamu ѝ-тamu; ни-вamu ни-тamu сум*. Освен тоа во овие случаи: *а́-вака а́-така, се ми е едно; а́-вака а́-така; а́-вamu а́-тamu; а́-вamu а́-тamu; дé-вака дé-така; дé-вamu дé-тamu*. За префрлањето на акцентот врз сврзникот и во броевите како: *триесет ѝ-три* се кажа погоре (т. 81). Аналогно нешто станува и во составите со *пол: три-ѝ-пол, четири-ѝ-пол, ѝавол-ѝ-пол* (ке им излезе работата) и сл. Меѓутоа, за разлика од ова, обично е да се акцентира: *годи́на-и-пол*.

Можеме да забележиме еден случај кога акцентот преминува на извикот: *Не чини така да правиш, а́-пиле, а́-сине, а́-чедо, а́-душо, а́-златен!*

ОТСТАПУВАЊЕ ВО АКЦЕНТИРАЊЕТО НА ЦЕЛОСТИТЕ

114. Меѓу примерите што ги даваме за местото на акцентот во одделни зборовни состави имаше и неколку такви, во кои акцентот не паѓа на тре-

тиот ами на вториот слог од крајот: *триесет ѝ-три*, *триесет ѝ-пет*, *три ѝ-пол* и сл. Како што се гледа, се работи за целости во кои последниот збор е едносложен. Несомнено дека наклонот на случаите како: *триесет ѝ седум*, *ѝ осум*, *ѝ девет*, го причинил задржувањето на акцентот врз сврзникот и пред едносложните броеви. Така исто во составите со показните заменки како *овој пат*, *оној пат* (покрај *овој пат*, *оној пат*) имаме опирање од една страна на случаите како: *овој човек*, *оној човек*, а од друга страна на тие како: *тој пат*, *кој пат*, и сл.

Во составите од атрибут и едносложна именка акцентот по истиот начин паѓа на крајниот слог од атрибутот: *првиот пат*, *вториот ден* и сл. Не е апсолутно можно акцентирањето: *првиот пат* и сл. Само ако е целиот состав од три слога, акцентот ќе падне на првиот слог од атрибутот: *добар ден* (ср. горе: *овој пат*). Кон ова интересен материјал даваат составите од повеќесложен предлог и едносложна именка. Се вели: *преку-сид*, *преку-пат*, *преку-ред*, но и: *преку-сид*, *преку-пат*, *преку-ред*, т. е. исто како: *преку река*, *преку глава* и сл. Ако го земеме пак предлогот *околу*, тогаш ќе имаме само еден начин на акцентирање: *околу-сид*, *околу-рид* и сл., а никако *околу-сид* и сл. Од ова се изделува едно правило: дека, ако е именката едносложна, тогаш акцентот паѓа на последниот слог од зборот пред неа, или на првиот, до колку целоста не е поголема од три слога, но никако не може да стои на средниот слог. Од овој навик во изговорот станува јасно зошто ги чувствуваме така незгодни за третосложното акцентирање сложенките како *далекувод* (в. т. 79): сосем е необично да се пренесе акцентот на средниот слог од првиот збор. Од друга страна, имаме изрази како *ден-за-ден*, што добиваат таков акцент дека се тросложни (исто како што станува тоа при *преку-ден*, покрај *преку-ден*).

Овие особености не се ограничуваат само на еднословните броеви и именки, ами ги забележуваме и во составите со еднословни глаголски форми. Така може двојно да се акцентира: *не-го-зел* и *не-го́-зел*, *не-му-дал* и *не-му́-дал* (целости тросложни; сп. *преку-сид*: *преку́-сид*). Но до колку се ваквите целости со повеќе од три слога, тогаш акцентот никогаш не може да го заминe вториот слог од крајот: *не-му-го-зел* (а не: *не-му́-го-зел*), *не-си-му-го-зел* (а не: *не-си-му́-го-зел*), *на-кого-си-му-зел* (а не: *на-кого-си́-му-зел*) и сл. Од сето изнесено може да се види дека навиците создадени при пренесувањето на акцентот од двословните зборови ги опфатиле и случаите кога се работи за зборови еднословни. На пр. акцентот паѓа на *го* во *не-му-го-зел* исто како и во *не-му-го-зеле*. Разлика се јавува, како што покажавме, само ако е целоста тросложна.

ПРЕФРЛАЊЕ НА АКЦЕНТОТ ВРЗ ПРЕДЛОЗИТЕ

115. Останува да го разгледаме уште прашањето за преминувањето на акцентот врз предлозите. Акцентот се преместува на предлогот од личните заменки и од именките. И тоа од личните заменки скоро секогаш: *со мене*, *без него*, *од нив*, *пред себе*, *кај вас*, *спроти тебе* итн. Одземка се прави кај *освен* и кај тросложните предлози *заради*, *поради*, *наспроти* кои никогаш не го примаат акцентот на себе: *освен-него*, *заради-мене*, *поради-него*, *наспроти-нив* итн. Пренесувањето на акцентот од заменката врз предлогот е особеност што им е заедничка на сите централни говори. Тоа е важна составка на акцентниот систем во литературниот јазик. Заради тоа и треба да се избегнува оној начин, денеска доста чест во поетската практика, за потребите на ритамот да се поставува акцентот врз заменките. Но за тоа ќе зборуваме понатаму (в. т. 123).

Од именките (се разбира — еднословните и двословните) акцентот не преминува секогаш врз предлогот. Дали тоа ќе стане или не, зависи од повеќе моменти што засегаат една или друга страна во значењето на составите од предлог и именка. Сега ќе преминеме на едно подробно разгледување на ова прашање.

116. Едно противставување веднаш ќе ни ја открие службата што ја врши акцентот како граматичко средство: *Направи си пушка од-дрво, и: Тој падна од-дрво*. Две значења имаме тука: ако акцентот не е пренесен, станува збор за дрвото како материја од која се прават различни работи; во вториот случај изразот *од-дрво* има чисто месно значење.

117. Невозможно е да се акцентира: *Направи си пушка од дрво*, зашто се губи смислата. Тоа можеме веднаш да го искажеме во вид на една ваква општа констатација: ако именката го задржува акцентот, тогаш нема место за факултативно пренесување на акцентот врз предлогот, освен во некои сосем ретки случаи на двојственост, како: *Еден син у мајка : у мајка*. Оваа констатација добива своја смисла кога ќе знаеме дека во вториот случај (акцентот на предлогот) може акцентот и да остане на именката но само под овој единствен услов: ако особено логички се подвлекува именката наспроти некоја друга. На пример: *Тој од дрво падна, не од камен*. Го подвлеков зборот особено затоа што е овде сосем нормално и логичкото истакнување со посилен удар на самиот предлог: *Тој од дрво падна, не од камен*. Но ова што го изнесов за задржувањето на акцентот врз именката, при логичкото подвлекување, не ги опфаќа ниту во потенција сите случаи со акцент на предлогот.

118. Така на пример не е можно акцентирањето до небо (место до небо: *Се извиши до небо*), зашто нема никаква основа именката *небо* во еден

ваков израз да ѝ се противставува на некоја друга именка па да биде особено логички подвлечена. Исто така не може да се акцентира до врата во реченицата: *Тој излезе до врата*. Друго нешто имаме во ваков случај: *Тој до врата седеше, не до прѳорец*. Тука имаме веќе логичко противставување при кое особено се подвлекува именката. Ваквите случаи, се гледа веднаш, се ретки во јазичната практика. Поготово е немислимо да се акцентира именката тогаш кога се работи за изрази до голема мерка адвербијализирани и што се употребуваат и со преносно значење: *Ми дојде до гуша (до нос) таа работа; Тој е вооружен до заби*.

Забелешките што ги направив за логичкото истакнување на именката се однесуваат до составите со сите предлози, така што на ова нема по-дробно да се задржувам при прегледот на одделните од нив.

119. Пред да мидам на прегледот во кој ќе се дадат нужните податоци за одделните предлози, ќе ги споменам овде случаите кога воопшто не е можно префрлањето на акцентот врз предлогот.

а) Кога именката има три или повеќе слога. Така во примерите: *Направи си стап од јасика*; и: *Тој падна од јасика*, само по смислата на целата реченица може да се види разликата во значењето на составот од *јасика* во двата случаја, додека во примерот од *дрво*: *од дрво* тоа се гледаше и по местото на акцентот.

б) Кога именката е членувана или по друг начин определена. Само: *на нѳтот, до градот* и сл. Кон ова се приклучуваат, јасно, личните имиња: без *Пѳтка, над Пѳтка* и сл. Најобично е така и со географските називи, само што има случаи, иако ретки, кога е можно двојно акцентирање: *на Вардар: на Вардар, над Вѳлес: над Вѳлес, во Вѳлес: во Вѳлес* и др. Ако именката се објаснува поблиску со друг збор или со повеќе зборови, акцентот пак останува на неа, макар и да не е членувана. На пр.: *Од дрво големо падна; под сѳнка од мирисни липи*

и сл. Ако е именката следена од кратките дативни форми на личните заменки, тогаш можат да настапат два случаја: или заменката иде со присвојно значење, та определувајќи ја така именката причинува акцентот да паѓа на последната (*над глава му — ѕвездна стреа — ВМ*¹); или заменката се однесува на прирокот, именката останува неопределена со неа, та акцентот преминува на предлогот (*Над глава ѝ гори Деница — ГВ*). Како што се гледа, во последниот случај има пауза меѓу именката и заменката.

в) Ако по предлогот следат две или повеќе именки, акцентот не преминува на него: *низ крв и оган, од град и село, без лѐб и грѐш* и сл.

г) Акцентот не преминува на предлогот до колку се работи за именки од туѓо потекло со акцент на последниот слог: *на банкѐт, од депѐ* и сл.

д) Дали ќе се пренесе акцентот на предлогот зависи од тоа до колку е дадениот состав веќе уобичаен во општата употреба. Ако е тој нов, тогаш е пообично акцентот да се задржи на именката. Така, *бѐз трактор* ни звучи сè уште малце натегнато. Напротив сосем ни е нормално: *Не се ора бѐз плуг* (покрај *без плѹг*) или: *Тој оди бѐз компас*, бидејќи овие состави се во честа употреба од порано во јазикот. Ова што го рековме, се забележува како во однос на новите состави со туѓ, така и со наш збор. На пр. во стихот: *Зад ридишта сонцето гасне без шѹм* (ГИ) — имаме акцент на именката *шум* токму според нашиот усет (*бѐз шум* не ни е приемливо). Се работи пак за еден израз нов, литературен. Поготово не ни е обично пренесувањето ако е именката туѓ збор со апстрактно

¹) Се употребуваат овие скратеници: КК (Кузман Капидан, народна песна, запишал Шапкарев), СШ (Силјан Штркот, народна приказна, запишал Цепенков, КМ (Константин Миладинов), КР (Коста Рацин), КН (Коле Неделковски), ВМ (Венко Марковски), СЈ (Славко Јаневски), БК (Блаже Конески), ГВ (Горски Венец, македонски превод), ГИ (Того Ивановски), СИ (Србо Ивановски), ГТ (Гане Тодоровски), ЛК (Јазо Каровски).

значење: *без прѳгест*, *без прѳекст* и сл. Но дека и некој таков одделен збор може со време, со по-долга, почеста и поширока употреба во секидневниот јазик, да му го предава акцентот на предлогот, тоа може да се види од случајот со зборот *план*. Имено, сосем е приемливо акцентирањето *бѳз план* (*не чини бѳз план работа*), покрај (*без плáн: Работа сам и без плáн* (CJ)). Ваквите случаи покажуваат дека и до денеска не е во говорите со третосложен акцентен систем изгубен усетот за пренесувањето на акцентот врз предлогот. Меѓутоа, условот е честата употреба на составот, со кое тој појасно се изделува во свеста како дадена целост, та место признак содржан во именката на прв план излегува она значење што се добива во врска со предлогот, т.е. настанува извесна адвербијализација на составот. Тоа значи дека во оваа материја не се работи само за готови резултати, ами и за жив процес на проникнување меѓу веќе изградените односи во јазикот и сè новиот и новиот материјал од јазичната практика кој не им се потчинува веднаш на тие односи.

Ќе дадеме примери за ова и со некои од другите предлози. Не ни е обично, на пример, да речеме: *Отиде дѳ кеј*, *дѳ сквѳр*, ами би ги зеле членуваните форми: *до кѳјот*, *до сквѳрот*. Но веќе сосем возможно е, и се слуша: *дѳ парк*, покрај *до пáркот*. Овој збор, имено, е пошироко познат и често се употребува, па од него е дури изведен демиутив: *паркче*. Интересен е случајот со често употребуваниот збор *корзо*. Тој со сите предлози го задржува акцентот на себе и кога е нечленуван: *до кѳрзо*, *од кѳрзо*, *на кѳрзо*. Како да имаме сфаќање за еден чисто топографски назив во градот. (Впрочем, во говорите каде што членот е -о, таа именка може од некои да се сфати и како членувана. Во Прилеп сум забележил: *Доста одевте на тој пусти корз*). Од поновите состави што имаат акцент на до можам да ги посочам: *дѳ пруга*, *дѳ гара*, *дѳ фудбал* (= игралиште).

Примери со предлогот *на*: *на пошта, на воз, на фудбал* и сл. Еве еден пример од поезијата: *На перон стојам, довага влак* (ГТ). Јасно дека не е во сите случаи вака. Сè уште е пообично: *на циркус, на кино*. Се вели *на воздух* (*на ава*), но сè уште ни е поприемливо *на прџстор, на шир*: *Ке дими на прџстор румената младост* (ВМ).

120. Од кажаното досега следува обратно дека префрлањето на акцентот врз предлогот е можно тогаш кога имаме еднословна или двословна именка, нечленувана или што не е по друг начин определена. Се работи значи за изделени состави од предлог и именка што, во почеста употреба, добиваат извесно прилошко значење. Степенот на таа адвербијализација е различен во различните случаи. Ние имаме цел ред веќе чисти прилози добиени по овој пат: *настрана, навечер, насила* итн. Сосем блиску до овие стојат составите како: *на порта, на глава, на гости, на село*, додека сраснатоста е во најмала мерка во случаите како: *на дрво, на стап*, при кои е уште можно, како што видовме погоре, да се поставува логичкиот акцент на именката. Различниот степен на адвербијализација на таквите изрази нè поставува, како што е познато, пред една тешкотија во правописот: кога тие да се пишуваат слеано, а кога одделно.

Степенот на адвербијализација се гледа и од тоа дали во даден состав може да се менува формата на именката (т.е. место едн. да иде мн. и обратно). Никако не може да се рече: *Ним им дојде до гуши*, ами само *до гуша*. Или: *Ние живееме на села* (само *на село*). Може да дојде: *Тие го држат на рака или на раце*, но само: *Не ми е сега на рака* (= при рака).

Како што ќе се види подолу од прегледот, редовно преминува акцентот на предлогот, ако овој иде со своето пространствено значење. Затоа се најчесто ваквите изрази со прилошко месно значење. Сп.: *на маса, под маса, зад маса* и сл. Од пространственото значење, или преку него, се раз-

вива и прилошко временско значење — спрема *од човек на човек* иде и *од ден на ден* и сл. Има случаи кога во врска со просторственото значење се развива дури и значење начинско. Така се вели: *Го предлагале на беса* (прилошки израз за начин). Но на врската со просторственото значење ни укажува веднаш ваквата употреба на тој израз: *Та што си вера немало, на беса не си стојало* (КК). Но значењето на начин во други случаи се развива и сосем независно од просторственото (кај предлозите *со* и *без*): *собила, очи со очи, без грев; Без глава не се работи*. Ваквите изрази често се употребуваат и атрибутивно (во таков случај можат да се заменуваат не со прилози а со придавки): *човек без душа* = бездушен човек.

121. Од следниот преглед по одделните предлози ќе се видат не само случаите кога акцентот преминува на предлогот, ами и тие кога тој редовно останува на именката.

без. Само со акцент на предлогот иде: *без време, и без ден*, со значење што ни се открива во една ваква реченица: *Тој умре без време*, одн. *без ден* (млад; дури уште не му било дојдено времето, не му бил дојден денот). Оправдано е горните состави да се пишуваат слеано (*безвреме, безден*), бидејќи тие како прилошки изрази и по значење се оддалечуваат од значењето на именките што се во нив. Акцентот ќе паѓа на именката ако е таа со своето право значење: *без време ништо не бидува* и сл.

Ако именката означува дел од телото или некој материјален предмет, обично е акцентот да паѓа на предлогот: *без глава, без очи, без нос, без прст, без рака (раце), без нога (нозе), без срце, без леб, без вода, без грош, без дрва, без сапун, без гаки, без куќа, без пари* и сл. Сп. во народната песна: *Многу печалбари останаа, кој без рака, кој без нога, мојто либе и без глава*.

Така се акцентира и: *бѐз татко, бѐз мајка, бѐз луѓе, бѐз чeлад, бѐз стопан, бѐз поп, бѐз куче, бѐз овци* и сл.

Карактеристично е за овие состави со предлогот *без* што акцентот при логичко подвлекување може секогаш да стои и на именката: *Тешко е без раќа да останеш*. При ритмованата реч тоа дава поголеми можности за искористување на таквите состави спрема потребите на метарот. Акцентирањето *без раќа* и сл. му соодветствува на: *со раќа* и сл. (в. подолу кај предлогот *со*).

Пренесување на акцентот врз предлогот имаме и кога именката е од апстрактните: *човек бѐз душа; шепотат севда бѐз мерак* (КР); *мора го гази, тргна бѐз памет* (ВМ); *Ели да тргнам бѐз гајле* (КН); *Ќе си дојде и бѐз пречек; Тој бил бѐз век; бѐз милост, бѐз срам, бѐз грев, бѐз крај, бѐз ред*. Меѓутоа, во ваквите случаи акцентот може да стои и на именката, без да се чувствува тоа како логичко истакнување во онаа мерка како кога именката означува материјален предмет: *и отпочна брзо и без рѐд* (СИ); *што првото утро без срам ти го крадат* (ГИ). Јас би рекол побргу *без маќа*, иако се слуша и *бѐз маќа*. Има вакви изрази во кои дури не е никако обично пренесувањето на акцентот врз предлогот: *без радост, без таѓа, без болка, без почин* и др. Овие изрази заправо спаѓаат во редот на оние што или поретко се употребуваат или се новообразувани.

во. Овој предлог, за разлика од другите има две форми (*в*, *во*) со разграничена служба. Јасно дека пренесувањето на акцентот е можно само на *во*. Но тоа пренесување станува единствено во оние, доволно ретки случаи, кога именката почнува со согласката *в*, *ф*. Тогаш со помошта на акцентот се врши противставувањето на состав со именка особено логички истакната спрема состав во кој не е таков случајот. Така ќе имаме: *тој падна во вир, а не во вар* (именките се логички истакнати). Спротивно на ова *во вир, во вар* само укажу-

ва на средината означена со именката, без да ја подвлекува особено. Истиот однос го покажуваат и примерите во вода: во вода, во фурни : во фурни и сл. Како овие состави, само со во, иде и во двор: во двор. Причината за ова може да биде тешкиот изговор на согласната група *вдв* што би се добила ако предлогот би бил *в*. И составите со некои од географските имиња што почнуваат со *в* имаат двоен акцент, но без разлика во значењето — во Велес : во Велес, во Варош : во Варош, во Вардар : во Вардар. Не е можно акцентирањето на пример во Видин, што уште еден пат покажува дека пренесувањето на акцентот врз предлогот претпоставува израз близок и чест во употребата (називите Велес, Варош, Вардар се употребуваат кај нас, јасно, далеку почесто одошто Видин). Како пообичен изговор во литературниот јазик треба да се смета во Велес и сл.

Освен во посочените случаи акцентот паѓа на предлогот во уште само во изразите како: очи во очи, рака во рака (логички акцент: бчи во бчи, рака во рака). Инаку секогаш во останува неакцентирани: во река, во море итн.

врз. Се употребува поретко покрај на само со пространствено значење (озгора на нешто). Акцентот редовно преминува на него: човек врз човек, нога врз нога, врз глава, врз плеќи. Ако е именката логички истакната, акцентот останува на неа: дџма врз дџма таговна (КР).

до. Посложени односи се јавуваат кај овој предлог, бидејќи се употребува со повеќе значења.

1. а) Акцентот паѓа на предлогот кога тој укажува на тоа дека еден предмет се наоѓа покрај друг: до врата, до праг, до тланик, до оган, до баца, човек до човек, нога до нога; ист е и случајот кога предлогот укажува на тоа дека нешто допира, достига до извесен предмет (такво значење можат да имаат и веќе посочените состави во случај како овој: Тој дојде до врата; до таван, до небо, до зем-

ја, *дб дно, дб појас, дб гуша, дб нос, (вооружен) дб заби, (одовде) дб град, дб село* и сл. Со географски имиња до останува неакцентирано: *до Скопје, до Охрид*. Поинаку стои само во оние случаи што веќе беа споменати кај предлогот *во: дб Велес, дб Варош, дб Вардар* па може и *дб Прилеп*, покрај обичното: *до Велес* итн.

б) Извесни разлики од реченото погоре се јавуваат кога со *до* се укажува на еден момент или отсек во времето. Обично е да се акцентира *дб зора (Останавме дб зора)*. Но од друга страна: *до ден (Останавме до ден), до ноќ (Работевме до ноќ)*, иако се вели *од ноќ дб ноќ, од утро дб вечер* по аналогија на бројните изрази со *од . . . до*, па и на изразот *од ден на ден*. Задржувањето на акцентот врз именката што значи отсек на времето секако е споможено и од случаите кога *до* иде со временски прилог: *до лани, до неќни, до вечера, до ўтре*. Имаме изговор *дб ручек, дб пладне* и *до рўчек, до пладне*. Тука постои разлика во значењето. Во првиот случај се работи заправо за прилози што им се противставуваат на прилозите *од ручек, од ручек, од пладне, од пладне* (подобро е како прилози сите тие да се пишуваат слеано). На пр.: *дбручек (дбпладне) бев дома, одручек (одпладне) излегов надвор*. Во вториот случај се укажува на самиот временски отсек означуван со *ручек, пладне*, тие зборови значи го задржуваат тогаш именската значење: *Треба до рўчек да ја изораме нивата (СП); Има време до рўчек (до пладне)*. Како временски прилог иде: *одвека, одвек*.

в) Чести се во секидневниот говор изразите како *човек дб човек* или *од човек дб човек*. Во ваквите изрази е можно логичкото акцентирање на именката: *од гроб до гроб го дигаа јунак до јунак на оро (КР)*. И овдека се izdelуваат случаите кога се укажува на временски отсеци. Спротивно на *од ноќ дб ноќ, од утро дб вечер* (в. горе под б) имаме само: *од мўгра до мрак, од лўлка до гроб* (изразот има преносно временско значење).

2. а) Акцентот не преминува на до во изрази што му одговараат на изразот „до еден“, „до последно нешто“: *Изде се до трбишка; сите до дѣте до кѹте; Кренаа се до ѳгла* итн. Исклучок прави *дб капка (Испи ја чашата дб капка)*, зашто се сврзува со изразите како *дб дно, дб газер*.

б) Акцентот не преминува на до и ако именката означува некакво дејство. На пр.: *дојде работата до кóтек; ја дотераа до кáвга, до плáчка* и сл. Истово се однесува и на случаите кога именката само во преносно значење изразува дејство: *Дојде работата до стáп: до крв* (т. е. до тепање). Составот *до стáп* се употребува и со друго преносно значење: *Тие се дојдени до стáп* (т. е. до питање, осиромашени се). Ми се чини дека ваму се поврзуваат и случаите како: *тепање до смрт; А сонце — огни до рáна гори* (ВМ). Последново би можело да се споредува со составот *до ѳзгор*, во кој влегува глаголска именка.

в) *Тебе ти е до шéга, до смéа* и сл.

за. 1. Акцентот е на предлогот кога овој има пространствено значење (во смисла на држење, фаќање и сл. за нешто). На пр.: *Тој зá гуша како се фáтил со врагот* (ГИ); *зá коса ми ги врзало* (КК); *Тие се држат зá раце (рака зá рака)* и сл. Еве уште неколку такви состави (пред кои може да се поставува прашањето *каде?*): *Се држи зá врата, зá глава, зá мев, зá гради, зá нозе*, преносно: *Не фаќај се зá збор* итн. И овде само при особено логично истакнување на именката, каде што тоа има место, може да остане акцентот на неа. Но тоа пак ќе биде, како што рековме еднаш порано, случај поредок во јазичната практика. Освен посочените примери, само уште неколку што не спаѓаат во нив идат со акцент на предлогот: *зá душа (му даваа зá душа на умрениот)*. Туку ова може да се акцентира и за *дѹша: На мртвите за дѹша, на живите в гуша*. Со чисто прилошко временско значење иде *зá час: Грабеж и колеж зá час настана* (ВМ). Но и тука е можно поинакво

акцентирање: *и за час ги в обрач свија* (ВМ). Редовно е со акцент на именката за *миг*, како состав нов во нашиот литературен јазик. Како споменама уште изразот *ден-за-ден* (*ден-за-ден си мине времето*), во кој предлогот и едносложната именка се акцентираат како една тросложна целост.

2. Во сите други употреби предлогот за не е акцентираан. Така:

а) Кога имаме значење дека станува збор за некого или нешто: *Зборуваме за шеќер* и сл.

б) Кога имаме значење дека нешто е наменето некому или го засега некого: *Слободи сака за народ* (ВМ); *Тутуни жолти отрови за гради — китки розови* (КР); *И затворот е за луѓе*; *еден за делник, друг за празник* и сл.

в) Кога имаме значење на цел заради која се врши едно дејство или на негова причина: *Работам за лѐб*; *страдам за лѐб*; *Страдам за правда*; *двајца брака за вера се бијат* (ГВ); *Ми појде за вода на кладенец студен* (ЛК). Истото е кога е целта изразена со именка изведена од глаголски корен: *Се готвел за удар*; *за грабеж во виделина сјајна* (КН). Со ваквите случаи тесно се поврзуваат тие како: *И клепки ти тихо се спуштат за сон* (т. е. за спање — ВМ); *Има изгледи за дбжд* (т. е. за врнење).

г) Во изразите што покажуваат каков чувствен однос се има спрема некого или нешто: *Тој е за грѐв*, *за побдив*; *За срам*, *за резул се сторивме*; *Таа работа е за чудо*; *за имрен* и *за приказна* (ВМ) итн.

д) Кога се посочува намената на нешто, службата што му одговара: *дрво некастрено како за стип* (СШ); *Арно в ова за фјустан* и сл.

ѓ) Кога се посочува колку е нешто поголемо од друго нешто или колку поголема вредност има: *Тој е за глава повисок од него*; *Ова е за банка поскапо*.

е) Време: *За саат ќе стигнеш.*
ж) *Купив за динар, за банка, за гроби; Платив*
за кило и слично.

з) *Око за око, заб за заб и сл.*

с) *Ми текнува за вода, за гробје и сл.*

и) *За среќа, за пакост, за жал и сл.*

зад. Овој предлог иде скоро исклучиво со своето пространствено значење и како таков го прима акцентот на себе: *зад врата, зад куќа, зад рид, зад брег* итн.

Друга негова употреба имаме кога стои место предлогот *по* (со временско значење) со имиња на празниците. Наспроти *пред Велигден* се вели и *зад Велигден* (*по Велигден*); а со преминување на акцентот врз предлогот: *зад Божик: пред Божик*, покрај *зад* || *пред Божик*. Меѓутоа, ова е единствен таков случај, бидејќи се работи за израз што често се употребува во народниот говор како одредба на времето. Во сите други случаи, каде што *зад* вака би се употребило, акцентот не преминува на него. На пр.: *Тоа беше зад Прбчка.*

заради. Не го прима акцентот од именката.

кај. Акцентот останува на именката. Впрочем, овој предлог најчесто се употребува со лични, месни имиња и со членувани именки: *кај Петка, кај Скопје, кај синот* итн. И во составите *кај мајка, кај татка* именките се сфаќаат како одредени, доближувајќи се до личните имиња. Само во вакви случаи имаме поголема неодреденост на именката, но таа е сепак истакната: *Кај син (кај ќерка) да не седиш*. Ова што се рече за *кај* важи и за предлозите сложени со него: *докај, накај, откај.*

крај. Акцентот преминува на предлогот: *крај море, крај оган, крај пат; крај буки Кузман отиде* (КК) и сл. Се слуша *крај Вардар, крај Велес : крај Вардар, крај Велес*. Инаку акцентот останува на географските имиња: *крај Скопје*. Како личните имиња се однесуваат со овој предлог именките што означуваат сродство или воопшто лице: *крај мајка, крај татко; крај либе, радост длабока* (КН).

Сето што го рековме важи и за предлозите сложени од крај: *искрај, накрај, покрај*. Со последниот предлог имаме вакво отстапување: *Седи си покрај жена*. Овде спаѓа и изразот *открај време*.

кон. За овој предлог важи истото што и за *кај*. Акцентот е пренесен во *кџн дома*.

меѓу. Акцентот преминува на предлогот: *меѓу нив, меѓу очи*. Но, со логички акцент на именката: *Смешај се меѓу луѓе*. Како *меѓу* поретко се употребува *помеѓу*.

на. 1. Акцентот на предлогот:

а) Еве неколку примери за случајот кога на се јавува со своето основно просторствено значење: тој *ке ми вјава на коњче* (КК); *кошула танка лена* || *недовезена на разбој*; *одев со грутка на срце* || *и каракамен на гради* (КР); *и доваѓам на гроб тука* (ЛК); *на уво китка ставила*, || *на грло бисер охридски* (ВМ); *на рака, на рамо, на куќа, на гуша, на море, на рид, на маса, на чело, на праг, на коше, на гумно, на чардак, на дно, на брег, на вода, на снег, на очи, на душа, на бука, на ражен, на друм, на врат, на плеки, на чингел, на миндер, на скали, на уста, на коњ, на коњи* итн.

Вака се акцентираат и составите како следните, во кои значењето на предлогот е повеќе или помалце изместено од неговото основно значење (како што го имаме претставено во приведените примери), било да се работело за сликовито изразување или за поголем степен на адвербијализација. Така на пр.: *на мегдан, покрај првобитното значење, каде што на се јавува во својата права употреба* (*Тие стоеја на мегдан*), почесто се среќава како израз прилошки, со значење *надвор*: *Не се излегува на мегдан*. (Прилози настанати вака се и: *надвор, наместо, настрана, навреме*). Примери: *на врата, на порта, на тланик, на синцир, на слика, на пазар, на дуќан, на пат* (*Одам на пат*: *Се сретивме на пат*; — во вториот случај предлогот со основното значење), *на крај, на нога* (сп. разликата во значењето меѓу: *Ако ми чеол немам*

на нога, и: Сите беа на нога, т.е. простум, стоеја), на прсти (ги знае), на нишан (го зеде), на оро, на таниц, на ручек, на село, на сонце, на ава, на воздух (плодови да бликнат високо, високо || слободно на воздух; — КР) итн.

Доста се чести изразите со од . . . на: од човек на човек; а од брег на брег танок мост (КР). Аналогно ним иде и од ден на ден, од час на час, и — веќе како чисти прилози — одвреме навреме. Ќе ги споменам овде изразите: око на око, човек на човек, дрво на дрво и сл.

б) Една група, поодделна од случаите под а, чинат примерите како: (Одам, сум) на гости, на свадба, на жетва, на стража, на пречек, на сеир, на спомош и сл. Сп.: Денеска ќе одиме на тутун (аналогно: на нива, на лозје, на бостан); Ќе одиме на риба (да фаќаме риби); Не ќе си одам на круши, туку ќе одам на куршум (КК). Во редот на овие случаи спаѓаат и следните: (Одам) на бербер, на шнајдер, на доктор и сл. Иста употреба од на имаме и со именки што означуваат установи или извесни тела: На Мезлич си излеговме; на Сарај (КК); на пошта, на школа, на хотел и слично.

в) Од месните имиња што идат со на се овие: на Вардар (покрај на Вардар), на Велес, па може и на Прилеп (Сп.: на Прилеп на пазар, — СШ).

г) Од пространственото се развива значење на тоа по што некој предмет или лице го има дадениот квалитет:

На пушка јунак прикажан,
на срце — стреа широка,
на вера — потврд од камен

(В. М.)

д) Составите приведени подолу веќе имаат прилошко значење на начин: на смеа на шака, на лага, на среќа, на сила, на мира и сл. Со значење на начин иде и изразот на патец (се чешла).

ѓ) *Та салото на спање те души* (ГВ); *на спање среде постели*; *На сон го Митре фанале*; *но те тебе, пашо, на сон видов* (ВМ).

е) Акцентот паѓа врз на кога тоа се употребува со именките што означуваат годишни времиња или периоди од човечкиот живот: *на пролет*, *на есен*, *на младост*. На пример: *Прибери мајка на старост* (ВМ). Исто вака се акцентира и *на живот*: *гроб го сторила на живот* (ВМ). Имаме и *на смрт* иако со поинаква нијанса во значењето: *тага ми срце изеде*, *|| на смрт ме млада повали* (КН).

Што се однесува до другите состави со временско значење, работата стои вака. Со акцент на предлогот иде *на ден*: *еднаш на ден*; *на ден јадел крава јаловица*. Па така би се рекло и *на ноќ*. Чисти прилози се веќе *наутро*, *напладне*, *навечер*, *навреме*, *навек* (вечно). Спротивно на овие случаи имаме *на полнок*, аналогно со *на полпат*, од кое се гледа дека *пол* се восприема како атрибут.

ж) Различно ќе се акцентира составот на име во овие два случаја.

1) *Од кај ме познавате мене, што ме рековте на име?*, *на име да ме викаат*; 2) *Ај на име божје!*; *на име Божин* (СШ). Во вториот случај логички се истакнува именката по која се очекува (следува) дополнение.

з) *Дава на заем, на почек*.

2. Случаите кога акцентот не преминува на предлогот:

а) Кога на се употребува да се изрази односот на припадност и индиректниот објект: *пискот на жена*, *на дете* и сл. Така исто и во други дативни служби на овој предлог: *Не учи го на зло*, *на лага*, *на раскош* и сл.

б) *Се најдов на маќа*; *На маќа човек да издржи*; *Та на чудо и на маќа бевме* (ГВ) и сл. Во ваквите случаи на му се доближува по значење на во, па може и да се замени со него.

в) *На работа! На труд!* (КР); *На борба машко племе!*; *На бунт се креваат тешки години* (ВМ);

Јас на борба ќе те пратам (ГИ). Со ваквите случаи се поврзуваат и овие: чета на згџвор собрале; А срце машко на колеж бие; на бура се ежат (ВМ) — во кои имаме посликовито изразување.

г) Кога со на се изразува дека нешто се пре-права во друго или искажува така: И може ли крвта на вода да стане (ВМ); Во ликата на зџмја си станал; Сета си ми на крви станала (ГВ); На пџпел трокот, пелин! (КР). Слично се употребува и изразот на чџдо: на чџдо беше станал тој и сите селани (СШ).

д) Кога со на се изразува компарација: гџм-ната ниски налик на грбје (СИ); На мртвен цела свадба прилега (ВМ).

џ) Смрди на лџк; мириса на зџмја и сл.

е) На празник, на свџден, на Бџжик, на Бад-ник и сл.

ж) Со страните на светот: на џсток, на запад, на јџг, на сџвер (во западните говори се слуша и на север).

з) Свири на чџло, на прџм, на гџсла, на џт, на кавал и сл.

с) И држи црн роб на шрџк (КН), на стрџш.

и) По едно јаболко на чџвек и сл.

ј) Во понови изрази: на рџпство згазил (КР), осуден на смрт, на затвор, на глџд.

над. а) Како и другите предлози кога идат со своето конкретно пространствено значење, и над е во таков случај акцентирано. Примери: пушта се зора зазори, || над гора сонце огреа; Ја ќе го мајко дофанам, || над село ќе го развеам; над гроб џ раз-ви трендафил (КН); Накривил калпак над веџа; векот ми тежи над глава; Бела е — цела лебед над вода (ВМ); над град, над пат, над земја, над очи, над маса итн. Понекогаш и овде е можно да пре-минува акцентот врз предлогот пред географско име: Лели ми дојде над Велес (ВМ); над Вардар, над Прилеп. Се разбира, може да се акцентира и над Вџлес и сл. Сп.: Над Сџлун бучи врева (ВМ).

б) Едно од изведените значења на *над* е кога се изразува повисок степен на признакот што го содржи именката. Така е во изразот *јунак нџд јунак* (КК). Но не секогаш во ваков случај акцентот ќе паѓа на предлогот, било да е именката поблиску одредена, логички истакната (*Нема за мене никој над татка, над мајка; Бараш над лџб погача*), било да се работи за некои понови изрази како: *Има власт над власт*. Во литературата имаме денеска повеќе случаи кога *над* се употребува со апстрактна именка која го задржува на себе акцентот: *Над ропство сонце греј* (ВМ).

низ) Со пространствено значење (независно од неговите нијанси: 1. *надолу: нџз рид*, 2. срп. *кроз: нџз уши*, 3. по: *нџз море: Таа коса свила нџз рамо се слила* (ВМ); *Бели коси нџз плеки распуштила; почна коса нџз гради да чешила* (ГВ); *Стига си одел нџз гори и водел страшна дружина* (ВМ); *Часум река нџз пазар рикнала* (ГВ); *или да шета м нџз града* (КК); *може ли солзи нџз око да ти не минат* (ВМ); *нџз уши, нџз ум, нџз нозе, нџз раце, нџз прсти, нџз жили, нџз село, нџз овци, нџз луѓе* итн.; *и би рекол ене го нџз поле* (ГВ); *ете кај иде ле нџз море две ламји* (СШ).

Следните примери од поезијата укажуваат на понова употреба од овој предлог, при кое акцентот останува врз именката: *и момите што весел глас низ пџсни кршат во рамно поле* (СИ); *низ солзи мене тежок век; и ропски Бога слуша, низ вџра чисти душа* (ВМ).

од) 1. Акцентот е на предлогот ако тој изразува пространствени значења:

а) Озгора од нешто: *Кузман ми слезе од коња; Кузман ми слезе од бука; пушка ми сметна од рамо* (КК); *Падна тесла од бога* (нар. песна); *солзата роса од небо* (БК); *Тогаш од кол одвај им побегна* (ГВ); *од дрво, од глава* (ја симна капата: *Го измисли од глава*, — со значење под б).

б) Однатре од нешто: *Од куќи ко да излагам* (КК); *од огин раце дрпнавме; од очи луга пизма му блика* (КН); *истрча бргу од соба; Извади бомба од појас; кодош го вади бргу од изба* (ВМ); *како од гроб да би го кренале* (СШ); *на луѓето од уста им грабаш; би дал воле за него од јарем; назираат ко глумци од дупка* (ГВ); *од гради, од јама, од раце (ни избега), од вода (излезе) итн.* Често се употребуваат со вакво значење на од изразите како *од соба в соба, од куќа в куќа; од грло в грло двајцата* (КК); *од уста в уста зборови шетат* (ВМ).

в) Од некаде: *од поле, од село, од град, од вода, од пазар, од жетва, од свадба, од пат (иде), од море догде, од земја до небо.* И со географските имиња може понекогаш акцентот да биде на предлогот: *дојдов од Скопје, од Вардар, од Велес, од Прилеп,* (но обично: *од Скопје, од Вардар* итн.). Се вели *од југ, од исток, од запад, од север* (но и: *од север*): *од југ на исток, || на југ од исток* (СЈ).

Порано кај на беа веќе спомнати изразите како *од човек на човек, од ден на ден, од час на час* (*од час на час се менуе* — ВМ). Овде ќе ги приведам уште тие како *од човек до човек, од гроб до гроб, од село до село* итн.

г) *Го врати од врата, од праг, од пат* и сл.

д) Се вели *од спање, од сон: Од спање Климе — врагот го прати — в концлагер* (ВМ); *од сон го крена.* Примери за состави со апстрактни именки, со акцент на предлогот: *од памет сета излегла* (ВМ); *се поштукна од ум.*

ѓ) Акцентот паѓа на предлогот и кога од се однесува на еден временски отсек или момент: *Од зори стојам, || дните ги бројам || на порта* (ВМ); *од ноќ сме станати; од утро до вечер* (но од *лулка до гроб*, сп. кај до); *од век, од време: Марија Керка Попова, од време стара комитка* (ВМ). Во сите овие случаи е можно и логичко акцентирање на именката: *страдалници од век* (КР); *Од утро до вечер со жега се бори; А од зори глад го мори* (ВМ).

2. Во следните случаи акцентот не преминува никако на од:

а) Кога со од се изразува посесивно значење: од *пíле* млеко, *че́до* од *ма́јка* и сл.

б) Кога со од се укажува на тоа од каков материјал е нешто направено: од *др́во* нозе, од *ка́мен*; *Од* *клас* *си* *писка* *напраи́ф* (КМ). Со ваквите случаи се зближува и следниот: од *ро́д* *си* *била* (ВМ).

в) Кога со од се укажува на причинителот на дејството или и неговиот вршител (во пасивна конструкција): *И* *носен* *вечно* од *ма́ки* (КН); *гален* и од *та́тко* и од *ма́јка* (СШ); *срце* *кине* од *ма́ка*; *Коса* *цела* || *побелела* || од *ми́сла*; *Цел* *аскер* од *стра́в* *амрзна*; *Од* *чу́до* *цел* се *скамени*; *Од* *снй́шта* *ли* се *исплаши*?; *вивнала* *земја* од *ра́дост* (ВМ); *дека* *гради* од *у́жас* *ми* *вријат*; *Попот* *лошо* од *ста́рост* е *папсан* (ГВ); *Силјан* *куртулиса* од *сма́рт* (СШ); *Па* *тоа* *бабо* || *збори* од *стру́ја* (СЈ); *Ке* *умрам* од *бо́лка*, од *жа́л*, од *ја́д*, од *сме́а*, од *ми́лост*, од *у́сур*, од *ку́ришум* *удрен*. Осамено од овие случаи стои, веќе како прилог, однавол: *умрела* *о́днавол*.

г) *Избави* *ме* од *злб*, од *ма́ка* и сл.

д) Кога се употребува од во споредба: *на* *вера* *потврд* од *ка́мен*; од *про́лет*, *море*, *поми́ла*, || од *а́нгел*, *леле*, *побела* (ВМ); од *ју́нак* *појунак*.

ѓ) Кога со од се изразува партитивно значење: *Кога* *таму* од *во́да* *ни* *трага* (ГВ); *се* *изнајале* *сите* *арно* *убаво* од *жа́би* (СШ); *Од* *грб́зје* *немам* *каснато* и сл.

е) Кога се кажува дека нешто произлегло од нешто: *Од* *бра́т* *ми* *стана* *небрат*; од *трн* *трендафил* и сл.

ж) Во изразите како: од *ста́рец* до *де́те*; од *чо́век* до *чо́век* *има* *разлика*.

з) Кога се изразува мерка или вредност: *змија* од *арши́н*, од *о́ка* *лубеница*; *марка* од *ди́нар* и сл.

с) *Не* *одбира* од *у́ка*, од *збо́р*, од *ко́тек* и сл.

и) *Од* *сре́да*, од *пе́ток*, од *Бо́жик*, од *Ба́дник* и сл.

ј) *Нема фајде од плáчка; му беа од пóлза* и сл.

к) И овде имаме скакање на акцентот во овие состави: *óд фудбал, óд пошта, óд хотел* и сл., како и обратни случаи: *од гра́дба млади градачи идат* — ГТ (сп. *óд жетва* и сл.).

околу.) Акцентот паѓа на предлогот (случај кога имаме пространствено значење): *околу́ трло, околу́ кука, околу́ село, околу́ гуша, околу́ рид, околу́ прст, околу́ стог* и сл.

освен. Именката е секогаш акцентирана: *Кој може тоа да го стори, освен ста́рец* и сл.

по. 1. Акцентот е на предлогот кога овој се употребува со пространствени значења:

а) Се означува движење во извесна средина: *По́ гора врева; Осман ми врви по́ река; Кузман си слезе по́ скала* (КК); *по́ поле трактор бега* (ГИ); *Белорун облак по́ небо плива* (СИ); *оди по́ бразда; шета Господ по́ земи; Силјан по́ трем проговори; Летала како некоја црпка по талазите што биле по́ море* (СШ); *по́ соба, по́ скеле, по́ пат* итн.

б) Со деловите на телото, значење како со в, на: *Падна тесла óд Бога, удри баба по́ нога* (нар. песна); *Мајки се вијат — вијат и бијат по́ гради!*; *Змија клука по́ лице; Ми тежи јарем, а нож ме пара по́ срце; масло му горат — врелци по́ снага* (ВМ); *по́ чело ми го погоди* (КК); *го тресна по́ глава, по́ нос* итн.

Случаите под б можат, зависи од реченицата, да имаат исто значење како оние под а. Сп.: *Го удри по́ рака*, и: *Му лази по́ рака* и сл.

в) Акцентот преминува на по и кога со него се означува ред во времето (дека следи едно по друго). Така се акцентира веќе изразот *по́ ред*: *коли, беси, пали по́ ред; век по́ век што трупал се попуст и мрачен* (БК); *го окриши парче по́ парче* (СШ); *човек по́ човек*. Ако е именката еднословна може ваков израз да се акцентира и како трословна целост. На пр.: *ли́ст-по-ли́ст; лист-по́-лист; ред-по-ред; ред-по́-ред*. Во нашата поезија најчест е, меѓутоа, случајот да се поставува логички

акцент на именката, бидејќи е тоа наполно можно во ваквите изрази. Така имаме: за сите есени мрачни по ред; Гора лист по лист ќе мени (ГИ); и чекор по чекор во такт; И тѓула по тѓула (ЛК); сè посјајан и почуден колку век по век што иде (ГВ); И ден по ден се краде; и час по час се ниже; капка по капка срце му капе (ВМ). Ова ќе биде особено редовен случај во новосоздадените состави од ваков тип, на пр.: бран по бран, лак по лак и сл.

г) Прилошко значење за начин имаат овие изрази: по гаки, по фустан и сл. Исто така по пошта (пратено писмо). Но спротивно на ова: по човек (пратено писмо).

2. Надвор од горните случаи акцентот останува врз именката.

а) Ќе ги споменеме прво, како најблиски со примерите под 1 в, оние случаи кога по има пак временско значење, само сега не во изрази каде што се повторува именката. Така: По тага е побистра душата (ГВ); по плачка радост; по смрт кајање; по манца оди вино; по снег и мраз иде; по лето и зима ќе дојде итн. Се вели по време, по месец (ќе дојде), по Божик и по Божик (така само во овој случај).

б) Акцентот не преминува на по кога тоа укажува на признакот содржан во именката како на квалитет што обично се споредува со друго нешто: по снага ќе е бор, по тврдост дрен (СИ); Брат на Гоце е по сила и сл.

в) Кога по укажува на мерка: Носиштата по сажен им беа (ГВ); По кило беа тешки лубениците; По банка ги платив; Останува по месец и сл. Истото е кога една мерка или еден предмет се зема повеќе пати или на повеќе места: Пие по ока ракија; Секој ден купува по кило; Туку секој по гробд в рака држи (ГВ).

г) Кога по означува дека нешто станува според некој обичај, пропис, чувство за правда и сл.: По закон да судиш; по принцип, по должност, по желба; Кажу по душа и сл.

д) Кога со по се укажува на некаква причина (по = поради): Не дошол по болест.

ѓ) Кога имаме значење „по какво време“: По стјуд и по жега и по ветер клет; Како улав трча по мраз и по дожд: те одвлече, друже, во јуни по мрак (ВМ).

е) Отиде по доктор, по лѐб и сл.

ж) По = за: и вика враг по гроб (ВМ); жалба по либе, по младост.

з) Трча по жени; трча по топка; оди по баби; оди по свадби и сл. Но спротивно на ова: оди по куќи; му одат по трага.

под. а) Како и над го прима акцентот на себе кога иде со своето основно просторствено значење: не гние душа под земја; јајца му жежат — огин под мишки; спици му стават остри под нокти; под вега око — гори пламења (ВМ); Нешто ќе му заигра под грло; смртта гласно под чело се смее (ГВ); книгата ми ја отпева, под мустак ми се потсмева (КК); под јазик, под нозе, под раце, под стрча, под нос, под пат, под дрво, под сенка, под крвет итн.

б) Акцентот не е на предлогот кога тој иде во вакви изведени значења или во нови состави: Соба ко ар е, сидај под влага; Удриле цело под кама село (ВМ); И дење под жега и ноќе без почин (ЛК); куќа под наем; пошумено под бор; сите под брбј; под власт; Што разбираш под срце? Итн.

поради. Како и заради не го прима акцентот од именката.

пред. Како и зад, со акцент кога иде со своето основно просторствено значење: магла ми паѓа пред очи (ВМ); пред врата, пред куќа, пред црква, пред хотел итн.

Вака и во некои временски изрази: утре ќе тргнам в гори пред зори; од векот отидов пред време (ВМ); како прилози идат претпладне, предвечер, предручек. Меѓутоа само пред ден, пред век (се подразбира еден). Пред Божик и пред Божиќ, а само пред Прочка и сл.

Во нови состави, особено со апстрактни именки, акцентот останува на именката: *пред спó-мен, пред рáдост*.

преку. Со пространствено значење: *преку рамо, преку глава, преку очи, преку суд, преку рид* (може и *преку суд, преку рид*) итн.: *Не миним преку пушка, Бајко* (ГД). Вака се акцентира и *преку ред, преку лето, преку зима*. Вака се настанати и прилозите *преку́трупа, преку́сила*. Во овој случај акцентот паѓа на предлогот кога тој иде со географско име: *преку́ Вардар*.

Нова е употребата на овој предлог во ваквите случаи (и тогаш не е акцентиран): *Се разбираат преку писма, преку луѓе* и слично.

при. Освен во прилошките изрази *при зори, при́квечер, при́ срце, при́ рака*, овој предлог не се акцентира. Во народниот говор тој иде ретко во ваква употреба: *Бидува при мајка и при татко да страдаш; решил при мајка да иде* (ВМ). Значи, именката е логички истакната, та го задржува акцентот, исто како во составите со *кај*.

против. Иде со членувани или инаку одредени именки.

со. Освен во прилошките изрази *со́сила, со́време, со́ред* (но и *со рэд*), како и во изразите од овој тип: *очи со́ очи, лице со́ лице, гради со́ гради* и сл. — овој предлог инаку никогаш не го прима акцентот. На пр.: *со но́ж, со пу́шка, со ра́ка, со ма́ж, со же́на* итн. Причината за ова ќе биде што именката во ваквите состави, изразувајќи одредено орудие со кое се врши дејството или содружник во дејството, сама по себе е посебно истакната.

со се. Го прима акцентот: *со се́ нозе, со се́ глава спроти*. Со пространствено значење: *спроти куќа, спроти суд*. Со временско значење: *спроти срéда* || *спроти́ среда*. Исто и во изразот: *спроти гла́ва (му е) || спроти́ глава*.

според. Не иде со пространствено значење и не го прима акцентот.

сред. Со пространствено значење: *срéd* небо — *облаци*, *срéd* поле — *суша*; *срéd* село патот *сив води* (СИ). Вака и во изрази со временско значење: *крв* — *студ души срéd* лето (ВМ); *срéd* зима.

Имаме случаи кога ваквите состави се претходат од *на*: *Го пречекале на срéd* пат.

Не паѓа акцентот на предлогот во нови состави: *Сред бóрби светни прв* (ВМ); *небото стана — море сред бýри* (ЛК).

Поретко место *сред* се употребува *среде*: *Средé* море *цунцуле*; *Средé* зима *коложега*.

у. Се акцентира *у мајка*, *у татка* ако се подвлекува дека станува збор за мојата мајка, мојот татко; *Бев у мајка*. А пак изразот *еден син у мајка* или *у мајка* може да се однесува за која било мајка. Инаку овој предлог иде со личните имиња покрај пообичното *кај*: *у Пётка*, *у Станка* и сл.

НЕКОЛКУ ЗАБЕЛЕШКИ ВО ВРСКА СО АКЦЕНТОТ ВО НАШАТА ПОЕЗИЈА

122. Ние и досега патем, на неколку места, споменавме за извесни појави во акцентирањето во нашата современа поезија. На тоа сепак вреди и посебно да се запреме.

Што се однесува до нашата народна поезија, интересно е што луѓето од народот, кога ги кажуваат стиховите, не се водат од обичниот акцент на зборовите и на нивните состави, ами и тогаш излегуваат од она делење на гласовниот тек што се налага од тактот при пеењето, од музичкиот ритам. Еве еден пример на такво скандирање:

Оро-ми | и́грале | трíста-са | мóвили
на-врв-на | плáнина, | на-рамна | рúдина,
óро-ми | и́грале, | мéфтера | нémале,
мéфтера | дóчуле | дури-Ов | чкó-поле итн.

Меѓутоа, изговорени овие стихови со обичен акцент, ќе звучат вака:

Оро ми-йграле трѝста самóвили
на-врв на плáнина, на-рámна рúдина,
óро ми-йграле, мѝфтера нѝмале,
мѝфтера дóчуле дúри Овчкó-поле итн.

Од споредувањето се гледа дека само при одделни зборови акцентирањето во двата случаи совпаѓа. Во народното рецитирање еден метар се налага (тоа е она делење при пеењето) и ги сече врските на зборовите, дури и самите зборови, без оглед на нормалното акцентирање. Се разбира дека овој начин на рецитирање нам ни е денеска необичен и кога ги кажуваме народните песни, а поготово при интерпретирањето на песната врз основа на она обично акцентирање во литературниот јазик.

Тоа е еден факт сосем јасен, а сепак не можеме да кажеме дека нашата современа уметничка поезија напóлно се ослободила од онаа напевност што е така карактеристична за народското рецитирање. Се огледува тоа во кинењето на извесни зборовни состави, во изменувањето на нивниот акцент и тогаш кога со тоа се нарушуваат извесни нијанси во значењето, — само заради тоа да се спроведе докрај една одредена ритмичка стапка. Ориентацијата на докрај издржаниот тонски ритам, кој не му е во својот најчист вид својствен на духот на нашиот јазик, е најчесто причина за тоа. Од истиот стремеж за постигање чист тонски ритам, или пак од моменталната потреба на еден ритмички излез (најчесто на практика не особено многу баран), произлегуваат и оние акцентни отстапувања во поезијата што се опираат во одделни случаи на акцентот во другите наши дијалекти, отстапувања од третосложниот акцентен систем на литературниот јазик. И при овие отклонувања што наоѓаат опора во дијалектниот изговор, и особено при оние кога се добива акцентирање на извесен израз какво што во никој народен говор нема, се работи заправо за налагањето на споменатата напевност од која нашата поезија се ослободува и треба сè повеќе да се осло-

бодува, особено денеска кога влијанието на говорниот јазик се засилува и во поезијата. Тоа ослободување претполага, се разбира, и многу повеќе свесно управен напор кон изградбата на фактурата на стихот спрема нашето современо чувствување.

123. Овдека ќе укажеме на најважните отстапувања на акцентот во поезијата од литературната норма, установена спрема акцентирањето во централните говори. Тоа се однесува на нарушувањето на оние правила што важат за пренесувањето на акцентот од заменката и именката врз предлогот.

Речиси кај сите наши поети, кај кого помалку кај кого повеќе, среќаваме такви нарушувања, направени за љубов на основната ритмичка шема. Обично ова станува, рековме, кога се сака да се даде песна докрај издржана во тонска метрика, која инаку во својот чист вид не ѝ одговара на природата на нашиот акцентен систем, а поготово станува тоа кога се сака да се постигне чист јамб, еден метар што најмалку произлегува од обичното звучење на нашата литературна реч.

Сосем е обично, на пример, во поезијата да се сретнат случаи кога акцентот паѓа не на предлогот ами на заменката, иако според изговорот во централните говори тоа не е можно (освен во сосем ретки случаи). Еве два-три стиха со такво неправилно акцентирање: *Потомците многу од-тебе ќе чекат; Неброени срца со-него да летат; пред-тебе ќе падне и самата смрт.*

Исто така е често и акцентот да се задржува на именката и тогаш, кога тоа не би можело да се оправда со нејзиното логичко истакнување. Се разбира дека во еден ваков случај се стига и до нарушување на смисловите нијанси што се сврзани со местото на акцентот т.е. со тоа дали тој паѓа на предлогот или на именката.

Пред да дадам примери за сето ова, сакам да истакнам некои основни поставки од кои, според

мене, треба да се излегува кога се поставува прашањето за односот на акцентот во поезијата спрема оној во прозата, односно во обичната литературна реч.

1. Јазикот во нашата современа поезија треба што повеќе да се доближува до литературната норма, изградена врз централните говори, до оној нормален литературен исказ. Мислам дека нашата современа поезија не треба ни толку да се оддалечува од обичниот говор колку што е тоа случај во народната поезија. Тоа е најдобрата залога за обновата, за обогатувањето на јазикот на современата поезија.

2. Бидејќи третосложниот акцентен систем е една од битните карактеристики на нашиот литературен јазик наспрема соседните јужнословенски јазици, ние треба особено да се стремиме, исто така и во поезијата, да го чуваме во чист вид. Тоа значи дека во поезијата треба да има што помалку отстапувања од него, што помалку опирање на наши говори во кои имаме поинаков начин на акцентирање. Само така, со такво свесно пристапување, ќе можеме да го зацврстиме нашиот единствен литературен изговор, единството на литературниот јазик, кое стои — ќе се согласиме — повисоко од секаков среќно и поготово несреќно скован стих.

Смешно е дури и да се помисли дека акцентниот систем на нашиот литературен јазик не дава доволно можности за ритмичка поетска реч. А единствено со тоа би се правдало отстапувањето од него во поезијата. Нешто сосем спротивно: баш свесниот стремеж да не се нарушува тој систем ќе ги доведе побрзо поетите до тоа да изградат метрика што ќе му одговара наполно на духот на нашиот литературен јазик, а не ќе биде проста копија на метриката во јазиците на кои обично читаме. Зашто ако се постапува инаку, ако се копира, тогаш не може да се ослободи музиката на

нашиот збор од она што ѝ се налага како априорна шема.

Ако се вратиме сега на она што во моментот нè интересира, на случаите кога имаме состави од предлог и именка, ќе видиме дека уште помалку причини има тука за отстапување од акцентот во литературниот јазик. Пред сè, останува во голем број случаи можноста за логичко истакнување на именката, така што она кое на прв поглед може да искажува како едно ограничување за слободното редување на зборовите по стапки — се јавува заправо како извесна предност, бидејќи дава можност за двојно акцентирање, со поставување на акцентот или врз предлогот или врз именката. Така е, на пример, наполно возможно логичкото истакнување на именката во овој случај:

Млади жени в кеф да свијам,
ни *пред-блгар* не се срамам.

Возможно е тоа баш поради основната смисла на овие стихови, во кои се спротивставува светоста на олтарот — на еден чин на блудство.

Нашиот јазик дава богати можности за едно вакво нијансирање на мислата, а во врска со тоа и за искористување на разликите во акцентирањето за потребите на ритмот.

Натаму, останува оваа основна констатација: ретко во некој случај каде што нашите поети имаат отстапено од литературниот акцент да не може само со мало преиначување да се направи така што и правилата на литературниот изговор да се зачуваат а и барањата на метарот да бидат наполно задоволени. Не од некаква особена потреба произлегува нарушувањето на правилата за акцентот во литературниот јазик, ами повеќе отаде што нашите поети не обрнуваат достаточна внимание на оваа појава, не се замислуваат над неа како над едно важно јазично прашање и не подозреаат дека нејзините последици не се за потценување: тие можат во еден момент да се сетат

како пречка за установување на единствен книжевен изговор.

А сега ќе разгледаме, во светлината на она што се изнесе во одделот за пренесувањето на акцентот врз предлозите и во почетокот на овој дел, неколку карактеристични примери од нашата поезија за недобро акцентирање на составите од предлог и именка.

Да се запреме на оваа строфа:

Искрснувал спомен за мајката стара,
седната *на порта* во сокакот мал,
со немоќен поглед в ноќта како бара
да го види син си, но набира жал . . .

Ритмичкиот тек во неа бара, подвлечениот израз во вториот стих, да се изговори со акцент на именката *на порта*. Но што се добива со тоа? Место да го имаме значењето на прилошкиот израз *на-порта*, со кој се укажува на местото надвор — пред портата, до портата, овде со логичкото истакнување на именката се добива едно сосем друго значење при кое предлогот *на* се јавува со својата најконкретна месна употреба: како некој да е седнат на нешто, во случајот на портата. Едно значи во нашиот литературен јазик: *Седам на порта* (= пред врата, пред кука), а друго: *Седам на порта* (Сп. *Седам на стол, на камен*, итн.). Овде имаме изразит пример за тоа како заради метричкото движење (но без особена потреба и во таа смисла!) се нарушува односот на значењата создадени во нашиот јазик според признакот дали акцентот паѓа на предлогот или на именката. Не може да се оправдува ова нарушување со тоа што сепак може да се види што сакал поетот да ни претстави, зашто јазичната некоректност си останува некоректност.

Од ист ваков ред е и грешењето во акцентот во овие стихови: *Радосна песна ме сретна на вра-*

та; Те учам: при Киро на дуќан да седиш, а такви примери можат и уште да се најдат.

Не е ретко да се сретне дури и делењето на сложени прилози, наполно сраснати веќе целосни зборови со свое посебно значење, сè по таа инерција на ритмичкиот тек: *на мѐсто се смрзна мал-бројното оро; почнаа да се буткат од страна*. Се разбира дека е ова неприемливо. Овие прилози идат со акцент на првиот слог, па дури и слеано ги пишуваме излегувајќи отаде што овде се работи за целосни сложени зборови: *наместо, отстрана*; следствено никаква потреба на стихот не може да оправда вакво слободно пристапување кон материјата на литературниот јазик.

Сосем близу до ваквите прилози стојат ред изрази, кои се, така да се изразам, на прагот на полната адвербијализација. И за нив е карактеристично редовното акцентирање на предлогот, што значи дека е погрешно да се отстапува од таквото акцентирање. Но сепак во нашата поезија се најдуваат ред случаи кога се отстапува од него. На пр.:

Не прашај ме зошто јас толку те сакам
и така цврсто те држам за *раќа*.

Се вели *за рака* (може и со член: *за раќата*), но не *за раќа*, зашто нема овде место за логички акцент на именката.

Или:

Со радост свеќи пали,
од *срце* мртви жали.

Акцентот овде треба да биде *од срце*, зашто тоа е еден познат прилошки израз, често употребуван, со акцент на предлогот.

Сметам дека олку ќе биде доста за да се укаже на прашањето, како и да се извлечат извесни практични изводи. Можевме да се увериме дека отклонувањата во акцентот на поезијата се значителни — како при составите од предлог и имен-

ка, така и при оние од предлог и замена. Целта на ова укажување ќе биде постигната, ако луѓето што сега создаваат македонска поезија или тие што ќе се зафатат понатаму со таква работа ги имаат пред очи забелешките направени во него, а пред сè ако ја имаат пред очи мислата оти не бидува нашата поезија премногу да се отклонува од веќе установената литературна норма, та да се стигне дотаму да се расколебаат сите мерила за правилното акцентирање во поезијата, а отаде да се поколеба и еден од главните белези на нашиот литературен јазик.

ДЕЛ II
ЗА ФОРМИТЕ
И НИВНАТА УПОТРЕБА

ЗБОРОВНИТЕ ГРУПИ

1. Меѓу зборовите се забележуваат битни разлики според нивното значење и нивната служба во реченицата. Ако ги оставиме настрана т. н. извици (*оф! леле! трас!* и сл.), што изразуваат непосредно емоционално и волево реагирање или се јавуваат како звукоподражавања, другите зборови можеме да ги поделиме на две групи: 1. зборови *полнозначни* и 2. зборови *службени*.

Ваквата поделба се оправдува како од гледна точка на лексичкото значење на зборовите, така и од гледна точка на нивната употреба, кое е, се разбира, едно со друго поврзано. Полнозначните зборови побудуваат определени поими, било да се означува предмет или качество или дејство и др. (*дрво, висок, носи*). Тие се членови на реченицата. Службените зборови пак се сведуваат до граматички средства за изразување на врските и односите меѓу полнозначните зборови во составот на реченицата или меѓу одделните реченици (*за, на, и, ни, да*).

2. Делејќи ги понатаму зборовите, ги добиваме следните зборовни групи:

I. Полнозначни зборови: 1. *именка*, 2. *придавка*, 3. *број*, 4. *заменка*, 5. *глагол*, 6. *прилог*.

II. Службени зборови: 1. *предлог*, 2. *сврзник*, 3. *честица*.

III. Од двете споменати групи се одделуваат, во специфична употреба, *модалните зборови*.

IV. Посебна зборовна група чини *извикот*.

По таков начин во нашиот јазик разликуваме еднаесет зборовни групи. Прегледот што го дадовме едновременно укажува и на нивната поголема или помала поврзаност, како и на тоа дека тие не можат да бидат разгледувани во една плоскост.

3. Но треба веднаш да подвлечеме дека сосем остра граница меѓу одделните групи не може да се постави, бидејќи во самиот јазик се покажуваат ред преоди и вкрстувања меѓу нив. Така, само за еден пример, глаголот се допира со придавката преку партиципните форми (*носен, паднат*), до именката — преку глаголските именки (*носење, викање*).

Во полнозначните зборови потесно меѓу себе се сврзуваат именката, придавката, бројот и заменката. Тие се опфаќаат под општиот термин *имиња*, а се проникнуваат со заедничките граматички категории на родот, бројот и членот. Битното е за оваа група што именката зема во неа централно место и што споменатите заеднички граматички белези произлегуваат главно од согласувањето на другите имиња со именката.

ИМЕНКА

4. Именката обележува поим за некој предмет. Под зборот предмет пак не ги разбираме само материјалните предмети и суштествата (*нож, штица, човек, волк*), ами сето она што го мислиме предметено (*ден, жал, мисла, трчање*).

Општите именки означуваат некаков родов поим: *стол, жена, дрво* итн.; под поимот *стол* спаѓаат најразлични такви предмети, исто и во другите такви случаи. *Сопствениите именки* се заправо имиња на одредени, единични предмети: *Стојан,*

Скопје, Вардар итн. Меѓу овие две групи именки се јавуваат, како што ќе видиме, некои разлики во граматичките форми. Од извесна важност во таа смисла е и разликувањето на именките што означуваат материјални предмети (конкретни именки: *книга, глава, дете* итн.) од оние што означуваат нешто нематеријално (апстрактни именки: *гордост, страв, смелост, мисла* итн.).

Во нашиот јазик именката ја добива својата граматичка содржина пред сè со вклученоста во овие основни граматички категории: родот, бројот, определеноста односно неопределеноста. Така, на пример, во реченицата *Човекот вика* именката *човекот* покажува со себе припадност кон одреден род (машки), број (еднина) и се јавува во определена форма (наспроти неопределеното *човек*).

РОДОТ НА ИМЕНКИТЕ

5. Разликуваме три рода: *машки, женски и среден*. Ова разликување на родовите, до колку се работи за именки што означуваат живи суштества, наоѓа своја поткрепа и во природниот род на тие суштества: *коњ — кобила, петел — кокошка, вол — крава* итн. Кај именките пак што не означуваат живо суштество родот се јавува како обичен граматички белег. Нема, на пример, никаква основа во природата на самите предмети, стол да биде од машки, а маса од женски род. Само во случај на персонификација, или фигуративно споредување, може и кај ваквите именки да се почувствува поврзаноста меѓу природниот и граматичкиот род.

Средниот род, наспроти машкиот и женскиот, можеме да го определиме како неутрален. Во него спаѓаат повеќе именки што означуваат нешто мало: *пиле, прасе, јагне* и сл.

6. Надворешните белези на трите рода се овие: Именките од машки род во најголемиот број завршуваат на консонант, односно немаат настав-

ка во основната форма: *леб, другар* и сл. Помал број завршуваат на вокалите *-а: слуга, Никола; -о: татко, Перо; -е: вујче, Јане.*

Именките од женски род во најголемиот број завршуваат на *-а: сестра, Мара.* Помал број завршуваат на консонант: *младост, вест.*

Именките од среден род завршуваат на *-о, -е: жито, дете.*

7. Во нашиот јазик не е мислима именка надвор од родовата припадност. Меѓутоа ова не значи дека во сите случаи имаме строга определеност на родот на именката. Извесен број именки што завршуваат на консонант покажуваат колебање во родовата припадност, така што може да се земат и како од машки и како од женски род. Таков е случајот со именките: *варот — варта, вечерот — вечерта, жалот — жалта, жарот — жарта, калот — калта, паметот — паметта, пепелот — пепелта, песокот — песокта, правот — правта, преслопот — преслопта, сокот — сокта.* Покрај обичното живото се среќава и животта (во понародско изразување), а инаку во народниот говор вакво колебање во родот покажуваат и други именки. Така: *болезот* (лит. *болеста*), *мозокот* (лит. *мозокта*), *нокот* (лит. *нокта*), *дента* (лит. *денот*, а само како прилог *дента*, образувано според *нокта*), *речот* (лит. *речта*). На пример: *на староси, два радоси. — И-и-и, откако се стори мајка, веќе и нокот — ден го правиш* (С. Попов). — *Утрето беше кажал на суд и отишле од судта, беше го откопале од гробот* (М. Цепенков; денеска во литературниот јазик само *судот*). Нашите запишувачи на народни умотворби од крајот на 19 век ја употребуваат именката *ствар* во машки род (*стварот — стварови*); денеска е обично, по влијание од српскиот јазик, таа да се зема во женски род (*стварта — ствари*). Именките *крв* и *чест* имаат множински форми по машки род во изрази како: *крвови се сторив* (покрај *крви, крвје*), *многу честови ми направиа*. И инаку кај едносложните именки спо-

менати горе во множината се јавува белегот за м. род *-ови* (*жалови, правови*); кај двосложните на *к* таков белег имаме во неговата замена со *ц* (*песок — песоци*); другите двосложни именки не покажуваат некаква формална разлика во множината.

Колебањето во родот е во мала мерка изразено кај *именките на -ст*, кој завршок, се гледа, е уште доволно изразит белег за женскиот род. Тоа колебање е затоа почесто кај именките од ж. р. што завршуваат на еден консонант. Кај нив е родот сè уште јасно определен до колку се тие зборови чисто литературни (*плотта, заповедта* и сл.; но спореди кај Миладиновци, во насловот на песна: *Богородичин исповед*) или до колку им се членуваните форми обични и во прилошка употреба, а едновременно се асоцираат со други именки од ж. род во слична употреба, на пр.: *пролетта, есента, зимата*.

(8. Именките од туѓо потекло се подведуваат под соодветната категорија на родот главно според својот завршок. И тоа: именките на согласка одат во м. р. (*терор, Париз*), именките на *-а* во ж. р. (*опера, Виена*), именките на *-о, -е* обично во среден род. Кај последниве именки, до колку тие имале пожива употреба во народниот говор, нормално е подведувањето нивно под ср. р.: *палтото — палтата, бомбето — бомбињата* и сл. Именките на *-о* без особена тешкотија влегуваат во системот на именките од ср. р.: *решо — реша, торзо — торза*. Не е тоа така лесно веќе кај именките на *-е*, бидејќи нашата наставка за множина *-иња* (*поле — полиња*) ни се чини премногу експресивна, премногу нашинска во врска со туѓите зборови. Од апсорбираноста, од онаа да ја речеме интимна усвоеност на зборот во нашиот говор зависи дали тој ќе ѝ се потчини сосем на шемата од ср. род. Така на пример во професионалниот речник на печатарите е сосем обично *клише(то) — клишиња(та)*, додека истиот збор ќе го употребиме со поинаква множинска форма во еден ваков состав:

Во неговата проза има многу клишеи. Од ова произлегува извесно колебање во родовата определба на тугите именки на *-е*, меѓу м. и ср. род, потсилено уште со случаите кога ваквите именки означуваат лица од машки род (на пр. *ке се рече обично нашиот аташе за печат*, а *понеприемливо ни е — нашето аташе за печат*). Се разбира дека сето ова е доста неудобна задача што се поставува за решавање пред јазикот, со неговите установени граматички белези, во допирот со нов јазичен материјал. Ова неудобство се чувствува уште повеќе во случаите кога заемките завршуваат на глас што го немаме како завршок во нашиот именски систем: *интервју*, *жири* и сл. Само со натезање можеме ваквите зборови да ги вклучиме во нашите граматички категории, и тоа во едината колебајќи се во нивната родова определба, меѓу машкиот и средниот род: *интервјуот* — *интервјудо*, *жириот* — *жирито*, а пак во множината земајќи ја наставката за м. р.: *интервјуи(те)* и сл.

9. Границата меѓу граматичките родови до голема степен се затемнува во множината. Тоа произлегува прво отаде што таа разлика е загубена во именските определби. На пр. во едн. *убав стол*, *убава маса*, *убаво село*, но во мн. само: *убави столови*, *маси*, *села* и сл. Понатаму, тоа произлегува и од поголемата формална близост на именките во множината, особено на именките од м. и ж. род. Тие имено завршуваат во мн. на *-и*, имаат збирна множина на *-е*. Истово важи до голем степен и за именките од ср. род (сп. го завршокот *-а* во *снопја*: *крилја*). По таков начин, ако ги оставиме настрана именките во кои се изразува природниот род, само по формалните признаци на множината ние не би сме можеле да ја определиме една именка во машкиот и женскиот род, а тоа определување може да стане само во сооднос со единската форма. Така, на пример, *моливи(те)* го сфаќаме како м. р. во сооднос со едината *молив(от)*, а *сливи(те)* како ж. р. во сооднос со едни-

ната *слива*(та). Сето ова станува уште поочевидно, кога ќе се замислиме за тешкотијата да им се определи родот на оние именки што се употребуваат само во множинска форма. Така именката *ногари* можеме со еднакво право да ја однесуваме кон м. и ж. род, бидејќи може да ѝ се бара соодветство колку во некаква еднина *ногар* толку и во *ногара*. Во именките *нокви*, *гаки*, *бечви* само по општиот фонетски склоп можеме да ја изведуваме поголемата близост кон типот на ж. род. Но како било, тоа не го намалува впечатокот на затемнувањето на родовите разлики во множината, што ваквите именки особено го побудуваат.

БРОЈОТ НА ИМЕНКИТЕ

10. Во нашиот јазик разликуваме два броја: *еднина* и *множина*, преку кои се изразува протизставувањето на единичноста на даден предмет спрема неговата множественост.

11. Од лексичкото значење на именката зависи дали таа ќе ги има обата броја. Така, природно, личните имиња и воопшто т. н. сопствени именки идат само во еднина, бидејќи се однесуваат на еден одреден предмет (лице, населба, географски поим): *Петре*, *Скопје*, *Вардар*. До колку и ќе се образува, во посспецијални случаи, множинска форма од ваквите именки, таа не може да има значење на множественост на дадениот предмет. На пример формата *Петревци* (:Петре) се јавува или како ознака на фамилија наречена по името на некојси Петре или пак покажува дека станува збор за повеќе луѓе што го носат тоа име: *Во ова село има многу Петревци*.

12. Само во еднина обично се употребуваат и добар број од именките што означуваат апстрактни поими, како: *социјализам*, *единство*, *рамноправност* итн. Кај некои од ваквите именки образувањето на множина укажува дека се развива во

нив едно посебно, поконкретно значење. На пример зборот *братство* со она значење што го има во составот *братство-единство* не може да образува множина. Но до колку тој збор иде со значење на еден вид организација, тогаш е од него сосем обично образувањето на множината: *Прилепското братство* — *македонските братства*. Истото нешто го имаме и со именката *другарство*. Сп. кај Мисирков: *македонски студентски другарства*.

13. Именките што означуваат некаква материја (особено метали) не образуваат множина во вистинска смисла: *вода, злато, сено, вино*. До колку ќе се употребат во множинска форма, со нив тогаш се означуваат обично различни видови или сорти од дадената материја. На пр.: *Убави вина има во нашата земја*. Има случаи кога кај вакви или слични именки множината укажува било на повеќекратното земање на таа материја во некој процес, било на нејзината обилност, било на нејзината распределеност на повеќе места. На пример: *собери троа камчиња белутрачиња колку еден грст и изми ј со неколку води, за да се очистат убаво* (М. Цепенков). — *Наместа, под растопените снегови, се црнееше крвката, набабрена земја* (Ј. Бошковски). — *Тутуни садиш, тутуни нижеш, Тутуни таговно у монопол редиш* (К. Рацин). — *Гравовите се посадија, дојде редот на царевките, пиперките* (С. Попов). Во детскиот јазик се употребува *злато* — *злата* со посебно значење: светливи ливчиња со кои се обвиваат обично чоколадите и бонбоните и што децата ги збираат за играње.

14. Од глаголските именки на *-ње* може да се образува множина само ако нивното значење, за сметка на глаголското, развие во себе поголем степен на предметеност. Во народниот јазик тој случај е доста редок, на пр. *јадење* — *јадења* (јастига); во литературниот пак таквото предметување е обична појава, така што по тој пат во последниве десетина години се разви множина кај

цел ред глаголски именки што порано беа ограничени на именувањето глаголскиот процес. Сп.: *Имам потреба од движење* (именката *движење* во ваков состав не може да образува множина), а од друга страна: *револуционерно движење* — *револуционерни движења* (в. т. 376).

15. Множина не образуваат оние именки што веќе со единската форма означуваат некаков збир, збирно единство на предметите. На пр.: *учителство, чиновништво, маштија, женштурија, челада, челадија* и сл. Ваквите именки се викаат *збирни*. Во некои случаи истата именка може да се сфаќа и како збирна и како општа (во последниов случај таа ќе образува и множина). На пр.: *народ, свет* во значење на *луге* (*имаше многу народ, многу свет*). Во народниот говор овие именки, употребени со збирно значење, се слагаат дури и со множинска глаголска форма: *Не слушај што зборува светот, народот* и *Не слушај што зборуваат светот, народот*. Сп.: *се собрал свет околу еден камион* (В. Малески). — *татко ми и мајка ми беа богати свет* (Д. Матов). — *Кургулиса народот од ламјата*. — *Поради парите народот го копале бунштето* (М. Цепенков). Множина образуваат овие именки, но со друго свое значење. На пр., *нашиот народ и другите југословенски народи*, или: *нашиот свет и другите светови во вселената*.

И други збирни именки во народниот јазик се поврзуваат со множинска глаголска форма: *да не ни траат челада*. — *челада твоја што ќе ти се родат* (М. Цепенков). И со определбата во множина: *челада твои што ќе ти се родат, живите да бидат твои, умрените мои* (М. Цепенков). — *Ој овчари, мој дружина* (Миладиновци). Во следниов пример се јавува како збирна именката *село*, овде заправо со значење *селани*: *Сето село ќе излезат да те пречекаат* (М. Цепенков). Именките *род, роднина* можат да се однесуваат и на одделно лице, а можат да се земат и како збирни: *некој пријател или род или свој човек*. — *некој твој роднина*

(М. Цепенков). — *Дали ти беа стројници, Или ти беа роднина* (нар. песна). — *Тие ми се род*. Именката имање (добиици) покажува исто така согласување со двата броја: *Зер дека имањето уста нема, тики удри по очи, по глаа?* (М. Цепенков). — Не би се чувствувало обично согласувањето со еднината од глаголот ако имаме бројна збирна именка: *Мнозината го кандисаа стариот мудур* (С. Попов). — *полујната* (половината) *да не спијат, да биделе каракол* (М. Цепенков). Ако имаме, како во следните две реченици, спој од збирна именка и множинска именска форма, тогаш е пак можно двојно согласување со глаголот: *една група партизани се готвеше да тргне за Кичево* (В. Малески). — *рој мисли ми врвеа низ глава* (К. Чашуле).

16. Во нашиот јазик е доста чест случајот еднината да може да ја заменува множината, при кое пак се развива претстава за колективно единство. Тоа станува на пример во вакви искази: *Кај се најде олку скакулец!* — *Денеска фативме многу риба.* — *Му помина царството и на Турчинот.* Сп.: *Буката во Лигураса во една ноќ ја мени бојата од зелена на жолта* (С. Попов.) — *Му се родило многу живинка, Секоја овца по две јагнина* (Миладиновци).

Исто така е обично да се јавува еднината за означување на предмет што се однесува на повеќе единки: *Сите му станаа на нога.* — *Сите кренавме рака.* — *Се измивме лице.* Заправо во извесни случаи од ваквата употреба се развива адвербијално значење на изразот, до колку именката иде со предлог, или пак се стигнало до создавање на една тесна синтагматична целост меѓу глаголот и именката: *крева рака, се мие лице* и сл. можеме веќе да ги разгледуваме како до голема мера сраснати целисти.

17. Најпосле, множина не образуваат и демиинутивите на *-ец, -енце*: *листец, лебец, петленце, момченце* и сл. Само оние именки на *-ец, неко-*

гашни деминутиви, што денеска не побудуваат нијанса на умалителност и галовност, можат да образуваат множинска форма: *патец* — *патци*, *пра-тец* — *прагци* и сл. Од именката *јадец*, иако означува материјален предмет, необично ни е да образуваме множина поради тоа што во јазичната употреба не станува нужа од неа. Од друга страна пак обратно, спрема мн. *пилци* не ни е обична едн. „*пилец*“, ниту спрема *телци* — „*телец*“.

18. Има случаи кога извесни множински форми не изразуваат заправо некое посебно бројно значење од соодветните еднински форми. Така е кај именките: *зора* — *зори*, *мугра* — *мугри*, *доба* — *доби*, *мрак* — *мракови*. Имено, се вели од *темна зора*, *мугра*, или од *темни зори*, *мугри*, од *петлена доба* или од *петлени доби* и сл. Се разбира дека тука не може да има некоја вистинска бројна разлика. Со множинската форма се постига друг вид експресија — некакво потсилување — дека сме длабоко втонати во таа доба. Ова се чувствува јасно во следниот пример: *работи*, *работи*, од *зори до мракови* (С. Попов). Вистинско множинско значење ќе придобијат споменатите форми само до колку можат да се употребат во вакви состави: *две зори сум пречекал на нозе* и сл. Таква да ја речеме „служба за потсилување“, задача на емоционален знак, врши множинската форма и во изрази како: *за црни срамови*, *за триста стравови*.

19. Веќе порано споменавме дека и во нашиот јазик има именки што се среќаваат само со множинска форма (в. т. 9): *бечви*, *биневреци*, *шалвари*, *гаќи*, *плеќи*, *ногари*, *очила*, *ноќви*, *јасли*.

20. И во множината кај нас се изделува поимот за она што е дадено во повеќе и што како такво може да се претстави и како избројано, да се определени со број, и она што го сфаќаме како колективно дадено без да ни излегува на преден план претставата, оти тоа колективно единство е заправо сума од предмети што можат да бидат избројани. Од ваквото разликување и се изде-

лени два вида множина во нашиот јазик: едната можеме да ја наречеме *обична множина* а другата *збирна множина*. На пример: *сноп* — *снопови*, (два) *снопа*: *снопје*, *снопја*; *пат* — *патови*: *патје*, *патишта*; *планина* — *планини*: *планиње*; *перо* — *пера*: *перје*, *перја*.

Во збирната множина се денеска во нашиот јазик опфатени и оние именки што во другите словенски јазици претставуваат збирни именки во единска форма, на пр.: *трње*, *трња*, *лисје*, *лисја*. Имено, редок е случајот да се употребат тие со определба во еднина како овде: *Пролет дојде, младо дрвје листа* (А. Шопов). Ами, што важи општо за формите во збирна множина, добиваат определба и бараат глагол во множинска форма: *Трњето многу боцкаат*. — *Лисјето се веќе пожолтени*. — *Убави снопје врзавме* итн. Сп.: *Класјето беа одамна вжолтени и вклештени во лакот од српот* (В. Малески).

Интересен е случајот со именката *цвеке*, која останала во еднина, но затоа го загубила збирното значење и, како синоним на *цвет*, образува своја множинска форма *цвекиња*.

Од самото значење на збирната множина би произлегувало дека таа не се употребува со броевите, и во тоа се согледува уште еден надворешен белег што ја дели од обичната множина: *Жи-веал еден посник на една планина околу триесет години, сè во пос и молитва* (М. Цепенков). Но бројно неопределено: *Изминале многу години откако се создал веков* (М. Цепенков). Меѓутоа отстапувања се можни во говорот од ова правило; такви отстапувања се среќаваат и во јазикот на народните умотворби: *Бог во сè да ве чести со илјада добриње*. — *преку девет планиње* (М. Цепенков). — *Дали е оган меѓу два ридја*. — *до два пресни гробје* (Миладиновци). Во литературниот јазик не би требало да се прават вакви отстапувања, зашто значењата на двете множини се доволно јасно разграничени.

ОПРЕДЕЛЕНОСТА И НЕОПРЕДЕЛЕНОСТА НА ИМЕНКИТЕ

21. Само определени се сопствените именки — сè дури го задржуваат своето значење на индивидуализирање на предметите. Таа нивна определеност не се нуждае од некаков посебен надворешен белег, ами е дадена во самото име како такво: *Петре, Скопје, Вардар* итн. Што се однесува до прекарите, не примаат член оние што завршуваат на *-е, -о*, како личните имиња, а не се некои општи именки: *Спиро Црне, Јован Базерко* и сл. Не се членуваат и оние што претставуваат сложени како следните: *Тале Газибара, Петре Кршигора* и сл. (в. т. 142). Не се членуваат обично и оние што по својот завршок потсетуваат на извесни лични имиња, а не се инаку именки со обична употреба во јазикот: *Никола Цакман, Петре Прџан, Ристе Ушлин, Ицко Чурлин* (има повеќе лични имиња на *-ан, -ин*). Ако е една општа именка употребена за прекар, таа се членува: *Ордан Пиперката, Лазо Мукавата, Ристе Лажот* итн. Исто така се членуваат прекарите од придавки (за машко лице може да дојде и форма од ж. род) и направените по нивни образец: *Петре Кусиот, Борка Левата, Ристе Зелената, Киро Сината*. Од ова што го кажавме за членувањето на прекарите сепак може да има некои исклучоци. И една општа именка, во ваква употреба, може да не се членува до колку почнала повеќе да се сфаќа како фамилна ознака, презиме, отколку како прекар: *Никола Фукара, Ѓорѓи Сугаре* и сл. Така и кај прекарите по местото од кај што е некој: *Стојан Плетварецот*; а ако се рече *Стојан Плетварец*, тогаш повеќе се мисли на една фамилна ознака. Со еден збор речено, колебањата во членувањето овде настануваат во оној распон што го дели прекарот како таков од можноста да се сфати тој како презиме.

22. Кон сопствените именки се придружуваат оние што покажуваат блиско сродство, а завршуваат на вокал. На пример, само со формата татко или мајка ние го означуваме нашиот татко и нашата мајка: *Кога и чула мајка тие зборои од мајка си, наздраво веќе се уверила оти машко дете ќе роди* (М. Цепенков). Во ваква употреба тие именки добиваат заправо значење на еден вид лични имиња. Така се употребуваат и овие називи за сродство: *стрико, чичко, чиче, вујко, вујче, батко, бате, тетка, тета, тете, стрина, вујна, баба, не-на, сестра, цеца, цеце* и др. Сите тие, а поготово оние што завршуваат на -е, носат една ознака на интимност. Ако речеме *Одам кај баба* и *Одам кај бабата*, тогаш ќе забележиме едно интересно раз-делување по линијата на сродството: во првиот случај се мисли на мојата баба (по татко, по мајка), во вториот на мојата тешта (се разбира, ова останува вака само во врска со значењето на сродство, а не и со другите значења што може да ги има овој збор). Именката *шура* исто така бара поблиско определување (*шурата, шура ми*), бидејќи изразува исти степен на сродство како и *тешта* или *баба* (во значење на *тешта*).

23. Сосем е обично да не се членува именка што при лично име ја определува неговата професија или неговото звање, па како да влегува во склопот на самото име или презиме: *поп Трајко, доктор Петров, генерал Нагиб* и сл. Сп.: *Цар Костадин и царица Елена. — Му пошле кај цар Соломона* (М. Цепенков).

24. Можноста да се сфати некоја општа именка како еден вид лично име, и така да се определи, не се ограничува само на називите на сродство. Така во народните приказни често се земаат како имиња зборовите *меца, мецана, лиса, кума-лиса, волчко, волчо, кумчо волчо, ешко, еже*. Сп.: *Аман, брате штрче, му рекла меца. — Нај-после се испраил еже и кажал и тој нешто. — а*

ешко беше се *вкачил* на *магаре*. — За срамота сет *зборите од ешка* (М. Цепенков). Од приведените примери се гледа дека било потребно извесно оддалечување од формата на општата именка (*лисица: лиса, волк: волк*) и доближување до формата на личните имиња, за да стане можно определувањето спрема нивниот образец. Ова доближување до личните имиња е такво што се иде и до неспоредности како *ешко — ешка : Петко — Петка*.

25. Како што во споменатите случаи имаме доближување до личните имиња, може и една општа именка што означува некакво место да се доближи до месните имиња, па да нема нужда од членот како белег за нејзината определеност. Ова станува со именките што означуваат места во опсегот на една куќа, па домашните присно си ги индивидуализираат, или пошироко во опсегот на една населба, пак поради истата причина, пред сè ако е дадениот објект еден таков во населбата. На пример: *сите се пулеле кај порта да го видат царо, коа ќе иди у нив. — И се затворила порта со силно удруање и тропнуање, брам сторила. — Ќе те по-испратам докај чешма* (М. Цепенков) — *зар се пушчи, рече, црква?* (Д. Матов). — *погледа преку мост накај чаршија* (К. Чашуле).

26. Надвор од случаите што ги опишавме, именките во нашиот јазик се подведуваат под категориите и на определеноста и на неопределеноста. Определеноста наоѓа свој надворешен белег во членот, а неопределеноста во неговото отсуство: *човекот — човек, душата — душа*.

27. Членување можеме, во извесни само случаи, да имаме дури и кај личните имиња. Меѓутоа членските форми тука не привнесуваат ништо за определувањето на имињата, зашто се тие веќе по своето значење определени. Ваквото членување станува во изрази што значат клетва или грубење или воопшто некој емоционален однос на

негодување, иронија, подвлечена интимност и сл. На пример: *Натема ти Стојанот. — Ај да се сневиди и Скопјево. — Ај да се запустуи и Вардарот.* Сп.: *Оддалеку се слушаше шумот на надојдените води на Вардарот* (Ј. Бошковски). — *Јас веќе ќе си одам од кај вас и тукуречи од Битолава* (М. Цепенков). Членот во составите како овие учествува заправо во создавањето на одредена емоционална атмосфера.

Редовно се членуваат деминутивните имиња на *-е*, во кои е изразена нијанса на интимност: *Мареґо, Надето.*

28. Во својата вистинска служба членот ја означува определеноста на даден предмет, неговото обособување од родовиот поим под кој потпаѓа. Така, на пример, додека со формата *дрво* се побудува родов поим, со формата *дрвото* се укажува на еден определен предмет од тој вид.

29. Во нашиот литературен јазик ги имаме овие членски форми: *-от, -та, -то, -те, -ов, -ва, -во, -ве; -он, -на, -но, -не*. Само до извесна степен употребата на одделните од нив е обусловена со родот и бројот на именката: Сп.: *полетот* (м. р.) — *пролетта* (ж. р.). Имаме значи разлика во соодносот на именките од машки и женски род што завршуваат на согласка. Родовата обусловеност на членската форма е произразита ако се претходи именката од атрибут (в. т. 157). Формата *-те, -ве, -не* може да биде само множествена, а *-от, -ов, -он* само единствена. Инаку, употребата на членските форми зависи од крајниот вокал на именката, без оглед на нејзиниот род и број: *слугата, жената, децата, патиштата, спопјата, детето, луѓето, планињето, селото, бирото, овчарите, овците, ушите* и сл. Од именските форми на *-е* само две прават исклучок: *рацете, нозете*. Тешкотии има во овој поглед кај новите заемки што завршуваат на вокал на каков не завршуваат именките во нашиот јазик (дали *жириот* или *жириџто*? — в. т. 8).

Ваквите случаи од своја страна покажуваат дека категоријата на родот и бројот сепак до одредена степен влијаат на „изборот“ на членската форма, иако, како што видовме, имаме и чисто формално управување.

30. Нашиот член е постпозитивен, т. е. иде како наставка на именката. Службата да го определуваат предметот како познат е онаа особеноштво што ги сврзува сите три наши члена, а тоа што ги дели е нивната служба да го определуваат предметот и пространствено, по неговото место. Членот *-ов*, итн. служи за укажување на предмети блиски до говорителот: *човеков* (овој овде), а членот *-он* итн. за укажување на пооддалечени предмети, но сепак во опсегот на нашите чула: *човекон* (оној онаму). Не е обично да се каже на пример: *дај ми ја книгава*, зашто тој предмет се наоѓа веќе под твој дофат, ниту пак: *на ти ја книгана*, зашто не може да подаваш предмет оддалечен од тебе. Сп.: *Да можеше од некоја страна сега и тој да го чуе старчево*. — *Не гледаш ли дека како бесни кучиња се растрчале по планинава*. — *Еве сега ќе го запалам виделничено*. — *Потрај малку, додека ги измолзам овцине...* *Одговори старецот и се сврте кон котарот, од каде што допираше блеење и овците нетрпеливо подаваа глави преку плетот* (Ј. Бошковски).

Иако членот *-от* итн. иде најчесто во служба на општо определување на предметот, без однос спрема неговата пространствена позиција, сепак и тој член не може наполно да се из земе од оние значења на пространствени релации што настануваат во противставувањето на другите два члена. Има случаи кога и кај него се секава нијанса на пространствено определување. Така ќе се рече: *на ти ја книгава* (оваа до мене); *дај ми ја книгана* (онаа што ја гледаме двајцата малце понастрана); и од друга страна: *дај ми ја книгата* (таа што е до тебе, таа што ја држиш). Последниот пример покажува дека членот *-от* итн. изразува и простран-

ствено определување во случај кога се зборува за предмет што се наоѓа во дофатот на второто лице. По таков начин, постоењето на членовите *-ов*, *-он* ја обусловува во споменатиот случај пространствената нијанса и во членот *-от*, а од друга страна постоењето на членот *-от* го обусловува членското значење на *-ов* и *-он*, иако е тоа сврзано со пространствената определба.

31. По потекло членот иде од показните заменки, што со подруг облик и со препозитивна употреба, ги имаме и денеска во нашиот јазик: *тој*, *овој*, *оној*. Членот е меѓутоа сведен до обичен граматички елемент (наставка), па се случува и пред членувана именка да се употреби некоја од споменатите показни заменки: *Тој човекот дојде*. — *Никако да го смирам ова детево*. Заменката се јавува овде како средство за потсилување на определеноста што е веќе изразена во членот. Следните реченици ни даваат неколку примера за такви врски, карактеристични главно за народското исказување. Не менува ништо што во нив именката се придружува од атрибут или што се работи за придавки во именска употреба: *Кога ќе заситни со тие кусите нозе, небаре десет години пајвани носел*. — *Ако пак е дојден тој слепиот саат... јас од него не бегам*. — *Ама лоша кучка беше таа Сукаловата, бреј!* (С. Попов). — *Овој пак поголемиот беше го наполнил сидот со книги*. — *А и оној мојот, сношти цела литургија ми отслужи да одам на студии* (К. Чашуле). — *овој човеков му велит на попот: „исповедај го ова детево“* (Е. Спространов). Во вакви случаи можат да дојдат и две членувани супстантивизирани придавки: *Е, тоа е убава работа — а не ко оној мојот најмалиот* (К. Чашуле). — *Абре, тој мојот, прокопцаниот, дојде овдека?* (Е. Спространов). Како што се гледа од овие примери, не само показната заменка *тој* итн., ами и *овој*, *оној* можат да дојдат пред збор членуван со *-от* итн. (*оној мојот*). За психолошките основи на таа појава важи тоа што

се кажува подолу во врска со употребата на *-ов*, *-он*, кога немаме непосредно восприемање на предметите. Од друга страна со овие две членски форми може да се сврзе само показната замена од истиот корен: *овој мојов*, *оној мојон* и сл.

32. Кога говориме за пространственото определување на предметите со членот, тогаш не треба да мислиме дека тоа станува само до колку можеме односите да ги установиме со помошта на нашето чуло на видот. Со членот го изразуваме и пространственото определување за кое стануваме свесни и преку другите наши чула. На пример: *Го сеќаваш ли мирисов во собава. — Го слушаш ли ветрон надвор колку бучи.* Се разбира дека употребата на членските форми *-ов*, *-он* се среќава пред сè кај именките што означуваат нешто материјално, зашто тоа и може да биде пространствено определено. Но сепак таа не е ограничена исклучиво на нив. Така можеме да имаме временско-пространствено определување: *А за Митрејца денешниов ден е порадосен и од невестинскиот!* (В. Малески). — *Што долга ми се виде ноќва, подолга од годинава.* Кај апстрактните именки можна е употребата на членот *-ов* до толку што зборувачот може преку него да изрази интимна сродност со нешто што го мисли или пак дека нешто внатрешно особено „опипливо“ преживува: *Следи ми ја сега мислава. — Жалов ќе ме искине.* Овој момент го немаме при членот *-он* и затоа неговата употреба во вакви случаи ќе биде сосем ограничена и ќе зависи било од персонификацијата на дадениот поим било од некоја друга намера во индивидуалниот начин на претставување.

33. Пространственото определување со членот не претполага бездруго едно реално восприемање на пространствените односи во дадениот момент. Развиено првобитно врз такво восприемање, тоа во јазикот може да се оддели сосем од него, па да имаме пространствено определување

не по тоа како вистински ја доживуваме една ситуација, ами по тоа како ја замислуваме, како си ја претставуваме субјективно. По таков начин во еден исказ како *Што го нема уште човеков?* — со членуваната форма *човеков* не се посочува лице во опсегот на нашите чула, што реално го покажуваме, ами претставата за тоа лице се побудува пред себе. Таков е случајот во овие реченици: *Јас сум стар човек — продолжи стрико Танас по некое време, примирен веќе и со потврд глас — ама кога ќе се врати детено, ќе го помолам да ми прости (Ј. Бошковски). Па овие комшичкиве и родниниве, иља да те видат да плачеш — срцето им се полни (К. Чашуле).* Формите *детено, комшичкиве, родниниве* се употребени иако не може да станува збор за реално посочување на предметите, ами поради нивното живо претставување. Врз оваа основа на еден вид проецирање на претставите за предметите во самата стварност, се заснова оној начин на раскажување, чест во народните приказки, кога со употребата на членовите *-ов, и -он* се побудува илузија како дејството да се развива пред наши очи. Во оваа смисла тројниот член во нашиот јазик дава ред можности за посликовито изразување.

34. Не секогаш кога предметот го мислиме или можеме да го мислиме како познат, именката се јавува со членска форма. Имаме напротив ред случаи кога е дури нечленуваната форма пообична, иако истите искази можеме да ги изречеме и со членувана форма.

35. Пред сè тука спаѓаат составите со предлог, како: *на глава, за рака, до гуша* и сл. (в. за нив повеќе во I дел, стр. 179 итн.). Реченицата *Тој ја фати за рака* можеме да ја искажеме и со членувана форма на именката: *Тој ја фати за раката.* Ова покажува дека предметот е определен. Меѓутоа составите со нечленувана именка добиваат извесно прилошко значење, што може да се развие до таа степен, па да не биде можно членува-

њето на именката без да се наруши смислата на изразот. Така реченицата *Ми дојде веќе до гуша* не може да биде наполно адекватно заменета со: *Ми дојде веќе до гушата*. Всушност овде се работи за состави повеќе или помалку адвербијализирани уште пред да се развие во нашиот јазик категоријата на определеноста, наследени значи од порано но истовремено пригодни да служат како образец и за нови такви соединувања.

36. И други нечленувани изрази треба да ги вредиме во тој слој на елементи заостанати од времето кога членот не бил развиен. Тоа е очевидно во поздравите и благословиите што се задржуваат во јазикот како клиширани изрази, избегнувајќи му на општиот тек на граматичките преобразувања во него. Сп.: *Честита ви работа*. — *Честита ви радост* (дури и местото на акцентот укажува на стариноста на овие изрази). — *Да ти е жива глаа*. — *Да ти је жива чељад*. — *Да ти е жив татко, мајка, братја*. — *Венци да им целиваш*. И во спој со атрибут: *Чесен крс да поможки*. — *И во ваш куки, да Бог да*. — *И на твоја глаа*. (Сите примери откај Е. Спространов). Сп. уште: *И на твоја гла, мило . . . И за Керче, сестро* (В. Малески). — *Бог да ми а прости, да ѝ се миросани коски*. — *Да му се живи родители, мајка, татко, стрикови, и стрини и сете роднини* (С. Попов). Именката *работа* може да дојде и нечленувана во вакво колнење: *Пуста да остане и работа . . . Налет да е!* — *Пуста да остане и работа, море жени!* — *се плачеше Митра кога се подигаше разговор за женска работа* (С. Попов).

37. Ваму се приклучуваат и извесни состави од глаголи со нивните именски дополнувања, со кои чинат изрази до голема мерка сраснати. Најчесто, но не единствено во тие изрази влегуваат именки што означуваат некој дел од човечкото тело: *се мијам раце, лице* и сл., па дури може да се чуе и: *се сечам нокти*. Инаку би се искажале со членувана форма: *си ги мијам рацете, си го ми-*

јам лицето. Следнава реченица ни ги претставува наедно двата начина — со и без членувана форма: *Кумот да му плукне у ушите на детето, уши да не го вртат* (Т. Ецов). Сп.: *ги уште овие примери: отворила уста, брате мило, како некоја ламја. — ич око во стоката не ни остануа. — Дај вамо рака да ватиме. — да имате од сè што ќе ви посака срце. — ќе си скинат срце од смеа. — да нарани душа. — овде коски ќе окапам и друго ништо* (М. Цепенков). — *ги изми децата образ* (Д. Матов). — *Помалиот брат набра веџи, сви клепки, стисна заби. — Не плаши се, Стојанке, — прибра снага Сандре* (В. Малески). — *Тргнала коси настрана, измила лице, удрила скопци, решмиња, пафти-синџири, а на нозете ластикини чевли* (С. Попов). — *уште повеќе се сви, наведе глава и загреба со опинок по снегот. — „Ништо“, слегна Панко раменици. — Само да издржат сили. Во негови раце сега е нишката што ги држи борците* (Ј. Бошковски). Изрази од таков вид имаме и во овие реченици: *возможи да рани куќа. — Оф да би уста моја црвосала што се насмеала* (М. Цепенков). — *Кај ни очи, таму ни и глава* (Д. Матов). Некои од ваквите изрази, како што беше случајот и во составите од предлог и именка, станале вистински идиоми, па не е мислимо да се внесе во нив членуваната форма, без да се наруши значењето на изразот. На пример: *и фрлил око* (ја бендисал). Сп.: *Ќе тргам рака од овој таблет* (М. Цепенков). — *Скрши врат Русија* (К. Чашуле).

38. Посебен случај на нечленување имаме кога именката, иако станува збор за определен, веќе познат предмет, се сврзува со него само со најопштото родово значење, доближувајќи се заправо до онаа обопштеност што ја имаме кај личните заменки (в. т. 210). Ќе го разјасниме ова на еден ваков пример: *Зборував со Марија, и реков дека нема право. Кога се налути жена, очите ќе ми ги*

извадеше. Се разбира дека овде членуваната форма жената не може да дојде, иако е предметот определен, бидејќи со зборот жена овде се покрива приближно иста содржина како и со заменката таа. Имаме значи најобопштено значење на именката што би се нарушило со конкретизацијата преку членот. Еве уште два такви примера: Сака чупе да лока, па де сега! (С. Попов). — Се усукa, цар, ватил да му (и) се моли на жената (М. Цепенков).

39. Испуштањето на членот е една стилска особеност на поетската наспрема прозната реч, бидејќи во поезијата тоа може да стане и на места каде што инаку во разговорниот јазик би било немислимо. И овде имаме заправо работа со нешто наследено, со еден начин зачуван во народната песна, а кој ние го чувствуваме како нешто природно, сè дури не ги помине некои фини граници зад кои веќе ни се јавува како нагрубување на јазикот. Заслужува специјално да се изучи имено прашањето за тие рамки во кои испуштањето на членот носи ознака на едно особено поетско експресивно средство.

Пример на такво испуштање имаме и во познатата песна од К. Рацин „Ленка“:

*Откако Ленка остави
кошула тенка, ленена
недоткаена на разбој
.
Зошто ми, зошто остана
кошула недоткаена,
кошула беше даровна.*

Додека во првите три стиха имаме нечленувана форма *кошула* што би била сосем на своје место и во прозен состав, бидејќи предметот допрва се привлекува до нашето знаење, во последните три стиха имаме испуштање на членот само

како поетски начин на искажување, додека во прозен текст, како и во обичниот говор, тоа не ќе беше можно.

Како што споменавме, испуштањето на членот е карактеристика на јазикот во народната поезија, едно од оние обележја што го делат тој јазик од нашиот современ говор. Во нашата современа поезија тој начин исто така се среќава и ни е приемлив главно до колку се работи за примена на оние изразни средства, во кругот на онаа метафорика па и ритмички тек, што ја носи народната песна. Од поетот се бара денеска fino чувство да не го пренесе насилно споменатиот начин и таму каде што новата содржина, со посебното музикално оформување, си бара и нова изразност, упатена на говорниот јазик а не на поетиката од народната песна. Особено смешно може да ни звучи испуштањето на членот кај „непоетичните“ зборови, кои не се поддаваат на таква стилизација што некои над нив понекогаш ја вршат.

Тоа што во песните имаме почесто испуштање на членот, а што се среќава кај некој збор повеќе пати, создава извесна можност, пак од чувството за одреден стилски впечаток, некои такви зборови и во народната проза да се употребат понекогаш без членска форма. Еве два-три примера за ова од приказните забележени од М. Цепенков (именка со атрибут): *Се закрил царев син зад чешма. — Да ме закопаш во царео азно. — Станала рано наутрина цареа Керка. — животот да ми го избавиш од кучка цареа Керка. — тргна да одит кај сончоа мајка. — Само Силјан Штркот стоел на таткоа си куќа омаудрен.*

Несомнено дека на сите случаи што ги приведовме како такви во кои не се употребува членот им е својствена извесна ознака на изразна затвореност или извесна боја на стариност.

ПРЕГЛЕД НА ФОРМИТЕ НА ИМЕНКИТЕ

Машки род

40. Именките од машки род имаат во еднина една општа и една вокативна форма (за личните имиња в. подолу), а во множината општа множинска форма (од различно образување, спрема тоа дали се образува обична, бројна или збирна множина).

Именките на *-а* по форма наполно се согласуваат со именките од женски род на истиот завршок, така што овде за нив нема повеќе да станува збор, ами ќе се задржиме на именките што завршуваат на согласка.

Кај нив се јавува формална разделеност меѓу оние што се едносложни (*ден, леб, пат, град, крај*) и повеќесложните (*овчар, молив, јаглен, пријател*), а што се огледува до извесна само степен во еднината во образувањето на вокативната форма, но особено во образувањето на множината.

41. *Вокатив*. Формата за повикување се образува од општата форма на именката со наставка *-е* или *-у*. Распределбата на овие две наставки може да се даде само во општи линии, бидејќи тие често се мешаат меѓу себе.¹⁾

1. Општо речено, наставката *-у* е почеста кај едносложните, а наставката *-е* кај повеќесложните именки. Но тука има ред вкрстувања, ред случаи во кои е можно образувањето на двојни форми, а во сето тоа извесно влијание има и тоа на каква согласка завршува именката.

2. Именките на *ж, ш, њ, ј* образуваат вокатив со наставката *-у*: *мажу, келешу, јадачу, тепачу, коњу, крају*. Сп.: *Коњу, коњу, жити црни очи*

¹⁾ Доста материјал за оваа форма дава статијата на Б. Видоески „Образување на вокативната форма кај именките“, Македонски јазик I, бр. 8, стр. 191—193, и бр. 9—10, стр. 231—235.

(Миладиновци). — Дејди Петко, дејди стари прчу (С. Попов).

3. Оваа наставка се претпочита и кај именките на *к, г, (х)*: *бику, волку, смоку, човеку* (и *човече*), *јунаку* (и *јуначе*), *ослепенику, обесенику, треснатику, бегу* (и *беже*), *врагу* (обично *враже*), *бубрегу, змеvu, Влаву*. Само *боже, друже, оче* (употребувано речиси единствено во вокативна форма како обраќање кон свештеник; сп: *Ти се молам, оче, да ми простиш*, — Миладиновци). Наставката *-е* се чувствува обична или е единствено можна кај по книжни зборови: *Аман, оче дуовниче* (М. Цепенков). Така и денеска би се рекло *друже пратениче, началниче* а не *пратенику, началнику* и сл. Обично се вели и *војниче: ој Лазаре Војниче* (Миладиновци).

Еве уште неколку примери за споменатите наставки: *Море штрку, море никаквику*. — *Аман, бре штрку* (М. Цепенков). Но на истото место и: *Аман, брате штрче*; впрочем составот *брате штрче* може да се сфати и како деминутивно обраќање. — *Аман, бре брате смоку*. — *Море Бегу, Скендер-бег* (Миладиновци). — *змеу, змеу!* (К. Шапкарев); но во песна: *змеје горјанине* (Миладиновци). — *Е море веку, море!* — *Еј, море, еј сираку!* — *Поваки, море ромаку еден!* — *Ајде ти, плаку еден.* — *алабаку еден.* — *пустелнику еден.* — *Ама око имаш, пезевенку еден!* (С. Попов).

4. Кај еднословните именки на *с, з* имаме пак *-у*: *песу, мразу*. Но во збор чисто литературен: *Тоа го знам јас, кнаже, му рекол царот* (М. Цепенков).

5. Од *свер* само *сверу*.

6. Кај другите еднословни именки од машки род вокатив може паралелно да се образува со наставките *-у* и *-е*: *свате, сину* — *сине, брату* — *брате, зегу* — *зете, волу* — *воле, кралу* — *крале, цару* — *царе*. Но само: *попе, куме*. Сп.: *Егид' честиту цару и краљу* (Миладиновци). — *честити царе*. — *Слушај, бре брату 'рту*. — *Дури*

да го помини мосто, „бре, брате“, после „одбрате“.
— не бој се, зету. — честити зете (М. Цепенков).
Куме ле, куме, кум Карафиле (Миладиновци).
— Дефе, дефе! — рече — за лебот жниеме (Д. Матов).

7. Кај повеќесложните именки на -ар се употребуваат паралелно и двете наставки: овчару — овчаре, говедару — говедаре, опинчару — опинчаре. Сп.: Еј ти коњу мој другару. — Мурчо господаре. — Стојане, бегов дрваре (Миладиновци). — синку, говедаре. — Бре јагленару (М. Цепенков).

8. Другите повеќесложни именки прават, обично, вокатив со -е: господине, пријателе, даскале, девере, мајсторе. Но и овде се, иако поретко, можни и форми со -у. Сп.: море што е толку пеење, бре петле, но на истото место и: море петлу бре (М. Цепенков). — Така и: Доброутро, кауџере мачоре, но пак на истото место: Разбра, мачору, али не разбра? — а бре Коце, братучеду (М. Цепенков). — А бреј, стари вапиру. — Море, дејди вујко, дејди родителу (С. Попов). — ој Бугарину. — трендафилу окапанику. — Зеташине, туѓо земјанине. — Соколе ситен, димитен. — А Јоване домаќине. — А Стојане господине (Миладиновци).

9. Сопствените именки на консонант ја примаат редовно наставката -е: Иване, Иване челебија. — Милоше, зете Милоше. — Ој Лазаре Војниче. — Дунафе бели Дунафе (Миладиновци). — Вардаре горд, подзапри си го одот (В. Марковски).

Но има и такви сопствени именки, како оние на -уш (в. подолу), кај кои не е обичен вокатив со наставка.

10. Од именката господ има посебна вокативна форма господи, покрај господе.

11. Кај именките што образуваат деминутиви на -е, наставката -у се затврдува во вокатив како поизразна, зашто инаку се доаѓа до совпаѓање со вокативната форма од деминутивот. На пример, воле може да биде вокатив и од вол(от) и од воле(то).

Вокативната форма во нашиот јазик сè уште здраво се држи, но од друга страна се гледа дека таа веќе е опфатена од процесот на постепено исчезнување. Таа се изместува од општата форма специјално интонирана. Кај двосложните зборови тој поособен изговор се огледува и во продолжувањето на вокалот од крајниот слог, што важи еднакво за вокативи со и без наставка: *братѐ, кардѐш, Трајкѐ* и сл. Впрочем ова удолжување, карактеристично за секидневниот говор, не би се пренесло и во кажувањето на некој поетски текст. Во секој случај, освен наставките, се искористуваат и интонациските можности и други некои белези (употреба на извични зборови) за да се издели обраќањето.

Споменатото изместување на формите со наставка наоѓа првобитна основа во вокативите како: *татко, Трајко, Никола* или во ср. р.: *дете, пиле*, а исто и во множината, каде што нема разлика по наставката од општата именска форма. Тоа се засновува натаму на ред зборови примени од турскиот јазик, а што редовно се употребуваат без наставка во вокативна служба: *кардаш, ајлаз, курниз, ценабет* итн. На ова се додава и честата употреба на извични зборови со вокативната форма, што уште повеќе ја намалуваат разликувачката служба на наставката: *еј човек(у), бре брат(у)*. Во резултат на сето тоа и ја имаме денеска доста честата појава да се употребува вокатив без наставка и во случаи како овие: *јадач, тепач, гулаб, човек, бивол, пес, лив, скот, Стојан, Атанас*. Кај именките изведени со извесни суфикси ова е стигнато дотаму што веќе ретко или дури и никако не се употребуваат вокативи со наставка. Таков е случајот кај именките на *-ец*, кај кои имаме: *јарец и јарче, старец и старче (Аир абер, старче, — М. Цепенков), месец и месече, месецу*, но инаку само: *велешанец (велешанче е деминутив), еј битолчанец, морс селанец*. Не е обичен вокатив со

наставка кај именките на *-уш*: *еј лигуш, кицуш, Пантуш*.

Интересен пример за тоа како постоењето на различни вокативни обраќања од една иста именка се искористило и за обележување на извесни смисловни нијанси — ни дава зборот *брат* со своите вокативи: *брате, брату, брат*. Последново се употребува кога директно се обраќаме кон човек што не ни е роден брат, ами обично пријател или дури и кој да било. Ретко да може формата без наставка да се употреби и за обраќање кон роден брат, каков што е случајот во овој пример: *ами ти, бре брат, оти ич мукает не се чиниш* (С. Попов).

Изместувањето на старите вокативни форми не е појава што се забележува од последно време. Примери за неа наоѓаме во народните песни, така кај Миладиновци: *мил побратим*. — *постар девер*. — *помал девер*. — Сп. и кај Цепенков: *Ако не си за чудење, бре човек!* Сп. уште: *Добровечер, другар* (В. Малески). — *Ќе зборуваш, бре пес*. — *Тебе, тебе ти велам, друже секретар*. — *Кој пее, бре гад?* (К. Чашуле). — *Друже комесар* (Ј. Бошковиќ). — *Повелете, бег, повелете*. — *каде со господ, братучед* (С. Попов).

Во најново време бројот на вокативните обраќања без наставка се зголемува и со ред туѓи заемки што обично се употребуваат без наставка во вокатив: *идиот! кретен! демагог! хохштаплер!* Сепак од некои од овие зборови може да се чуе и вокатив со наставка: *идиоте!*

42. *Машките и роднинските имиња*. Машките имиња се подредуваат според крајниот глас во овие групи: 1. на согласка: *Стојан*, 2. на *-е*: *Петре*, 3. на *-о*: *Велко*, 4. на *-а*: *Коста*, 5. на *-и*: *Методи, Арсени* (во народниот јазик обично: *Методија, Арсенија*). Трите први групи имаат посебна форма што се употребува со предлозите и во служба на објект: *Зборував со Стојана, со Петрета, со Велка*. — Го видов *Стојана, Петрета, Велка*. За вокативот од имињата стана веќе збор. Множинските

форми како Стојановци, Петревци, Велковци, Костовци се употребуваат како фамилни имиња. Ако пак се однесуваат за неколку имењаци, тие можат и да се членуваат: *Многу Петревци има во селото.* — *Ние, Петревциве, ока сол јадеме.* За членувањето на личните имиња во еднина в. т. 27.

43. Вакви форми образуваат и имињата на домашните животни, и општо оние имиња на животни или пак прекари кај кои формата е нагодена по образец на личните имиња (в. т. 21 и 24): *белче* — *белчета*, *воденичарко* — *воденичарка*. Сп: *да ми го каниш кумчето волчка за нунко.* — *му помина болештината на волчка* (М. Цепенков). Множината *сивчевци* (С. Попов) се јавува како синоним на *волви*, според едината *сивче* — *сивчета* (име на вол).

44. Слично на машките се менуваат и роднинските имиња: 1. на согласка: *брат*, *братучед*, *девер*, *зет*, *маж*, *син*, *свекор*, *тетин*; 2. на -е: *вујче*, *тате*, *чиче*, *брате*; 3. на -о: *вујко*, *дедо*, *стрико*, *татко*, *чичко*; 4. на -а: *шура*.

Именките под 2. се деминутивни образувања со силен израз на интимност и се однесуваат само до првото лице. Во субјектна служба тие, како вистински сопствени имиња, не се членуваат. Именките под 1. обично се придружуваат од еноклитични присвојни заменки, а секогаш кога идат со општа форма на -а, т. е. токму во случаите кога најмногу се доближуваат до личните имиња: *на маж ми*, *од брата си*, *го нашол сина си* и сл. Тие на -о можат да стојат, без присвојна форма, ако се однесуваат до првото лице: *го видов татка* (или *татка ми*); така имамо само *го видов татета* (никогаш: *татета си*). Во вокатив и во множината именките на -е, -о наполно се согласуваат со личните имиња: *тате*, *стрико*: *татевци*, *стриковци*. Меѓутоа покрај формите *стриковци*, *вујковци* обични се во множината и формите *стричеви*, *вујчеви*. Многу понеобична е формата *татко(в)и*, *дедо(в)и*, што се слуша во некои дијалекти. Сп.: *Старите*

нижни таткои (К. Шапкарев). — клетвата од де-
дои ви (М. Цепенков). Роднинските имиња на сог-
ласка со вокатив и во множината се владеат како
и сите други именки од машки род. Од *шура* има-
ме во вокатив *шуро*, а во множината *шурев* (мо-
же и *шуров*).

Само како вокативи се јавуваат *синко*, *душко*:
Ах, синко! ами татко ти беше еден голем ловџија
(Е. Спространов). — *Бегај, синко, аман бегај!* (В.
Малески). — *оф море душко* (М. Цепенков).

45. Формите како *Стојана*, *Петрета*, *Велка* (и
кај презимињата: *Петров* — *Петрова*, *Раџин* — *Ра-
џина*), претставуваат остаток од некогашната ге-
нитивно-акузативна форма. Меѓутоа денеска, из-
легувајќи од целостта на нашата деклинација, погр-
ешно е да ги сметаме споменатите форми за еден
одреден падеж: тие ја вршат службата на општа-
та именска форма. Тие не се протегаат дури ни
на сите имиња, на пример не на оние од типот
Коста, *Никола*, *Методи*, кај кои нема посебна нас-
тавка дури ни за вокативната форма. Освен тоа
има веќе случаи, а ако покрај името иде и пре-
зимето тоа е дури и сосем често, да се заменуваат
формите на *-а* со субјектната форма. Така е на
пример, сосем обично да се каже: *Одел со Гоце*
Делчев (место: *Одел со Гоцета Делчева* или *Дел-
чев*). Сп. уште: *Тодоров со укочен и пијано зама-
тен поглед гледаше во Петкова* (К. Чашуле), но:
Насте го отепна бегајќи од затвор. — *Ке му ги*
однесе на Насте (В. Малески). Сево ова доволно
убедливо зборува дека немаме во случајов работа
со некој посебен падеж, па затоа и употребата на
самиот термин „падеж“ е сосем излишна во на-
шата граматика и внесува само нејасност, бидејќи
ги определува неточно некои преживелици во на-
шиот јазик, денеска преосмислени, во целостта на
неговиот систем.

Кај роднинските имиња заменувањето на фор-
мата на *-а* е уште почесто отколку кај личните.
Многу е обично на пример: *на брат му*, *на татко*

му. Кај некои од нив тоа заменување дури и сосем надвлдува, а тие се: *братучед, девер, свекор, чичко, нунко*.

Форми на *-а* се среќаваат и кај именките *човек, бог, господ, ѓавол: од бога, од господа, со човека, со ѓавола* (обично со *ѓаволот*). Сп. *Му бакнаа рака на баба ѓаола, и така си ја сторија баба-ѓаол за мајка* (М. Цепенков). Формата *човека* може да се чуе во вакви изрази со општото значење на видот: *му се смачува на човека; тешко на човека* и сл.

Остатоките од некогашните падежни форми се и денеска помногубројни во некои дијалекти (во најзападните) отколку во литературниот јазик. Исто така нив ги имаме доста во народната поезија, а и во народните приказни. Еве неколку примери со нив од приказните забележени од М. Цепенков: *барал мајстор над мајстора. — сум истеран од стопана ми. — кондисал кај другара си. — беше го пресудил чоекатаго. — што е чоeku не-возможно, Богу је возможно. — Сум дошол гробу на врата, зар уште ќе кривам. — нема да се здружат до векутума века*. Особено во народната поезија остатоките од некогашните падежни форми се употребуваат често без врска со своето првобитно значење, како овде, каде што генитивната форма иде во служба на номинатив: *Повеале југа темничара, А по него кривца палаина, А со ними снега лапашца* (Миладиновци).

46. *Формите на множината*. Зборувавме веќе за разликување на две множински значења: на обична и збирна множина (в. т. 20). Со овие две множини не треба да ја поставуваме во исто рамниште особената множинска форма на *-а*, позната само кај именките од машки род на согласка, што се употребува само со броевите и со некои бројни прилози: *три дена, неколку дена* (спрема ова се вели и: *овие дена*). Не треба да ја поставуваме во исто рамниште, бидејќи таа не изразува никакво посебно бројно значење, никаков посебен поим на

множественоста, ами врши служба како и обичната множина, па тие една со друга и се заменуваат.

47. *Избројана множина.* Оваа множинска форма е уште цврсто се држи во нашиот јазик, но несомнено е дека полека отстапува пред обичната множина, иако порано ја проширивала својата употреба. Бидејќи таа не покрива денеска граматичка содржина различна од онаа на обичната множина, таа се јавува сепросто како типична преживелица во нашиот јазик. По потекло иде од некогашната двоина, но денеска не е никако ограничена на изразување двоинско значење. Затоа е и сосем погрешно да се наречува двоинска множина, како што прават некои, ами би можеле да ја наречеме форма за избројана множина, со кое ќе ја истакнеме најопштата, и единствено стабилна обусловеност на нејзината употреба — да иде само со броеви (и со два-три прилога). Во другото, нејзиното употребување се колеба, и зависи често од чувството за ритмичкиот тек на речта, што во поезијата и свесно се постига. Сепак некои, макар колку и колебливи навици, во нејзината употреба можат да се забележат.¹⁾

48. Кај именките што означуваат лица употребата на избројаната множина се ограничува до голема степен со тоа што тие почесто идат со својата обична множина покрај бројни именки отколку покрај прости броеви. Пообично е имено да се рече: *двајца луѓе*, отколку *два човека* (иако и ова е можно). Сп. во еден исти контекст: *Си имала една жена двајца мажи арами . . . за многу години не беа се виделе двата мажа у жената, што ја водеа* (М. Цепенков). Други примери: *Двајца лажои се заортачиле. — и ги прати четворица ангели на четири страни* (М. Цепенков). — *Седнал на еден пат и пита. Поминујат двајца трговци* (Т.

¹⁾ Сп. за ова: Р. Угринова, Број со именка, Македонски јазик III, бр. 3, стр. 52—57.

Ецов). — двајца карабинери (В. Малески). — петмината диверзанги (К. Чашуле). Но: девет ангела. — два близнака (М. Цепенков). — *и поведоа два-та сина* — Борка и Петрега. — *сакаше да се прости со сите три сина* (В. Малески). Во овој пример среќаваме дури два татка, иако именката не завршува на консонант: *Меѓу два татка детето секојпат без капа ќе биде* (Т. Ецов). Но макар што е можно да се употребат именките што означуваат лица и со простите броеви, останува фактот дека формите за избројана множина кај нив пограничено се јавуваат, поради тоа што тие се сврзуваат и со бројните именки.

Избројаната множина не е никако обична кај оние именки што означуваат лица, кои се споменати подолу во т. 59, 1. Тие именки идат со својата обична множина при бројна именка.

49. За тоа до каква степен имаме наспоредност на обичната и избројаната множина ни говори и тоа што во поезијата многупати изборот на едната или другата форма зависи само од потребата на ритамот, од потребниот број слогови во стихот. На пример во овие стихови од Зборникот на Миладиновци:

*Еј вие млади јунаци!
Харам да ви је улефе
По двесте, триста грошеи . . .*

*Си завалие два силни огна,
Та го фарлие Катум Еѓупче . . .*

*Абар ми донесе Стамбол се запали
Од четири страни, четири огневи.*

По таков начин, кога станува збор за некои поопшти услови во употребата на двете множински форми, од народната поезија може да се привлечат само оние случаи кога тие форми имаат еднаков број слогови. Па и тогаш во песната имаат

поголема важност одошто во обичниот говор чисто звуковите елементи, чувството за создавање созвучја и сл. Такво согласување не му е туѓо ни на секидневниот говор (Сп: *три дни и три ноќи*, *израз чест* впрочем и во поезијата).

50. Оставајќи ги сега настрана забележаните особености во јазикот на поезијата, во другото можеме да уочиме дека извесно влијание на употребата на избројаната множина укажуваат овие моменти: земањето со бројот *два*, едносложноста и повеќесложноста на именките, почестата или поретката употреба на дадени состави, обликот на извесни именки (нивните наставки), атрибутската определба на именката.

51. Несомнено е дека со бројот *два* е пообично да се употребува формата за избројана множина. Сп: *двата петла на едно бунџите*. — *две меѓи*, *два кладенца*, *два шопура*, *под два шопура* — *ламја* (гатанка) — *Два ручека се јадат*, *два Котека не се јадат* (пословица). — *Тие две чети трепаше да дејствуваат на двата терена*. — *Во глобоите ѝ светнаа два бисера*. — *меѓу два огна* (В. Малески). — *борба меѓу двата фронта* (К. Чашуле).

Меѓутоа, и овде не се работи за колку-годе тврдо правило, бидејќи и со бројот *два* може да се употреби обичната множинска форма. Сп: *два орли да ги пораниш некој месец* (М. Цепенков). — *овие два адеги* (С. Попов). — *со два удари ме кутна* (К. Чашуле). Именката *ден*, често употребувана со броевите, е еднакво обична со формата *дена* и *дни* (не е обично да се употребува во таква врска нејзината множина *денови*, в. т. 60): *пред два дена* (В. Малески). — *два дни никој не ме сирна* (К. Чашуле).

52. Пообична е употребата на избројаната множина од едносложните отколку од многусложните именки. Во секидневниот говор се чести составите како: *сто гроша*, *три дена*, *пет леба*. Сп: *седум класа*, *четири страка* (М. Цепенков). — *три реда*,

меѓу четирите суда, пет пункта (К. Чашуле). Но и овде се сосем можни составите со обична множина: *од десет грошеи подолу не ќе ја дааш* (М. Цепенков). — *Ај! он уште три дни не живее, та три години!* (Т. Ецов).

Примери со повеќесложни зборови (од Зборникот на Миладиновци): *триста карагроша, пет товара, петнаесет боздогана, три чадира, три миндери*. Со обична множина: *девет месеци, три шиници, пет товари, девет товари, триста јунаци*.

53. Од прилозите со избројана множина, покрај со обичната, се сврзуваат *колку, неколку*, понекогаш и *толку*: *колку дена — колку дни, неколку дена — неколку дни*. Сп: *неколку полни грста* (М. Цепенков). — *Колку киски на венеиот, Толку града да опшеташ* (Миладиновци). Кога е составот членуван: *последните неколку дена* (В. Малески). — *И сето тоа само за неколкуте дена до вечерва* (К. Чашуле).

54. Од тоа колку често се јавува еден состав, зависи донекаде и употребата на множинската форма на *-а*. На истово се укажува и ако речење дека со помалите броеви таа почесто се употребува отколку со големите, бидејќи состави со мали броеви обично и идат во секидневниот говор. Во таквите случаи имаме извесно клиширање на составите, а истовремено е поблизок односот и со бројот *два*, при кој, како што знаеме, множината на *-а* најчесто се среќава. Секако дека посково ќе се образува спрема *два јунака — три јунака*, отколку *триста јунака* (*триста јунаци*).

Поретката употреба на составот, значи неговата помала „автоматизираност“, ја истакнува повеќе именката, а тоа е еден услов да дојде таа со својата обична множинска форма. Ова истакнување на именката наоѓа свој најголем израз ако стои таа пред бројот, и во таков случај не е можна употребата на избројаната множина. Сп: *Си прегна коњи четири* (Миладиновци).

55. Се забележува дека кај некои именки не е обична употребата на избројана множина дури ни со бројот два. Така е кај некои повеќесложни именки на *-ец*: *два прозорици, два катанци* (но в. горе и *два кладенца*). Именката *месец* најчесто се употребува со формите за обична множина: Во *Велес лежал осум месеци апсаана* (М. Цепенков). — *Полни седум месеци минаа. — три месеци. — осум месеци* (В. Малески). Но пак: *после два месеца ги пуштија* (В. Малески). Сосем необично би ни звучела формата *пилца* место *пилци*. Сп.: *квачка со дванаесет пилци* (М. Цепенков). Но оваа именка се јавува и инаку само со множинската форма, зашто едината „*пилец*“ не се употребува (в. т. 17). Во секој случај и фонетскиот облик на именката има свој удел во однос на употребата на множинските форми.

56. Во составот *триста стравови* имаме заправо еден идиоматичен израз, во кој затоа множината не може да биде заменета со форма на *-а*. И ова илустрира еден случај во соодносот на двете множински форми. Исто така ќе се рече: за *триста срамови* се *сторивме*, а не: за *триста срама*.

57. Не ни е обично да употребиме две форми за избројана множина во состави каде што едната ќе биде атрибут на другата. Нормално е да речеме, на пример, *два зелници копривалници*, а не: *два зелника копривалника*. Сп.: *Три киселци ужвеници* (Миладиновци). Воопшто, атрибутот во ваквите случаи стои во обична множина: *два м'здрака близнаци* (Е. Спространов). — *три деца сираци* (Д. Матов).

58. Од формата на атрибутот се поткрепува почестата употреба на обичната одошто на избројаната множина. Сп.: *до два млади јунаци. — три млади орачи. — три млади бербери. — девет сиви коњи* (Миладиновци). — *два ниски ридои. — четири тесни патои* (М. Цепенков). — *двата бели череци* (С. Попов). — *четиринаесетте кумановски*

партизани (В. Малески). Со избројана множина: *до два црни огна. — два силни огна. — пет добри јунака* (Миладиновци). — *три големи крста* (В. Малески) итн. Но иако и во вакви случаи избројаната множина се употребува, особено ако е бројот два, па влегува и во нови состави, нејзината употреба е тука битно ограничена во однос на употребата само со број.

По таков начин ги забележавме главните моменти во употребата на множината при броевите. Во оваа толку варијабилна материја не можат да се утврдат некои доследно разграничени правилности што да се нормираат во литературниот јазик. Можевме да добиеме само извесно указание за тоа што се чувствува денеска во одделни случаи како пообично. Покрај сето тоа, прашањето за употребата на двете множински форми со броевите е и едно стилско прашање што се разрешува во секој посебен случај.

59. Обична множина. Повеќесложните именки ја образуваат со наставката *-и* што ѝ се додава на еднинската форма: *писари, барабани, чорани* итн.

1. Именките на *-ин, -ец*, што означуваат припадници на некоја народност, вера, професија, или на некоја населба, ги отфрлаат тие наставки во множината: *Србин — Срби, Бугарин — Бугари, христијанин — христијани, каурин — каури, берберин (бербер) — бербери, бакалин (бакал) — бакали, граѓанин, граѓанец — граѓани, селанец — селани, скопјанец — скопјани, велешанец — велешани*. Од ова се отклонуваат имињата на народности на *-ец*: *Македонец — Македонци, Германец — Германци*.

2. Од *брат* множината е *браќа*, од *човек* — *луге*, дијалектно и *човеци*: *Ами знаете ли вие какви умни човеци има во Митровица* (В. Малески), од *Турчин* — *Турци*.

3. За гласовните промени што настануваат при образувањето на множината (како: *старец — стар-*

ци, предок — предци, пламен — пламни, камен — камни, скорен — скорни, театар — театри, јунак — јунаци и др.) в. во I дел т. 26, 28, 31, 72.

60. Мал број еднословни именки образуваат множина исто со наставката -и, додека кај сите други ѝ се додаваат на единската форма наставките -ови или -еви. Овие се именките што ја имаат наставката -и: брав — брави, волк — волци, Грк — Грци, ѓак — ѓаци, заб — заби, коњ — коњи, внук — внуци, маж — мажи, прст — прсти, црв — црви. Двојни форми се образуваат од: грст — грсти, грстови, ден — дни, денови, знак — знаци, знакови, зрак — зраци, зракови, крст — крсти, крстови, пост — пости, постови, рак — раци, ракови, смок — смоци, смокови. Некои од овие двојни форми го издиференцирале своето значење или се препочитаат во одредени случаи. Така формата крсти се употребува за означување на крстите што се носат при молитвење за дожд, та и на целото тоа шествие (одиме по крсти; крсти носиме, бога молиме); множината што стварно му одговара на крст е крстови. Формата пости не може да биде заменета од постови во изразите што определуваат некој пост: Велици пости, Петрови пости, Богородичини пости. Не е обична употребата на формата денови со број (обично три дена, три дни и сл.). Најпосле, некои од двојните форми денеска очевидно надвладуваат. Така е пообично ракови, смокови, додека раци, смоци се подзаборава. Од друга страна грсти е сè уште пообично од грстови, бидејќи најчесто се слуша изразот со грсти.

Во народната поезија, како архаизми, се среќаваат форми на -и уште од некои еднословни именки. Сп. во Зборникот на Миладиновици: А ви вие чесни куми. — По друми широки. — Битолски 'рти, загари. — под три мости камнени. — Та си фрли тенки дари. Овие форми во современиот јазик се веќе сосем заменети од формите на -ови, -еви.

61. Образувањата како *леб-ови*, *нож-еви* претставуваат денеска најобични множински образувања од еднословните именки. Во поезијата се среќаваат доста често скратени форми како *лебој*, *ножеј*.

Распределеноста на наставките *-ови*, *-еви* не може во сè точно да се одреди, бидејќи извесен број именки ги примаат обете.

1. Во литературниот јазик образуваат множината со *-еви* именките што завршуваат во едината на *ј*: *боеви*, *строеви*, *краеви*, *соеви*, *броеви* и сл. (во народниот јазик се слуша и: *бојови*, *стројови* и сл.). Но оние што завршуваат на *-еј* образуваат множина само со *-ови*: *бејови*, *шејови*, *змејови*. Сп. и во новата заемка: *кеј* — *кејови*.

2. Форми со обете наставки се можни кај именките што завршуваат на некоја друга тврдоначена согласка и на *ж(д)*, *ш(т)*. Сп. кај Миладиновци во исти стих: *грошевите в кошовите*. Така имаме *грошеви* — *грошови* (и во сложенката: *карагрошеви* — *карагрошови*), *кошеви* — *кошови*, *ножеви* — *ножови*, *дождеви* — *дождови*, *глуждеви* — *глуждови*, *приштеви* — *приштови*, *клучеви* — *клучови*. Само со *-ови* се јавуваат: *ежови*, *речови* (во народниот јазик: *Не зборувај ти такви речови*, — Миладиновци), како и книжевниот збор: *мечови*. Се гледа дека овде влијаел и стремежот за дисимилација на вокалите, изразен и горе во случаите како *бејови*.

3. Двојни форми се јавуваат и кај овие именки што некогаш исто завршувале на мека согласка: *кравеви* — *кравови* (и денеска дијалектно *крављ*), *царевеви* — *царови*, *огневи* — *огнови*, *зетевеви* — *зетови*. Сп.: *И ми се стори цар над царевеви, И ми се стори крављ над кравеви.* — *Се собраве кравеви, бавневи* (овој пример покажува и како се пренесува наставката на збор со тврд консонант, но близок по значење). — *Три млади зетевеви* (Миладиновци).

4. Од приведените зборови, каде што наставката *-еви* е стара, таа се пренесла и на неколку

други збора, што завршуваат на забните консонанти т, д, с, з: *скутеви* — *скутови*, *потеви* — *потови*, *студеви* — *студови*, *судеви* — *судови*, *родеви* — *родови*, *мостеви* — *мостови*, *гласеви* — *гласови*, *носеви* — *носови*, *мразеви* — *мразови*, *јазеви* — *јазови*, *возеви* — *возови*. Сп.: *Му ја фрли книга на скутеи*. — *Да праит страшни мостеи*. — *Па зачула Ана мајкини гласеви* (Миладиновци). — *Да не ојме по судеи*. — *по пријателите и по родеите* (М. Цепенков).

Во народната поезија, покрај *дворови*, често се среќава и формата *двореви*. Формата *столевеи* е позната во дијалектите.

5. На тоа дека формите на *-еви* одат кон загубување укажува пред сè фактот што се образувања со *-ови* станати обични и кај именките на тврдонепчена согласка. Иако имаме и некои нови зборови во нашиот јазик, на тврд консонант, кај кои се пренесла и наставката *-еви* (*возеви*, *курсеви*: *возови* — *курсови*), таа се чувствува денеска во литературниот јазик како понеобична кај именките на таков консонант. Некои форми, како *судеви*, *мостеви*, *столевеи*, *родеви*, не би можеле да се употребат во книжевен текст без да се побуди извесен стилски впечаток на намерно баран понародски израз. Во нови заемки на тврдонепчена согласка и на *ц* наставката *-ови* е единствено приемлива во литературниот јазик. Така, на пример, зборот *кош* во ново значење на спортски термин може да образува само множина *кошови*. Сп. уште: *плишови*, *клинчови*, *плацови*, *вицови* (изговорот *плишеви*, *вицевеи* не му одговара на нашиот современ јазичен усет).

6. Од двосложните именки образуваат множина со *-ови*, *-еви*: *ветар*, *ветер* — *ветрови*, *оган* — *огнови*, *огневи*. Сосем е необична оваа форма од една народна песна: *орлови гроб ќе копаа* (Миладиновци), место *орли*. Исто така покрај *лакти* е понеобично *лактови*, а покрај *пламење*, *пламни* —

пламнови (Сп.: пламновите загаснале, — В. Малески).

62. Збирна множина. 1. Се образува од доста именки. Кај неколку еднословни се јавува наставката *-ишта*: *долгишта*, *ридишта*, *купишта*, *краишта*. Сп.: *се влечкаат по друмиштата* (В. Малески), *не оди по умиштата од тие другари* (М. Цепенков). Некои од овие форми на *-ишта*, како *сништа*, *патишта*, многу се пообични во употребата отколку множината на *-ови*, па и ја заменуваат, иако и таа може да се сретне. На пример: *сонојте му клавираат мерак на чока*. — *четири тесни патои* (М. Цепенков). Инаку е најобична наставката *-је*, а поретко се јавува и наставката *-ја*: *робје* — *робја*, *гласје*, *колје*, *друмје*, *снопје*, *дабје*, *глогје*, *лисје*, *камење* — *камења*, *ремење* — *ремења*, *пламење* — *пламења*, *јаглење* — *јаглења*, *изворје* и др. Кај повеќесловните именки главно се образуваат вакви форми од тие што завршуваат на *н*, па кај нив се добива гласовниот однос *н : њ*. Сп.: *Да поредам млади робје*. — *тенки гласје*. — *друмје широки*. — *по све друмје*. — *Шчо се борја од корења корнат? Не се борја од корења корнат*. — *златни ремење*. — *под изворје ладна сенка*. — *Батисаа корабјето* (Миладиновци). — *зад едни расје*. — *сета во струпје*. — *по шипјето и глогјето* (М. Цепенков). — *првите снопја од благата утринска светлина* (Ј. Бошковски).

2. И во почестото образување на збирни множински форми од еднословните зборови се изразува до извесна степен онаа разделеност меѓу еднословните и повеќесловните именки од м. род, за која стануваше веќе збор.

3. За значењето на оваа множина и за особеностите на нејзината употреба се кажа порано (в. т. 20).

4. Кај именките на *т* се јавуваат наспоредни форми со и без јотување на консонантот: *патје* — *паке*, *пратје* — *праке*, *брутје* — *бруке*. Не се јотува *д*: *градје*, *ридје*. Но може да се каже при-

саѝе (од *присад*), што значи дека и овде имаме разлика меѓу еднословните и двословните именки. Сп. и во женски род: *водје, воѝе* — но обично *ливаѝе* (в. т. 66).

Женски род

63. Во овој род се изделуваат именките на *-а* од тие што завршуваат на консонант (*жена, лисица: пролет, младост*).

Посебна вокативна форма имаат само именките на *-а*.

Извесен број именки од м. род завршуваат на *-а*, па покажуваат формални особености како оние од ж. род. Не е денеска обично, како што се среќава тоа понекогаш во народните умотворби, при ваквите именки определбата да стои во ж. род: *На таја судија за поплака* (Миладиновци). — *света владико* (М. Цепенков). Тие бараат определба во машки род.

64. *Вокатив*. Се образува кога крајното *-а* ќе се замени со *-о* или со *-е*. Наставката *-е* се среќава кај следните именки:

1. Кај трословните и повеќесловните на *-ца*: *Горице, Станковице, магарице, биволице, мајчице*. Но кај нив можат да се чујат и форми на *-о*: *лисицо, биволицо, кукавицо*. Сп. во исти стих: *Перницо треснатице* (Миладиновци). Други примери: *мори лисицо* (М. Цепенков). — *свездо Вечерницо* (Миладиновци). Сепак наставката *-е* овде добро се чува, а кај именките како *Станковице* (наречување на жена според името на мажот ѝ) не е никако ни обично таа да се измести од наставката *-о*. Примери со наставката *-е* од Зборникот на Миладиновци: *јаболишнице бре шупливице*. — *А царице, ај господарице*. — *сестрице мила Бојано*. — *А свекрво магарице*. — *Перунице девојче*. — *Мори девојко јарембице*. — *Петрице, моме Петрице*. — *Свекрвице, стребрена иглице*. — *Качун-*

чице цветнице. — Исто и од машкото име Груица: Чекај, чекај Груице Детенце.

2) Кај личните имиња на *-ка*: *Ратке, Босилке, Василке*. Како пречка за мешањето со наставката *-о* се јавува овде тоа што таа иде во соодветните машки имиња (сп. *Ратка: Ратко*). Таму каде што не е таков случајот, се образуваат и форми со *-о*: *Велике — Велико, Јаглике — Јаглико*. Како личните имиња од овој тип образуваат вокатив и имињата на припаднички на некоја народност, вера, место, крај, што завршуваат на *-ка*. Примери од Зборникот на Миладиновци за двата споменати случаја: *Име је кладе мила Миличке. — Мори желна Емин Дојке. — Стојно Србинке. — Стојанке Девојке. — Вранке Девојке* (интересно дека во последниве два примера наставката од името се пренесла и на зборот девојка, што инаку образува вокатив девојко). *Ела, ела Бугарке. — Но од друга страна: Петкано, бела Вардарко. — Велико дуљбер Бугарко. — Љубико, бела Бугарко. — Стојничко, моја душичко*. Освен во споменатите случаи, со двојни форми на *-е, -о* се јавуваат и некои општи именки на *-ка*, до колку значат женски лица или се употребуваат во обраќање кон нив: *стопанке — стопанко, домаќинке — домаќинко*. Сп.: *Мори ами, добровечер, другачке. — Мори, та не се туѓи, песјачко* (С. Попов). — *мори кучке. — ти рисјанко, во недела зар работиш?* (М. Цепенков). Овие наставки ги имаме и кај деминутивите: *сестричко — сестричке, душичко — душичке* (в. т. 134, 2). Наставката *-е* кај нив е пообична, како и кај пејоративите на *-ка*: *плачке, парталке* (в. т. 135).

3. Имињата на *-ја* образуваат вокатив и со двете наставки: *Марије — Маријо, Спасије — Спасијо*. Сп. кај Миладиновци: *Керко Маријо. — Девојко, мори Маријо. — но: Сестро ле, сестро Марије*.

4. Именката *сваќа* има вокатив *сваќе*: *Сваќе, мила сваќе, не познана рода. — Мори сваќе Јоанице* (Миладиновци). Именката *попаѓа* има вокатив *попаѓе*.

5. Сите други именки на -а образуваат вокатив само со наставката -о: *душо, Благушо, жено, Рацо*. Сп. кај Миладиновци: *млада Ангелино*. — *Севдо, Севдо Севделино, Гиди росна детелино*. — *Тинтано, моме Тинтано*. — *Стребрена Велјушо, златна трепетушо*. — *Канам те, Рушо, поканвам*.

6. Во ваков состав, каде што имаме речиси една сложенка, во вокативна форма иде само втората именка: *кума-лисо*.

7. Именките на консонант, рековме, немаат посебна вокативна форма: *А невесто, моја прва љубов*. — *Стојан моја прва љубов* (Миладиновци).

8. Кај именките од женски род на -а вокативната форма не подлега на такво губење како во машки род. Навистина и во народната поезија можеме да сретнеме единични вакви примери: *Не сум Турчин, Шаина робина*. — *А егиди Русанта кралица*, покрај *А егиди Русанте кралице* (Миладиновци), — но тие не го засегаат системот, а можат и посебно да се објаснуваат. Понекогаш тие се должат на тоа што зборот или составот, во служба на атрибут и апозиција, бидува некако „поклопен“ од вокативот на главниот збор: *вие мајстори, верна дружина* (Миладиновци).

9. Губењето на вокативната форма е покарактеристично за именките од машки род што завршуваат на -а: *Господине, Рабдулбег војвода* (Миладиновци). Кај турските зборови на -ија, -џија, -чија, вокативната форма на -о е доста необична, ами или останува општата форма или во вокативот се испушта -ја: *бозација — бозаци, челебија — челеби*.

10. Меѓутоа во ново време и кај женскиот род на -а се зголемува бројот на именките што немаат посебна вокативна форма, поради тоа што се примаат и во нашиот јазик туѓи женски имиња од кои ни е често необично да правиме една чисто нашинска форма: *Емилија, Мимоза, Лиза*. Некакво чувство за поизискано обраќање нагони да се рече понекогаш *Вера*, место *Веро*.

65. *Формите на множината.* Наставката за обична множина е: *-и*. Кај именките на *-а* таа ја изместува оваа наставка: *жен-а: жен-и, работ-а: работ-и*, а кај именките на консонант се придава кон единската форма: *нок — ноки, радост — радости*. Особени форми имаат *рака, нога — раце, нозе*. Од именките кај кои во едината се меша родот, множина се образува по машки род. Именката *крв* има множина *крви*, и по м. род *крвови* (в. т. 7). Пример за множина од именката *смрт*: *На глава ми се две смрти* (народна песна).

66. Збирна множина и овде се образува од доста именки, со наставка *-је*: *водје — воје, ливаје, ограје, тревје, планиње, годиње, леѓиње*. Сп.: *ја-олцки преварје*. — *секакви тревје, билки*. — *по планиње, по долиње*. — *јас правиње не видов, ами ти видов најлоши кривиње* (М. Цепенков). Од именките од машки род на *-а* ваква форма има *старешина — старешинје*. Кај именките на согласка оваа форма е сосем ретка: *крвје* (К. Шапкарев). — *'ржје по нивјето* (Миладиновци). Малку е обична кај ж. род наставката *-ја*: *со девет враќа железни* (Миладиновци). — *најубави ливаја* (М. Цепенков).

Среден род

67. Во едината има два завршока: *-о* (*село, лето, вретено*) и *-е* (*поле, лице, лозје*).

Именките од среден род имаат само единска и множински општи форми. Обраќање се врши со истите тие форми посебно интонирани.

68. *Формите за множина.* 1.) Именките на *-о* ја заменуваат таа наставка со *-а*: *села, лета, вретена*. Поособени форми се: *рамо — рамена* (според ова образувана и еднина *рамено*), *око — очи, уво — уши, небо — небеса (неба), чудо — чудеса (чуда)*.

2.) Кај некои од именките на *-о* се среќаваат и форми од збирна множина, образувани со настав-

ките *-је, ја*: *крило* — *крила, крилје, крилја*; *дрво* — *дрва, дрвје, дрвја*; *жито* — *жита, житје, житја*; *перо* — *пера, перје, перја*; *гумно* — *гумна, гумења* (како: *камења*). Меѓу некои од овие множински форми е извршена извесна диференцијација на значењата, иако тие во ред случаи можат и еднакво да се употребуваат. Така на пример, именката *крило* во значење на куќно крило или посебна струја во некое општествено движење или како спортски термин — *ја* има во множината само формата *крила*. Ова диференцирање е извршено во ново време, и во литературниот јазик. Но такво нешто имаме и во народниот говор со именката *дрво*: формата *дрва* се употребува главно за означување на дрва за горење, додека *дрвје, дрвја* главно за тие во природата. Сп.: *Заплакала ми гората, Гората и планината, И од гората дрвјето, И од дрвјето лиската* (Миладиновци). Во изразот *дрвје* (*дрвја*) и *камење* (фрла на некого) не е обична формата *дрва*. Именката *перо* во значење на средство за пишување може да има само множина *пера*. За *перја* види: *земаат четири зрна пченица . . . откоа ќе порастат ќе и скинат перјата* (М. Цепенков). Ваквото сврзување на одделни лексички значења со множинските форми доведува до поголемо затемнување на границата меѓу обичната и збирната множина отколку кај другите родови. Сп.: *Со две перја наунои* (Миладиновци). — *си напраил две крилја*. — *та почнал гулабо да трепери со обете крилја над обете раце* (М. Цепенков). За ова придонесува секако и тоа што множината во среден род завршува на *-а*, па се добива созвучност: *крила* — *крилја* и сл.

3. Со множина по среден род иде именката од женски род *ока*: *сто ока*. Во народниот говор се слуша и: *две кола дрва*, но инаку е многу пообично: *една кола* — *две коли*.

4. Има разлика во образувањето на множината од именките на *-е*. Тие што завршуваат на *-је, -ие, -це* образуваат множина со наставка *-а*: *лозје* —

лoзjа, сeдeлjе — сeдeлjа, влнјаннe — влнјанннја, мнeннe — мнeнннја, лнцe — лнцa, срцe — срцa, јaјцe — јaјцa. Кaј нeкoн oд ннв мoжe дa сe нaпрaвн н мнoжннa нa -нjа, нo тoгaш сe дoбнвa oсoбeнa ннјaнсa нa дeмннутнвнo н гaлoвнo знaчeњe: срцe — срцнjа, јaјцe — јaјцнjа. Нe сe oбрaзyвa мнoжннa oд дeмннутнвнтe нa -eнцe: дeтeнцe, пeтлeнцe, пнлeнцe, кoтлeнцe. Мeѓyтoa oд вeлeнцe имaмe мн. вeлeнцa, зaштo oвoј збoр гo нзгyбнл знaчeњeтo нa дeмннутнв.

5. Снтe дрyгн нмeнкн нa -e вo мнoжннaтa дoбнвaaт нaстaвкa -нjа: пнлe — пнлнjа, нмe — нмнjа, мoрe — мoрнjа, прaсe — прaснjа. Oд пoлe ндe нстo пoлнjа, нo вo пoeзнjaтa сe срeќaвa н пoлjа. Oд јaгнe пoкрaј мнoжннaтa јaгннjа нмaмe н фoрмa јaгoнцa. Oд дeтe — дeцa, a гaлoвнo: дeчнjа.

ИМЕНКИТЕ ВО РЕЧЕНИЦАТА

69. Прегледот на именските форми, што го извршивме, покажува дека тие се сведени на осем ограничен број: кај именките од сите три рода се налични само формите за еднина и множина. Меѓутоа именката во реченицата врши најразлични служби, стапува во најразлични односи, што во нашиот јазик не наоѓаат свој надворешен израз во формата на именката, ами се изјаснуваат од самото нејзино место во реченицата, од целоста на оние состави во кои стапува таа. Токму поради ова и при предавањето на нашата граматика е добро да се трга прво од основните поими за реченицата. Овде ќе ги приведеме основните врски на именката со другите зборови во реченицата.

1. Централно место зема именката во реченицата како подмет (субјект): *Човекот работи на нива. — Водата тече.*

2. Именката се јавува и како составен дел на вториот основен член на реченицата — во т. н. именски прирок: *Петре е овчар.* Еве неколку поинтересни случаи на таква употреба: *Отиде каза*

охридска! Пискот е сиромаштија (нар. песна). — смртта била само коски (М. Цепенков). Панталоните и палтоа беа паргал од паргал (С. Попов). — Собата беше осојница (К. Чашуле). Првата реченица не потсетува на изразот: тој е гревови (тој е за грев), по тоа што именката се одделува од предметот и заедно со глаголската врска означува нешто друго (пискот е = пишти). Во другите случаи именката обележува признак, на пример: паргал од паргал = искинат, паргалосан.

Како составен дел на прирокот именката се јавува и при оние глаголи што сами по себе не можат, во одредено значење, да изразат предикатна содржина: *Петре стана овчар*. — *Тој се стори дедо*. Сп.: *отишол на еден манастир да се стори калуѓер*. — *и јас мајка да се сторам*. — (*маглата*) *беа ја сториле бубак* (М. Цепенков). — *како одат оние снопови сами и сами се прават капици*. — Овде кој останал вдовец ретко да може да се пројени (С. Попов).

3. Изделено место спрема другите зборови во реченицата зафаќа именката во служба на обраќање. Како што знаеме, во таков случај кај именките од машки и женски род во еднина се јавува и посебна вокативна форма: *Бездруго, пријателе, ова ти го чинам*. — *А девојче, Перунице, билјаро!*

70. Именките се јавуваат натаму во реченицата како различни видови дополненија. Притоа можеме да разликуваме два основни случаја: I. кога именката иде како дополнение на глаголот и II. кога именката иде при некаква друга именка.

71. I.) *Именката како дополнение на глагол*.
1. Именката се употребува како предмет на глаголското дејство: *Го видов овчарот*. — *Ја преминавме водата*. Како што гледаме, именката во таков случај иде без предлог. До колку именката не е членувана, горните реченици ќе гласат: *Видов овчар*. — *Преминавме вода*. Одовде, обратно, заклучуваме дека кога е во предметот членувана

именка (или по инаков начин определена, на пр. сопствена), непременно при глаголот стои во иста служба и кратката форма од соодветната лична замена. Тогаш говориме за удвоен предмет. Исклучок од ова прават само некои вкаменети изрази: *крши вратот, барај си крајот*. Сп.: *барај ми крајот, оти ме ти зеде на душа* (М. Цепенков). Во народната поезија имаме ред случаи кога заменката не се јавува иако е предметот определен. Отатде тој начин проникнал и во нашата современа поезија: *Кој ја сипе, кој ја роси, Таја слана што покоси По нивјето пшениците По лозјето гроздовите* (К. Рацин). Но и овде треба да го повториме тоа што го кажавме во врска со испуштањето на членот (в. т. 39): ако ни е до извесна мерка приемлив тој начин во песна композирана во духот на народната, како грубо нарушување на јазикот, и јазична несмасност, го чувствуваме во песна со современ јазичен израз, каде што никако не може да се побуди онаа стилска атмосфера на архаизирано искажување.

2. Има, иако поретко, и такви случаи кога предметот се удвојува иако именката не е членувана. Во реченицата: *два орли да ги пораниш некој месец* (М. Цепенков), — причината за тоа може да биде пред сè онаа извесна интонациска изделеност, а во врска со тоа и мисловна пауза, зад именката во почетокот, така што натаму до голема степен самостојно се јавува заменскиот предмет *ги*. Нешто такво имаме и овде: *Стар чоек да го прегрнуваш на сон . . . болес Ке те вати* (М. Цепенков). — *Како теле пчојсано што го влечат за рогови, така мене ме влечкаа* (К. Чашуле). Во реченицата: *цел живот го преминала во лекување* (од македонскиот превод на „Нечиста крв“) имаме заправо израз што, иако нечленуван, сепак е определен, може по волја да се замени и со *целиот живот*. Паралелен случај имаме во: *цел свет го изодив*. Сп.: *Половина село го видов затворено* (К. Чашуле). Заменската форма може да искрсне понекогаш

во врска со состави во кои влегуваат неопределените заменки *некој, еден*, па придавките со слично значење *извесен, друг*, количествените прилози *неколку, многу*, како и брѕјни именки; брзо ги обу на босите нозе *некои стари засушени влечки* (од македонскиот превод на „Нечиста крв“). — Еден Арнаутин одел во планината неколку дни со ред на лов и секој ден го наоѓал еден елен и секој ден му ја намерувал пушката. — Еднаш беше и скарал неколку деца, што биле собрани онде. — Многу приказни и друзи работи сум и збирал од помеѓу народот така. — И многу жени сум и прашал (М. Цепенков). — Наеднаш ме привлече една група, што ги беше заобиколила двајца што се картаа (Ј. Бошковски).

3. Често пати предметот се управува и од глаголска именка. На пример: *орањето нивјето, копањето лозјата, жниенето нивјето, вршењето и овците гледање остаени беа на Божина* (М. Цепенков). Но со предлог: *што пари ќе земам јас од продаањето на вино* (М. Цепенков).

72.) Не само предметот му се придава на глаголот без предлог, ами имаме и ред случаи кога тоа станува со дополненија што не можеме да ги земеме за предмет во опишаната смисла. Тие дополненија од една страна се допираат до составите со именски прирок, од друга — можат да се доближуваат и до службата на предметот, а од трета — се јавуваат како дополненија за околностите (в. подолу), па како такви можат да се заменат и со состави во кои влегува предлог. Историски погледнато, тие се преосмислени остатоци од споеви во кои некогаш влегувала најчесто, иако не единствено, инструменталната падежна форма. Тие споеви давале образец и за други, понови аналогни поврзувања.

1. Посебно, и пред да ги илустрираме другите состави, ќе ги споменеме овде случаите како: *се мијам раце, лице* и сл. За нив спомнавме веќе еднаш дека претставуваат до голема степен срас-

нати лексички целисти, така што именката се обгрнува во значењето на глаголското дејство (в. т. 37). Чисто логички земено, во овие изрази именката го означува објектот на глаголското дејство, но не по начин што го карактеризира предметот во нашиот современ јазик, и каков ќе имаме ако речеме: *си ги мијам рацете, си го мијам лицето* и сл.

† (2. Како наполно лексикализиран израз се јавува во нашиот современ јазик *фрла пушка*. Именката тука не е, како што се чини на прв поглед, предмет — ами таа означува средство (не се фрла пушката, а со неа се фрла, се пука). Сп.: *Зборот го Кузман дорече, Сејмени пушка фрлаа* (нар. песна). — *Пушка не пукнавме* (В. Малески). Овде даваме повеќе такви примери, во кои именката, непосредно прибавена кон глаголот, означува средство: *свирејки со гајдата и врлајки пиштоли, дошле во Божиној дворои*. — *Свиња најдов, ќе ми свири гајда; гајда мене не ми требаше*. — *Треперијки гулабо со крилјата над рацете, се солеле рацете како некој прав златен и обете раце ѝ се позлатиле*. — *слушал воденичарска кашлица да кашлаат* (М. Цепенков). — *за цело време око не трепна*. — *(нејзиното) лице ... се прели благост* (К. Чашуле). — *Кошот го наполни слама*. — *да ги напојат добиците вода*. — *„измекарката“ ја служи кафе и ракија делегацијата и него*. — *Ќе му тече куќата мед и млеко* (С. Попов). Вакви значења имаме и во составите како: *Се покапав млеко*. — *Го посеавме полето пченица* и сл.

3. Во следните случаи имаме значење на споредба, па затоа тие можат да се развијат и со предлогот како: *да светиш, Вело, жар да се сториш*. — *Во борбата другарката Сонце сјае, сонце трепти!* (К. Рацин). — *едно девојче, толкуа лично што од челото сонце греало* (М. Цепенков). — *каква да е, таква ќе ја водат в село. Ама на Илка сонце му грее*. — *Оде ли или баре белки бор стое?* (С. Попов).

4. Случаите како: (тој) работел папуџија (М. Цепенков) од една страна се поврзуваат со оние како: работеше во градските бараки терзил'к (М. Цепенков), а од друга, што е основно, со составите со именски прирок: тој беше папуџија. Ова поблиско или подалечно поврзување со употребата на именката во именски прирок се чувствува и во ред примери меѓу овие што сега ќе ги приведеме, а во кои, и при глаголи како оди, донесе, земе и др. се усекава значењето „биде нешто“, „стане нешто“ и сл.

Примери: треба сите тројца да одат партизани. — Така полесно ќе се оди партизан (В. Малески). — Отишла кума лиса у царот стројничкица. — сум ти дошла стројник за ќерка ти (М. Цепенков). — мене ли Бојана Жиовката ќе ми зауше и ќе дојде задојничка. — ти дојду ноќеска гостин (С. Попов.) — оти некој не ми донесовте поклон месо печено. — та му го донесла кај царо зет. — му и однесе (обетките) нишан на царот. — ќе те внесам во нејзината кука домазет (М. Цепенков). — ќе го води аргатин со него во Кесендра. — во нова кошула, која на ручекот ќе му се фрли дар на нункото (С. Попов). — ќе го земаат партизан (В. Малески). — ќе си го земеме домазет (С. Попов). — Земи си изам од неа, Ал ќе те пушти крсердар (нар. песна). — му ја пуштил на турскио цар бакшиш. — уште една година да стои при ѓаолот калфа. — го учиат ѓаолот детето ѓаолитиџе. — мајстор, да го научит некој маривет. — три дни седела леунка со врзани раце в постела. — Удри ме, старче, шес пати ако сакаш, а не три пати, само син имај ме. — брат ќе те имам и на овој век и на другиот. — немало никаква животинка рана за штркои (М. Цепенков). — во својата машта ја виде Неша млада невеста (С. Попов). — И еве ме сега управител (К. Чашуле).

73. Речениците: Му реков на овчарот. — Не можеш да ѝ се противставиш на водата. — укажуваат на употребата од именката како предмет кон

кој е управено глаголското дејство. Во овој случај именката иде со предлогот *на*, а освен тоа, како и погоре, со глаголот иде пак лична заменска форма (*му*, *ѝ*). Ваквото дополнение на глаголот можеме да го наречеме *дативен предмет*, бидејќи основниот однос тука се изразува во тоа што некому нешто му се дава, му се упатува, му се наменува. За него карактеристично е и тоа што употребата на заменските форми е тука редовна и кога не е членувана именката: *Му кажав на еден човек*. — *И дадов на една жена*. Сосем редок би бил случајот да не се употреби овде заменската форма: *Кажав на човек* — е искаж понеобичен, иако можен. Во примерот: *На кого му кажа: на жена или на маж?* — заменската форма е пак употребена пред паузата. Значи, дативниот предмет е обично удвоен, иако се среќаваат и случаи како овие: *Големи пакози прагла околијата: на луѓе и на имање*. — *кажал на мнозина пријатели* (М. Цепенков). — *Кога кројат алишта на невеста, ги кројат у среда* (Ј. Читкушев). — *„На оваа држава нема да плаќате“*, велеа. — *се предаваат на партизаните* (В. Малески). — *Бидејќи пак тој не мислеше да биде кодош на своите мариовки, и тоа на Турци да ги продава, тоа и не можеше да го дочека Велигден* (С. Попов).

74. По таков начин во нашиот јазик разликуваме два предмета. За нив се употребуваат обично називите *директен предмет* и *индиректен предмет* (*прав и неправ*). Меѓутоа појасно ќе ни се претставува работата ако го викаме првиот *просто предмет* а вториот *дативен предмет* или *на-предмет* (бидејќи именките идат во него со предлогот *на*).

75. Во речениците: *Бев со овчарот. Таа се омажи за овчар. Стадото оди по овчарот. Без вода не се живее. Тој плива под вода*. — имаме пак дополненија на глаголот: со нив се изјаснуваат извесни околности во врска со глаголското дејство (заедница, време, место, начин итн.). Именката

иде со различни предлози, предавајќи со нив различни значења. Какви можат да бидат тие значења, ќе видиме натаму, кога ќе зборуваме за предлозите во нашиот јазик. За разлика од предметот и на-предметот, во случаите кога имаме дополненија од горниот вид при глаголот не стои никаква заменска форма. Овие дополненија можеме да ги наречеме дополненија за околности. Погоре стана збор за дополненија за околности што се сврзуваат без предлог со глаголот (в. т. 72).

И така, од глаголот се управуваат следните дополненија: *предмет, дативен предмет и дополненија за околностите.*

76. II. Именката како определба на именка. И во овој случај го разликуваме од една страна непосредното придавање, а од друга поврзувањето на именките со помошта на предлог.

77. Непосредно прибавување на една именка кон друга имаме во следните служби:

1. Кога именката се јавува како атрибут на некоја друга именка, што во нашиот јазик не е така редок случај: *сила работа, ветар работа, поп човек, домаќин човек, сиромав човек, леунка жена, ручек време, ужина време.* Сп. уште: *не е шака работа. — ние сме сиромаси, аргати луѓе. — Еве вака... бидуат маж чоек. — беше пазарил еден вапирџија Турчин (М. Цепенков). — Извир вода извираше (К. Рацин). — Ту змијарник град, — опсу Цончев (К. Чашуле). — Утрото уште рано, кај петли време, дедот Петко стана. — селанка жена, ама што бела и мека рака има. — Ќе остане за резил во векот: ерген дедо. — будала народ и расипан (С. Попов).* Во нашата поезија многу често се среќаваат вакви споеви како еден вид компарација: *По Килим сенки широки (К. Рацин). — Со глад се борат, за корка горат, Крај алтан-жито и змија-срп (В. Марковски).* Следнава реченица ни покажува интересен пример за тоа дека определбата, во еден состав тесно сраснат, иде со членуваната еднинска форма, иако е определуваната

именка во множина. *Шкраплата и рачецот апеле многу и имале зеер, оти се раѓале од муќукот јајца на змиите* (Ј. Читкушев).

Во споменатата служба именката се доближува до значењето на придавката — да обележува извесен признак во определуваната именка. Во случајот со зборот *сиромав* тоа било изразено до таква мерка што тој во еднина добил дури и еден формален белег од придавките: членуваната форма му е — *сиромавиот*. Некои од приведените примери претставуваат изрази до толку сраснати што не е можно именките во нив да си ги разминуваат местата. Може да се рече и *луѓе аргати* но не: *работа сила, работа ветар*. Во составите со именките *човек* или *време* овие, иако определувани, се сведуваат заправо на формална улога, бидејќи битното во претставата се побудува со именката-атрибут: *поп човек, ручек време*.

Имаме и такви случаи кога именката иде како определба на друга именка, значи во атрибуциска служба, не сама ами во состав со други зборови, така што се добиваат цели адјективизирани изрази: *Голема работа дете ет; кешке како него да сет сите деца*. — *да излезит сам на глаа мајстор* (М. Цепенков). Такви адјективизирани изрази ни се претставени и во следните реченици, иако тие тука не се употребени атрибуциски: *жива вода беше се сторил* (М. Цепенков). — *леле Боже била* (Е. Спространов). — *Невестата Митра го наполнила кошот, ама многу е стегната рака, та само неколку сламки најде во јаслите* (С. Попов).

② Кога именката иде зад именка што укажува на количество, дел, мерка на нешто: *една чаша вода, кило леб, парче месо, грст алтани*. Еве неколку примера во кои се гледаат и различни пренесувања на споменатите значења: *две пари туткал*. — *оваа жена ми е моја од толку години време*. — *колку еден месец пат* (М. Цепенков). — *Ајде да видиме што спечалила за девет месеци мака*. — *сите седум недели пости ги мрси*. — *Расолно ли*

сака, цел крмнaк месо има, расол полна каца (С. Попов). И овој случај се допира до значењето на количество: *наплив снаги напиња во тебе* (К. Чапуле). Можноста да се внесе во ваквите состави соодветниот предлог се јавува таму каде што се тие пораширени, со именка членувана, или претставуваат нови сврзувања во литературниот јазик: *шампија полна со ореи и јаболка*. — *Земји го шишето со ракија од долапчето*. — *Народот прикажуваше за полните шуми со партизани* (В. Малески).

78. 1. Од случаите кога имаме поврзување на именките со помошта на предлог треба посебно да го изделиме оној кога се изразува значење на припадност. На пример: *Капата на (од) овчарот е бела*. — *Силата на (од) водата е страшна*. Во таквите случаи именките се сврзуваат обично со предлогот *на*, но може и со предлогот *од*, особено ако се кажува дека нешто му припаѓа на извесно лице: *мајка му од Димчета писна* (В. Малески); (за ова в. уште во т. 485).

2. Другите случаи, како на пример: *пита со зелје, манца со компири, кожа од лисица, патос од штици, кутија за писма, кутија за цигари* итн. — претставуваат состави во кои именката со предлогот ја пооточнува претходната именка по признаците на квалитет, потекло, материјал и др. Овде имаме еден широк распон — од состави првпат употребени до такви што во голема мерка се проникнати со содржината на посебен збор, со издиференцирано значење (*кутија за цигари = табакера*).

Бидејќи во случаите кога имаме именки сврзани со предлог едната определува некој признак на другата, често е можно дадената содржина да се искаже и во спој со придавска форма: *капата на овчарот — овчаровата капа, пита со зелје — пита зелјена* и сл.

По таков начин, најопшто кажано, именката во реченицата може да стои самостојно или пак

да зависи од глагол или од друга именка. Во обата последни случаја сврзувањето може да биде непосредно или со помошта на предлог.

ОБРАЗУВАЊЕ НА ИМЕНКИТЕ

79. Во уводот на првиот дел говоревме и за прашањата сврзани со зборовниот состав на литературниот јазик (в. стр. 75—84). Запознавањето со начините како се образуваат зборовите ќе го дополни кажаното таму. За нас е од толку поголема важност ова знаење, дека нашиот литературен јазик, во својот почетен развој, разгрна жива продуктивност во зборообразувањето, што произлегува природно од потребата да се означат поими за кои немаме израз во народниот јазик.

80. На ова место ќе се позабавиме со начините за образување именки. Меѓу именките имаме денеска такви кај кои не можеме да различиме ниту од каде се произведени ниту со каков зборообразувачки елемент (*стол, лук, маса*) и од друга страна такви — во составот на кои го присираме оној дел што послужил за изведуваче и оној елемент што го привнесол новото значење (*стар-ец, сват-ба, Стојан-ица*). Кај именките споменатиот елемент е во најголем број случаи наставка. Само во одделни зборови таква служба врши и некоја претставка: *средсело* (селски мегдан, селско збиралиште), *примајка, присестра, предедо, превнук, поттрем* (Сп: *Илко излезе до подтремот*, — С. Попов).

Од изразот за *душа* се добила во народниот јазик именката *задуша*, така што пред неа може да дојде дури истиот предлог: *дома му јадеа за задушата*. — за *задуша на гробишта* (М Цепенков). — *чејница од задушата* (Е. Спостранов).

81. Меѓу наставките за образување именки имаме такви што ретко се среќаваат и денеска не се употребуваат за новообразувања. Така на при-

мер наставката *-ај* се наоѓа во зборот *рагај*, обичен во народната поезија но денеска излезен од употреба, и во книжевните зборови *обичај*, *случај*. Наставките како оваа се сега непроизводни, непродуктивни. Од друга страна имаме наставки продуктивни, такви што и денеска можат да служат за нови образувања. Таква е на пример наставката *-ба*, со која се во наше време изведени повеќе зборови, како *изградба*, *положба*. Продуктивните наставки ќе бидат пред сè овде предмет на нашето внимание, зашто преку нив се изразува онаа жива изградувачка и подмладувачка сила на јазикот, она што е во зборообразувањето денеска негова битност.

82. Именките можат да бидат изведени од глаголи, придавки, броеви и други именки. По тоа нивно потекло е распределен и материјалот во нашиов преглед.

ИМЕНКИ ИЗВЕДЕНИ ОД ГЛАГОЛИ

83. Слободно можеме да кажеме дека денеска се најпродуктивни начините за образување именки од глаголски дел. Има цел ред нови зборови изведени по ваков пат. Првично значење на ваквите именки, се разбира, останува обележувањето на глаголскиот процес. Меѓутоа ова не се изразува во еднаков степен кај сите случаи ами зависи пред сè од самата наставка. Така, на пример, именките изведени со *-ње* (*викање*, *носење*) повеќе ја чуваат врската со глаголот, додека именките на *-ба* (*борба*, *делба*) покажуваат поголемо апстрахирање од глаголскиот процес и затоа поголема пригодност да изразуваат чисто именски значења. Меѓутоа, овде имаме различни преоди и пренесувања на значењата, па за тоа ќе се каже малку повеќе при одделните наставки.

84. *-ец*. Обележува лица што го вршат даденото дејство: *купец*, *прекупец*, *закупец*, *борец*,

нурец, ловец, стрелец, или пак, поретко, предмет: *јадец, писец* (во народниот јазик во значење на перо за пишување). Влегува во некои сложени зборови со образувања што како прости зборови не се употребуваат: *косопасец, ороводец* (но не може да се рече: *пасец, водец*). Ако ги изделиме ваквите сложени, овој суфикс не е веќе продуктивен за образување од глаголски дел.

Овој суфикс се јавува и проширен: *-(а)лец: паталец, гаталец, бегалец; -(а)вец: вријавец* (дома ѝ беше *вријавец*, — В. Малески). Во ж. род на последнава наставка ѝ одговара *-(а)вица: кукавица, тјјавица, валавица, капавица, секавица*.

85. *-ик (-ица)*. Се сврзува со глаголската придавка и означува, прво, лица што се опфатени од даденото глаголско дејство: *галеник (галеница), удавеник (удавеница)*; со преносно значење: *ослепеник, обесеник, треснатик, откорнатик*. Со наставката за ж. род *-ица* се означува и место или предмет, по некој начин засегнати од дејството: *изгореница, крпеница, броеница, прженица, мотаница* и сл. Ова значење е изведено од значењето со кое се обележува глаголскиот процес како таков, и тоа обично со една нијанса на засиленост, на голема степен на неговото вршење: *паленица, трчаница, бутканица, виканица, тепаница* и сл. За нашето современо јазично чувство овде заправо поскоро би сме можеле да говориме за сраснат суфикс *-(е)ник, -(е)ница, -(а)ник, -(а)ница*, што во други случаи, како што ќе видиме веднаш, може да се сврзува не само со глаголската придавка, па може и натаму да прирастува.

86. *-ник (-ница)*. Наставка развиена со прирастување од претходната. Во именките *затворник (затворница, затворничка), изгорник (изгорница)* се јавува како непосредна врската со именките *затвор, изгор*. Лице се означува и со *прокобник, покупник, прислужник, тушник*. Средство со кое се врши дејството: *толчник*. Именката

наврзница има значење од родот на гореспоменатите — изгорница и сл. Сп: *којзнае уште колку наврзници наврзаа за сметка на „дуда“*, — С. Попов. Сп. уште: *трешница*. Место: *скривница*. Проширените наставки *-алник*, *-арник* означуваат место, односно предмет во кој се врши дејството: *пералник*, *месарник*. Исто и проширените наставки за женски род *-алница*, *-илница*: *пералница*, *предилница*, *судилница* и сл. Предмет: *кадилница*.

87. *-лица* (со различни проширувања): *виулица*, *прескакулица*, *прежливелица*, *врволица*.

88. *-тина* (со проширувања): *пукнатина*, *секнотина*, *везотина*, *предотина*. Изразува, како што се гледа, или резултат од глаголското дејство или предмет на кој се врши тоа.

89. *-ло*. Означува место: *легло*, *дувло*. Предмет: *поврзло* (*струнено поврзло*, — С. Попов). Во книжевниот збор: *потекло*. За подбивните образувања како *дрсло*, *дрсла* в. т. 135, каде што се кажува и за сличните зборови изведени со суфиксот *-ко*, *-ка*: *влечко*, *влечка*.

90. *-ало*. Наставка, добиена со проширување на претходната. Означува лице или нешто кај кое се јавува како признак вршењето на соодветното глаголско дејство (за лице обично подбивно, в. т. 135): *пувало*, *бучало*, *тркало*. Почесто го означува предметот на глаголското дејство: *јадало*, *кркало*, *лапало*, *перало* (она што се јаде, крка, лапа, пере), *купувало* (она што се купува, стока), па имаме дури и *текнувало* (она што му текнува на човека, обично благи работи). Предмет со помошта на кој се врши дејството: *орало*, *копало*, *мотало*, *секало* (овој збор дијалектно се среќава и само со *-л*; *дали ќе фати таа пуста секал*, — (С. Попов). Место: *седало*, *легалo*.

91. *-ило*. Со значење како и кај наставката *-ало*: *кучило* (погрдно — дете, она што се окучило), *бодило* (*Ја прободија со нагорено, вжарено бодило*, — В. Малески), *горчило*, *бесило*.

92. *-иште* (со различни проширувања). Означува место: *пасиште, збиралиште, починалиште, шеталиште*. Поретко резултат од глаголското дејство: *избавиште, нагазиште*. Сп.: *дали ќе имам избавиште од ова страшило. — од нагазиште по-надвор* (М. Цепенков).

93. *-ок*. Го среќаваме во: *видок (отидовме на видок), дотресок, опарок, печок, угарок, бацок*. Во овие апстрактни зборови: *почеток, впечаток, податок, недостаток*.

94. *-от*. Се додава кон несвршени глаголи и означува голем степен на глаголското дејство: *пискот, блискот, молскот, тропот*; но: *шепот*.

95. *-тел*. Означува лица како вршители на дејството. Во народниот јазик се познати именките: *родител, учител, пријател*. Повеќето вакви именки се заемки во литературниот јазик: *читател, слушател, писател*. Има и некои образувања наново кај нас: *сторител* (во правната терминологија, срп. *учинилац*). Инаку продуктивноста на оваа наставка се ограничува од народните наставки *-ач, -увач* (в. долу).

96. Особено продуктивни начини за образување именки од глаголски дел се следните.

-ње. Со оваа наставка се образуваат т. н. глаголски именки од несвршени глаголи: *викање, носење, пеење*. За нив, како и за именките на *-ние, -нија* (*решение, сторенија*) говориме во одделот за глаголот, т. 373—383.

97. *Изведување без наставка*. И овој начин е необично жив во нашиот современ јазик. Вака се образувани новите зборови: *излез, влез, тек, премин, занес, запал* и др. Како што се гледа, самата глаголска основа овде добива именско значење: *излез-ам — излез*. Тоа значење може да биде потесно сврзано со глаголскиот процес, иако не во таква мерка како кај именките на *-ње* (*бег, лет, од*), а почесто се изделува до значење на мисловен или конкретен предмет: *чекор, збор, град, настан, из-*

див, помин, потпор. Се забележува дека е почесто образувањето на вакви именки од свршени отколку од несвршени глаголи.¹⁾ Бидејќи во ново време станало обично да се образуваат тие од општиот глаголски дел каков што е во сегашно време, се стигнува до извесна двојственост во гласежот со тоа што не се спазуваат односите од старите редувања на вокалите: *отече* — *оток*, но сега: *тече* — *тек* и сл. (в. во I дел, стр. 96). Во врска со ова се забележува нарушување на тие односи и во зборови од порано наследени: *извор*, но во народната поезија и *извир*. Се прават обиди и за смисловно диференцирање во врска со такви двојни форми. Некои го употребуваат *собор* во составот *Собор на производителите*, а *собир* во составот *Собир на избирачите*.

Како што рековме, во извесни случаи врска-та со глаголското дејство е поизразита. Интересен е за тоа овој случај: *Да имаш луѓе, да имаш стас* (т. е. ако имаш луѓе, ќе можеш и да стасаш, да ја свршиш работата). Зависи и од самиот контекст дали претставата за глаголскиот процес ќе се побуди појасно: *Нозете му се на потскок, Рацете му се на преграб, Очите му се на поглед* (нар. песна). Инаку именките *преграб* и *поглед* ги употребуваме обично со значење апстрахирано од глаголското дејство (*црн поглед, политички погледи*). Во народната поезија наоѓаме убави примери што ни ја будат самата атмосфера на спонтано зародување на вакви именки: *Што је настан настанало Во града Троена. — Жити помин што си поминала, Поминала во нашата куќа. — од жалочи, од плаќаи* (Миладиновци). Обичната именка *жал* го предизвикува овде образувањето и на именката *плаќ*, која меѓутоа не си нашла место во секидневниот говор. Сп. уште: *Му се виде одвратна до изблув*.

¹⁾ Б. Корубин, Нешто за образувањето на глаголските именки во нашиот јазик, Македонски јазик I, бр. 6, стр. 117—124.

— се надуја до препук. (В. Малески). — во стегот на прегратката (К. Чашуле). — да тура со него блага ракија на прегост (С. Попов).

98. -ба. Оваа наставка е и денеска живо продуктивна. Со неа се во литературниот јазик изведени зборовите: *изградба, положба, состојба, споредба, преродба, изведба, придружба* и др. Дури имаше и извесни престаравања во нејзината употреба: *тежба*. Освен тоа, во литературниот јазик се соживе употребата на такви народни зборови како *желба, средба*, што беа речиси изместени од заемките *желание, срешта*. И ова ја посведочува обичноста на таа наставка за нашиот современ јазичен усет. До колку пак таа била продуктивна во народниот јазик се гледа и по тоа што во него среќаваме извесни именки на -ба што не се влезени ни во литературниот јазик, бидејќи се место нив обични поинакви образувања. Сп.: *да не речеш јас без пресудба те изедов*. — *наредбата од војската* (т. е. стројот, како е наредена војската). — *збор од мирба* (М. Цепенков). — *наделба* (победа), *нарачба* (нарач, нарачка). Кај Р. Жинзифов го наоѓаме зборот *утешба*.

Именките на -ба можат да означуваат дејство, но со поголема предметеност, одвлеченост, отколку именките на -ње. Сп.: *борба* — *борење*, *делба* — *делење*, *молба* — *молење*. Споменатото определување стигнува до ознака на одделни конкретни или мисловни предмети: (подаде) *молба, жалба, наредба, приредба, желба, верба, свадба* итн.

99. -ач. Се придава во изведувања од несвршени глаголи, денеска обично од оние на -ува. Означува лице што го врши дејството: *купувач, препродавач, јадач, пијач, делач, водач, тепач*. Може да означува предмет со кој се врши одредено дејство: *отрувач* (отров), *опрегач* (престилка), *оптегач* (На *делачот* — *оптегачот*, — нар. пословица). Зборот *копач* ги има обете значења — лице што копа и предмет со кој се копа. Во последни-

от случај имаме и форма од женски род *копачка*: *На зол трн зла копачка* (нар. пословица). Само во женски род: *перачка*. Нови образувања: *препишувач*, *преведувач*, *издавач*, *раскажувач*, *напаѓач*, *поминувач*, *разнесувач*, *освојувач* и др.

100. -ачка. Служи исто за образување од не-свршени глаголи, од свршен по исклучок — *залажачка*: *некое оревче — залажачка* (С. Попов). Го означува обично дејството: *тепачка*, *купувачка* (купување), *продавачка*, *боледувачка*. Сп.: *како за дупачка и расипувачка за со верни пријатели* (М. Цепенков). Може да означува едновременно дејство и предмет: *пијачка*, *јадачка*, *играчка*, *прикажувачка*. Може, најпосле да означува само предмет: *умирачка* (смрт), *отепувачка* (убиство), *наврзувачка* (она што е наврзано, врзано при баењето), *летачка*. Нови образувања, како економски термини: *побарувачка*: *потрошувачка*.

101. -еж. И оваа наставка служи за образување од несвршени глаголи (исклучок: *бакнеж*, *текнеж*): *татнеж*, *бодеж*, *грмеж*, *грабеж*, *палеж*, *рипеж*, *метеж*. Новообразувано: *сомнеж* (покрај пообичното *сомнение*).

102. -а. Степенот на поврзаноста со глаголското дејство и едновременно најголемото оддалечување од него може да ни бидат претставени од зборот *работа*. Сп.: *Од работа не можам глава да кренам*, — каде што имаме извесно доближување до именката *работење*; па: *Поминувам од работа на работа*, — каде што именката се јавува веќе како општа ознака за различните видови труд; потоа: *Крени ги работиве*, — каде што обележува материјални предмети; и најпосле: *Имам многу работи за работа*, — каде што се зема како синоним на *нешто*. Во распонот на овие значења се движат општо значењата од именките изведени со наставка -а. Така имаме обележување на дејство: *смеа*, *врева*, *бука*. Обележување на дејство и предмет: *игра*, *ужина*, *вечера* (ужинање, вече-

рање и она што се ужина, вечера), покана, понада. Обележување на конкретни и мисловни предмети: ограда, преграда, оптока, среќа, маќа, потреба, пресуда, изненада. Сп.: Да те не проколнит мајка и татко, тоа била некоа прегледа. — со многу печала (М. Цепенков). — разбој — разбола, а вурка — прошетка (С. Попов). — Ништо ми стрета не стрети Ни си намера намери (Миладиновци). Последниов пример добро го илустрира поникнувањето на вакви именки.

Кај именките како среќа, смеќа имаме *ќ* наспрема *т* во простиот глагол: *срете*, *смете*. Во народниот јазик истото се гледа и кај *плаќа* (лит. *плата*): *плати*.

Спрема обрасците од народниот јазик во литературниот се усвоени повеќе именки на *-а* место на архаичната наставка *-ние*: *управа* (место *управление*) спрема: *направа*, *суправа*; *претстава* (место *претставление*) спрема: *потстава* итн.

103. *-ка*. Глаголскиот процес повеќе се чувствува во именките како: *плачка*, *најаска* (чема *најаска*, т. е. најадување). Дејство и предмет означува *свирка* (свирење и инструмент). Само предмет *писка*: *Од клас си писка напраив* (К. Миладинов), *лулка*, *изварка*. Други вакви именки: *болка*, *пречка*, *раска*, *трепка*, *препка*, *лапка*, *подвеска*, *дојка*, *вратка*, *белешка*. Нови зборови изведени со оваа наставка: *обработка*, *преработка*, *изработка*, *пратка*, *исправка*, *одломка* и др.

104. *-(а)лка*. Означување на лица: *тажалка* (жена што тажи), *вражалка*, *прелка*, *родилка*. За предмет: *пиралка*, *свечалка*. Сп. го и *гајалка*, кај М. Цепенков — *гајалки*, т. е. прашања за погаѓање.

105. Покрај наставките што ги споменавме, има и уште некои, непродуктивни, со кои се изведени сосем мал број именки од глаголски дел. На пример *-ана*: *липсана*; *-ија*: *пригодија*, *омразија*; *-ак*; *взрак*, *збитак*, *дошлак*; *-јак*: *просјак*, *кришјак*

(за зајак, од глаголот *крика*); *-уш*: *легуш* (каде што лежат *кокошките*); *-имо*: *вапцимо* (Сп: *Ами што ќе правиш, невесто, со волку вапцимо!* — С. Попов); *-је*: *затишје*, *седелје*; *-нина*: *даванина*; *-ава*, *-ева*: *бучава*, *срдева*.

ИМЕНКИ ИЗВЕДЕНИ ОД ПРИДАВКИ

106. Во вака изведените именки се опредметува оној признак што го изразува придавката. Иако не во онаква мера како наставките што образдуваат именки од глаголки дел — и наставките за изведување именки од придавки се продуктивни во современиот јазик, па можеме да посочиме во тој поглед повеќе новообразувања.

Именките се изведуваат или од целосната придавска форма или пак од нејзиниот корен: *млад-ост* — *слад-ост*.

107. *-ец* (*-ица*). Именките изведени со оваа наставка означуваат најчесто лица: *големец*, *итрец*, *слепец* (*слепица*), *мрговец*, *старец* (*старица*). Како книжевен збор иде *храбрец*, *подлец*. Проширено во новообразувањата: *младинец* (ж. р. *младинка*). Оваа наставка се среќава и во зборови со други значења: *глушец*, *острец*.

108. *-(н)ик*, *-(н)ица*, *-(н)ичка*. — Оваа наставка служи за изведување именки што значат лице: *дрчник* (*дрчица*), *болник* (*болничка*), *бедник*. Иде и со други најразлични значења: *празник*, *црвеник* (име на месец), *јасник* (јасно, студено време), *црвеница* (вид земја), *црница*, *темница*, *левица*, *десница*, *рамница*, *јаловица*, *суровица*.

109. Со наставките што следуваат, признаците содржани во соодветните придавки се изделуваат како самостојни сушности. Сп.: *бел* — *белина*. Зависи од самиот признак, а и од наставката, дали една таква именка може да развие и некакво поконкретно значење. Така, на пример, *белина*

може да значи: маргина, просторот околу текстот по ивиците на листот; *благота* е вкупен поим за млечни продукти и сл. Образувањето на именки од придавки се развива во нашиот литературен јазик главно со наставките што следуваат, бидејќи со нив се укажува пред сè на апстрактни сушности. Особено е пак во оваа смисла продуктивна наставката *-ост*.

110. -ство. Од придавки се изведени неколку именки со оваа наставка: *богатство, лукавство, моминство, мајчинство, големство* (на *големство*, т. е. кога е човек возрастен).

111. -ина. Вака се изведуваат именки што предаваат поконкретен признак: *широчина, височина, далечина, чистина, сушина, згорнина, големина, тежина, леснина, пустина, блажина, горчица, горештина, убавина, темнина, модрина, светлина, јаснина, преснина, живина, старина*. Со поголема апстрахираност: *правина* (правда). Новообразувања: *денешнина, утрешнина, иднина* (Сп. иден). Именката *младина* има добиено ново значење, збирно: *студенската младина*.

Со оваа наставка се образуваат именки и од присвојни придавки: *татковина, царевина, бориновина, прчовина*.

112. -ост, (-ест). Со оваа наставка се образуваат голем број именки: *милост, светост, старост, спорост, брзост, близост, дрчост, ситост, зборливост, гордост, свежест, тежест*. Вакви образувања има доста и во народниот јазик, а во литературниот нивниот број уште повеќе расте. Така имаме нови зборови: *лигавост, пегавост, палавост, сонливост*. Особено се чести образувањата во кои влегува глаголската придавка: *замагленост, напрегатост, настрвеност, избезуменост, изгладнетост*.

113. -ота. И со оваа наставка имаме повеќе образувани именки, иако е нејзината употреба поограничена отколку на наставката *-ост* и *-ина*.

За тоа дека нема некоја суштествена разлика во значењата што ги додаваат овие наставки сведочи фактот што постојат и вакви двојни образувања: *доброта — добрина, топлина — топлина, мекота — мекост, личота, личноста — личост, убавина — убост*. Сепак е за народниот јазик пообична наставката *-ина* отколку *-ота*, иако и оваа се среќава: *красота (работа — красота), чистота, леснота*.

Наставката *-ота* во некои наши говори се заменува и со *-ока*: *глувока, самока, личнока*.

114. *-отија*. И оваа наставка во извесни случаи додава значење како и наставката *-ота*: *тешкотија, личотија, чистотија*. Меѓутоа, таа е поекспресивна до толку што во извесни случаи изразува и една емоционална негативна оценка: *самотија, глувотија, гнасотија, простотија*. Покрај *скапотија* имаме и *скапија* (Сп. уште: *ефтинија, гладија*). Наставката *-ија* се среќава и во *светија*. Некои од именките на *-отија* можат да се сврзат и со лица: „*Пак се тие — лошотите*“, *си помисли* (В. Малески). Новообразувања со оваа наставка: *мртвечка жолтотија* (В. Малески). — *езерото со синотијата* (К. Чашуле).

115. Покрај споменатите наставки има и други, непродуктивни, со кои се изведени некои именки од придавка. На пример: *-јак*: *дивјак, босјак*; *-ак*: *глупак, простак* (зборови усвоени во лигературниот јазик); *-јач*: *дивјач*; *-ка*: *црнка, белка, старка*; *-ун*: *благун*; *-иште*: *згорниште, угорниште, здолниште, удолниште, гнилите*; *-еж*: *старез, младеж, гнилеж*; *-(ут)рак*: *белутрак, шутрак*. Од *заменската* придавка *свој* е образувано со наставката *-штина* — *својштина*: *ништо својштинка таму си немаше* (С. Попов). Сп. со оваа наставка и: *сватовштина, поповштина*.

ИМЕНКИ ИЗВЕДЕНИ ОД БРОЕВИ

(бројни именки)

116. Некои бројни форми чинат преод од категоријата на броевите кон категоријата на именките (в. т. 208). Имаме меѓутоа и такви изведени зборови што спаѓаат наполно во групата на именките, па означуваат не само апстрактна сушност, ами можат да го пренесат своето значење и на некои конкретни предмети. Така со именката *деветка* се означува оценка, а исто и една од картите за играње. Ваквите именки се образуваат со наставка -*(н)ица*: *единица, десетица, стотица, стотиници, илјадници*, и со наставката *-ка*: *двојка, тројка, четворка, петка, шеска, седумка, осумка, деветка, десетка, стотка, илјадарка*. Исто така, бројни именки се образуваат и за означување на дробките, и тоа со наставките *-ина, -инка*: *половина — половинка, третина — третинка, четвртина — четвртинка, шестина — шестинка, десетина — десетинка, стотина — стотинка*.

ИМЕНКИ ИЗВЕДЕНИ ОД ИМЕНКИ

117. 1. Со вакво изведување се стига до изделување на нови значења што стојат во извесна врска со значењето на именката од која изведуваме (*пат*: *пат-ник*). Наставката и овде може да се придава на целосната именка (*пат-ник*) или на нејзината основа (*риба*: *риб-ник*).

2. За вакви образувања имаме најголем број наставки. Меѓутоа, многу од нив се веќе станати непродуктивни, а често пати се ограничени на еден-два збора, па затоа дури и не можеме да ги разликуваме како наставки: *Сп, на пример: чел-ад, рак-ав, жер-ав, јаго-да, лобо-да* итн. Ваквите суфикси, ограничени на единични зборови, нема да ги изредуваме во нашиов преглед, кој има пред сè за цел да го изнесе она што се претставува ка-

ко поврзано образување за денешниот наш јазичен усет.

3. Кон ова треба да прибавиме дека голем дел именки, пред сè од машки род на консонант, се јавуваат денеска како немотивирани, без да можеме во нив да разликуваме некаква основа и наставка: *роб, дом, ден*. Исто така не се веќе изразни како зборообразувачки елементи едносложните наставки како *-а (жен-а), -о (сен-о)*, што повеќе се јавуваат во улогата на формални граматички белези. Од друга страна, кај некои именки со изразна наставка — основниот дел е така изолиран, што не е денеска јасен нивниот однос: *пал-ец*.

4. Бидејќи овде имаме, како што се рече, повеќе наставки, обична појава е и прирастувањето на наставките, така што завршокот на еден збор и наставката почнуваат да се чувствуваат како самостојна наставка. Така: *род-бина* (сп. *судба: судб-ина*).

5. И во оваа област се има извршено важно обогатување на речникот на нашиот јазик. Тоа не се изразува само во образувањето на извесни нови зборови, заеднички повеќе или помалку и со другите јужнословенски јазици (*партизан-штина, ударни-штво*), ами и во развивањето нови значења во веќе налични зборови (сп. *средина* во еден ваков состав: *културна средина*).

6. И во нашиот литературен јазик навлегоа маса интернационални зборови, образувани со различни наставки: *комунизам, агитатор, фабрикант, интересент, репортер, социјалист, компензација*. Има случаи некои такви наставки да се пренесуваат и на наши зборови: *вез-ист* и сл. Споменувајќи го овде тој значаен зборовен фонд во литературниот јазик, нема веќе натаму посебно да се задржуваме на наставките што влегуваат во неговите образувања.

118. *-штина*. Оваа наставка, позната и во народниот јазик (*јунаштина, царштина, човештина*),

веќе таму придобила во некои случаи нијанса на негативна и презрива оценка: *будалштина, магарштина, ветроштина*. Со таква нијанса во значење то се употребува новоизведената именка: *партизанштина*.

119. -ство. Со оваа наставка се додава значење на извесна состојба, одлика, занимање и др.: *ропство, братство, поданство, сверство, тиранство, крварство, млекарство*; со фонетско видоизменување на наставката: *јунаштво*. Сп.: *другарство чини повеќе и од родството*. Изразува колективни значења: *друштво, човештво, граѓанство, селанство, студентство*. Некои од ваквите именки покрај колективно значење можат во извесни состави да изразуваат и поинакви значења: *партиското членство*, но: *му престана членството во друштвото*. Оваа наставка се среќава и во зборови што значат институции: *министерство, издателство, царство, кралство*. Добар дел и од приведените примери претставуваат новообразувања, така што е очевидна продуктивноста на оваа наставка. Сп. и: *професорство, ренегатство, творештво*.

120, -иште. Зборовите во кои влегува оваа наставка означуваат обично место: *пазарниште, црквиште, огниште, куќиште*. Во *песочниште* имаме значење на песочливо место. Наставката се јавува проширена во: *оролиште* (како кај изведувачката од глаголски дел: *игралниште, шеталниште*).

Некои од вака образуваните именки можат да имаат и пејоративно значење (в. т. 133): *немам куќа ни куќиште; проклето ова куќиштево*. Не се чувствува веќе пејоративноста во *сениште* (призрак).

И овде можат да се приведат нови образувања: *средиште*, но тие се почести со овој суфикс од глаголски основи.

121. -ник (-ница). Со оваа наставка се образуваат именки што означуваат лица, по некој карактерен признак или по занимање: *врсник, па-*

косник, патник (си патници, си друмници, — нар. песна), посник, смртник, љубовник, правник, работник, ударник; -овник: чиновник; -еник: службеник, трудбеник. Од повеќето вакви именки се образува женски род на -ица, -ичка: врсница, љубовница, чиновница — чиновничка.

Некои именки образувани со оваа наставка означуваат место: *рибник* (рибник јагуљник, — Миладиновци), *рудник*, *житница*, *гробница*. Сп. го новиот збор: *тревник*. Со проширување — пак место каде што живее нешто или се чува нешто: *змијарник*, *глувчарник*, *мачкарник*, *кучкарник*, *кокошарник*, *сенарник*, *коњушница*. Предмет во кој се чува или се клава нешто (наставката се јавува и проширена): *брашник*, *пиперник*, *соларник*, *чајарник*, *масолник*, *свешник*. Други предмети, наречени по различни признаци — по дел од облеката или од телото (во врска со својата употреба), по намената, по местото кај што се изработуваат, по материјалот што го содржат (во некои случаи имаме овде и образувања со одредени префикси, а и проширувања на наставката): *гашник*, *скутник*, *подопашиник*, *огламнок*, *калник*, *пешник*; *зелник*, *мазник*, *копривалник*, *тикварник*, *лисник*, *речник*.

За означување на местото каде што се обавува извесно занимање се употребува наставката -ница: *берберница*, *ковачница*, *млекарница*, *книжарница*; проширено: *бозацилница*, *Кебапчилница*.

Оваа наставка може да означува и нешто по местото каде се чува или по времето: *зимница* (: *зимник*), *расолница*, *летница*, *деница*, *вечерница*. За мера: *оканица*, *килница*, (*килница* *врешче*, — Миладиновци). Некои зборови се јавуваат со -ица и -ница: *зазабица*, *зазабница*. образувања со ваква наставка има и од именки изведени од глагол: *поморница*, *викотница*, *пискотница*. Наставката -ник (-ница) иде освен тоа и со ред други значења во одделни зборови: *подочник*, *покосница*, *нарам-*

ник (нарамник дрва), натстрешник, повојница, кокошаница.

122. *-ар (-арка)*. Со оваа наставка се образуваат именки што означуваат најчесто занимање, а понекогаш и друг некаков однос спрема основната именка: *чевлар, опинчар, лебар, бочвар, дрвар, овчар, златар, јагленар, рибар, корабар, влакар*. Сп. уште: *вратар, другар, танчар, темничар (југа темничара, — Миладиновци)*. Подбивно: *кокошкар, жабар, баничар*.

Во ново време со наставката проширена од оваа *-чар* се образуваат именки како *електричар, механичар, физичар, хемичар*.

123. *-ин*. Таа наставка иде во извесен број именки што означуваат лица а што се јавуваат и без неа: *берберин — бербер, бакалин — бакал, амалин — амал, касалин — касал*.

Исто така со неа се образувани имиња на народности: *Србин, Бугарин, Русин, Турчин, Евреин, Циганин*. Од ваквите именки женски род се образува со *-инка* или само со *-ка*: *Србинка, Русинка, Турчинка*, но: *Бугарка, Еврејка, Циганка*. Наспрема *Французин* се зема *Францускиња*.

124. *-ец, -анец, -анин, -чанец*. И овие наставки се употребуваат за образување именки што значат припадници на народности или на некои населби, краишта и др.: *Англичанец, Германец, дебранец — дебранин, селанец — селанин, граѓанец — граѓанин, Австриец, Албанец*. Во женски род имаме завршок *-ка*: *Англичанка, Германка, дебранка, Албанка*.

Наставката *-ец* се употребува освен тоа и за образување други именки со различни значења: *костец, крстец, прапорец, склобурец*. Некои од ваквите именки се некогашни деминутиви што веќе не се сфаќаат како такви: *патец, забец*. Со проширување на наставката: *дождалец*.

125. *-ак, -јак*. Се среќава во овие зборови што имаат збирно значење: *расталак, врбјак, жабјак*.

Проширено: *врбуњак, мравуњак*. Во овие зборови што означуваат лица спрема местото или спрема друг признак: *полјак, селјак, песјак, кучак, копилјак, пеленак*. И во некои други зборови: *крмак* (и *крмнак*), *грумак* (*големи грумаци од снего*, — М. Цепенков).

126. *-ица*. Оваа наставка ја имаме на пример во: *ведрица* (*ведрица вино*, — Миладиновци), *матица, баница, страница*. Со неа се изведени некои именки во составот на кој влегува и предлог: *зазабица, надница, безработица, надлактица*. Служи за образување именки од женски род спрема соодветните од машки род: *царица, кралица, генералица, магарица*. Со неа се изведуваат имиња на жени спрема името на нивниот маж, ако ова завршува на консонант: *Стојаница, Миланица, Тодорица* (*Тодорица* е и име на празник: *Тодорова сабота*).

-вица (со различни проширувања): *брадавица, ногавица, ластовица*. Служи за образување имиња на жени според името на нивните мажи: *Петревица, Трајковица, Костовица*.

127. *-ина*: *краина, долина, месечина, пајасина, животина, котлина, средина*. Во комбинација со префикс: *приквечерина*. Се јавува и во *милостина*, покрај *милостиња*. Проширена со *-ка*: *маслинка, робинка*.

-овина: *половина, ладовина, трговина*.

-бина: *судбина, родбина*. Со префикс: *задужбина*.

-нина: *пладнина* (од *јаснина* до *пладнина*, — Миладиновци), *роднина, уморнина* (*горешчина, уморнина*, — Миладиновци), *саботнина* (пеење за умрениите во сабота), *пролетнина*.

128. *-ка* (со проширувања): *шумка, мерка, сверка, жапка, рилка, квечерка, овошка, клучалка, ногалка, ресачка, другачка, жабурка*. Некои од овие именки се стари деминутиви што веќе не се сфаќаат како такви: *шумка, жапка* (сп. *треска*).

129. *-џија, -чија, -ија, -лак, -ана*. Тоа се наставки од туѓо потекло, но со голема употреба во нашиот народен јазик: *алџаџија, Кебапчија, делија, ашкетија, сефалак, домаќинлак, апсана, табана*. Овие наставки не се употребуваат веќе за нови образувања, дури во литературниот јазик им отстапуваат место на наши наставки (*домаќинлак: домаќинство*). Иако тие наставки придаваат различни значења, овде ги споменавме заедно баш поради таа нивна заедничка судбина во литературниот јазик.

130. Освен наставките што ги дадовме досега во прегледот, имаме уште ред други со кои се образуваат по неколку именки. Овде ќе споменеме некои од нив: *-ан: грклан, бриклан; -ило: бачило, праштило, скапило, осило, огнило; -ија: перунија, божурија; -ота: срамота, гревота, мрсота, стравота; -ок: пасинок, напрсток, полесок; -уш: рабуш, лигуш; -ост: гладост, жедост; -ија (со проширување): зверотија, песнарија* итн. итн. Овие наставки се непродуктивни за изведувања од именки. И овде, како и при изведувањето на именки од глаголи и придавки, во литературниот јазик имаме предимно продуктивност кај оние наставки што можат да придадат извесни поапстрактни значења или пак носат во себе извесна можност за емоционално нијансирање.

НАСТАВКИ ЗА ИЗРАЗУВАЊЕ ЧУВСТВЕН ОДНОС

131. Спрема лицата и предметите ние земаме различен чувствен однос, чувствено ги преценуваме според тоа како ги восприемаме. Ова вакво емоционално реагирање наоѓа надворешен израз и во зборообразувањето, преку ред наставки за чувствена оценка. Со тие наставки се предава умалителност, галовност или пак сосем спротивно — увеличителност, одврата, подбив, иронија и сл. Сп. на пример: *воле* (од *вол*), во која форма се содржи значењето на умалување а заедно со тоа

и на интимно галовен однос; додека на пример во жениште, бабиште (од жена, баба) имаме да се побудува значење на аугментативност, а истовремено и негативен чувствен однос. Дали во говорот ќе се напре повеќе на едната или на другата нијанса, зависи и од интонацијата и од составот во кој влегуваат дадените зборови. На пример: *Види што големо жениште!* — но: *Ти бре, вакво клето жениште не сум видел!*

132. *Деминутивни и аугментативни.* Деминутивните и аугментативните образувања се среќаваат многу често во нашиот народен говор и претставуваат една упадлива негова особеност. Сп.: *Нека ни е добра мисла и нека ни се живи дечињата да си а собереме седбичката, — благодичката, ете бостанец, царевичка, градинки, лозјенца, едвај ако можеме тиа работи да и потиснеме и еве ти го, Митровден дошол. — Токо, ете вака, кога грашок, кога лекичка, тиквичка, пиперчицки, расолец — дури да си го заколиме гуцето (С. Попов) — Бујцата била едно старо жениште со едни долзи косишта, со едни големи очи, како од некој вапир; едни забишта имала како некои диклишта (М. Цепенков).*

Често пати кај деминутивите не се останува само на една ваква наставка, ами имаме и прирастување: *еребиченце*. Во ваквите прирастувања вториот суфикс има служба да изразува галовност во подзасилена мерка.

133. Како аугментативен суфикс е најобичен *-иште*: *човечиште, свериште, вириште, носиште, жениште, бабиште, детиште, месиште, прасиште*. И од имињата: *Стојаниште*, и членувано: *Стојаништето, Стојаништево, Стојаништено*.

Наставката *-ина* се среќава во *јуначина, сверетина*.

Наставката *-етана*: *мажетана, волчетана*.

134. Наставките за деминутивни, галовни образувања се повеќе. Овде ќе ги подредиме според

тоа од каков род е именката од која станува изведувањето.

1. Од машки род. -ец: *лебец, братец, листец*. Сп.: *Мозочецот ми се истури* (М. Цепенков). — *тутунец, не смееше да си го наполни луленцето* (С. Попов). Ваквите зборови, повеќе со значење на галовност, немаат множинска форма. Таква форма образуваат само тие што денеска не се чувствуваат како умалителни и галовни имиња: *патец — патци, пратец — пратци* (в. т. 17).

-ок, -чок: *синок, грашок, денчок, ловчок*.

-е: *брате, воле, волче* (од *волк*), *еже, прсте, носе, мосте, граше*. Наспрема *пијаница* иде *пијаниче*: *Ке земела момче пијаниче* (М. Цепенков).

-енце: *братенце, прстенце, мостенце*.

-че: *братче, гратче, камче, кантарче, овчарче*.

-ле. Се употребува галовно, ако именката не се зема како еден вид прекар (в. подолу), ами ако се однесува само на дадениот предмет: *носле, вратле*.

-уле: *братуле, носуле, прстуле*.

Како што рековме порано, во извесни случаи можеме да имаме и надодавање на наставки: *камченце, носленце, глувчуле*.

2. Од женски род. -ка: *книшка, планинка, рамнинка, лединка, градинка*. Проширено: *чашурка*.

-ица: *рачица, главица, водица, земјица, душица, сестрица, алвица*.

-ичка. Оваа наставка, добиена со вкрстување на -ица и -ка, почесто се употребува од нив, и така донекаде го ограничува нивниот опсег. Таа им одговара по степенот на емоционалноста, како да не е сложена: *рачичка, главичка, водичка, душичка, сестричка, вратичка, старичка* (: *старица*). И овие, како и именките на -ка, образуваат вокатив со -е: *лединке, душичке, сестричке* (в. т. 64,2).

-е: *раче, ноже, рече, моме*.

-че: *рипче, рекче, тровче, стапче, лисиче, книжиче, слугинче, куќинче*.

-енце: раченце, ноженце, моменце.

-ченце: момиченце, ластовиченце.

-ле, -уле: книжле, книжуле, момуле, звездуле. Проширено: книжуленце, козленце.

3. Од среден род. -це (кај именките на -о): перце, зрнце, крилце, селце, огледалце, масолце.

-енце: писменце, ребренце, поленце, јаренце.

Примери за нејзиното придавање кон деминутивните форми дадовме погоре: раченце, братенце.

-уле: детуле, палтуле, кучуле, пилуле, јазгуле.

(135) Пејоративни имиња. Посебно треба да ги изделиме оние наставки со кои се образуваат именки, блиски до личните по својот облик и служба, за означување лица од машки и женски род. Тие зборови, со ретки исклучоци, носат во себе нијанса на потсмешливост, иронија и презир, а во тоа се постига до толку поголема експресивност што тие се прикачуваат како еден вид име (прекар). За нивното изведување служат овие наставки:

-ко, (-ка). Се додава обично кон глаголки дел, поретко кон именки и додавки: дрдорко, мочко, плачко, влечко, парталко, брливко. Спротивно на ова со нијанса на галовност имаме: виорко, северко, ешко, палавко, немирко. Во женски род ќе биде: плачка, парталка и сл.

-ло (со проширување -ало). Се додава кон глаголки и именски дел: мрзло, смрдло, мочло, кенкало, гангало, ушло, мешло, забло. Во женски род: мрзла, забла и сл. Од оние на -ало не се образува женски род.

-ле. Наспоредно со горните: ушле, мешле, забле, носле.

-че, -чо: рилче, рилчо.

Ваквите образувања до толку се доближуваат до личните имиња што ја имаат во машки род и нивната општа форма на -а: Види го парталка, мрзла, ушлета, рилчета и сл. Во множината иде: парталковци, ушлевци и сл.

Кај именките на -ка, како и кај личните женски имиња со таа наставка, во вокатив се јавува -е: плачке, парталке (в. т. 64,2).

Ваквите именки на *-ле*, *-че* и во однос на членот се владеат како личните имиња, додека кај другите членувањето е пообично, а зависи од тоа до колку во даден случај се доближуваат до употребата на личните имиња, односно се оддалечуваат од нив (в. т. 21).

За образувањето на подбивни имиња види и кај сложените именки (в. т. 142, 1).

ОБРАЗУВАЊЕ НА СЛОЖЕНИ ИМЕНКИ

136. Сложени именки се среќаваат и во народниот јазик во доста голем број. Во литературниот јазик пак образувањето на сложени именки претставува жив и продуктивен начин на зборобразување. Бројот на вакви именки во литературниот јазик се зголемува особено со заемките од областа на интернационалната терминологија (сп. *картографија*, *минералологија*), како и со оние сложени што претставуваат наследство од црковнословенскиот јазик (*милосрдие*, *благородност*).

137. Од лексичка гледна точка за една сложенка во вистинска смисла може да зборуваме до колку низ проникнувањето на значењата на составните делови се породува изделено по себе, самостојно значење, па било тоа сосем да се одвлекло од значењата на деловите, било по некој начин сè уште да ги сумира тие значења (*листокап: срцебиење*).

За вистинска сложена именка можеме од друга страна да зборуваме само ако е и со својата форма таа пригодена да ги изразува основните граматички категории на именката — *родот*, *бројот*, *определеноста*. Вака погледнато, не можеме да ги сметаме за вистински сложени именки образувањата во кои влегуваат два императива: *молчитолчи*, *лапниголти*, бидејќи не се проникнуваат од целокупноста на тие граматички значења. Тие се изрази што можат да се супстантивизираат, мо-

жат дури да се јават и со значење на материјален предмет (*турипечи* — еден вид пита), но можат исто така да се употребат и со прилошко значење.¹⁾ Сп.: *тој е молчитолчи* (т. е. подмолен човек), но прилошки употребено: *тој работи така — молчитолчи*. Секако дека баш прилошкото значење овде е попрвобитно, па после се стигнало и до супстантивизирање. Интересен пример за употреба на ваква сложенка како прекар наоѓаме во една прикаска кај М. Цепенков, каде што таа иде во повеќе врски: *Сечифрлај беше си го кажал името, ѓоа така го викале. — Сечифрлај, ти имај мукает дуќанот. — Сечифрлај тамо беше се кажал: Кршифрлај ѓоа го викале.*

Вистинската сложена именка содржи во себе скоро редовно именски дел (именка, придавка, заменка, број), додека кај споменатите состави имаме само глаголки делови. Логичкиот однос на именскиот дел спрема другите делови во составот на сложенката може да биде различен и им одговара на оние односи што се добиваат кога содржината на сложенката ќе се развие во состав од самостојни зборови. На пример: *листокап* (капење, паѓање на листот), *сончоглед* (оној цвет што го гледа сонцето: именскиот дел овде укажува на значење на објект), *пустикуќа* (значење на објект).

138. Составните делови се сврзуваат во сложенка на два начина: или со составен вокал *о, е* (*листокап, очевидец*) или со непосредно срастување (*чајшеќер, виножито*). При првиот начин често, но и при другиот, имаме такви сложени именки во кои вториот составен дел не се употребува како самостоен збор: *ороводец, стодинарка*.

139. I. *Сложенки со составен вокал*. Составниот вокал *е* се јавува во мал број случаи, па и тогаш има двојственост: *огнефрлачка* (и: *огнофр-*

¹⁾ Материјал за сложенките во нашиот јазик дава статијата на Б. Видоески „За сложенките“, Македонски јазик II, 6, стр. 131—140.

лачка), очевидец. Сложенките како лицемер, срцебиене, грозјебрање, знаменосец од современа гледна точка може да бидат поскоро сфатени како непосредно срастување на двата дела. Инаку, независно од карактерот на претходниот консонант, имаме сврзување со (о) *душовадец, кождер, сончоглед*, па така и во новоусвоените зборови во литературниот јазик: *земјоделец, мечоносец, патописец, коњоводец* и сл.

140. На прво место ќе ги споменеме ваквите сложеники во кои основното значење се изразува со глаголски дел.

1. Во доста од нив глаголскиот дел не добива никаква наставка. Означуваат лица (*крволоч, кождер, месојад*), предмети (*водомер, струјомер*) и различни други поими (*риболов, листокап, водосвет, мироглед*). Ретко глаголскиот дел иде на прво место: *урвокос* (глаголот *урви* значи *кине, корне*).

2. Кон глаголскиот дел се додава наставка, така што тој може да биде заправо и самостојна именка изведена од глагол.

-*ец*. Сложенките со оваа наставка означуваат обично лица: *душовадец, шегобиец, војсководец, правољубец*. Сп. како новообразувања: *Трпана, среќоубиецот — Трпана, јадоносецот* (В. Малески). Ретко означуваат и дуги поими: *косопасец*. Вториот дел во ваквите сложеники е главно двосложен, и обично не се јавува надвор од сложениката како самостоен збор, иако имаме и такви случаи: (*коњо*)-*крадец, (книго)продавец*. Со глаголски корен во првиот дел: *вртоверец, крепоземец, кршборец* (*Мариовци — кршборци, — С. Попов*).

-(*н*)*ина*: *црвојадина — црвојаднина*.

-*ач(ка)*. Сложенките со оваа наставка, како главно и со приведените подолу, се новообразувања во литературниот јазик. Означуваат лица: *тутуноберач, словослагач*; и предмети: *минофрлачка, бетономешачка* (и *бетономешалка*).

-ник (-ница). Лица: богохулник, Богородица, првороденица. Други поими: вододелица.

-ство, -је (-ие, -ија). Сложенките со овие наставки означуваат апстрактни поими: земјоделство, законодавство, душогубје, плодородје, крвопролитие, главоболија.

Други вакви сложеници: ракотворба, умотворба; зборообразување, видоизменување; раководител, сметководител итн.

141. И меѓу сложениките со составен вокал, а со именскиот дел како главен, наоѓаме такви во кои тој дел претставува самостојна именка, и такви во кои тој претставува именско образување што не се употребува самостојно. Така имаме:

1. За лица: римокатолик, богочовек, Јужнокореец, долномалец. За други поими: североисток, гороцвет, дрворед, благоразумност.

2. Образувања со наставката -ец (обично за лица): белоглавец, црнокапец, ништоверец, долноселец. Женски род на -ка: ништоверка, долноселка.

-јанин: долнограѓанин, туѓоземјанин.

-ица: суводолица, црнокласица.

-ка: благосеменка, дебелокорка.

-ост (со апстрактни значења): тврдоглавост, дебелоглавост, тврдокорност.

-је (-ие). Исто така со апстрактни значења: дебелоглавје, разнообразие. Ваквите именки не се многу обични во нашиот литературен јазик, па се заменуваат со тие на -ост или на други наставки.

3. Додека во образувањата во кои е вториот дел глаголски, првиот — со ретки исклучоци — е именски, кај овие со именка во вториот дел имаме во тој поглед повеќе разнообразие. На пример, именка и именка: југоисток, придавка и именка: долномалец, број и именка: тромеѓа, прилог и именка: бргозборница. Сп. и: арамолебец, арамолепка.

142. II. Сложенки со непосредно срастување.

1. Една група чинат овде оние сложенки во кои во првиот дел иде императивна глаголска форма: *лапникандило, печижаре, задрипетле, газибара*. Именката може да биде и во множина: *А овчаре — губиовци* (нар. песна). Најчесто ваквите состави означуваат лица, па се употребуваат или само како прекари или како имиња со чувствен однос на подбивност, аугментативност и сл. (в. т. 135), и во составот на именски прирок, па тогаш не се членуваат и во формите се согласуваат со имињата: *лапникандило — лапникандила — лапникандиловци*. Сп.: *другари лоши и пустикуќовци* (М. Цепенков). Вакви образувања се среќаваат и во топонимијата: *Скочивир, Подржикоњ*. Поретко тие означуваат и други поими: *зајдисонце, изгрејсонце, шепнипокрив*. Сп.: *Надвор есенското зајдисонце ги златеше крошните од високите буки* (Ј. Бошковски). — *та не можеа и салам да се завртат, а камо ли да си проговорат нешто „шепнипокрив“ како маж и жена невидени одамна* (С. Попов).

2. Вакво соединување имаме меѓу придавка и именка во случаите како: *Илинден, Петровден, Белград, Царевдвор*.

3. Целиот израз *моё вино мое жито* се употребува со именско значење, со истото како *вино-жито* (две непосредно сраснати именки; се вели *и житојвино и жито ѝ вино*) или *божилак* (непосредно срасната придавка и именка).

Во *бабини-деветини* имаме пак сложенка со преносно значење: *просто да поверуваш во бабини-деветини* (В. Малески). Со пренесување на значењето можат да се развијат супстантивизирани сложенки и од две придавки непосредно сраснати. Така *бели-црвени* иде со значење *самовили*: *Тие — да се скраја од нас — биле бели-црвени* (М. Цепенков). Од две придавки е настаната и сложенката *здравоживо* (поздрав): *Имаш многу здравоживо од него*.

При членувањето на вака непосредно сраснати сложенки, ако иде членот во вториот составен дел — тоа е знак за поголемата нивна сраснатост, отколку ако се членува првиот дел. Сп.: *виножито* — *виножитото*. Така се вели обично и *здравоживото*, но сепак е можно и *здравотоживо*: ја извади торбата со *здравотоживо* (С. Попов).

4. Доста голем е бројот на вакви сложенки примени кај нас од турскиот јазик: *тутункесе* — *тутункесето*, *чардакбоја*, *шамкајсија*, *шекерпаре*. Сп. и со придавка во првиот дел: *карагрош*, па и: *карасмрт* (*Мојата смрт е карасмрт*, — К. Рацин).

5. Вака е и во некои сложенки со број: *стогогалка*, *стодрам*, *трикатница*, *десетгодишнина*. Меѓутоа во ваквите случаи се јавуваат и сложенки со составен вокал: *тromeџа*, *трокатница*.

6. Имаме случаи особено во нови образувања, кога сраснатоста не е така тесна, ами се запазува во поголема мерка релативната самостојност на деловите, кои се заправо и посебни именки: *помошник министер*, *свер човек* и сл. На таа самостојност укажува и тоа што определбата се членува: *помошникот министер*, а во некои случаи може да го менува и местото: *сверот човек* — *човекот свер*. По сево ова ваквите состави не можеме да ги сметаме за вистински сложенки.

7. Некои сложенки се настанати во резултат на често пати своеобразно вкрстување на две претстави во врска со дадениот предмет. Така за *лилјак* се употребува и зборот *лилкана*, сложенка во која влегла именката *капа* поради тоа што со *лилјаци* се врзува претставата за тоа како децата фрлаат капи по нив навечер. Сп.: *Кога ќе дојде, цела лилкана* (К. Чашуле). Сложенката *вир-вода* се употребува само во состав на прирокот: *Целиот беше вир-вода* (В. Малески).

8. Како „лажни“ сложенки можеме да ги означиме и оние случаи кога всушност имаме редуплицирање на именката. Сп. го овој пример кај

Цепенков: *трамна-трумпата* наша беше коњ за *кобила*. Овде е место *трампата* употребена редуплицирана форма, со која се постига и извесна чувствена експресија, во случајов — на подбивност. Редупликација од истиот тип, и пак со цел за гласовно сликање на еден чувствен однос, главно на пренебрежение, имаме во случаите кога со *м* се заменува првиот консонант од повторената именка: *кал мал, ништо да не гледаат* (М. Цепенков). — *Котли-мотли, тепсии-мепсии, сè* (В. Малески). Полното дуплирање на именката во случаи како следниве побудува претстава на повторливост, поредност: *ја наредил (војската) на табури со ред: чешит-чешит* (М. Цепенков; акцентирал Б. К.). — *Да го видиш езерото како фрла далги-далги* (нар. песна). Ваквите состави можат лесно да се доближат и до прилошко или придавско значење (*чешит-чешит* = по видови; *езерото е сето далги-далги*, т. е. расталасано; *вратот му е витки-витки*, т. е. набран). Тие можат понекогаш да се употребат и атрибуцки: *турли-турли маки* (М. Цепенков).

9. До сложенките се доближуваат такви состави од две именки што по нешто се блиско сврзани во една претстава па иако инаку, одделно земени, имаат различни значења, подведени под таква претстава оставаат впечаток на редуплицирање: *Доста рожденката не беше многу мераклија на коцлиња-прцлиња*. — *таа навистина не познаваше кума-побратима — дарови за свекор-свекрва*. — *шес беа, трите и изеле в'ци-орли* (С. Попов). Ако во еден првобитно ваков состав се развило преносно значење, тој можел да стане вистинска сложенка: *виножито*. Такво пренесување на значењето се забележува и во составот *сол-пипер*: *Му ставила 'ржана погача и сол-пипер* (М. Цепенков); не се мисли баш сол и пипер, ами нешто што да е за јадење со лебот.

ПРИДАВКА

143. Придавката означува некој признак на предметот што го определува сам по себеси или пак во однос спрема некој друг предмет. Така во составите *бел коњ*, *лош коњ* имаме својства што се откриваат во предметот како таков, без поврзување со друг некој предмет, додека во составите *дрвен коњ*, *монастирски коњ* имаме својства што упатуваат, што укажуваат на некој друг предмет било по таков начин да се посочува потеклото на материјалот од кој е направен предметот, или неговата припадност, или друго нешто.

Придавките од првиот вид ги викаме *качествени (квалитативни)*, а тие од вториот вид *односни (релативни)*. Покрај тоа имаме уште бројни придавки (*првиот коњ* и сл.; в. т. 148) и *заменски* придавки (*нашиот коњ* и сл.; в. т. 149).

144. Разликувањето на качествените од другите придавки се покажува не само логички оправдано, ами тоа наоѓа и свој граматички израз, до извесна степен во зборообразувањето, а исто така и во образувањето на формите. Така, само качествените придавки образуваат степени на споредување (*добар*, *подобар*, *најдобар*), бидејќи квалитетот може кај различните предмети да се јавува во различна степен изразено. До колку пак ќе сретнеме споредување кај некои придавки што се изведени како односни, тоа покажува дека во таков случај тие го измениле своето првобитно релативно значење и обележуваат веќе општ признак, независно од предметната однесеност, т.е. развиле во себе квалитетно значење. Најобичен пример за ова ни дава придавката *златен*. Во составите *златен прстен*, *златна пара* таа иде со значење на односна придавка, укажувајќи на материјалот од кој се направени дадените предмети; додека во составите *златен човек*, *златна душа* оваа придавка придобива квалитетно значење, што може приближно да го изразиме со значењето на

качествените придавки *добар, мил* и сл. Придавката *златен* со тоа свое значење може да образува и поредбени степени, како и другите качествени придавки: *позлатна душа од него не сум видел*. Истоово можеме да го илустрираме и со примерот на бројната придавка *прв*. Со своето редно значење таа иде во составите како овој: *Го гледаш првион човек од оние што идат?* Меѓутоа со качествено значење: *Тој е најпрв човек во градот*, т.е. највиден или највисоко поставен. Сп.: *станале најпрви пријатели* (Е. Спространов). Развивањето на такво значење дава и кај оваа придавка можност за споредување по степенот на квалитетот. Во народниот јазик вакво нешто станува и со заменската присвојна придавка *свој* во вакви изрази: *Тој ми е посвој* (поблизок роднина) *од тебе*.

Изнесеново покажува дека нема некоја непреодна граница меѓу квалитативните и другите придавки, ами напротив дека последниве можат да развијат, и развиваат често пати, значење на општ квалитетен признак. Се разбира дека ова не им е својствено во еднаква мера на сите нив. Така, на пример, оние релативни придавки што значат единична лична припадност (*Петров, мајкин*) не можат да развијат во себе качествено значење, за кое е услов баш одделувањето од единичен предмет и обопштувањето во изделен признак.

Има случаи во нашиот литературен јазик кога ова развивање на качествено значење од една односна придавка искористува и некои гласовни можности како ознака за така издиференцираното значење: *дрвена лажица*, но: *дрвна индустрија* (в. I дел, т. 27).

ФОРМИТЕ НА ПРИДАВКИТЕ

145. Основната служба на придавката е да ја определува именката. Во зависност од неа придавката ги добива своите граматички обележја на род, број, определеност или неопределеност, што

инаку не извираат самостојно од сушноста на придавката како качествено име. Терминот *придавка* и самиот укажува на основната особеност на оваа зборовна група — додавање кон именките. И така, родот, бројот, определеноста или неопределеноста на именката се пренесуваат на зависната од неа придавка: *убав човек, убав слуга, убав жена, убаво дете; убавиот човек, убавиот слуга, убавата жена, убавото дете* и сл. Во множината имаме една единствена форма: *убави(те) луѓе, жени, деца*.

Со приведените примери дадовме заправо преглед на формите од придавките што завршуваат во машки род еднина на консонант (за формите на бројните придавки в. т. 148, а за формите на заменските придавки в. т. 150—152). Кон нив треба уште да ја придружине и формата на *-и* од машки род што се употребува при обраќање: *драги татко! Куси!* — но и тука не редовно (в. подолу).

Освен овие на консонант, имаме придавки што во машки род еднина завршуваат на *-и*: *козји, божји* (и *божи*: *ангел божи, Божи-гроб, божилак*), *селски, стопански* и сл. Кај нив членската форма се додава направо: *козјиот, селскиот*. Во женски род *-и* се заменува со *-а*: *козја(та), селска(та)*, а во среден род со *-о*: *козјо(то), селско(то)*.

146. Гласовните појави во изменувањето на придавките се сведуваат главно на тоа што во извесни случаи вокалот од крајниот слог на неопределената форма за машки род се губи: *добар — добриот, добрата, доброто, добрите, силен — силниот, силната, силното, силните* (Поподробно за ова в. во I дел, во т. 27, 29 и 31). Во среден род само во сосем ретки случаи имаме завршок *-е*: во географското име *Овче Поле* (но: *овчо, овчко млеко*), во чисто книжевните зборови: *више, ниже* (в. во I дел, т. 33). Придавките *благ, друг* во народниот јазик се среќаваат и со множински форми *блази, друзи*, но во литературниот јазик се

обични само формите *благ*, *друг*. Од *велик* се среќава множина *велици* само во сложенката *велици-пости*. Во народниот јазик е инаку *велик* заменето со *голем*, а сега пак се јавува како литературен збор со подруго значење (душевно велик).

147. *Формата на -и*. Старата определена форма на *-и* за машки род еднина, која се среќава во некои сложенки: *вели-петок*, *другиден*, денеска се слуша уште во овие случаи:

1. Кога придавката влегува во составот на некое име (прекар): *Свети Спас*, *Премудри Соломон*, *Куси Петко*, *Црни Спиро*. Исто и во месни имиња: *Стариград*. Сп.: *на житни пазар или на ат пазар* (М. Цепенков). Во селска куќа има *долни крај* и *горни крај*. Често се употребува *пусти*, *кутри* (со еднакво значење) во изрази како: *пусти (кутри) Трајко, што му се стори*. Сп.: *беше капнал да бега од пусти страм*. — *со тој пусти прст ме изеде* (М. Цепенков). *Ај пусти да е, пушт да би, Останал живот кучешки* (К. Рацин). Може да се сретне и *црни* со значење слично на *пусти*: *Ами ако почне секој ден по еден петел да коле, што ал прави црни Илко* (С. Попов). Во машки род *кутри* заправо и не е обично во неопределената форма, бидејќи тој збор е главно ограничен на изрази како споменатите. Во ваквите случаи за женски род иде нечленувана форма што не се разликува надворешно од неопределената: *пуста*, *кутра мајка*, *жена*, *Петра* и сл. Придавките *клет*, *сирот* се употребуваат во вакви изрази за женски и среден род: *клета*, *сирота жена*, *клето*, *сирото дете*, *клето сираче*. Сп. кај Цепенков: *на часо втаса сирота риба*. За машки род обично ќе се рече *сиромав човек*. Нечленувањето на овие изрази се изјаснува, значи, преку составите во кои се задржала старата форма со определено значење: *пусти човек* и сл.

2. Во народните умотворби може да се најдат уште случаи со запазена таква форма, на пример во прикаските на Шапкарев: *јас други син немам*.

— некој други цар. Денеска е обично овде друг. Кај Цепенков: како да јадам од дома 'ржани леб. Сп. уште: нека се тутне вој бели свет (С. Попов).

3. Во вокативната форма кај прекарите: *Куси! Црни! Бели! Мали! Стари!* Во состав со именка: *мили синко, честити царе, честити зете*. Некои од ваквите состави просто како да се чувствуваат сложенки, па не ни е многу обично да речеме на пример *честит царе* (иако во народните приказки понекогаш и тоа ќе го сретнеме), поготово што и придавката *честит* во народниот јазик иде можеби исклучиво во вакви неколку обраќања. Меѓутоа, во други случаи сосем е обична употребата на неопределената форма: *Што да чинам, мил побратим, да не одам? Не ме видиш, мил побратим, што враг водам. — Не деверуј, постар девер, малко моме... Не мрси је, помал девер, руса коса. — соколе ситен, димитен* (Миладиновци). Не е можно да се употреби форма на *-и* од присвојните придавки за единична припадност: *Стојане бегов дрваре* (Миладиновци), а пак ваква форма од заменска присвојна придавка ни звучи необично и во народната поезија: *Мирче, наши брате* (Миладиновци).

4. Во современиот јазик, надвор од кругот на прекарите и оние неколку обични збора за обраќање како *мили, драги*, во таква служба иде просто неопределената форма и сама: *шут! улав! зелен!*

5. И кај женски и среден род, како и во множината, немаме форма за обраќање. Сп.: *ој пушта конспирацијо, обеси се на клин* (К. Чашуле). — *Еј глди, сонце, божја убавино* (В. Малески). Само во народните умотворби може понекогаш да се сретне и овде форма на *-о*: *ах сестро моја љубезно, не плаши се* (Е. Спространов). Во овој стих од К. Раџин е пренесена таа особеност од народната поезија: *Зоро златно и румено!*

БРОЈНИ ПРИДАВКИ

148. Обично во школската граматика овие придавки се разгледуваат во составот на групата на броевите. Меѓутоа, тие и по својата форма и по службата што ја вршат наоѓаат право место меѓу придавките, па најцелесообразно е тука и да бидат разгледувани.

Овде спаѓаат прво оние придавки што го покажуваат односот на предметите по ред. Од ваквите придавки *прв, први — прва, о, и, втор, втори — втора, о, и, друг, други — друга, о, и*, не се сврзуваат по корен со соодветните броеви, додека другите се изведуваат од нив. Sprema *три, четири* имаме редна придавка *трет, трети (треки, познато во народниот јазик, во литературниот не се употребува), четврт, четврти*. Од *пет до сто* се обрастуваат со наставката *-ти: петти, петта, о, и, десетти, педесетти, стоти*. Поинаку само: *седми, осми*. Во *шести* имаме упростување на согласната група (*шест-ти*), инаку другите редни придавки од *пет до сто* се изговараат со двојно *т*. Редните придавки од стотините се земаат обично со наставка *-ен: двестотен, трестотен, петстотен* итн., исто: *илјаден, милионен*.

Покрај редните бројни придавки ги имаме и овие што искажуваат умноженост, а се образуваат со наставките: *-ен: двоен, трсен; -орен: четворен, петорен, седморен; -трук: треструк, трострук, стострук*.

ЗАМЕНСКИ ПРИДАВКИ

149. Во школската граматика, по традиција, овие зборови се внесуваат во групата на заменките и обично се наречуваат придавски заменки. Веќе и самиот тој назив покажува дека во нив се откриваат придавски особености. Во нашиот денешен јазик, по сите промени што се извршиле во нивната деклинација, овие зборови по сè им се доближуваат на придавките и затоа е пооправдано да

бидат тие вклучени во групата на придавките. И навистина, не само што нема формална разлика меѓу *Петров, Петровиот* и *негов, неговиот* или меѓу *голема, големата* и *толкава, толкавата*, ами постои и извесна паралелност во значењата, до колку во првиот случај се изразува присвојност а во вториот извесно качество. Заменските придавки, исто како и другите придавки, се јавуваат обично во атрибутска служба и во зависност од именката добиваат исто така одреден род и број и примаат или не примаат членска форма. Синтактичните и морфолошките својства на заменските придавки се согласуваат напoлно со својствата на другите придавки. Сето тоа дава полно оправданиe, терминот *придавска замена* да се преобрене во *заменска придавка*, при кое останувањето на зборот *заменска* не се објаснува само со тоа што ни тежи уобичаеноста на стариот термин, ами и со тоа што овие зборови навистина во ред случаи можат да ги заменуваат придавките: Сп.: *Петре влезе во куќата. Неговата куќа е голема* (место: *Петревата куќа е голема*).

150. Меѓу заменските придавки ја имаме прво место групата на присвојните заменски придавки: *мој, а, мое, мои*, членувано: *мојот, мојата, моето, моите; твој* итн.; *свој* итн.; *негов, а, о, и — неговиот, неговата, неговото, неговите; нејзин* итн.; *наш, а, е, и — нашиот, нашата, нашето, нашите; ваш* итн.; *нивни* (дијал. *нивниџ, нивен*), *нивна, о, и — нивниот, нивната, нивното, нивните*.

Како што се гледа одовде, особеностите што ги делат овие придавки од другите се незначителни: прибавување членската форма направо во *мојот* и сл., завршокот *-е* во среден род.

151. Понатаму како посебна група ги имаме следните заменски придавки со извесна показна качествена и количествена нијанса: *таков, таква, такво, такви — таквиот, таквата, таквото, таквите; ваков* итн.; *онаков* итн.; *инаков, секаков, некаков, никаков; толжав, а, о, и — толжавиот, толжавата,*

толкавото, толкавите; олжав итн.; онолжав итн.; оцкав, толкуњав, онолкуњав. Сп. и: толкансо собиче (В. Малески). Овде спаѓаат и прашалните каков итн., колкав итн.

Кај овие заменски придавки немаме некоја формална особеност што би ги разликувала од другите. Придавката *инаков*, сфаќајќи се повеќе како со качествено значење, може да образува и компаративна форма *поинаков*, што често пати не се разликува во употребата од основната форма *инаков*, но може во одредени случаи да има и вистинско компаративно значење. Сп.: *Ваков ли беше?* — *Не, инаков!* — *Ваков?* — *Уште поинаков!* По овој пат се потенцирало и качественото значење во заменската придавка *никаков*, па се вели *никаков човек* (расипан човек), па дури се стигнало и до извесно супстантивизирање на оваа придавка, така што таа од своја страна може да прима определби: *никаков низаеден* (исто што и *никаквиц низаеден*). Кај Цепенков има и ваква форма за обраќање: *криш си глаа, бре никакви, од мене* (в. т. 147, з). И оваа придавка може да се компарира: *Од тебе поникаков нема*.

152. Најпосле, во групата на заменските придавки спаѓаат: *сиот, сета, сето, сите; сам, а, о, и; исти (ист), иста, о, и; друг, а, о, и*.

Заменската придавка *сиот* се употребува само во членувана форма. Само во народната поезија можат да се сретнат нечленувани форми како во овој пример: *си патници, си друмници* (Миладиновци). Во некои дијалекти се јавува *сет* (образувано спрема *сета, сето*), а во литературниот јазик се среќава ретко само во поезијата. Во *са нок, са зима, са лето* имаме веќе сложени прилози па можеме тие зборови да ги пишуваме и заедно. Придавката *сам* се јавува безразлично членувано или нечленувано во вакви случаи: *Не знам ни сам* — *Не знам ни самиот*. Сп.: *Кој под трнче кој над трнче, Сам зеташин под капина* (нар. песна). Никогаш не се членува *сам* во изразот *сам стар*: *Кога*

и чул тие збори шерисламот, станал сам стар да одит да види (М. Цепенков). По членувањето и исти се владее како сам: по исти начин — по истиот начин и сл. Од друг, ретко, можат да се сретнат и остатоци од некогашната промена: *другега*, *другего* (како општа форма) и *другему* (како дативен предмет). Сп.: *Ке најдеме, веќе, другего*. — *Еден без другего не сакаат да живеат* (В. Малески). Од друг можеме да имаме и компаратив, ако значењето му се доближува до *инаков* (*подруг*, т.е. поинаков).

ПОРЕДБЕНИ СТЕПЕНИ

153. Како што рековме веќе, квалитативните придавки можат да образуваат форми за компарација, со кои се изразува степенот на даденото качество во поредба меѓу два или повеќе предмета.

Покрај основната придавска форма, што во спрегот на компарацијата се означува како *позитив*, имаме уште два поредбени степена — *компаратив* и *суперлатив*. Компаративот се образува кога пред основната придавска форма ќе се прибави елементот *по* (*подобар*, *поубав*), а суперлативот по истиот начин со *нај* (*најдобар*, *најубав*). Компаративот претполага споредување меѓу два предмета: *Петре е подобар од Павлета*. Ако има повеќе предмети, тогаш е тоа двојство изразено во противставувањето на еден (или повеќе) спрема сите други: *Петре е подобар од сите вас*. — *Петре и Павле се подобри од сите вас*. Значи, при компаративот се претполагаат две противставени страни. Но има случаи кога формите со *по* не побудуваат директна претстава на компарација: *Поголемите наши градишта се: Белград, Загреб, Љубљана и др.*

Суперлативот претполага споредување меѓу повеќе од два предмета, односно од две противставени страни: *Петре е меѓу сите вас најдобар*.

154. Блиски како форма до поредбените степени се образувањата со *пре*: *преполн*, *преубав* и

сл. Меѓутоа, изразувајќи качество во најголема степен пројавено, тие не го вршат тоа во релативна смисла, во поредба со други предмети, ами го изразуваат како апсолутен признак. Во тоа е и суштинската разлика меѓу нив и компаративот и суперлативот.

Со претставката *при*, пак без некаква односителност, се изразува мал степен на даденото качество: *И Петре беше пристар* (С. Попов).

155. Во нашиот јазик со елементите *по* и *нај* може да се врши споредување и кај извесни именки: *Тој е помајстор од мене. — Тој излезе најмајстор.* Во вакви случаи именката се приспособува кон означувањето на качество, па така во своето значење им се приближува на придавките. Елементите *по* и *нај* идат и со глаголи, во кој случај тие изразуваат прилошки значења што се содржат во прилозите *помалку, повеќе, најмалку, најмногу: не чини — по не чини — нај не чини.*

ПРИДАВКАТА КАКО ОПРЕДЕЛБА НА ИМЕНКАТА

156. Основната служба на придавката е да ја определува именката (атрибутска служба). Употребена самостојно, придавката се супстантивизира во помала или поголема степен. На пример: *не му проговорил ни црна, ни бела* (М. Цепенков). — *фрли го црното. Со црно не се жали првоборец* (В. Малески). — *Си велиш само улавиот и пијаниот одат по оваа луѓа* (К. Чашуле).

И во составот на именски прирок (*Петре е добар* и сл.) во придавката се усекава онаа нејзина тесна поврзаност со именката.

Во служба на атрибут придавката во нашиот јазик може да стои пред или зад именката. Треба особено да се подвлече дека во нашиот народен говор поставувањето на придавката зад именката не се чувствува како некое особено експресивно средство, ами е до голема степен уобичаено, механички препроизведено: *чудо големо, кошула*

ленена, пара сребрена. Сп.: *две очи домаќински повеќе чинат од многу раце измекарски* (М. Цепенков). Кога вака именката доаѓа како прв збор во реченицата, овој начин сепак може да се чувствува како нејзино истакнување: *Место здраво на него да не оставите* (К. Чашуле).

Во литературниот јазик поставувањето на придавката, а особено на повеќе придавки, зад именката може во извесни случаи да носи стилска обогрениост на поетично кажување: *Ставата ѝ беше — вита бука на Славеј. Погледот благ, како нишка сончева пролетна, кога го гали кроткото езеро* (В. Малески).

Уобичаеноста на начинот да дојде определбата зад именката е најизразита кај заменските присвојни придавки. Кај нив во народниот јазик при личните и родбинските имиња, кога не е членувана, придавката може да стои само зад именката: *Цветко наш, мајка наша* (никогаш *наш Цветко, наша мајка*, но: *со нашиот Цветко, нашата мајка — мајката наша* и сл.). Сп.: *Кој е тој толку будала Јошко мој да може да го излаже? — нејзиното Јосе* (С. Попов). — *Мојот Насте не се враќа така лесно!* (В. Малески).

Литературниот јазик, се разбира, исто ја допушта како своја оваа употреба на придавката зад именката, но во него е таа сепак поограничена, и тоа како поради влијанието од другите јужнословенски литературни јазици, така и поради многу почестата употреба на две или повеќе придавки при именката, во кој случај се чувствува пообично тие да се редат пред именката.

157. Меѓу другите граматички ознаки што ги прима придавката преку поврзаноста со именката спаѓа и членувањето. Придавката го прима членот од именката кога се наоѓа пред неа: *ленената кошула*, но: *кошулата ленена*. Меѓутоа, таму каде што членската форма на именката се управува спрема завршокот, кај придавката таа иде, се разбира во едината, само спрема родот: *слугата нов*,

но: *новиот слуга* (в. т. 29). Членот во машкиот род се придава кон формата на *-и*.

Освен ова, можеме да ги забележиме и следните особености во членувањето на состави од придавка и именка.

1. Ако именката, бидејќи име или инаку сама по себе определена (в. т. 21—25), како таква не се членува, придавката во состав со неа напротив иде со членувана форма, и по таков начин само ја открива и надворешно внатрешната определеност на именката: *Дојде стариот Петре*. — *Еве ја нашата мајка*. При прекари обично е придавката, членувана, да стои зад именката: *Петре кусиот*, *Мара дебалата*. Впрочем, вака станува и кога определбата при личното име е именка: *ги забележал Перо шумарот*. — *Насте курирот дошол* (В. Малески). Слично на ова придавката не ретко се јавува членувана како определба зад роднински имиња: *го пратила стариот сина си поголемиот*, *за да го пасит прчка* (М. Цепенков). Може имено да се рече и: *сина си поголем*.

2. Кај географските имиња што содржат придавка можат да настанат три случаја — или придавката не се членува: *Црна Гора*, или се јавуваат наспoredни форми: *Бело Море* — *Белото Море*, или пак иде само членувана форма: *Северното Германско Море* и сл. Ова зависи пред сè од присвоеноста на составот во народниот јазик, што дозволува да се почувствува повеќе како име, а исто така и од почестата употреба во литературниот јазик. Баш поради тој момент имаме овде не строга определеност ами колебливи граници.

3. Имињата на јазиците во субјектна служба и во служба на дополнение за припадност не се обични без член: *Македонскиот јазик е еден од јужнословенските јазици*. — *Граматика на немскиот јазик*. Во други служби може да дојдат, и дури се пообични, нечленуваните форми: *Учам турски јазик*. — *Го учам турскиот јазик*. — *Пишувам на руски јазик* и сл.

4. Посебен случај во членувањето на придавките ни се претставува тогаш, кога пред именката имаме две или повеќе придавки. Едно важи за сите такви случаи, се разбира до колку во именката се содржи значење на определеност: првата придавка секогаш се членува. Дали ќе се членуваат и другите придавки, зависи од извесни околности. Ако определбите се слеваат како во една општа определба, без да се потцртува посебно содржината на секоја од нив, тогаш се членува само првата придавка: *Убавото сино езеро се ширеше пред мене*. Во говорот во ваквите случаи, ако немаме повеќе од две придавки, не се чувствува познатата пауза меѓу нив, па затоа и не пишуваме тука записка. Сп. со повеќе придавки: *во утрешната светла, чиста, празнична и победничка ера на слободата* (К. Чашуле). Обратен случај настанува кога сакаме посебно да ја истакнеме секоја придавка: *Убавото, синото езеро се ширеше пред нас*. Тоа значи, дека и од чисто смисловна, а и од стилска потреба, зависи изборот на едниот или другиот начин. Меѓутоа вака е главно кај качествените придавки. Ако е пак едната придавка односна, поготово присвојна и редна, тогаш е во најголем број случаи обично членувањето само на првата придавка: *селскиот широк чаир — широкиот селски чаир*.

5. И порано споменавме некои случаи кога не се членува придавката, иако е составот заправо определен: *и на твоја глава* (в. т. 36). Кажавме и за нечленувањето на придавките *пусти, кутри* во некои состави (в. т. 147, 1). Често пати се среќава нечленувано *цел, а, о, и*. Така и самостојно: *да не те шмукни цела* (М. Цепенков). — *Другаров — цел брат ми* (К. Чашуле). — и како определба: *Кука цел свет братски ми е* (К. Рацин). — *ја ослободија цела Копачка и Дебарца* (В. Малески). — *цел затвор го знаеше тој случај*. — *Господи, на цел народ дај арно, па после дури мене* (К. Чашуле). Во след-

ниов пример не е членуван составот стопанкин петел, иако е определен, по сличност со случаите кога се јавува лично име, па определбата како да се обгрнува во него (сп. *Ој ти, Кољо, мамин Кољо*): *Се раскркал по улица, стопанкин петел, да едвај се одбрани од пците* (С. Попов). Нечленувањето на придавки што искажуваат присвојност може во вакви случаи да се користи како начин за особено истакнување на придавката: *негоа богатшти-на ја немат во веков* (М. Цепенков). Испуштањето на членот е воопшто често кај ваквите придавки во состави како овие: *со твоја помош, со негово учество, од твоја рака* итн.

Не се членуваат обично, иако можат, и вакви состави што означуваат административни единици, одредени места и сл.: *живее во први реон, на житни пазар* и сл. Сп.: *вратата на први пост* (К. Чашуле).

ОБРАЗУВАЊЕ НА ПРИДАВКИТЕ

158. Не се многу придавките неизведени од некои други зборови: *бел, зелен, голем, чист* итн. Најчесто имаме изведени придавки, обично од именки и глаголи, но исто така и од други зборови.

Во литературниот јазик и кај придавките, како и кај именките, имаме творечка продуктивност, со доразвивањето на оние начини за зборообразување што се заложени во нашиот народен јазик, а едновремено имаме апсорбирање и на она што, порано веќе изразено во другите јужнословенски литературни јазици, станало составен дел на речта на нашата интелигенција.

159. Во врска со последново треба особено да укажеме на онаа маса придавки од интернационалната лексика, а што во нашиот јазик се примаат главно онака како што се застапени и во другите јужнословенски јазици. Тие придавки се вклучуваат во нашиот граматички систем со тоа што им се придаваат нашите наставки *-ен, -ски,*

при кое настануваат различни срастувања со суфиксите што туѓите придавки си ги носат: *индивиду-ал-ен, продукт-ив-ен, систем-ат-ски, драм-ски* итн. Групите *-чки, -жски, -шки* притоа се упростуваат во *-чки (математички), -шки (педагошки), -шки (монашки)*. Има повеќе случаи во кои различните наставки се искористуваат за изразување на различни значења кај туѓи придавки од еден исти корен. Сп.: *прозен — прозаичен, поетски — поетичен, типски — типичен, методски — методичен, проблемски — проблематичен* и др.

160. Системот на придавките се обогатува во литературниот јазик и со сè поголемата употреба на глаголската придавка во атрибуциска служба. Сп. кај В. Малески: *прокиснат мрак, осипнат глас, пламнатиот оган, начулен израз*. Останувајќи името во некои конструкции знак за глаголското дејство, на пример во *имаам земено* и сл., глаголската придавка инаку сосем се доближува до придавките, има еднаква форма со нив, врши и еднаква служба, па затоа можеме да ја сметаме за една категорија преодна, средна меѓу глаголот и придавката, а можеби и поблиска до последната. Во секој случај збогатувањето на нејзините атрибуциски значења во литературниот јазик е еден несомнен факт.

161. Како зборови што во литературниот јазик наоѓаат сè помала употреба, станувајќи обележје на простонародниот говор, треба овде да ги споменеме оние заемки од турскиот јазик, со наставката *-лија*, што се употребуваат во придавциска служба: *исавлија човек, белалија човек, кафе синцирлија* и сл.

ИЗВЕДУВАЊЕ НА ПРИДАВКИ ОД ИМЕНКИ

162. Од именки се изведуваат како качествени, така и односни придавки. Како што рековме порано, и во односните може да се развива качес-

твено значење. Тоа не е можно кај оние што означуваат индивидуална припадност.

Нивни наставки се овие:

163. *-ин.* Служи за изведување пред сè од женските лични и роднински имиња: *Раткин, Милкин, Верин, сестрин, мајчин* (и: *мајкин*), *бабин* и др. Сп.: *мори Керко Керкина* (нар. скороговорка). Ваквите образувања денеска се ограничуваат до голема степен од употребата на аналитичкиот состав со *на* (од) за искажување припадност (*Раткиното шамиче: шамичето на, од Ратка*). Од другите именки не е многу обично образувањето на вакви придавки: *Мечкин камен* (месност), *маскината опашка* (М. Цепенков). Од именки на *-а* од м. род имаме: *владикин*.

Некои од вака образуваните придавки можат да изразуваат и родова припадност (в. подолу): *желкина корупка*. Сп.: *баба го квачи — со четири јајца — гускини, шаткини* (нар. песна). Па одовде може да се развива и качествено значење: *Антон со кокошкин смев се раскикоти* (К. Чашуле).

164. *(-ов, -ев.* Служи за изведување од машките имиња и роднинските од м. род: *Стојанов, Петрев, Трајков* (сп. и *Господова работа*) и сл. Ваквите форми се употребуваат и како фамилни имиња. Од личните именки на *-а* тие се заправо само како такви и обични: *Николов* (презиме). Инаку за припадност: *на* (од) *Никола*.

Од роднинските имиња: *татков, синов, дедов, чичков, стриков, братов, вујчев* и др. Сп.: *Зетова закрепна, врбова огреа*.

Изведувањето од други именки не ни е денеска многу обично: *волков, човеков*. Сп. *да збира владикоо. — лисичоа куќа* (М. Цепенков).

Некои од вака изведените придавки имаат и значење на родова припадност поготово ако за неа не постои образување со друга наставка. Така *орлов* може да се однесува и на даден орел, а може да се однесува на родовиот поим на пр. во *орлов нокот*; в. подолу.

165. За изведување на придавки што означуваат родова припадност т.е. дека нешто не ѝ припаѓа само на одделна единка ами на сите од тој вид, се употребуваат овие наставки:

166. -ски (-шки, -чки). Од именки што значат лица и животини: македонски, српски, југословенски, влашки, човечки, царски, свадбарски, машки, женски, свински, јагнешки и сл. Од имиња на места: охридски, велешки, штипски, положки, пелагониски, градски, полски, селски, планински и сл. Од други именки: јулски, мајски, цилинденски, есенски, затворски, мртвенски, бунарски. Од борец, творец имаме двојни форми: борчески, творчески и боречки, творечки (овие сега почесто се употребуваат). Од мртовец — мртвечки, од купец — купечки.

Со наставката -ски се образуваат и презимиња, било од присвојната форма на -ов, -ев (в се губи овде според западномакедонскиот изговор), било направо од именката или од месно име и др.: Малески, Марковски, Апостолски, Прилепчански и др.

167. -ов: орлов, штрков (Цепенков: *Ке му баат со штркоото јајце* — бајат со од штрк јајце), слонина коска, ново перо, тигрова кожа.

168. -и, -ки, -ји: овчи — овчки, волчи — волчки, козји, песји (песји нокти), од пес има и придавка пчошки, жабји, рибји, божји (божи), вражји (врашки).

169. -ен: црковен, училиштен, народен, државен, општествен, уличен, јазичен, иглен (иглени уши), бокситен и др.

170. За изведување на придавки што покажуваат од каков материјал потекнува нешто се употребуваат овие наставки:

171. -ен: златен, сребрен, оловен, срмен, тенекиен, железен, земјен, сламен, лебен, тантелен,

царевен, пченичен, штичен и сл. Проширено: *бу-бакерен*.

Одовде се развило и укажувањето на предмет или место каде што некоја материја се чува или се произведува: *ракиена чаша, тутунова фабрика*.

Од именките што завршуваат на *н*, како *камен, јаглен*, имаме изведувања во м. р. *каменен, јагленен*, а во ж. р. *камена, јаглена*. Според ова се образувани и за м. р. формите *камен, јаглен* што му се својствени на народниот јазик: *камен-Кумур, камен-мост*.

172. -ов. Од имиња на растенија: *липов, смреков, јаворов, дабов, кленов, сливов, крушов, црешов* итн. Во нови зборови во нашиот јазик и од други именки: *бензинов, фајансов, хромов, базалтов*; на -ев: *натриев, калиев* и сл. Во народната поезија се јавува често составот: *грутка снегова*.

173. Придавките со качествено значење се образуваат со следните суфикси:

174. -ав. Искажува својство што произлегува направо од значењето на именката: *крвав, пегав, килав, ’рѓав, крастав, кашличав, ситаничав, жибуркав, мрсулав, гурелав, козинав, трескав*. Проширено во -ничав: *ветерничав*. Кај некои од придавките на -ичав се јавува значење на помал степен на качеството: *темничав* (од *темница*, но може да се сфати и како изведено од *темен*, в. т. 192).

175. -ат. Придавките изведени со оваа наставка покажуваат својство во голема мера изразено: *богат, крилат, брадат, рогат*. Сп. кај Цепенков: *да бидит оката (опулена)*. Ваквите образувања не се многубројни во нашиот јазик и се ограничуваат од придавките на -ест: *брадест* и сл., кои се пообични.

176. -ен. Со оваа наставка се образуваат придавки што означуваат пред сè апстрактни својства: *силен, жален, радосен, приказен, страшен, грешен, смешен, самотен, кобен, земен, чесен, смр-*

тен, умен, милосен, молбен итн. Сп. уште, со поконкретно својство: *кален* (*кална улица*). Како новообразувања: *липежното дишење*, *кобежната мисла*, *зајачна преплашеност* (В. Малески). Како оваа наставка укажува на чистото својство, наспроти наставката *-(с)ки* што укажува пред сè на родовата прападност (в. горе), се гледа од следниов пример: *требаше пак да им враќам низа човечни и човечки особини* (В. Малески). Таа иде и во проширена форма *-овен*, *-евен*: *божовен* — *божевен*, *лажовен*, *книжевен* и др.

177. *-овит* (*-евит*). Изразува обично својство во засилена мера: *гласовит*, *жаловит*, *жалевит*, *жиговит*, *јадовит*, *вековит*, *шеговит*, *магловит*, *варовит*, *лековит* итн. Сп. го новообразувањето: *брановит*.

178. *-ест*. Како што споменавме, таа ја ограничува употребата на наставката *-ат*, идејќи со исто значење: *брадест*, *месест*, *мешлест*, *влакнест*, *плекест*, *таврест* (што многу се таври, именка: *тавра*). Но таа, во некои случаи едновременно, означува и сличност со предметот на кој укажува основата: *влакнест човек* — *влакнесто ткиво*, *тркалест*, *мускулест*, *шилест*, *иглест*, *врвулест* итн. Сп. шеговито: *куче мечаресто*, *дундалест*. Таа сличност може да биде не само по облик, ами и по друго, на пр. по боја: *лисест*, душевна особеност: *будалест*.

179. *-ит*. Како и проширениот од него суфикс *-овит*, означува својство во силна мерка изразено: *вистинит*, *упорит*, *каменит*, *бележит*, *илјадит* (сп. *илјадитиот турски аскер*, С. Попов).

180. *-(л)ив*. Во формата *-ив* се јавува ретко: *милостив*, *жалостив*. Затоа во формата *-лив* претставува денеска една од најпродуктивните наставки за образување на придавки. Се среќава како со апстрактни така и со конкретни значења: *срамежлив*, *болезлив*, *милозлив*, *сонлив*, *врнежлив*, *дожлив*, *немлив*, *зиморлив*, *маглив*, *каменлив*, *во-*

сокллив, чадлив (чадливите греди — В. Малески) итн. Со оваа наставка се образуваат често придавки и од глаголите (в. подолу).

181. -ски. Со додавање на оваа наставка кон формите на *-ин*, *-ов* (за индивидуална припадност и за означување на фамилни имиња) добиваме придавки со качествено значење што произлегува од својството на даденото лице: *мајчински* (грижи), *моминско* (лице), *детински* (работи), *татковски* (однос), *зетовска* (шампија), *толстоевски* (замав), *балзаковски* (стил), *езоповски* (јазик) итн.

182. -ствен: *девствен*, *женствен*, *својствен*, *посредствен*, *наследствен*. Оваа наставка не е позната во народниот јазик.

ИЗВЕДУВАЊЕ НА ПРИДАВКИ ОД ГЛАГОЛИ

183. За глаголските придавки зборувавме веќе погоре. Нивното образување ќе се опише во одделот за глаголот (в. т. 355).

Од глаголи се изведуваат придавки со овие суфикси:

184. -ен. Се среќава доста ретко кај простите придавки: *ненадеен*, (*не*)*знаен* (*незнајни пари добиле*, М. Цепенков), *вреден*, *работен* (може да се сфаќа и како изведено од *работа*: *работен однос*), *додевен* (*додевени повторувања*, В. Малески). Почесто се јавува со проширување *-лен*: *родилен*, *прашален* (*прашален поглед*, В. Малески), *стален*, *венчален*, *проштален*, *разлавален* (сп.: *Многу биле лоши*, *разлаални*, М. Цепенков).

185. -им. Иде во неколку збора во литературниот јазик: *неуловим*, *немислим*, *непобедим*, па и тука се истиснува од наставката *-лив*: *неуловлив*, *непобедлив*.

186. -ачки, -ечки. Оваа наставка, ограничена во народниот јазик на случаите како *шијачка машина*, *плетачка игла*, во литературниот доживува многу поширока употреба, во новообразувања паралелни со именките изведени со истата оваа на-

ставка (в. т. 100). Така имаме: *вршачка, жнијачка машина, образувачки елемент, движечка сила, господаречки, владеечки класи* итн. Со ваквите образувања во доста случаи се заменува кај нас активниот партицип од другите јазици. Сп. кај В. Малески, прилошки употребено: *шарајки врз кутијата цигари — фодулно, сериозно, предизвикувачки, испукувачки*. Во нашата книжевна практика ретко се среќаваат придавки, по потекло партиципи, на *-шт: текушт, горешт*. На *-јки* има само една таква придавка: *постоејки*, но таа се чувствува како незгодна по форма во нашиот придавски систем. Во областа на изразувањето на оние значења што во некои други јазици ги предава активниот партицип кај нас во литературниот јазик се пројави и се пројавува стремежот за барање соодветни замени за него. Еден од начините е и форсирањето на наставката *-ачки, -ечки*. Несомнено дека и од партиципите на *-шт* ќе се задржат извесни форми во литературниот јазик.¹⁾

187. *-телен*. Оваа наставка се среќава во неколку придавки усвоени во литературниот јазик (во народниот е непозната): *внимателен, значителен, решителен, задолжителен*. Инаку, таа се ограничува од продуктивните наставки *-лив, -ачки: убедителен — убедлив, определителен — определувачки*.

188. *-лив*. Оваа наставка, застапена и во образувања од именки, служи исто така и за изведување на придавки од глаголи, па денеска и овде се јавува како многу продуктивна: *горчлив, дрслив, граблив, изеслив, работлив, смрдлив*. Во зборови својствени за литературниот јазик: *треперлив, доверлив, примамлив, невидлив, неисцрплив, издржлив, убедлив*. Интересен е зборот *молезлив*, образуван од глаголски дел но по образец на изведувањата од именки како *милозлив, болезлив*.

1) Р. Угринова, Замената на партиципот во атрибутивна употреба, Македонски јазик II, бр. 7, стр. 174—177.

189. *-кав*. Придавките вака изведени предаваат својство во умалена мера (впрочем таквото умалувачко значење се содржи и во некои од глаголите што служат за изведување): *мижуркав* (оној што подмижува), *треткав*, *лепкав*.

Со наставката *-ав* е изведена придавката *нипав*, со значење што се изделило повеќе од тоа на глаголот: *бавен*, што работи полека.

190. *-ит*. Се среќава ретко: *изведит* (*нејзината изведита става*, — С. Попов), *затресит* (што се затресува, се залага за нешто). Овде спаѓа и *нашит* (*нашити говеда*).

ПРИДАВКИ ИЗВЕДЕНИ ОД ПРИДАВКИ

191. Наставките за изведување придавки од придавки привнесуваат заправо извесна чувствена нијанса во значењето, нијанса на умалителност и галовност. Ретки се образувањата како *старски* во кои немаме такво значење; Впрочем *стар*, *стара* се употребува и супстантивизирано. Во некои случаи придавките образувани со тие наставки придобиваат и посамостојна смисловност, така што можат да се сметаат за посебни зборови (*жолт*: *жолтеникав*), во други пак чисто чувствениот момент надвладува, така што тогаш може да се зборува поскоро за форми од еден исти збор: *мал* — *малечок*, *малечкав*, *малендав*, *маленсав*, *малецок*, *малецкав*. Овој збор сам ни ги покажува и повеќето наставки за чувствена оценка кај придавките.

192. *-кав*. Со оваа наставка се предава намален степен на својството: *шареникав*, *црвеникав*, *жолтикав* — *жолтеникав* — *жолтникав*, *зеленикав*, *синкав*, *модрикав*, *матникав*. Како што се гледа, имаме изведувања од придавки што значат боја. Други случаи: *големкав*, *малечкав*. Наставката се јавува обично проширена во *-икав*. Таа не потсеќава на наставката *-ичав* што ја среќаваме во придавки како *темничав*, *сипаничав* и сл. Меѓутоа

овде имаме изведување од именки (*темница, сипаница*). Од придавки имаме со оваа наставка изведувања: *болничав, неволничав* (сп. *болна — неволна*). Во нив, како и во погорните придавки, пак се изразува нијанса на умалителност.

193. *-узлав*. И оваа наставка има значење како и претходната: *белузлав, црвенузлав*, но е ограничена на овие два-три збора. Комбинирано со *-кав*: *белузликав (белузликаво лице, — С. Попов)*.

194. Особено изведување од *црн* е *црнгалест*: *Лицето на Доста ѝ е бело-црнгалесто, калеша, што се вика. Ама калеша, не црна (С. Попов)*.

-ичок. Наставка со значење умалително-галовно: *големичок — големичка, о, и, танкичок, кутричок, мекичок, сладичок, црничок, слабичок, простинок*.

-ечок. Со истото значење во: *малечок, слабечок, далечок*.

-(оч)ок. Со исто значење во: *длабочок, височок, широчок, големок*. Особено во ж. и ср. род често се слушаат образувања со оваа наставка, поготово во говор со деца: *убавка, зеленко, новко*. Машкиот род со оваа наставка не е обичен, ами се заменува со наставката *-ичок*, како поизразна: *убавичок, новичок*.

195. Форми како *малечкав, малендав, малензав, малецок, малецкав* се образуваат од заменските придавки, односно од прилозите што им одговараат: *олкацок, толкацок, олжуцок, толкуцок, олкицок, толкицок, олкансок, толкансок, олкандов*. Исто и од прилозите што му одговараат на *мал*: *малкунзав, трошинзав* (за акцентот в. во I дел, т. 77).

196. Мал степен на извесно качество се предава во некои случаи и со претставката *при-*: *пристар, приглуп* (в. т. 154).

За изразување на качество во најголема мера ја имаме претставката *пре-*: *премил, пресладок, преголем* (в. т. 154).

ПРИДАВКИ ИЗВЕДЕНИ ОД ПРИЛОЗИ

197. Со наставката *-ен*: *долен, горен, надворен*. Со наставката *-ски*: *лански*. Со *-шен* (проширено од *-ен*): *когашен, некогашен, сегашен, поранешен, денешен, овдешен, домашен, внатрешен*.

Придавката *денешен* иде со супстантивизирано значење во изразот: *Денешен нека ни е на спомош* (т. е. светецот што се празнува, денот што се празнува). Таа дури тука, како еден вид име, не се членува.

ОБРАЗУВАЊЕ НА СЛОЖЕНИ ПРИДАВКИ

198. Од сложените именки се образуваат направо сложени придавки со наставките *-ен* или *-ски* (*-чки, -шки*): *југоисточен, крволочен, стрвдерски, беломорски, злосторнички, горнополошки*.

199. Во литературниот јазик има еден начин да се образуваат сложенки од две прости придавки што во јазикот и самостојно се употребуваат. Нив ги соединува вокалот *о*: *синозелен, жолтозлатен, жолтомеден* (*пиштоли жолтомедни*, — М. Цепенков), *српскохрватски, белогвардејски, француско-руски* (*речник*), *српско-турската* (*војна*) и сл. Степенот на сраснатоста на составните делови зависи пред сè од тоа колку првиот дел се јавува определба на вториот, што е еден услов да имаме вистински сложена придавка, а освен тоа и од честата употреба на составот во јазичната практика. Така додека *српскохрватски* (*јазик*) го чувствуваме како права сложенка, во еден израз како *српско-хрватските односи* порелјефно истапуваат посебните значења на двата дела, па немаме таква сраснатост на сложенката и затоа ја пишу-

ваме со тире. Составите како *синозелен* се нови и сè уште се задржуваат во поетскиот јазик, па и во нив нема некое полно сраснување, како што се гледа и од нивниот акцент (в. во I дел, т. 80). Поинаку е со зборот *глувонем*, што иако нов, поради честата употреба во секидневниот говор се чувствува наполно како еден збор. Во народниот јазик вакви образувања, ако веќе нема сложена именка од која се образуваат, не се обични.

200. Надворешно слични со овие се образувањата во кои вториот дел, изведен од именска основа, не се среќава во јазикот како самостојна придавка или ако се среќава, тогаш иде со поинакво значење од она што се побудува во склопот на сложенката: *долговечен, кусовечен, полноводен, слабодушен, средноставен, плиткоумен, белообразен*. Тие се обични и во народниот јазик, а и во литературниот лесно се сфаќаат како единствен збор и како такви се подведуваат лесно под третосложниот акцент (в. во I дел, т. 80). Имаме такви наспоредни сложенки како *слабодушен*, што е карактеристична за народниот јазик и *прстодушен*, што е карактеристична за литературниот јазик. Вториот дел од оваа сложенка не се среќава како самостојна придавка. Од друга страна, на пример *вечен* се среќава и самостојно но со сосем подруго значење од она што се побудува во сложенката. Исто така *умен* како самостојна придавка се однесува на еден признак по себе, додека во *плиткоумен* немаме значење дека е некој „умен плитко“, ами дека е со плиток ум, односно сложенката е поникната од еден ваков израз а не од составот на самостојните придавки *плиток* и *умен*, како што е случајот опишан погоре во т. 199. Таа разлика е битна за срастување на сложенката, зашто кога имаме јасна претстава за самостојната употреба на двата дела, срастувањето оди многу потешко. Се среќаваат и такви сложенки од овој тип во кои за нашиот современ

јазичен усет вториот дел се јавува немотивиран: *црномурен, грдомазен или грдомасен*.

201. Уште поголемо оддалечување од случаите кога составните делови можат и самостојно да се употребуваат, претставуваат сложенките во кои именскиот дел е застапен само од коренот: *гологлав, црноок, русокос, белобрад, кусоум*. Овие сложенки се тросложни, и не е обично да се образува повеќесложна таква сложенка, на пр. *дебелоглав* (сп. *тврдоглав*) поради неудобноста за акцентирање.

202. Имаме вакви образувања со број во првиот дел: *тригодишен, петгодишен, стогодишен, тримесечен — тромесечен* (сп. и: *змија тројоглава*, — М. Цепенков), *двенеделен — двонеделен, шестокрил, осмокрак*. Тие спаѓаат во редот на случаите опишани погоре, но покажуваат особености во сврзувањето на двата дела (в. кај сложените именки, т. 142, 5).

203. Соодветно на образувањата споменати погоре, имаме и сложенки во кои вториот дел е глаголски, обично оформен со наставката *-ен*: *лицемерен, мршојаден, млекомолзен* (*дивина мршојадна*. — имање *млекомолзно*, — М. Цепенков), *меродавен, самостоен*. И овде за вториот дел важи истото што го рековме за именскиот дел. Земени самостојно на пр. *мерен, јаден* и сл. значат нешто сосем друго отколку во сложенката.

Ретко се среќаваат сложени придавки со глаголски корен во вториот дел, зашто таквите состави се карактеристични за сложените именки: *брзоплет, кривоглед, кусоглед*.

204. Сложени придавки се образуваат и така што во вториот дел да иде глаголска придавка: *полуоткрит* (*полуоткрити очи*, — В. Малески), *новодојден* и сл. Сп.: *жолтопозлатените синии* (К. Чашуле). Во ваквите случаи глаголската придавка уште повеќе се оддалечува од глаголот и се проникнува од чисто придавско значење. Тоа е

уште еден начин за нејзиното доближување кон категоријата на придавките.

205. Порано го споменаваме составот *бели-црвени*, супстантивизиран, со значење *самовили* (в. т. 142,3). Вакви состави од две придавски форми можат да се доближуваат и до сложените придавки: *Образите бели-црвени ѝ се смееја* (В. Малески).

БРОЕВИ

206. Со броевите се означува количеството на предметите, било да е тоа точно избројано, било да е само приближно определено. Според овие значења разликуваме два вида бројност: 1. *одредена* и 2. *приближна*.

Стојејќи со именките, броевите се јавуваат и со членска форма (*десет години — десетте години*), што произлегува нужно од потребата да се определи именката по себеси, но затоа тие не ги разликуваат, освен во извесни случаи, родовите, ниту пак имаат форми за еднина и множина, како што е кај придавките. Сето ова, а и самата форма на броевите, чини да се изделуваат тие во посебна зборовна група, покрај именките и придавките, иако покажуваат и некои заемности со нив.

207. *Одредена бројност.* 1. Меѓу броевите што ја изразуваат се двојат со своите форми *еден* и *два*. Тие имаат форми за родот: м. р. *еден*, ж. р. *една*, ср. р. *едно*; м. р. *два*, ж. и ср. род *две* (*две жени, две деца*). Зборот *еден*, покрај бројното развил и други значења (в. т. 224). Така тој има значење синонимно со *некој*, т.е. се употребува и како замена: *Еден човек и една жена си оделе в град*. Во ова значење тој образува и множина: *едни луѓе* (сп. и во сложените прилози *еднипати, поеднипати*). Во значењето на број *еден* се акцентира, а како замена не го прима акцентот (в. во I дел, т. 112).

2. Место *два*, *две* се употребува, секогаш членувано, *обата*, *обете*, кога се подвлекува заедницата: *Тие обата дојдоа* и сл.

3. Другите броеви до *десет* се овие: *три*, *четири*, *пет*, *шест*, *седум*, *осум*, *девет*, *десет*. Освен нив како прост број иде *сто*. Како прости зборови се јавуваат и *илјада*, *милион*, *милијарда*, но тие не се броеви ами именки, а како такви имаат свој род и еднина и множина.

4. Од приведените прости зборови се изградуваат по пат на придавање, на срастување, сите други броеви. При срастувањето стануваат некои фонетски промени (за акцентот на сложените броеви в. во I дел, т. 81).

Броевите што ги означуваат десетиците претставуваат просто прилепување на соодветната единица и бројот *десет*: *дваесет*, *триесет*, *четириесет*, *педесет*, *шеесет*, *седумдесет*, *осумдесет*, *деведесет*. Како што се гледа, во првите три е изгубен гласот *д* (*двадесет* — *дваесет*), а во *шеесет* и цела согласна група (*шестдесет* — *шеесет*). Во *педесет* се асимилирало *т* од единицата (*петдесет* — *педесет*).

Стотниците се различни состави со изведенки од *сто*: *двесте*, *триста*, *четиристотини*, *петстотини*, *шестстотини*, *седумстотини*, *осумстотини*, *деветстотини*.

Кон десетиците се придаваат единичните броеви на два начина: 1. од 10—19 се сврзуваат со предлогот *на*: *единаесет*, *дванаесет*, *тринаесет*, *четринаесет*, *петнаесет*, *шеснаесет*, *седумнаесет*, *осумнаесет*, *деветнаесет*; 2. од *дваесет* нагоре се сврзуваат со *и*: *дваесет и три*, *триесет и седум*, *деведесет и девет* и сл. Вакво сврзување имаме и од *сто* нагоре, само што во случаите кога во составот влегуваат повеќе броеви сврзникот *и* се поставува не меѓу сите, ами пред последниот: *сто и еден*, *сто и педесет*, *сто педесет и пет* и сл. (за изговорот в. во I дел, т. 39 и 81).

5. За некои особености во состави од број и именка веќе зборувавме, во врска со т. н. избројана множина: *два дена, пет леба* и сл. (в. т. 47). Именката стои во еднина зад броевите што завршуваат на *еден*: *сто и една година, илјада и една ноќ, триесет и еден ден* и сл.

6. Како што рековме, ако именката пред која стојат се мисли како определена, броевите добиваат членска форма: *Врати ми ги петте динари што ти ги дадов*. Така исто кај броевите 10—19: *петнаесетте, деветнаесетте* и сл. Кај десетиците: *дваесетте, седумдесетте* и сл. Стотиците се членуваат различно: *стоте, двестете, двестето, тристата* (необично); кај другите се членува првиот составен дел: *четирите стотини, петте стотини, шесте стотини, седумте стотини, осумте стотини, деветте стотини*, што покажува дека кај нив сраснатоста е изразена во помал степен. Се разбира дека сите овие форми не треба да ги сметаме како остварливи во јазикот, бидејќи некои сосем ретко би се сретнале членувани. Во говорот обично се членуваат броевите до *десет*, бројот *сто*, а од другите оние што идат во некој израз од родот на: *дванаесетте апостоли*.

Воопшто не се обични членуваните форми од сложени бројни состави со *и*. Ако треба да се изрази значење на определеност, се земаат со нив показните заменки. Така ќе имаме: *Врати ми ги стоте гроша што ти ги дадов*, но: *Врати ми ги тие сто и педесет гроша што ти ги дадов*.

7. При членувањето на броевите што завршуваат на *т* се добива долг изговор на тој глас: *десетте* и сл., — во *шесте* се врши упростување на согласната група тешка за изговор: *шест-те* (в. I дел, т. 71,⁶). Што се однесува воопшто до звуковиот облик на броевите, треба да се забележи дека во литературниот јазик е изразено извесно архаизирање во тој поглед наспроти изговорот во повеќето наши дијалекти денеска. Ние пишуваме *петнаесет, дваесет*, но во говорот обично се

вели *петнајсе*, *двајсе* и сл. Бидејќи во литературниот јазик многу почесто идат членувани форми отколку во народниот, се јавува со тоа нарастување за еден слог извесно неуподство во однос на местото на акцентот. Така на пример од *петнаесет* со префрлање на акцентот треба да биде *петнаесетте*, а токму ваквиот изговор го чувствуваме донекаде необичен, поради тоа што обично се вели *петнајсетте*. Оваа неуподност се забележува заправо многу поосетливо кај бројните придавки, бидејќи таму имаме нарастување и за два слога: *петнаесет* — *петнаесетти*, *петнаесеттиот*. Од една страна е оправдано што пишуваме *петнаесет*, *дванаесет* и сл. заради еднообразноста со пишувањето *триесет*, *четириесет*, *шеесет*, но од друга страна, кога станува збор за изговорот, покрај овој што е изразен во пишувањето не треба да го сметаме за погрешен, ами да го допуштаме, и изговорот: *петнајсетте*, *петнајсетти*, *петнајсеттиот* и сл.

208. *Одредена бројност за лица.* За означување бројот на лица од машки род се употребуваат специјални бројни форми, изведени од простите броеви. Така имаме: *два*, *три*, *четири другара* (*другари*): *двајца*, *тројца*, *четворица другари*. Од *пет* и *шест* ваквите форми се изведуваат со две наставки: *петина*, *шестина*, *петмина*, *шесмина*. Кај другите броеви наставката *-ина* придава веќе приближно значење (в. долу), така што разгледуваните форми се образуваат само со *-мина*: *деветмина*, *десетмина*, *стомина*, *двестемина*, *илјадамина*. Од *седум*, *осум* иде: *седмина*, *седуммина*, *осмина*, *осуммина*.

По значење немаме никаква разлика меѓу: *три другара* (*другари*) и *тројца другари*. Броевите како *тројца* покажуваат по својот облик поголема близост со именките, па *двајца*, *тројца*, *четворица*, и секогаш членуваното *обајцата* можеме да ги сметаме и како бројни именки. Меѓутоа, кај другите образувања со *-ина*, *-мина* таа близост не е дотаму изразена, бидејќи при членувањето се изделува баш бројот наспрема наставката: *петтемина*, *сто-*

темина итн. Овде ни се покажува паралелност со изразите како: *пет души, сто души — петте души, стоте души*. Со еден збор имаме во нив образувања преодни меѓу броевите и именките.

Кај овие образувања е меѓу броевите најсилно изразена категоријата на родот, од која инаку имаме траги само во *еден, два, обата* (в. горе). Имено, со нив секогаш го мислиме машкиот род, и тоа лица од машки род.

Што се однесува до употребата на овие форми, може да се каже дека тие се во народниот говор денеска пообични отколку соодветните состави со прости броеви, иако и таму има наспоредност (*двајца луѓе: два човека*). Во некои изрази употребата на простиот број е дури многу почеста: *Ние сме од два брата деца*. Во литературниот јазик употребата на простиот број се поткрепува уште со новите состави како: *пет генерали, министри* и сл., така што споменатата двојственост останува сè уште жива.

209. Приближна бројност. Таа се искажува обично така што ќе се сврзат, и ќе се изговорот со еден акцент, два „соседни“ броја: *два-три, три-четири, седум-осум*. Кај броевите поголеми од десет во првиот дел најчесто иде само соодветната единица: *два-три-наесет, три-четириесет, седум-осумдесет*. Посебно во изговорот се јавува во составот *пет-шест* (изг. *печес*), и во оние каде што влегува тој: *пет-шестнаесет, сто и пет-шеесет* (изг. *печеснаесет, стоипечесет*). Не меѓу сите единици се обични вакви соединувања. Така, иако може да се рече, не е обично: *еден-два, четири-пет, осум-девет*. Во овие случаи имаме посебно акцентирање на броевите. Оваа неубичаеност се изразува и во поголемите броеви, во кои се содржат споменатите парови, а што се огледува во тоа дека не може во првиот дел да дојде само соодветната единица. На пример: *единаесет-дванаесет, четириесет-педесет, осумдесет-деведесет*. Исто: *сто-двесте*, спрема: *две-три стотини, три-четири стотини*.

Од броевите на десет и од бројот сто се образуваат форми за приближна бројност со наставката *-ина*: десетина, тринаесетина, дваесетина, педесетина, стотина. Сп.: десетина луѓе, стотина години. Не се обични членуваните форми од нив. Така тие, иако надворешно личат на именките, сепак задржуваат повеќе од бројните особености, отколку образувањата за лична бројност.

ЗАМЕНКИ

210. Оваа група ја чинат неколку зборови, но затоа тие се од големо значење во системот на јазикот. Нивната служба е да укажуваат на лицата и на предметите, или директно да ги посочуваат. Затоа и се подлага на критика старото граматичко сфаќање, изразено и во самиот назив на оваа зборовна група, дека тие ги заменуваат именките, придавките и сл.¹⁾ И навистина, кога ќе речеме *јас работам*, тешко можеме да изнајдеме кој збор е тука заменет, бидејќи ниеден не можеме да го вратиме на тоа место. Всушност со *јас* се посочува само говорителот.

Основната карактеристика на заменките е што тие можат да укажуваат на секое лице и предмет: *јас* може да се однесува на секого што истапува како прво лице, со овој може да се посочува секое лице или предмет. Навистина, оваа особеност им е својствена и на другите имиња, пред сè на именките — но до одредена мерка. Така на пример именката *жена*, како ознака на еден општ поим, во јазичната конкретизација може да се однесува на секоја жена, па да укажува и на други предмети до колку е употребена со преносно значење: *Жена е тој*. Може да се случи да имаме уште поголемо обопштување на значењето од една именка

1) Сп. кај нас К. Тошев, Некои прашања во врска со зборовната група заменки, Македонски јазик IV, бр. 3, стр. 49—55.

и со тоа извесно доближување до службата на заменките. Таков е случајот со зборот *човек* во составите како: *Не може човек од вас збор да каже. — Не му давате на човека да здивне.* Сп. со значење блиско до некој: *му гореше душата човек да му прозбори* (К. Чашуле). Сето ова посочува некои допирни точки со значењето на заменките, ако не ја земаме притоа предвид и издиференцираноста на личните заменки спрема говорната ситуација. Но тоа останува, како што рековме, во рамките поставени од самото реално значење на зборот, и само ретко оди кон пообопштеното. А за значењето на заменките токму тоа е битно — нивната општост, можноста да се однесуваат на најразлични лица и предмети.

211. Но не само ова дава основа за изделување на заменките во посебна зборовна група: тука се придружуваат и нивните формални карактеристики што јасно ги двојат и од именките и од другите имиња.

Во нашиот јазик разликуваме три вида заменки, кон карактеристиката на кои ќе минеме сега: 1. *лични*, 2. *лично-предметни* и 3. *показни*.

212. *Лични заменки.* Тие се следните: за прво лице — едн. *јас*, мн. *ние*; за второ лице — едн. *ти*, мн. *вие*; за трето лице — едн. *тој (он), таа (она), тоа (оно)*, мн. *тие (они)*. Заменката *он* е ограничена на употреба речиси само во јазикот на поезијата. Лична повратна замена: *себе, се*.

Една од најбитните карактеристики на овие заменки е што тие изразуваат однос спрема говорната ситуација, по учеството на лицата во говорот. Првото лице е она што соопштува, што зборува, второто е она на кое му се зборува, а третото само се споменува во говорот, без да му се обраќаат непосредно, па затоа и не мора да биде присутно во моментот на зборувањето.

Личните заменки ја познаваат категоријата на бројот. Што се однесува до родот, тој е грама-

тички изразен само во третото лице еднаина. Во другите лица родот се привнесува зависно од тоа на кого се однесува заменката. Во говорот е тоа непосредно дадено, според тоа кој кому се обраќа, а во текст се узнава од самата опишана ситуација. Некои состави веќе со другите форми што ги содржат укажуваат на родот од лицето. На пример: *јас — таков! ти — таква* и сл.

213. Заменката *вие* се употребува и во обраќање кон едно лице, во учтив и почитателен тон. Во писма обично тогаш оваа замена се пишува со голема буква. Ваквата нејзина употреба е нова, непозната во народниот јазик. Отаде произлегува и извесна колебајност во употребата на едински или множински форми во именскиот прирок што се сврзува со оваа форма како подмет. Може да се рече, се разбира, само: *Вие сте ми пријател*. Меѓутоа колебајноста настанува ако се јавува во ваков случај придавка: *Вие сте многу добар* и *Вие сте многу добри*. Најдобро е сепак и во ваквите случаи да се употребува единска форма. Како што се гледа веќе од дадените примери, глаголот иде во множина. Не можеме да речеме *Вие сте станал*, ами само: *Вие сте станале*. Но од друга страна: *Вие сте станале нервозен*. Имаме, значи, една необичност за нашата граматика, баш поради тоа што овие форми за учтиво обраќање не се поникнати од самиот наш јазик, ами се „прекопираани“ во него.

214. Освен формите на субјектот што веќе ги дадовме, личните заменки имаат посебни кратки и долги форми за предметот и дативниот предмет:

1. л.: *мене, ме — мене, ми, нас — нè, нам — ни;*
2. л.: *тебе — те, тебе — ти, вас — ве, вам — ви;*
3. л. м. и ср. род: *него — го, нему — му*, ж. род: *неа — ја, нејзе — ѝ*, (за сите три рода): *нив — ги, ним — ил*. Вакви форми има и личната повратна замена, кај која не постои форма на субјектот: *себе — се, себе — си*. Долгата форма се јавува кај неа и како *себеси*. Повратната замена се сврзува

со субјектот безразлично во кое лице: *јас си зборувам со себе, ти си зборуваш со себе* итн.

Кратките форми *не, ѝ* (в. горе) се пишуваат со акцентен знак за да можат во текстот веднаш да се разликуваат од негацијата *не*, односно од сврзникот *и*.

215. Од прегледот што го дадовме се гледа дека личните заменки зачувале најмногу синтетични форми од старата деклинација во нашиот јазик. Покрај субјектната тие, видовме, имаат и посебни форми за двата објекта. Долгите форми за предметот се употребуваат и со предлозите, значи во служба што ја има општата форма на именката: *со мене, по вас, кај него*.

Во народниот јазик настануваат уште поголеми израмнувања на формите и кај овие заменки, така што е нужно да се обрне внимание на тоа, бидејќи во тој поглед често се прават грешки и при пишувањето. Во некои дијалекти (прилепскиот, битолскиот) кратката множинска форма *им* е заменета со *му* (*му реков ним*), па дури се јавува и во единната замена на формата за женски род *ѝ* со таа за машки и среден род *му* (*му реков на мајка ми*). Ова покажува дека кратките форми се сведуваат просто до еден знак за одредување односот спрема предметот, додека обележјата на родот и бројот во нив ослабуваат, зашто тие обележја ги носи долгата форма или именката со која кратките форми се сврзуваат во удвоен предмет.

Од друга страна, во долгите форми ослабува признакот на предметната однесеност, бидејќи неа ја изразува кратката форма, па затоа во единната имаме еднакви долги форми и за двата предмета: *мене, тебе, себе*. Во говорот се оди кон такво изедначување и во множината, та може да се чуе безразлично употребено: *нам ни даде* и *нам нѝ виде*, *нас ни даде* и *нас нѝ виде*, со *ним* и со *нив* (во некои дијалекти се обопштува во множина формата *ними*: со *ними*, од *ними* и сл.). Сите овие појави се овозможени пред сè со тоа

што имаме во нашиот јазик удвоени предмети и кај заменкиве, а сите тие исто така покажуваат дека се одвива процесот на уште поголемо упростување на остатоците од некогашната синтетичка деклинација и кај заменките. Во литературниот јазик, меѓутоа, промената на придавките е претставена во оној вид како што ја изнесовме во прегледот, па затоа треба да се внимава да не се допуштаат споменатите говорни отклонувања. Кон ова ќе споменеме уште дека во некои говори се јавува формата *је м. ѝ, ја* во женски род: *је реков, је видов*. И овде се грешти доста со тоа што се земаат овие форми, неусвоени во литературниот јазик. Грешење има, што е пак дијалектизам, и во употребата на аналитичката форма за дативен предмет, на пример: *на мене ми рече*, место: *мене ми рече*. Но аналитичка форма ќе се употреби ако влегува во состав со друг збор: *ни рече на сите нас: ни рече нам на сите*.

216. *Употреба на долгите и кратките форми.* Удвоен предмет од личните заменки иде во случаи кога посебно се истакнува заменката. Во таков случај се јавуваат заедно долгата и кратката заменска форма: *му реков нему, тебе ти велам, го видов него, неа ја најдов*. Притоа треба да се забележи следното за местото на заменските форми, — една работа што е карактеристична за литературниот јазик. Кратката заменска форма стои секогаш непосредно пред глаголот. Само ако е глаголот во заповеден начин, или ако имаме показни частици, таа доаѓа зад нив: *види го (него), еве ме (мене)* и сл. Кога стои пред глаголот кратка форма за предмет, меѓу неа и глаголот не може да се вметне никаков друг збор. Ако пак имаме состав од кратка форма за дативен предмет и глагол, тогаш меѓу нив може да се вметне само кратка форма за предмет: *му дадов нему — му го дадов нему*. Во случаите кога кратката заменска форма иде зад глаголот или зад показна частица се забележува нешто обратно од ова — тогаш може меѓу нив да

се вметне само формата за дативен предмет: *дај го* — *дај му го*, *еве ја* — *еве ти ја*. Додека е мес-
тото на кратките заменски форми вака строго опре-
делено, долгите можат да стојат и пред и зад гла-
голот и да бидат од него разделувани со други збо-
рови: *го видов него денеска* — *го видов денеска*
на ручек него.

217. Само долгите форми се употребуваат:

1. Со предлозите: *со мене, кај вас, од нив*.

2. Елиптично, во одговори: *Кого го најде?* —
Него. На кого му рече? — *Ним*.

3. Во заколнувања и сл.: *жити мене, тешко*
тебе.

218. Само кратките форми се употребуваат:

1. Ако во реченицата не се подвлекува посебно
логички заменката: *ти велам, го видов, ја најдов*.
Така и во изразите: *На здравје ви! Блазе си му!*
Блазе си ни! (без си обично би дошло — *блазе те-*
бе: блазе си ти).

2. Секогаш во сооднос со членувани или ина-
ку определени именки, во служба на предмет (уд-
воен предмет): *Го видов човекот*. — *Му реков на*
Петрета. Исто и покрај прашалната заменка: *Кого*
го виде? Кому му рече? (в. т. 220).

3. Необично е честа во нашиот јазик употре-
бата на кратките заменски форми за дативен пред-
мет, не за изразување на некое посебно значење
предметно, ами за изразување на еден субјективно
интимен однос кон соопштувањето во реченицата:
ми ти беше арно; не седи ми на камен; си станав,
си излегов, си се прошетав и сл. Сп.: *Да ми ти*
кажам, кумче волче — *му рече лиса* — *јас те ба-*
рав да ми те канам да бидиш нунко. — *Како си*
ми... али си ми здраво и живо (М. Цепенков).
Искажувањата ќе бидат логички полни и без овие
заменски форми, но затоа тогаш ќе се загуби таа
нијанса на интимност што ја побудуваат. Во го-
ворот е ваквата употреба толку обична, што дури
се јавуваат дуплирања на иста заменска форма:
ти си си го изеде лепчето. Ваквото повторување

на си станува најпрво во случаи кога едното е 2. лице од помошниот глагол *сум*: *ти си си стопан на куќата* (М. Цепенков). — *ете-те! Си си направила сама работа, ич на никого да не кажиси* (С. Попов). Следниот пример кај Цепенков покажува дека, макар исклучително, ваквата употреба може да игра и зборообразувачка улога: *да вјавнам еден коњ, тики да го пуштам на дизгин, еднашкामити*. Слично сврзување имаме и во прилошкиот израз *вамуси-тамуси*: *И почнавме: прво шетање, та вамуси-тамуси и... готова работа* (В. Малески). Лексикализирање на ваков состав можеме да посочиме уште во еден случај. Имено денеска кај глаголот *одам* наспрема *си одам* немаме само разлика во нијансата на интимност што ја побудува вториот состав, ами имаме уште извесно смисловно разграничување, иако не строго спроведено. На прашањето *што правиш?* — може да дојде еден ваков одговор: *не гледаш, одам*. Но подруго значење добиваме ако кажеме овде: *не гледаш, си одам*, бидејќи со ова *си одам* веднаш се сврзува претставата не просто на одење, ами на напуштање некое место (*си одам одовде*) или упатеност кон некое место (обично: *си одам дома*). Во некои говори западномакедонски е образувана дури и глаголска именка од тој состав *сјодвење* (од *си-одвење*). Слично на ова и глаголот *бегам* во преносно значење „напуштам некое место“ обично се употребува со заменска форма: *си бегам дома*.

4. Кратките форми за дативен предмет се употребуваат и како најобичен начин за искажување присвојност со роднинските имиња: *татко ми, брат ви, сестра им, зет му, братучед му* и сл. Формата *си* и во вакви случаи се однесува на субјектот независно во кое лице: *Митрејца не го виде сина си* (В. Малески; може да се рече и: *јас не го видов сина си*). Меѓутоа, за погрешна треба да ја сметаме употребата на оваа форма тогаш кога зборот кому се припишува припадноста не е субјект во реченицата.

Како што се гледа, именките се овде нечленувани. Меѓутоа покрај *маж ми, жена ми* иде членувано *мажот ми, жената ми*. Сп.: *Жената му оддесно, сестра му одлево, снаи му по нив* (М. Цепенков). За ова ќе лежи најскоро причината во тоа што и самостојно употребени овие зборови, со исто роднинско значење, се членуваат: *жената* (мојата жена), *мажот* (мојот маж). Истото е и со именката *невестата* и *момчето*, кои во вакви состави влегуваат само членувани: *е кажал на невестата му од момчето, оти момчето е не зборуало* (М. Цепенков). — *Откако му остана невестата му Доста тешка, тој почна за петмина да работи* (С. Попов). Но покрај ова треба да влијаело и извесно избегнување на излишна интимност, баш во обраќањето меѓу сопрузите, што би се добила ако овие именки и самостојно идат нечленувани, кога би се велело *жена* (*моја*), како што се вели *мајка* (*моја*). Во тоа нè убедуваат и составите: *стопанка му, стопана му*, во кои именката не е членувана, иако во самостојната употреба непременно ќе се членува: *стопанката, стопанот*. Овде го нема, имено, тој императив на надворешно подвлечена сувост во обраќањето.

Кратките заменски форми, освен при роднинските имиња, можат да се сретнат со присвојно значење и при неколку други именки што означуваат пак лице во извесен близок однос со некого. Еве такви примери откај М. Цепенков: *со другара ти*. — *го слушал мајстора си*. — *кај мајстор му*. — *при стопана си* (во значење на работодател). — *ортак му на Петка*. — *го прашал ортака си*. Тие идат и со прилогот *дома: отишол еден ден дома си* (М. Цепенков).

Целостите како *татко ми, мајка ми* до толку се слеани, што често пати во народниот јазик имаме при нив придавање на заменска придавка, да се подзасили, да се поднови значењето на присвојноста: *татко ми мој, мајка ми моја*. Сп.: *Стопан ми мој ет коџобашија* (М. Цепенков).

5. Надвор од овој круг зборови не е во нашиот литературен јазик обична ваквата употреба на заменските форми, иако понекогаш може да се сретнат такви состави и со други зборови (тоа станува главно во поезијата: *Ораме со рало, Но земјата ни златна Колку е богата!* — *Со страдна душа чека Ударите ни јаки.* — К. Рацин). Не може, на пример, да се рече: *капата ми, палтото му*, ами само: *мојата капа, неговото палто*. Но и во вакви случаи припадноста може да се посочува често со кратка заменска форма, обично со *си*, само што таа не иде тогаш зад именката: *тој си ја зеде капата* (т. е. својата капа), *земи си го палтото* (т. е. своето палто). Нијансата на припадност во значењето на заменката не дава да ја сфаќаме овде само како средство за изразување на интимност спрема соопштувањето, заправо овде заменката се сврзува со предметот а не со глаголот.

219. *Лично-предметни заменки.* Во овие заменки спаѓаат *кој, што, чиј*, како и оние што се изведуваат од нив. Заменките *кој* и *што* се употребуваат со прашално и релативно значење. Во нив е најјасно изразена границата меѓу личното и предметното значење, зашто *кој* се однесува на лица (*кој човек дојде?*) а *што* на предмети (*што работа донесе?*). Ова разликување се спроведува и натаму во заменките што се изведуваат од нив: *некој* — *нешто*, *секој* — *сешто*, *никој* — *ништо*.

220. Заменката *кој* има во единната форми за сите три рода: *кој, која, кое*, додека во множината се јавува единствена форма *кои*. Таа како и другите лични заменки има посебни форми за предметот: *кого*, и за дативниот предмет: *кому*. Тие можат да се употребат само ако е заменката самостојна, и тоа во удвоен предмет: *Кого го виде?* — *Кому му рече?* — Или елиптично: *Го видов...* — *Кого?* — *Му реков...* — *Кому?* До колку пак заменката не е употребена самостојно, ами при именка, можат да дојдат од неа само аналитични форми: *На кој човек му рече? Кој човек го виде?*

и сл. Формите *кого*, *кому* денеска се однесуваат заправо на машкиот род, што се гледа во случаите кога е јасно од каков род е лицето за кое се праша: *Видов еден човек*. — *Кого? Му реков на еден човек*. — *Кому?* — *Видов една жена*. — *Која? И реков на една жена*. — *На која?* — *Видов едно дете*. — *Кое? Му реков на едно дете*. — *На кое?* Формата *кого* се употребува во служба на општа форма со предлозите: *од кого, кај кого, со кого*. Покрај *кому* се употребува и поновото *на кого*, што е сосем нормално во литературниот јазик, за разлика од аналитичните форми кај личните заменки (в. т. 215): *Кому му велиш?* — *На кого му велиш?* Погрешно е само да се комбинираат овие две форми, како што може често да се чуе во говорот: *На кому му велиш?*

221. Заменката што не се менува. Во дијалектите се среќава како остаток од нејзината некогашна промена формата *чуму*: *Чуму ти е тоа* (т. е. зошто ти е тоа).

Употребено атрибуцки, што во вакви случаи добива значење квалитативно, блиско до значењето на каков: *Што човек, што стока!* Сп.: *Лелех, лелех, море дете, што пакос ми стори, тув гиди што зијан ми стори!* (М. Цепенков).

222. Прашалната замена *чиј*, со присвојно значење, има во едината за женски род *чија*, за среден род *чие*, во множината за сите родови *чии*. Опсегот на употребата на оваа замена денеска доста се ограничува од страна на аналитичните форми на (од) *кого*: *Чиј си? На кого си? Од кого си?*

223. Заменките *кој(што)*, *што*, а во литературниот јазик и *чиј(што)*, се употребуваат и со односно значење: *Кој дошол, дошол. Кој сакал бил. Кого сум прашал, сè тоа ми рекол*. — *Што сакало било и сл.* Сп.: *На кого што му се јаде, од тоа си ги поголтнува слижките* (С. Попов). Имаме во ваква употреба и проширена форма *којшто*: *Којшто милувал, дошол. Прашај когошто сакаш. Којшто ќе те бендиса — земи ја*. Во релативна служба сите

овие форми најчесто добиваат значење на релативни сврзници. За тоа ќе се каже повеќе натаму (в. т. 522).

224. Изведените од кој — некој (некојси), секој, никој (неодредени лични заменки) ги имаат истите формални особености како и основната замена: некого, некому — на некого, секого, секому — на секого, никого, никому — на никого. За нивната употреба е карактеристично што идат почесто во атрибутска служба отколку кој: некој човек, некој луѓе, секоја недела, никое дете. И самото кој во извесни случаи придобива значење блиско до некој: Кој — „тоа ќе ти стани“, му велел, кој — вака, кој — инаку. Никој не му погодил (М. Цепенков). Со исто значење како некој се употребува и еден, една, о, и (в. т. 207, 1). Како остаток од старата промена на тој збор, ретко, се јавува формата еднега: ќе кандисаш еднего од тие луѓе. — се сторил со еднега ортак (М. Цепенков). Инаку еден има и други значења. Показна нијанса се развива во него во составите со друг: и едниот и другиот (т. е. и тој и тој). Во случаи како следниов се употребува за потсилување: само да го видите? Страшен човек — едни мустаки . . . (В. Малески). И спрема никој, иако поретко, стои ниеден, та влегува и во таков идиом како никое време — ниедно време: дошол во ниедно време, т. е. многу рано или многу доцна.

225. Сложенките од што — нешто, сешто, ништо исто така се однесуваат на предмети и се непроменливи. Има случаи кога заменката нешто го губи повеќе или помалку своето самостојно значење и се сведува до службата за потсилување на значењето на други зборови: што нешто сте се уплашиле и сте се стуткале? — да не се попишмани после нешто (М. Цепенков). Со значење приближно како кај сешто се употребува заменката се: се знае — сешто знае. Одовде се развива и сложена форма сенешто (сенешто). Затоа и треба да ја делиме од заменската придавка сето (синоним на целото) што е секогаш членувана и се употре-

бува атрибутски: *сето село* и сл. Во ваква служба не може да стои *се*. Погрешно е што понекогаш се пишува за *се* тоа место за *сето тоа*. Во *се* имаме една изолирана типично предметна заменска форма. Ја пишуваме со акцент за полесно разликување во текстот од повратната замена *се* и формата за 3 л. мн. сегашно време од *сум*.

226. Имаме извесен број сложени заменски изрази со кој, што: *кој било, кој да е, кој-годе, што било, што да е, што-годе*. Вакви изрази идат и од заменската придавка *каков*: *каков било, каков да е, каков-годе*. По значење тие искажуваат безразличност кон предметот, а со тоа и неопределеност. Заменските зборови во овие изрази ги имаат формите со кои можат да се сретнат и како самостојни; заменската придавка *каков* не може меѓутоа да се земе и со членувана форма, бидејќи неопределеноста на изразите тоа не го допушта. Сите вакви заменски изрази можат да се употребат и атрибутски: *кој било човек, што-годе стока, каква-годе работа* и сл. Тесно сраснати се во нашиот јазик и изразите *кој не, што не* во случаи како овие, кога не се дели од глаголот: *дошол кој не; тој купил што не*. Атрибутски може да се употреби *каков не*: *какви не работи*. Значење приближно на *што-годе, што било* имаме и во вакви состави: *расправа едно-друго, расправа ова-она*. Само што тие не идат во атрибутска служба.

Од изнесеното за заменките што спаѓаат во овој оддел се гледа воопшто дека нив ги дели од личните заменки баш таа нивна атрибутска служба (личните се употребуваат атрибутски но со сосем изменето значење — само во случаите како: *татко ми, мајка ти*), покрај тоа што овдека немаме како кај личните да се разликува односот кај лицата спрема говорната ситуација.

227. Показни заменки. Некои граматички и нив ги опфаќаат во заменските придавки.¹⁾ Притоа се

1) Сп. В. В. Виноградов, *Русский язык*, 1947, стр. 201.

излегува од нивната атрибуциска служба, во која можат понекогаш да добиваат и блиски значења со некои заменски придавки. На пример: *Тој тон не ми се допаѓа* — *Таков тон не ми се допаѓа*. Сп.: *тој ни бил такцирот*. — *Ето тој ти е соно*, *Коце* (М. Цепенков). Меѓутоа, и покрај ова, неколку работи говорат за целесообразноста на нивното вклучување во групата на заменките. Тие покажуваат и некои формални разлики од заменските придавки: среден род на *a*: *тоа*, множина на *e*: *тие*. Не се членуваат, бидејќи во самото нивно значење се содржува посочувањето на предметот (членот се развил од нив). Сепак денеска можат да дојдат и пред членувана именка (в. т. 31), што не е случај со заменските придавки, кои ја примаат на себе членската форма ако е именката определена. Не треба да се заборава и нивната поголема врска со личните заменки: формите за 3 л. од личната замена *тој*, *таа*, *тоа*, *тие*, се, зависно од службата, и форми показни. Најпосле, уште една синтактична разлика меѓу нив и заменските придавки се состои во тоа што не е обично да влезат во составот на именски прирок. Може да се рече: *Жената е негова*, но не: *Жената е оваа*, ами само: *Оваа е жената*. Сето тоа зборува дека имаме важни разлики меѓу двете категории, и дека е поправилно да говориме овде за показни заменки, односно зборовите што под тоа ги разбираме да ги вклучиме во групата на заменките.

228. Показни се следните заменки:

1. За посочување на блиски предмети: *овој*, *оваа*, *ова* — *овие*.
2. За посочување на пооддалечени предмети: *оној*, *онаа*, *она* — *оние*.
3. За посочување на предмети без просторно определување (освен во некои случаи, в. подолу): *тој*, *таа*, *тоа* — *тие*.

Покрај овие форми се јавуваат уште *овега*, *онега*, за лица од машки род, во употреба на предмет или како општа форма со предлозите: *види го*

овега, онега; со овега, од онега. Сп.: под кој број го заведе овега. — *расправај се со овега* (К. Чашуле). Ваквите форми не е обично да се употребат атрибуциски, па и инаку денеска сè повеќе отстапуваат пред основната форма: *види го овој; со оној* и сл.

229. Што се однесува до пространственото определување, овде можеме да го примениме истото што го изнесовме во врска со трите членски форми (в. т. 30). Заменката *тој* може да изрази и пространствено определување во случаи како: *дај ми ја таа книга (таа што е до тебе)*. Од друга страна, заменките *овој, оној*, при поживо претставување на една ситуација, можат да се употребат и за посочување на лица и предмети што во моментот се наоѓаат надвор од опсегот на нашите чула: *Кај се стори досега овој човек? — Што останало од оние пари! — Кај ми се загуби овој нож*. Заменката *тој* поретко може да се употреби самостојно, бидејќи тогаш добива лично значење. Освен во среден род, каде што се обични составите како *тоа ти вреди, тоа се смеам* и сл., случај на нејзино самостојно употребување ни се претставува главно во вакви споеви: — *Овој ли беше? — Тој беше* (и со логично акцентирање на *тој*), или елиптично: *Да, тој, тој!*

Формите за среден род се сврзуваат тесно со заменката *нешто* во изрази како: *ова нешто (не оставај го така); она нешто (не оставај го така); тоа нешто (не оставај го така)*. Таквото проширување не ја менува смислата, бидејќи истото значење се изразува и без да се придаде заменката *нешто*.

ПРИЛОГ

230. Прилозите се зборови што, стоејќи најчесто при глагол, го објаснуваат поблиску дејството по квалитет или по некоја околност: *убаво пее, рано станува*. Поретко идат прилозите при придавка (а тоа значи и при друг прилог): *чудно убаво песна, многу убаво пее*. Со именки пак стојат само

прилозите за количество: *многу работа, малку вода.*

Прилозите се зборовна група што покажува најмногу врски со другите групи — и тоа како со полнозначните, така и со службените зборови. Од една страна имаме постојан процес на адвербијализирање на именски, придавски, глаголски и други состави, така што најголемиот број на прилозите потекнува отаде, а од друга страна имаме ред заемности меѓу прилозите и — предлозите, сврзниците, частиците. По таков начин прилогот се јавува еден вид „раскрсница“ меѓу полнозначните и службените зборови. Тој меѓутоа ја чува својата изделеност на посебна зборовна група, во која значењата што ги споменавме во почетокот се сврзуваат со една форма неизменлива.

Сепак и неизменливоста на прилогот не е апсолутна. Оние прилози што означуваат качество и количество имаат поредбени степени: *поубаво, најубаво (нее), поблизу, најблизу, помалку, најмалку.* А пак прилозите што идат при именки ја примаат од нив членската форма: *При многуто играчки... се играт и оваа* (М. Цепенков). Така што и во однос на неменливоста на формата забележуваме преодност кај прилогот — меѓу полнозначните и службените зборови.

ПОТЕКЛО НА ПРИЛОЗИТЕ

231. Како што рековме веќе, прилозите се изделуваат од полнозначните зборови што во служба на дополнувања качествени или за различни околности се оддалечувале постепено од своето основно значење, придобивајќи според својата функција ново, прилошко значење, и станувајќи на крајот на краиштата вистински прилози. Овде ќе дадеме еден преглед на прилозите според тоа од која зборовна група потекнуваат.

232. *Од именки.* Можеме да приведеме голем број прилози што потекнуваат од именки. Притоа

забележуваме два слоја што им одговараат на два-та типа деклинации во историскиот развој на нашиот јазик — синтетичната и аналитичната. Имено, во цел ред денешни прилози имаме заправо остатоци од некогашните падежни форми, фосили од синтетичната деклинација, било да се јавуваат тие форми во состав со предлози, било да идат, што е дури почесто, од беспредложни падежни форми. Така имаме: *здола, скраја, довека, догроба* (стар генитив со предлозите *с, до*), *надвор, напладне* (стар акузатив со *на*), *светрум, збогум* (стар инструментал со *с*); *вкуки, вземи, всоне, најаве, наземи, поземи, призори* (стари локативни форми). Сп.: *Митрејца седеше сколеници со прекрстени раце на градите* (В. Малески). — *Иљо остана пак потемница* (Ј. Бошковски). Остатоци од старите падежи употребени без предлог имаме во следните случаи:

1. Прилозите како *денес(ка), ноќеска, летоска* и сл. идат од стари акузативни форми.

2. Особено бројна група прилози чинат оние што потекнуваат од некогашните инструментални форми на *-ум* (преобразувано од *-ом*): *викум, скокум, ничкум, силум, часум, вечерум*. На *-ем*: *патем*. Во *вечерум* имаме заправо трага од дативот (*вечеру*), но таа форма била попосле привлечена ваму под влијание на *вечерум* и сл. Имаме и други случаи кога прилозите на *-ум* се сложени, како овде, со предлог: *Надвор животот си течеше навидум спокојно* (Ј. Бошковски). Во ново време по нивниот образец е образувано *родум*, заправо преобразувано од заемката *родом*. На споменатите форми на *-ом (-ум)* се опираат и прилозите на *-ома*, изведени од глаголи (в. подолу). Прилозите на *-ица*, како: *трчаница, бодинаница, вјаваница*, претставуваат остатоци од стариот инструментал од женски род. Како што се гледа, тука сме имале именски образувања од глаголски корен. Од именка: *поснопица (лежее поснопица)*. И денеска нив можеме да ги употребиме како именки: *силна тр-*

чаница настана; но како прилог: *дојдовме трчаница*. Сп.: *Трчаница кума лиса излегла*. — беше се вратил назад бодињаница со коњо. — втаса коњаникот со бодињаница (М. Цепенков). Како што покажува последниот пример, може во ваквите случаи да дојде и предлогот со.

3. Имаме еден број прилози од стариот беспредложен локатив: *горе, долу, среде, дење, ноќе*.

233. По губењето на старите падежни форми, што и сами по себе можеле да ги изразуваат односите меѓу зборовите во реченицата, и во врска со тоа — откако се засилила службата на предлогите за изразување на тие односи, настапува време кога во нашиот јазик се адвербијализираат пред сè состави од предлог и именка. Тоа произлегува природно од самите споеви во кои сега влегува именката. Можеме да посочиме сепак примери кога именката се адвербијализира самостојно, без врска со предлог. Како прилог за време: *срце селско — векот тажно* (К. Рацин). Со значење на *малку* идат — *трошка, троа, мрва: трошка работевме, мрва време*. И следната реченица илустрира еден поредок случај како именката придобива прилошко значење: *со водата босилкоа прскала дворот и сокакот, за да мирисат убавна* (место — *за да мириса убаво*; М. Цепенков). Можеме да ги споменеме овде и ваквите случаи во кои имаме заправо до извесна мерка фразеолошки изрази, зашто дадените именки не се обични во самостојна употреба: *ме носат кркач, тој јава раван*.

234. Ако ги оставиме настрана составите со *на*, од што изразуваат дативен предмет и припадност (*му реков на човекот, капата на, од човекот*), сите други состави од предлог и неопределена именка содржат во себе потенцијална можност за извесно адвербијализирање, бидејќи значат различни околности — тоа што е во значењето и на прилозите. Тој степен на адвербијализација е различен во различни случаи, а оди до полното преминување во групата на прилозите. Се разбира

дека тоа зависи и од самото реално значење на именката, и од почестата или поретката употреба на составот, и од различни пренесувања на значењата, а несомнено дека и акцентот игра во тоа улога: во состави со еднословни и двословни именки тој се префрла многу често на предлогот и станува надворешен знак за нивното адвербијално значење. По овој пат имаме добиено повеќе прилози, како: *навреме*, *сосила*, *насила* итн. Понекогаш ги пишуваме заедно, а понекогаш разделено — во тоа нема полна установеност. Во некои вакви состави имаме значење пренесено, фигуративно: *Не излегувај ми на очи* (пред очи). За адвербијализацијата на составите од предлог и именка се даде повеќе материјал во I дел на граматикава, во врска со акцентот (т. 115—120). Таму се обрна внимание и на тоа дека до колку имаме поголем степен на адвербијализација — не може да се менува во дадениот состав формата на именката: *Ним им дојде до гуша*, а никако: *до гуши*, или *до гушите* (в. таму, т. 120).

235. *Од придавки*. Особено е голем бројот на прилози од придавско потекло. Тука имаме некои стари прилози во кои се одразува исто некогашната падежна промена: *слепечкум*, *простум*, *скришем*. Сп.: *оној вечен осмев што ги милуваше синовите уште од малена* (В. Малески). — *Кроткум терајте карванот* (нар. песна). Меѓутоа основното се паѓа на оној голем број прилози што се по форма наполно еднакви со среден род од соодветните придавки. Од нивната функција во реченицата зависи дали тие ќе бидат придавски форми или пак прилози. Сп. *убаво дете*, но: *убаво пее*. Откај придавките се пренесуваат и начините за предавање на чувствени нијанси во значењето: *утре ранко* (С. Попов). Тоа се забележува инаку и кај некои прилози настанати од именки: *трошичка да пороботам*. Сп. и: *тронза вода* (М. Цепенков).

На близоста со придавките се должи тоа што прилозите со квалитивно-количествено значење

имаат форми за споредување: *полесно, најмногу*. Како прилози се среќаваат и односните придавки со наставките *-ски, -шки, -чки*, и тоа со формата за машки род: *херојски се покажа; машки работи; слепечки оди*. Во извесни случаи придавката преминува во групата на прилозите по таков начин што се зема со предлогот *по*: *Јас не можам по ново, јас си знам по старо*. — *Си зборуваат по турски* и сл. Сп.: *Ке го редите по новото* (К. Чашуле). Придавката *неш, а, о, и* (*неш човек, тие се неши*) во прилошка употреба се јавува и само со формата за машки род: *Ние одиме неш, Ти одиш неш* (покрај *Ние одиме неши, Ти одиш неш*). Има случаи кога прилогот се јавува со лексичко значење многу оддалечено од значењето на соодветната придавка: *уште она беше кусо* (С. Попов).

236. Интересно е дека се пројавил и стремеж за формално диференцирање на прилозите од соодветните придавки, што говори од своја страна за доволната изделеност на прилошката зборовна група. Тоа се гледа особено јасно во прилозите *малу, блиску*. Кај нив е у дојдено на крајот место о од придавката (*мало дете, блиско место*) токму поради споменатиот стремеж за формално диференцирање на прилозите. Истото се гледа во *опаку* (прилог): *опако* (придавка). Во некои случаи придавката и со други белези или по друг начин се оддалечила од прилогот. Така, наспрема *далеку* денеска имаме *далечен, далечно* со проширена наставка, додека формата *далек* се јавува главно по поетскиот јазик, а не е обична во говорот. Истото е и во *инаку* спрема *инакво* и во *близу* спрема *блиско* (денеска не е обично како придавка *близо*; од друга страна и спрема *блиско* имаме формално издиференциран прилог *блиску*). Сп. и кај прилозите од заменско потекло: *олку* — *олкаво* (заменска придавка), *толку* — *толкаво*. Прилозите *бргу, брго* јасно се разликуваат од придавката *брзо* (но и таа иде во прилошка употреба). Наставката *-у* како стара ја среќаваме и во прилогот *долу*, наста-

нат од именска падежна форма. Прилошкиот знак *у* не се јавува само во вакви случаи, кога денеска можеме да посочиме противставување меѓу прилог и придавка, ами се забележува и во случаи кога соодветната придавка ја немаме веќе во современиот наш јазик: *многу* (придавката *мног* е заборавена) или пак во вакви прилози од заменско потекло, спрема кои исто немаме денеска јасно сфатано противставување: *таму, ваму, онаму*. И така, во еден сепак забележим број прилози, притоа такви што особено често се јавуваат во говорот, се утврдил завршокот *у* како знак за оваа зборовна група. Погоре можеме да видиме и други такви карактеристични завршоци на прилозите, како што е *ум* во *редум* и сл.

237. *Од броеви*. Некои прилози им соодветствуваат денеска на бројните придавки: *двојно, тројно, двоструко, стоструко*. Но имаме и такви кај кои ова соодветство не се јавува: *еднаш(ка), дваш, триш*. Во сложените: *двапати, трипати, стопати*.

238. *Од заменки и заменски придавки*. Имаме одреден број прилози изведени и од заменски корени. Кај некои од нив можеме и денеска да ја сетиме донекаде таа врска со заменките, а кај други неа ни ја посочува историската граматика. Вакви прилози се: *кога, сега, тогаш, некогаш, никогаш, секогаш; каде, овде, онде, тука, ваму, таму, онаму, некаде, негде, никаде, нигде, секаде, сегде; како, вака, онака, така, некако, никако, секако, затоа, притоа и др.*

Како и кај заменките, и овде добиваме релативно значење со придавањето на *што*: *кога што, каде што, кога што*. И овде се јавуваат сложени изрази од родот на: *кога било, кога да е, когагоде, каде било, ер каде, како било* и сл.

239. *Од глаголи*. Кај глаголите имаме денеска и посебна форма на *-јки* (*носејки, викајки*), т. н. глаголски прилог. Тој и се употребува најчесто

како обичен прилог, но поради тоа што покажува во извесни случаи и одлики на глаголност, обично е да се разгледува во системот на глаголот.

Инаку, од глаголи идат образувања како *влечкома, молчешкум, бежечкум (рипана бежечкум)*, во кои се гледа комбинирање на именски наставки со глаголски корен.

Еден број од глаголни прилози завршуваат на *-ана*, во кое пак имаме трага од некогашниот инструментал, како во прилозите од типот *трчаница* (в. т. 232, 2): *(на) трчана, рипана, препинана* и сл. Сп.: *Отиде со куцана до столчето. — Сандре со трчана префрли дома. — на несакана стана* (В. Малески). — *Крсте на трчана влезе в соба* (К. Чапуле). Со *-ана* (што потсетува на тугите зборови *таратана* и сл.) иде *полежана*.

Имаме и сложени прилози во кои влегува глагол: *речиси, кажиречи, тукуречи*.

240. *Сложени прилози*. 1. Меѓу прилозите има голем број сложенки, особено со предлог. И досега во прегледот среќававме некои такви прилози. Како што рековме веќе, најголемиот број од адвербијализираните именки во ново време влегуваат во таа група на сложени прилози, но сложенки со предлог настануваат во спој и со други зборови, не само со именките. Најчесто ваквите прилози ги пишуваме заедно: *отсега, одавде, отаде, одблизу, отстрана, одеднаш, одозгора, оттука, однадвор, одлево, откосо, открај, отпрвин; досега, донде, донекаде, докрај, додолу, довека, настрана, начело, накрај, набргу, наниско, надолго, наручек, насекаде, наполно; встрана, вкрај, веднаш; бездруго; сопво, сосема, сосила; полека, потроа, потоа, понекогаш, понекаде, попладне; предручек, претпладне; приквечер, призори; залудно, засебно; прекугрупа, прекусила* итн. (в. Македонски правопис, 1950, стр. 41—42). Сп. го и *вузло (в-у-зло): За нишчо вузло не а давам* (С. Попов). Значењето на вака сложениот прилог *заникаде* се гледа од

овој пример: *Ке направим сè заникаде* (К. Чашуле).

2. Во неколку сложени прилози до служба на наставка се има сведено именката *пат*: *некојпат* (исто што и *некогаш*), *секојпат*, *никојпат*, *првпат*, *вторпат*, *третпат*, *еднипати*, *двапати*, *трипати*, *стопати*. Сраснатоста на двата збора не е во сите овие случаи еднаква. Така сложените со бројна придавка можат да се разложуваат во членувани прилошки изрази: *првиот пат*, *вториот пат*. Тоа до извесна степен се одразува и на сложенките *првпат*, *вторпат* што најчесто се чувствуваат како чисти прилози. Уште повеќе е изделен како прилог *другпат* (*другпат ќе дојдам*), бидејќи членуваниот прилошки израз *другиот пат* нема исто значење, а е синонимен со *вториот пат*. Сложенките *двапати*, *трипати* обично се изговараат со еден акцент, меѓутоа во некои вакви сложенки со броевите поголеми од *два* и *три*, како и со бројните прилози, можно е со цел за логично подвлекување и акцентирањето на двата збора: *Не еднаниш, пет пати сум ти рекол. — Колку пати сум го карал, ама пак ништо. — Многу пати тоа ни се случило*. Во ваквите случаи двата збора се пишуваат одделно (в. Македонски правопис, 1950, стр. 43).

3. Кај некои прилози имаме опирање на сложените придавки: *работеа гологлаечки и јуначки* (М. Цепенков).

4. Имаме и други типови на сложени прилози: *тукуречи*, *еднодруго*, *едночудо* (многу), *малумногу*, *поштозашто*. Некои од нив примаат логички акцент на обата дела, па затоа двојно ги пишуваме — *вамутаму*: *вamu-тамy*, *горедолу*: *горе-долу*, *криволево*: *криво-лево*, *леводесно*: *лево-десно*, *тукутака*: *туку-така*. Со тире се пишува и: *нагоре-надолу*. Од два прилога е сложен и *утредента*, па и *сезвезден* (сè овде со значење *само, постојано*).

5. Особен тип од сложени прилози претставуваат оние што се образуваат со дуплирање на исти прилог во целост или се некој дел: *згора-згора, брго-брго, лека-полека, окол-наоколу*. Сп. и: *дури и ден-денеска*. — *вид виделија ватил* (М. Цепенков). Во ваквите случаи имаме само еден акцент на прилогот. Со ова дуплирање не се повторува значењето на прилогот, ами се добива ново значење (*згора-згора*, т.е. површно) или пак се потсилува основното значење (*брго-брго*, со голема брзина, *лека-полека*, т. е. со подвлечена бавност). Сп. неколку примери со удвојување: *Брго-брго го слекол, за да му ја најди мушамата*. — *чоек не можел колај да го најди каде е манастирот*. — *уште арно арно не беше и дорекол зборојте и беше го грабнал еден чоек* (М. Цепенков). — *кравата... ако се оближе назад-назад, ќе било назад зимото* (Т. Ецов). — *Свекна клуч и вратата тешко-тешко, со крцање се отвори* (Ј. Бошковски). — *Не ваќајте толку-толку кусур*. — *ногу-ногу не верувај му* (С. Попов). Има случаи кога удвоените прилози се сврзуваат меѓу себе со предлог или сврзник: *како од како да се научит* (М. Цепенков; значењето: само некако да се научи), или: *Сè ќе стори, само и само на неговото да биде*.

6. Освен споменатите случаи имаме и вакви сложени прилошки изрази: *одвреме навреме, од ден на ден, открај накрај, открај вкрај, одгоре додолу* и сл. Сп. уште неколку карактеристични прилошки изрази, сложени од различни зборови: *Осиромашел, што веќе до немај-каде*. — *ништо живо не го припуштал, за да влезит внатре*. — *Мајсторо не му слегуал ништо живо* (М. Цепенков). — *Тој на две на три ја затвори портата* (К. Чашуле). — *Ќе се измие надвенатри*. — *ако... ми излезе работата добра мисла* (С. Попов). Понекогаш во прилошкиот израз е заложено сликовито претставување: *со криво око гледале* (М. Цепенков), т. е. лошо, накриво.

ЗНАЧЕЊЕ НА ПРИЛОЗИТЕ

241. Кога зборуваме за значењето на прилозите, не треба да ја губиме од предвид нивната поврзаност и со службените зборови. Некои прилози едновременно се употребуваат и како предлози и сврзници. За тие врски ќе станува збор кај споменатите зборовни групи. Исто така, имаме извесни прилози што се јавуваат и во служба на т. н. модални зборови, кои не се наоѓаат вклучени граматички во склопот на реченицата, ами даваат извесен тон спрема кој треба да се сфаќа содржината на реченичното искажување. Така, на пример, зборот *сигурно* се јавува како прилог во еден ваков состав: *Тој многу сигурно гаѓа*. Друга му е службата и значењето, меѓутоа, ако се употреби вака: *сигурно, тоа е многу убаво смислена работа*. Овде е тој модален збор, што го посочува веќе во почетокот на реченицата позитивниот однос на говорителот кон нејзината содржина. И ваквите значења нема овде да ги разгледуваме, ами на посебно место (в. т. 524). Овде ќе ги изнесеме оние основни значења под кои можат да се подведат прилозите во својата чисто прилошка функција. И така, izdelуваме прилози: за време, место, начин, количество и степен.

1. Прилози за време: *кога, сега, некогаш, вчера, нежни, утре, другиден, лани, оломнани, летоска, зимоска, рано, доцна, после, одамна, ноќе, дење, зиме, лете* итн.

2. Прилози за место: *каде, овде, онде, некаде, горе, долу, оздола, озгора, дома, близу, далеку, високо, ниско, напред, назад, лево, десно* итн.

3. Прилози за начин: *како, вака, така, инаку, некако, викум, редум, бодинаница, рипана, молкома, весело, смешно, тешко* итн.

4. Прилози за количество и степен: *колку, толку, олку, неколку, многу, малку, уште, доста, дури, веќе, одвај, двојно, тројно, стоструко* итн.

ГЛАГОЛ

242. Глаголот означува дејство во врска со неговиот вршител: *(тој) носи, вика, живее, работи, спие, мисли*. Ова основно негово значење се усложнува уште со ред други што го определуваат глаголското дејство по број, вид, време, начин, преодност и др. Сплетот на овие граматички категории, со кои често се сврзуваат и лексички поместувања, чини од глаголот најсложена структура во нашиот јазик. За разлика од имињата, каде што имаме голема морфолошка упростеност, глаголот ни се претставува со обилна разнообразност на формите. Преку нив доаѓаат до израз оние различни синтактични врски во кои стапува глаголот, образувајќи го најчесто сам прирокот, како еден од основните членови на реченицата.

ПРЕОДНОСТ НА ГЛАГОЛИТЕ

243. Меѓу глаголите имаме такви со значење што допушта сврзување со предмет во реченицата: *носи вода, кажува приказна, бере тутун* и сл. Поради таа особеност ваквите глаголи се викаат преодни, бидејќи нивното дејство „преоѓа“ на предметот, се извршува на него, целосно го опфаќа. Ако не се среќава во реченицата предмет, тогаш дејството нивно се одвива по еднаков начин како и дејството на т. н. непреодни глаголи, за значењето на кои е карактеристично што тие не управуваат предмет. Така може да се споредува: *тој чита со тој оди, трча, плива*, т.е. со глаголи кај кои дејството не преминува на предмет.

244. Забележено е дека во нашиот современ јазик имаме случаи да може да дојде предмет и со глаголи првобитно непреодни, со кое тие влегуваат во редот на преодните. Меѓутоа, од ова забележување не се отиде понатаму — да се изнесат поблиску размерите на оваа појава во на-

шиот јазик. Едно такво испитување нè уверува дека во случајов не можеме да говориме само за единичност, ами имаме прилично затемнување на границата меѓу преодните и непреодните глаголи. Тоа нешто наоѓа виден израз и во фактот што денеска се образуваат глаголски придавки еднакво од преодните како и од непреодните глаголи (*викнат, паднат*). Овој допир секако спомага и за сврзувањето на непреодните глаголи со предмет. Но за почетоците на оваа појава е најважно што имаме преодни и непреодни глаголи кај кои се асоцираат лексичките значења, па само со извесно изместување на значењето може да се развие нијанса на преодност и кај соодветниот непреоден глагол. Така, на пример, кога ќе сретнеме вакви случаи кај М. Цепенков: *Мајка ти ќе ти ја умрам; издумале еден марифет, за да ја умрат; неа ништо не ја умирало*, — тогаш е од несомнена важност за развивањето на преодност кај овој глагол, што тој се асоцира по значење со преодните глаголи *отепан, убие, умртви, усмрти* (сп. и *умрен: отепан* и сл.), со кои по таков начин, кога е употребен како преоден, станува синонимен. Убав пример за тоа како по асоцијација со глагол преоден, само во случајов спротивен по значење, се развила преодност и кај првобитно непреоден глагол, — ни даваат овие стихови од една народна песна: *Сонце ме зајде, мила мајко ле, на врв планина. Едно ме зајде, мила мајко ле, друго м' огреа*. Имено, *зајде (некого)* е развиено во *врска со огрее (некого)*.

245. 1. Една, би ја рекол, помала степен во развивањето на преодност имаме тогаш кога некој глагол и инаку може да биде употребен преодно, но во друга врска, во друга смисла, — додека во дадениот случај имаме повеќе или помалку осетно пренесување во сферата на преоден глагол со подруго значење. Ова можеме да го изјасниме на примерот од глаголот *приближи*. Овој глагол се употребува и синонимно со *доближи*, како преоден: *приближи го прстот до уста — доближи го*

прстот до уста. Непреодно пак се употребува во вакви состави: *приближавме до селото, до градот*. Но, како што се гледа, сосем е можно, иако малку понеобично, и во оваа употреба да се земе тој како преоден: *кога ќе го приближиш (волкот) до село, ќе излезам со сето село за да го пречекам* (М. Цепенков). Се развива вака значење што навлегува во сферата на глаголите (*го*) *доведе, донесе*.

2. Преодноста може да се прошири и од еден префиксиран глагол на друг, образуван со друг префикс, и како таков првобитно непреоден: *Бабата Тода ги заспиваше сите девојчиња и Јована со песна на уста и солзи по образи* (С. Попов). Преодноста е пренесена овде откај глаголот *успи-ва (некого)*.

3. Имаме и такви случаи, кога се развива преодност што му одговара на значењето на повратната форма од дадениот глагол. Сосем е обично да се рече *тој ги скара*. Но овој израз има две значења: 1. што му одговара на глаголот *скара (укори некого): тој ги скара да бидат мирни*; 2. што му одговара на глаголот *скара се: тој ги подбучнуваше и најпосле ги скара еден со друг* (ги на-тера да се караат). Во овој втор случај го гледаме, имено, споменатото развивање на преодност што му одговара на повратното значење на глаголот. Наполно во редот на овој случај спаѓаат и следните: *за да и расипит од братството што си го имале: да и омрази (мажот и жената)*, т.е. да си го расипат тие братството, да се омразат тие еден со друг. Така и: *остајл Господ на двајца или тројца еден умен, што да може да и разберит и да и пресудит* (двата последни примера откај М. Цепенков). Овде треба да се подвлече дека и граматички образуван човек нема лесно да ја забележи вторично развиената преодност во *тој ги скара*, додека во *тој ги умре* или *тој ги седна* лесно ја забележува, излегувајќи од она што го знае од граматиката на сродните јазици. Тоа пак што треба некои случаи просто да „избаруваме“ покажува од друга страна

дека расколебувањето на границата меѓу преодните и непреодните глаголи е напреднато доста во нашиот современ јазик.

4. Понекогаш имаме извесен вид проширување на преодноста, т.е. некои глаголи што се преодни, но како такви ретко се употребуваат и главно во одредени состави, ги прошируваат можностите за својата преодност, навлегувајќи и во состави пообични со друг глагол што со нив инаку по значење тесно се асоцира. Така глаголите *вели*, *зборува*, иако преодни, се јавуваат во помалку предметни врски од глаголот *кажува*. Обично е, на пример, *кажува приказка*, но не и *вели*, *зборува приказка*. Всушност глаголите *вели*, *зборува*, а особено првиот, идат повеќе како ознака на самиот процес на говорењето, без да се побудуваат веднаш и нивните предметни врски. Обично се слуша: *ми вели нешто*, *зборува нешто*, *што-годе* и сл. Меѓутоа, денеска овие глаголи навлегуваат и во сферата на употребата од *кажува*, така што ја прошируваат својата преодност: *Сите го велеа местото, оти било лошо* (М. Цепенков). — *им прелетаа зборовите што ѝ ги велеа некогаш* (В. Малески). — *Тој зборуваше многу работи за луѓето, за животот на кои дотогаш тетка Марија и не мислеше* (Р. Петковски). И во примерот: *и мене сега ќе ме загини* (М. Цепенков), т.е. *ќе ме отепа* — имаме вакво проширување на преодноста, но сврзано и со поголема промена во самото лексичко значење. Имено, глаголот *загине* се сврзува обично со материјални предмети (*го загинав саатот* и сл.), додека овде добива за предмет лице, а заедно со тоа развива и поинакво значење, онакво какво што се развило по истиот пат во глаголот *загуби*, кој е пообичен како синоним на *отепа*, отколку што е тоа глаголот *загине*.

5. Најпосле, во редот на оние случаи каде што имаме помала степен во развивањето на преодноста, можеме да ги споменеме и глаголите кај кои е во извесна предметна врска пообична пре-

фиксираната форма, место која меѓутоа може да се сретне и непрефиксираната: *да те видат и да те радуат и тебе и мене*. — *Госпо ќе те радуа со машко дете* (М. Цепенков). Овде е пообично да дојде префиксираната форма *израдува*. Во ваква употреба и глаголот *радува* добива една нијанса на свршеност (в. т. 263 и 283). Слично на ова, и во примерот: *се сетив да и пишам и нив* (М. Цепенков) употребено е *пишам* место пообичното префиксирано *запишам*. И овие случаи, иако сè во рамките на преодните глаголи, укажуваат на ред поместувања во категоријата на преодноста.

246. 1. Меѓутоа, како што покажавме веќе на примерот со глаголот *умре*, овие поместувања одат и дотаму што се развиваат предметни врски и кај глаголи првобитно непреодни. Овде ќе приведеме извесен број такви случаи, прво извлечени од народните приказни: *ако можите планината да ја проодите, што је онде каршија, ќе ве простам*. — *во истото време ќе ја тропнеле камбаната*. — *да и пребегаш ониа три планиње*. — *облаците да не вратат град*. — *јавни ме ти и помини ме пред владиката*. — *Пес да те лајт, ќе се скараш со некого* (М. Цепенков). — *како да ги премине децата (преку река, — Д. Матов)*. — *најсетне го поминале (преку река, — Е. Спространов)*. — *Ќе го застапат; ќе го починат*. — *јас ќе ми те најадам и напијам*. — *го навечерала, со што и дал Госпо, леб и сол*. — *како овчарите што и рипаат браздите* (М. Цепенков). Исто така предметна врска се развила и со безличниот глагол *стемни се*: *и стемнило* (М. Цепенков), *ме стемни, ме раздени* (како *ме здоболе, ме мачи*) и сл.

Не само народната, ами и современата наша литература дава ред примери за развивањето на преодност кај непреодните глаголи. Притоа е особено важно да се подвлече дека ова станува и во состави што не се обични во разговорниот јазик, а кое сведочи за потенцијата на оваа појава. Сп.: *продолжи диво молскајки го со очите Кирета* (К.

Чашуле). Други примери: *Ме седна на една столица. — На престол ќе те седнам. — Радоста не помалку го вивна срцето на Крстета* (К. Чашуле). — *Подигни очи — очи засвети* (К. Раџин). — *да подземе неколку сакои за да го „опули“ нашиот огон. — Пламенот што го исфрлаа неговите очи го вцрви Настета* (В. Малески). — *Двапати да умираш еден ист човек, тоа веќе не може да се прости. — Едвај чека да ја однесе дома, да ја слезе во дворот негов. — Ја порасна ли?* (С. Попов).

2. Еден пример како: *Тој уште спиеше занесен петвековен сон* (С. Попов) — нè потсетува на оние состави во кои имаме трага од старите инструментални значења (в. т. 72). Може да се мисли дека до извесна степен и тие случаи придонесле за расколебувањето на границата меѓу преодните и непреодните глаголи во нашиот јазик.

3. Од примериве се гледа дека развивањето на преодност е пообично кај свршените глаголи, иако се среќава и кај несвршени. Исто така треба да го забележиме и тоа дека најчесто предметот при овие „вторично“ преодни глаголи е со заменска форма, т.е. или таа иде сама или во удвоен предмет. И ова не е безусловно вака, но во секој случај имаме глаголи при кои тешко би сме примиле предмет без заменска форма. Обично ни е, на пример, *ме смееш* или *го смеам детето*, но никако *смееш дете* (како што ќе биде: *носиш дете*).

4. Се разбира дека примерите што погоре ги приведовме не ги исцрпуваат сите оние случаи кога во разговорниот јазик се употребуваат првобитно непреодни глаголи со предметна врска. Сосем е обично на пример: *го легна, го стана, го падна*, па можат да се чујат дури и вакви состави: *Ги оставаат сливите — ги зреат* (т. е. ги оставаат да зреат). Сето ова покажува, како што веќе истакнавме, дека во случајов се работи за една жива појава што засега длабоко во наследениот однос меѓу преодните и непреодните глаголи, расколебувајќи ја разликата меѓу нив. Навистина, не сите

непреодни глаголи можат да стапат во врска со предмет, но во секој случај, особено кај свршените глаголи што покажуваат извесна резултативност на дејството, тие се врски барем потенцијално дадени. И модалното значење на готовност да се изврши дадено дејство (в. т. 331) придонесува да се јават со предметна врска и такви глаголи, како *оди*, што инаку не се сврзуваат со предмет: *Го одам полево како ништо за еден саат!*

5. И во нашиот јазик, како и во другите словенски јазици, е познат начинот да се јавува тавтологично во предметот именка од истиот корен со глаголот: *Платно да ткајш, пат ќе патуаш* (М. Цепенков). — *и помин со таква ќе се помине* (С. Попов). Впрочем какво повторување можеме да имаме и кога именката е сврзана со предлог: *на сон ти се сонило* (М. Цепенков). Во нашиот народен јазик се сврзуваат со предмет и некои глаголи што во литературниот ги земаме обично со на-предмет или што ја управуваат именката во врска со предлог: *Кутрата, го мислит сега, не го знајт кај е* (Р. Петковски). *Таја навн не веруала. — го окарал за мртви и за живи. — прости ме и избави ме* (М. Цепенков).

ПОВРАТНИ ГЛАГОЛИ

247. Во тесна врска со преодноста односно непреодноста на глаголите стои образувањето на т. н. повратни глаголи. Тие глаголи се разликуваат од другите по тоа што во нивниот состав иде кратката заменска форма *се*: *се мие, се чешла, се радува, се смее*. Ваквите глаголи, кога се изведени од преодни, стануваат непреодни по своето дејство, така што овде ни се претставува еден начин за правење на непреодни од преодни глаголи: *чешла* е преодно, *се чешла* — непреодно. Меѓутоа улогата на заменската форма не се сведува само на ова, ами во соодносот со глаголот таа привнесува и други нијанси во неговото лексичко значење. Не е непременно нужно да имаме обичен глагол, па од

него да е изведен повратниот. Станува дури обретен случај — глаголот без се да е развиен вторично од соодветниот глагол со повратна форма. Така, на пример, покрај тој се *смееш многу* имаме денеска и *немој многу да ме смееш* (со значење — *да ме засмеваш*), каде што вторично се јавува глаголот *смее*, но пак само во врска со заменска форма, — еден случај што се породува пак од расколебувањето на границата меѓу преодните и непреодните глаголи.

248. Во граматиките често се среќава тврдењето дека се повратни оние глаголи кај кои дејството не преоѓа на предмет ами се враќа на самиот вршител — на подметот: *јас мијам (некого)* но: *јас се мијам (самиот себе)*. Меѓутоа ова сфаќање е сосем погрешно, па е погрешно и терминот *повратен глагол* да се осмислува според него. Терминот *повратен глагол* може да има само до толку оправдание и смисла, до колку со него се укажува на особеноста кај таквите глаголи да ја содржат во својот состав формата на повратната замена. Инаку, и најповршно сопоставување покажува дека повратноста, разбрана така како што се дава во приведената констатација, може да се однесува само на ограничен круг глаголи што имаат ваква форма. Ако за такво враќање на дејството може да се зборува кај глаголот *се мие*, никако не може да се види такво нешто на пример кај глаголот *се смее*. Всушност повратната замена покажува дека дејството останува во опсегот на подметот, тоа што важи општо за непреодните глаголи, а само како еден поспецијален случај може да се јави тука и враќањето на дејството врз самиот подмет.

249. Логичката анализа на значењата на преодните глаголи, по оваа нивна општа определба, покажува дека меѓу нив имаме разнородност. За граматиката важноста на една таква анализа повеќе се состои баш во таа негативна констатација, отколку во тоа што можат тука да се изделат повеќе или помалку подгрупи со специфични зна-

чења и употреба. Со истата цел ќе кажеме овде неколку збора за значењата на повратните глаголи во нашиот јазик.

1. На прво место можеме да ја споменеме доста честата употреба на овие глаголи со пасивно значење, на кое нè упатува не самиот глагол ами контекстот во целост: *Фамилијата ни се поругува, името и честа под нозе ни се фрла, се газе и се валка, и ти нејќеш ни да знаеш* (В. Иљоски). — *Ќе видат они како се служат аги и бегови, како се прават мазници и алви* (С. Попов).

2. Многу е честа употребата на ваквите глаголи и во безлични состави: *ајде да се оди веќе негде да се бара спиење* (М. Цепенков). — *Итам јас, Ленче, само не се стасува, куса рака што се вели* (В. Иљоски). Сп. ги и безличните обрати: *ми се јаде, ми се спие, ми се гледа* итн.

3. Имаме цел ред случаи кога заменката се не побудува претстава за враќање на дејството, на пример во овие глаголи што значат внатрешна состојба: *се смее, се радува, се весели* и сл. Можеме да посочиме дури и такви глаголи што без никаква особена промена во значењето идат наспоредно и без заменска форма. Во овие примери ги даваме некои од нив во повратна форма: *момчето немски му се одгоарало. — од мака се пукнала како костен. — таксај ми се, оти ќе ми го дааш. — Голема мака му беше, оти да не можат некој занает да се научат. — Колкуцка малце се молела Бога оваа вдовица. — и ти да се осиромашит после како нив. — Се поминало некое време* (М. Цепенков). — *Кучето сега се замолчило* (Е. Спространов). — *Ми се иде да ја фатам за коси* (В. Иљоски). — *Се можело ли ништо да не знаете!* (Р. Крле). — *Една вечер се беше заседнал во крчмата со пријатели* (Ј. Бошковски). Како што рековме, значењето ќе остане овде исто и без заменската форма, единствено што таа, но не и во сите случаи, за нијанса повеќе го подвлекува вршењето на дејството за самиот субјект, во неговиот опсег. Тоа може јасно да се сети

на пример во овој состав: *што се мислиш?* наспрема: *што мислиш?*

4. Во некои вакви случаи иде повратен глагол со на-предмет, додека со директниот предмет стои глаголот без заменската форма: *А, чекај што ќе ѝ се натепам* (В. Иљоски), инаку — *што ќе ја натепам.* — *Ќе речеш, ете, здраво-живо од Досета...* *Многу да ѝ се поздравим,* многу (В. Иљоски), обично: *да ја поздравим.* — *Излегоа првио ден је се молија на планината да киниса* (М. Цепенков), инаку — *ја молија планината.* Повратниот глагол може да бара и друг предлог: *Сè што праеше царот, до нив се прашал и се учел* (М. Цепенков), инаку: *нив ги прашал и од нив се учел.*

5. Надвор од овие и слични случаи, што досега ги разгледавме, имаме извесен број глаголи кај кои заменската форма укажува на враќањето на дејството врз подметот. Некои притоа ги разликуваат повратните од заемно-повратните глаголи. Првите ги покажувале дека дејството се враќа на самиот вршител: *јас се мијам, се тријам, се прашиам* и сл.; вторите пак би покажувале дејство што различни субјекти го вршат еден на друг: *ние се тепаме, се бориме, се сакаме* и сл. Меѓутоа веднаш е јасно дека овде не може во строга смисла да се зборува за глаголи повратни и заемно-повратни, ами поскоро за повратна и заемно-повратна употреба на тие глаголи. Инаку излегува што се сакам (со него) да биде заемно-повратен, а се сакам (себе) — повратен глагол. Од друга страна сите овие глаголи можат да идат и во пасивни и безлични состави, каде што пак се јавува во нив сосем друго значење од повратното и заемно-повратното. Сп. од истиов овој глагол: *алвата кај нас многу се сака*, или: *за таа работа се сака* (т. е. треба) *многу нешто.* Сето ова сведочи дека не треба да зборуваме за повратни и заемно-повратни глаголи во споменатата смисла, ами за нивна повратна и заемно-повратна употреба, по истиот начин како што зборуваме кај нив за употреба во пасивно или безлично значење.

ЛИЦЕ

250.) Во граматичката категорија на лицето глаголот покажува согласување со личните заменки. И овде, како и кај личните заменки, имаме три лица во едината и во множината. Лицето е најчесто определено со самата форма на глаголот: во *викам, викаш, вика*, преку наставките, односно преку немањето наставка во *вика*, се изразува покрај временското и бројното значење — и однесеноста на дејството кон едно од трите лица. Во реченицата е сепак сосем обично да се сврзуваат личните глаголски форми со соодветните заменки (*јас викам, ти викаш, тој вика*), при кој случај категоријата на лицето наоѓа двоен израз, — и во заменката и во глаголот.

Како што видовме, во редот на формите со наставка формата *вика* ги изразува истите граматички категории, па и лицето, со еден чисто негативен признак — со тоа што нема никаква наставка. Ваков негативен признак имаме и во *викал, викале* (3. л. од минато неопределено време) со тоа што тука не се јавува формата од помошниот глагол. Самото тоа го определува и лицето, како и другите граматички значења, во противставеност спрема формите со помошниот глагол: *сум викал, си викал, сме викале, сте викале*.

Има во нашиот јазик и такви лични форми во кои лицето не е доволно или не е и никако издиференцирано. Таков е случајот со 2. и 3. л. едн. во минатите определени времиња, каде што за нив имаме единствена форма, така што категоријата на лицето треба да се определи со лична заменка или да се разбере од самиот контекст: *ти викна, тој викна* (во 3. л., се разбира, лицето се определува и во врска со именка како подмет: *човекот викна*). Во можниот начин (потенцијалот) имаме по една форма за едината и множината, така што личната определба мора да се привнесе со помошта на личните заменки или по некој друг пат: *јас, ти, тој би викал, ние, вие, тие би викале*.

251. Што се однесува до значењата на одделните лица, тие произлегуваат од нивниот однос во говорната ситуација, и им одговараат во таа смисла на значењата на личните заменки (в. т. 212). Во поврзаноста на заменките и на личните глаголски форми се откриваат разлики во степенот на индивидуализацијата што ја носат со себе одделните лица. Првото лице еднина покажува крајна индивидуализираност, бидејќи означува само одредена единка — онаа што зборува. Исто така и второто лице најчесто се однесува на изделена единка — на лицето што му се обраќаме во говорот. Но има и такви случаи кога ова лице се употребува надвор од секаква врска со дадена говорна ситуација, во општи поставки од родот на оваа: *Да работиш — да немаш*, т.е. да работи човек и пак да нема. Сп. уште: *Каде имаш тепаница — таму ти е тој, Бајрамче, значи* (В. Малески).

Најопфатно е во оваа смисла третото лице, како во еднината така и во множината. Тоа може да се сврзува со секој предмет што се споменува при говорот меѓу првите две лица, а освен тоа може да се употребува и во обопштени поставки и во безлични искажувања: *Кој носи не проси; Се стемнува; Велат дека било така* и сл. Првото лице во множина се карактеризира со поголема неопределеност во однос на индивидуализацијата од првото лице во еднината, токму поради тоа што се однесува на множество. Така во него се согласуваат дејствата вршени од различни лица: *јас, ти и тој викаме, ние, вие и тие викаме*. Доста често во писмениот јазик се употребува ова лице место првото лице еднина, кога се сака да се ублажи она потцртување на личноста што го носи со себе првото лице еднина: *Во врска со тоа можеме да го кажеме следното* (место: *можам да го кажам следното*). Второто лице множина не е обично во онаа употреба во обопштени искажувања што ја видовме кај второто лице еднина. Но затоа формата за ова лице се употребува при согласувањето на

дејствата што ги вршат второто и третото лице: *ти и тој викате, вие и тие викате*. За употребата на ова лице во учтиво обраќање, нова во нашиот јазик, говоревме веќе кај заменките (в. т. 213). Што се однесува до личните глаголски форми, тие во ваков случај идат секогаш во 2. л. множина: *Вие се трудите многу, Вие сте дошле рано* и сл., додека за глаголската придавка, како за нелична форма, важи истото што се кажа на посоченото место за придавките општо.

252. Како што споменавме веќе, формата за третото лице може да се употребува и безлично. Во таа безлична употреба имаме извесна постепеност што чини преод од личните глаголи до глаголите што се употребуваат само безлично или главно безлично.

1. Со нијанса на безличност се употребува глаголот во обопштени искажувања какво што имаме во оваа реченица: *Кога ќе заколат кокошка било, мисирка било, или што и да било, што ќе го исчистат од желудникот, го собирајат да не се настани, оти испаѓало на ногата набиеница и ако се настапело, тоа многу болело* (Т. Ецов). Формите за трето лице множина овде не се сврзуваат со определено лице, па по тоа и се доближува ваквото искажување до безличните глаголи.

2. Како што споменавме и порано (в. т. 249, 2) безлично се употребуваат често и повратните глаголи: *во недела не се работи; тешко се живее; не се стасува; овде се јаде добро*. Глаголот иде во 3 л. еднина, па може да остане во некои случаи во таа форма дури и ако имаме реченица со граматички подмет во множина: *На децата им се става бенки, за да не ги урочујат*. (Т. Ецов). — Ако се нагази трошки од леб — ослепујал човек (Ј. Читкушев).

3. Безлично можат да се употребат, освен повратните, и други глаголи, во определена врска: *Кому му е до пеење, нека си пее. Мене не ми дошло ниту до пеење, ниту до смеење* (Р. Крле). —

Му дошло на умо на петело, да речи еден збор. — требало да дојдат. — имало еден цар. — Кога оди човек понадвор, не чинело да се секне, оти носот ќе го болело (М. Цепенков). Последниот од овие примери ни открива една интересна особено-ност во нашиов јазик: имаме безлична форма иако реченицата се јавува со подмет (носот ќе го болело, место: носот ќе го болел). Безличната нијанса во ваквите состави може да се забележи јасно само во минато неопределено време бидејќи тука наоѓа свој надворешен знак во употребата на формата за среден род, како безлична форма, иако подметот може да биде од машки или женски род. Ова вакво искористување на формата за среден род може не ретко да се сретне во нашите народни приказки, особено кај М. Цепенков: *Страв и трепет беше ја ватило царицата од големите далги на морето. — Кога ќе му се попрскало мед нетопен, ќе му се сторел кео. — се дало заповед од аџијата. — у кошмите се праело една свадба. — му се родило ненавис. — беше и се кажало лекот. — Да бидат аргати, не му даало рака, чунки многу и мрзело; да седат без работа, па сакало да јадат. — а треќата вечер — само леб и сол било на софрата. — Откоа беше се дало тој карар од патрико, и од старешината, се испратило абер по сите места, кај што имало рисјани, да се молат богу. — само Силјанче беше се нашол на една штица задржан и беше го исврлило далгата на суо. Во повеќето вакви случаи подметот не се поклопува и со логичкиот вршител на дејството, но има сепак и исклучоци од тоа: го исврлило далгата. — не му даало рака. Од друга страна, ваквите случаи покажуваат дека и при граматички лично оформена реченица се чувствува во помала или во поголема мерка влијанието од безличната употреба на дадениот глагол, поготово ако тој инаку почесто безлично се употребува. Така, на пример, во составот „носот ќе го болело“ несомнено е дека сфаќањето за безличност е пренесено од многу обичните без-*

лични изрази со тој глагол: *ме боли, те боли, многу го боли, многу го болело*. Од ова произлегува дека и во изразите *ме боли глава, нога* и сл. именката, што врши овде служба на граматички подмет (сп. го шеговитиот одговор: *боли ја ти главата*), до голема степен се обзема од безличноста на глаголот, чинејќи така со него еден израз со безлична нијанса. Затоа и именката останала нечленувана (сп. т. 37). Напротив членувањето на именката овде означува поголемо обособување на граматичкиот подмет наспрема глаголот: *главата ме боли*. По начинот овде опишан, како до голема степен граматички неразделни изрази треба да се разгледуваат и составите како *врне снег, дожд*, кои се исто на границата меѓу личното и безличното оформување на реченицата. На тоа укажува еден ваков случај: *снег врнело со голема брзина* (М. Цепенков). Исто така до чисто формална улога е сведен граматичкиот подмет во оваа реченица: *На часо се стемнило и ватило да студи времето* (М. Цепенков).

253. Меѓу глаголите што се одликуваат со исклучиво или предимно безлична употреба можеме да ги изделиме овие две групи.

1. Оние што означуваат природни појави: *врне, роси, прсоли, грми, сека, се стемнува, се разденува, се развиделува*. Тие се употребуваат со безлично значење сами, а инаку можат да стапуваат во врска со подмет, понекогаш со повторување на истиот признак во именската сушност: *роса роси, секавица сека*, понекогаш пак во преносно значење: *челото му се стемни*. За сфаќањето на составите како *врне снег* и сл. се кажа погоре.

2. Оние што означуваат душевно или телесно преживување, па затоа идат со кратките лични заменски форми: *ми се лоши, ми се смачи, ми се јаде, ми текнува, ме боли, ме јаде, ме мачи, ме тресе, му дрска* (т. е. се плаши) и др. Тесно се сврзуваат по значење со ваквите случаи и изра-

Зите како овие во кои влегува и именка: *ми е страв, ми е срам, болка ми е, мака ми е, јад ми е, ми е лет* и др.

Од изнесеното можеше да се види постепеноста во развивањето на безлично значење, различните можности за безлична употреба на глаголите, како и врските што потекнуваат оттука до глаголите и глаголските изрази што можеме да ги наречеме типично безлични, иако и тие не се секогаш исклучени од личните обрати во реченицата.

РОД И БРОЈ

254. Категоријата на родот се јавува само кај безличните глаголски форми: глаголската придавка (*паднат, падната, паднато*), глаголската л-форма (*паднал, паднала, паднало*) — и тоа само во едината. Глаголските именки спаѓаат во граматичкиот среден род (*тоа прашање*). Треба посебно да се спомене дека разликата во родовите се отклонува кај глаголската придавка во формите сложени со помошниот глагол *има, нема*. Тогаш се зема како општа, родово неутрална, формата за среден род: *има земено, нема платено*.

Во народната поезија често се обопштува формата за среден род и кај глаголската л-форма: *Тогај ми Кузман тргнало Во она село 'Рбино. Тамо ми Кузман свикало Својата верна дружина*.

Како и имињата, и глаголот познава два броја: еднина и множина.

ВИД

255. По видот ги делиме глаголите во нашиот јазик на несвршени (трајни, повторливи) и свршени. Трајните глаголи, на пример *носи, оди*, изразуваат дејство во неговото одвивање, во неговото последователно вршење. Повторливите изразуваат такво несвршено дејство, извршувањето на кое

ни се претставува во една редица од моменти, во периодично повторување: *чукнува* (одвреме навреме), *запалува* (одвреме навреме). За нив ќе стане збор малку повеќе подолу. Свршените глаголи изразуваат дејство што се сфаќа како целосно извршено. Тоа може да биде целосно извршено во еден момент (*викне, падне*) или, зависно од значењето што го привнесува префиксот кај ваквите глаголи, да ни се претставува и како такво што опфатило извесно време во своето извршување (*поноси, пооди*), или како такво што означува почеток, крај, полно разгрнување итн.: *заноси, заоди, доноси, дооди, износи, изоди*. Се гледа од ова дека глаголите од свршен вид покажуваат меѓу себе разлики во продолжителноста на дејството, но сите тие разлики се подведуваат под едно општо сфаќање дека дејството ни е дадено како извршеност, дека го опфаќаме целосно, а не го восприемаме како процес што се врши последователно.

256. Разликата во видовите треба да ја мислиме надвор од однесеноста кон должината на времето во кое конкретно се извршувало едно дејство, а која може да биде во реченицата точно определена со разни зборови-дополнија. Ако рече: *јас ја пишував оваа книга една година*, и ако рече: *јас ја напишав оваа книга за две години*, тогаш излегува дека дејството изразено со свршениот глагол траело во реалноста подолго од дејството изразено со несвршениот глагол. Оттука е јасно дека при определбата на видовите не бидува да тргеме од конкретната временска измереност, иако имаме и такви свршени глаголи како *падне, викне* кај кои дејството се извршува во еден момент, па затоа и не можат да бидат тие споредувани со соодветни несвршени глаголи по начин претставен во горните реченици. „Чистото“ значење на видот, онака како што е дадено во глаголската форма сама по себе, се определува пред сè како начин на претставување на глаголското

дејство: како процес во одвивање, односно во периодично вршење, или како извршеност.

257. Меѓутоа, ако видот треба да го апстрахираме од конкретната временска измереност, тоа не значи дека тој не се сооднесува со граматичката категорија на времето. Напротив, тие две граматички категории се вкрстуваат. Така на пример не е можна употребата на формите од свршени глаголи во вистинското значење на сегашно и минато несвршено време, баш поради тоа што тие времиња претполагаат процесуално вршење на глаголското дејство, негово извесно последователно пројавување. Од друга страна, доста ретките образувања на минато свршено време од несвршени глаголи се сведуваат на чисто видова разлика спрема формите за несвршено време од истите глаголи. Ова можеме да го сетиме најдобро ако ги споредуваме тие форми во еднаков контекст: *јас одев три дена на нива* — *јас одив три дена на нива*. Разликата во значењето е таа што формата *одив* носи една нијанса на целосно опфаќање на глаголското дејство, тоа што придонесува и за извесно изгладување на реалната повторливост на дејството, содржана логички во дополнението *три дена*. Целосното опфаќање на дејството, значи, се налага над неговата стварна периодичност. А пак формата *одев* во горната реченица го претставува дејството во неговото одвивање, и затоа по извесен начин, поради повторливоста содржана во определбата, како да значи и извесно сумирање на повеќе дејства: *одев некви* — *одев вчера* — *одев денеска* = *одев три дена*.

258. Видовите разлики се дадени веќе во самите прости глаголски форми: *прави*, *носи*, *бере* (несвршен), *купи*, *даде*, *каже* (свршен вид). Со изведување видовите разлики се додаваат по два начина — било со префикси било со наставки: *пие* — *испие*, *купи* — *купува*, *седн* — *седне*.

259. Повторливи глаголи. И покрај општиот признак на несвршеноста што го имаат со трајните глаголи, и покрај тоа што во ред случаи се мешаат со нив, повторливите или итеративните глаголи во нашиот јазик сепак изделена група. Вистински повторлив глагол е оној што не може да се употреби во правото значење на сегашно и минато несвршено време.

260. Најупадливо се гледа паралелноста на повторливите форми со другите кај глаголи што образуваат свршен вид со наставката *-не*. Кај нив имаме цели вакви вериги: *седи — седне — седнува, лежи — легне — легнува, паѓа — падне — паднува, лета — летне — летнува, вика — викне — викнува, тропа — тропне — тропнува*. Овој ред можеме и натаму уште многу да го прошируваме. Можеме слободно да речеме дека глаголите како *седнува* имаат чисто повторливо значење, и никако не е обично да се употребуваат тие со значење трајно. Заправо, потребата да се обележи посебно повторливоста и го предизвикала нивното образување како трет член во горните вериги. Не е вака остра границата меѓу повторливите и трајните глаголи во другиот можен случај кога се јавуваат итеративни форми — изведени од свршените префиксирани глаголи, наспроти прост траен глагол. На пример: *се тена — се стена — се степенува, несе — снесе — снесува, гледа — погледа — погледува, пали — запали — запалува, лаже — излаже — излажува, бега — избега — избегува, руча — изруча — изручува, пее — запее — запева, запевува, прави — направи — направа, направува, јаде — најаде — најадува, пие — напие — напива, напивува*. Имено, во ваквите случаи не е исклучена можноста за развивање и на трајно значење кај повторливите глаголи. Тоа стои во зависност и од карактерот на префиксот. До колку тој придава значење на извесна продолжителност, полесно во таквиот глагол се развива и трајно значење. Така глаголот *догорува* (*гори — догори*

— догорува) иде со такво значење во реченицата: *свеќата догорува*. Од друга страна, ако во даден случај префиксот означува особено моментно извршување на дејството, таквиот глагол тешко да ќе се употреби како траен. Во таа смисла можеме еден глагол како *сторува* сосем да го срамнуваме со *тропува*, а редот *тропа* — *тропо* — *тропува* со редот *тропа* — *тропне* — *тропува*. Сето ова, со особен оглед на улогата на префиксите, заслужува посебно иследување, какво што овде не сме во можност да дадеме. Исто така треба посебно да се иследуваат и промените во видовите нијанси, зависни од различни поместувања во лексичкото значење на глаголот, за кои кажуваме нешто малку подолу (в. т. 264).

261. Некои од глаголите што спаѓаат овде се изведени и од непрефиксиран свршен глагол: *На почнуењето си ја ника главата, сам си рече* (Т. Ецов). — *да дојдуаш понабргу на тропчево да видиш да не некој ми а откопат Керка ми* (М. Цепенков); па овде можеме да го земеме и *сторува*, бидејќи глаголот *стори* денеска го сфаќае како непрефиксиран: *ја ваја работа ја сторујеш, ја главата ќе ти се земе* (Т. Ецов). Веригата овде сепак се дополнува со трајни глаголи, иако од друг корен, но сооднесни по значење: *вели* — *рече* — *рече* — *гледа* — *види* — *видува*, *прави* — *стори* — *сторува*.

Од друга страна, имаме и префиксирани вакви образувања, иако соодветниот свршен префиксиран глагол не е никако обичен во употребата: *А одвреме навреме подидуваше и Сандре* (В. Малески). — *Јас ќе гледам да поддојдвам понекога* (Р. Петковски). И во редот на споменатите порано образувања со суфиксот *-не* можат да се сретнат такви кај кои свршениот глагол не е влезен во говорот: *Крвта на Стојанка ѝ цветнуваше во образите* (В. Малески). Всушност овде имаме новоизведен итеративен глагол од само потенцијално дадениот свршен глагол „цветне“. Заклучокот е

одовде, дека за да имаме глагол повторлив не е задолжително да постои во редот соодветен свршен глагол, како реално даден во јазичната употреба, додека од друга страна — постоењето на траен глагол од истиот корен или соодносен по значење е услов за да се сфати една форма како повторлива.

262. Од прегледот што го дадовме може да се види дека итеративните глаголи се изведуваат од свршените, а придобиваат имено повторливо значење до колку во дадената верига постои и прост траен глагол. Со дејството што го изразуваат е сврзана претставата за неговата повторливост, за опфаќање на одделните моменти во неговото извршување во еден периодичен ред: *Вистина и многу пати се степенувавме, ни крвавее носовите, ама бргу се смирувавме* (К. Чашуле). — *И оди почесто, нарочно да се напиуваш таму кафе за да им е куќата отворена* (Р. Крле). — *Таа погледнуваше де во Иља, де по Петрета* (Р. Петковски). — *Како секое утро што погледувала во јабољкницата ... така и тоа утро погледа.* — *На секој збор, што прогоорила, се по еден алт'н од уста ѝ паднуало.* — *Некоја гемија дали дојдуа покрај земјава ваша* (М. Цепенков). — *и денеска утката на ден едно врапче изедуе* (Т. Ецов).

263. Надворешен знак за тие глаголи е наставката *-ува* (*-ва*). Но не значи од друга страна дека сите глаголи што ја имаат наставката *-ува* се непремено итеративни. Напротив, имаме извесен број глаголи на *-ува* што се со трајно значење. Тие се глаголите што спрема соодветните свршени стојат сами како претставници на несвршениот вид. Во нивниот ред ја немаме тројноста траен — свршен — повторлив, ами имаме само двојност свршен — траен (несвршен). Ако посочувавме горе вериги како *седи — седне — седнува*, овде можеме да посочиме само двојни редови: *купи — купува*, *каже — кажува*, *врзе — врзува*, *стави — ставува*, *стане — станува*, *внесе — вне-*

сува. Воопшто, ако простиот глагол е свршен, или ако денеска еден свршен глагол се сфаќа како прост, — тогаш се останува само на противставувањето *свршен: траен*. Имаме дури и такви глаголи што се изведени со *-ува* направо од именска или придавска основа, како трајни, така што не влегуваат ни во вакво двојно противставување, ами самите служат за изведување на свршени форми со префиксација: *верува, чувствува, зборува, милува*. Па можеме дури да приведеме и случај кога, покрај несвршеното, со ваков глагол може да се изразува и свршено значење: *од коа се здравувала, ја прашале месеците* (М. Цепенков). Така е и со глаголот *образува*, и со некои од туѓо потекло како *регрутува* и сл. (в. т. 283).

264. Двојното противставување на непrefиксирани глаголски форми го наоѓаме кај глаголите што во свршениот вид ја имаат наставката *-са*: *киниса — кинисува, бендиса — бендисува*. Такво противставување се среќава и кај повеќе префиксирани глаголи, оддалечени по значење од простиот глагол или кај кои простиот глагол денеска веќе и го нема: *остане — останува, постане — останува, се измори — се изморува, продолжи — продолжува, премали — премалува, успее — успева*. Сп.: *неговата чета цел ден се пробиваше низ заседите* (Ј. Бошковски). — *го повива и успива тоа мачето* (С. Попов). — *тие ете ти живот поминуваат ја, а не како ние селаните* (М. Цепенков). Овие случаи се показателни со тоа што имаме во нив глаголи оддалечени по значење од основниот, прост глагол, кој е несвршен (*бие, вие, мине*). Токму поради таа оддалеченост по значење овде глаголите на *-ува* се асоциираат само со префиксираниот свршен глагол од кој се изведени, или пак се јавуваат како синоними на некои трајни глаголи од друг корен. Така изразот *живот поминуваат* се споредува по значење со *живот живеат*. Сите вакви и слични лексички поместувања укажуваат, како што се гледа, влијание на видовата

содржина на глаголот. Тоа и чини што понекогаш да не е лесно да се определи еден глагол како траен или како повторлив.

265. Бидејќи во приведените двојни противставувања имаме една несвршена форма, таа, иако изведена со наставката *-ува* што е карактеристична за итеративите, го предава трајното видово значење. Во ограничен број случаи имаме да се јавува и форма на *-ува*, покрај веќе наличната несвршена форма, не со повторливо ами пак со исто трајно значење: *најде* — *наоѓа*, *најдува*, *зајде* — *заоѓа*, *зајдува*, *вложи* — *влага*, *вложува*, *слезе* — *слага*, *слегува* и др. Двете несвршени форми можат овде наполно да се заменуваат: *Скопје се наоѓа (се најдува) во Македонија.* — *Тој влага (вложува) големи напори.* Овде имаме јасен пример за тоа како се приспособуваат формите на *-ува* кон трајното видово значење, нешто што само по себе го покажува природниот факт дека постои извесна флукуација од повторливите кон трајните глаголи.

266. Оние противставувања меѓу трајните и повторливите форми, што досега ги излагавме, се откриваат во можностите за нивната употреба во реченицата. За трајните глаголи е карактеристично што тие единствени можат да се употребат во основното значење на сегашно време. Еден најпрост експеримент со формите за сегашно време ни ја покажува разликата меѓу нив и свршените глаголи. Се вели: *јас паѓам* (траен глагол), но бесмислено е: *јас паднам* (свршен глагол). Од друга страна, ако речеме: *јас паднувам*, тогаш веднаш чувствуваме дека и ова искажување не ни е доволно само по себе, дека тоа само по себе не ни го претставува развојот на дејството во сегашноста по оној начин како *јас паѓам*, ами дека бара некакво накнадно објаснение за да биде сфатено во своето вистинско значење. Тоа објаснение може да го дадат извесни зборови што ќе укажат на повторливоста на дејството изразено со формата

паднувам: Многу пати јас паднувам во сонот од кревет. Тоа објаснение може да произлегува од дадената ситуација: — *Паднуваши?* — *Паднувам!* И во едниот и во другиот случај немаме вистинско сегашно време, ами или такво што укажува на многукратноста на дејството, или такво што со извесна начинска обогрениост укажува дека постои готовност, можност да се изврши дадено дејство (в. т. 331). Основното значење на сегашно време можат да го изразуваат на пример и овие глаголи: (*јас*) *собирам, сопинам, спастирам, суредувам, суправам, поправам* итн. — па тие се затоа, иако изведени од префиксирани свршени глаголи, денеска во нашиот јазик со трајно видово значење. Но од друга страна, во примериве што сега ќе ги дадеме, итеративните глаголи се јавуваат сè определени по споменатите погоре начини: *многу вечери легнувала сосе деца без леб. — На трети ден му пукнувала (на мртвоците) очите. — понабрго ти запевал. — секој запевал врвејќим по патот низ калсурата. — никако не му прозборувано, т. е. нејќело да му прозборува (М. Цепенков). — двајце јајца се ова, не се изрчујуат и двајца да се (Т. Ецов). — Со него се разбудуваше, со него ја „вршеше работата“ и со него легнуваше. — Аманте, бре луѓе, што беше овој огон! — рече. Со оваа манџа најадуваш цел баталјон војска и уште ќе ти престани (В. Малески).*

267. И значењето на еден траен глагол може понекогаш да се фиксира за еден одреден момент. Но тоа станува особено со итеративните глаголи, бидејќи со нив се побудува претставата за дејство што се повторува во различни моменти, па еден од тие моменти може да се оддели посебно, посебно да се фиксира и да се добие значење што може да се споредува донекаде со значењето на свршените глаголи. Ова станува на пример во историското сегашно време: *Зема Господ два камења, ги фрла по в'лкот, ги благословуе, се сторујат две кучиња... го збркујат в'лкот, и го отмујат ове-*

нот (Т. Ецов). Ваквото фиксирање на еден момент е особено јасно во веќе споменатата начинска употреба за изразување на готовност или можност да се изврши дејството: *Преку пенцере скокнувам, ако побараш* (Р. Крле). Честа е ваквата употреба на итеративните глаголи, но и на трајните, во ре-марките во драмските дела, каде што е вообичаено да се употребува сегашно време, па бидејќи тоа не може да дојде од свршен глагол, се изразува обично со итеративен при таква сконцентрисаност врз еден момент: *влегува, ѝ подава шамија на Советка а потоа ја запалува ламбата*. — *Детето штом ги зема чорапчињата, рипнува и се фали* (Р. Крле). Во случаите што ги споменавме имаме такво доближување до значењето на свршеноста на дејството, што дури тоа во свеста и посилно ни се налага. Во оваа точка имаме допирање, врска меѓу несвршените и свршените глаголи. Ова доближување до значењето на свршеноста, при фиксирањето на еден момент, дава можност и за образување на такви глаголски именки во нашиот јазик што се јавуваат како ознака на даден момент а не како именување на глаголскиот процес во неговото одвивање. Сп. на пример: *денот на ослободувањето* (в. т. 374).

ВРЕМЕ

268. Под граматичката категорија на времето го разбираме односот на вршењето на глаголското дејство по време — спрема моментот на соопштувањето. Сегашноста, или воопшто оној момент кога се говори, претставува еден вид временска разделница меѓу она што станувало пред тоа, во минатото, и она што ќе настапи по тоа — во иднината. Во овие три временски плана — сегашност, минато, иднина — и се вметнуваат различни времиња што ги познава нашиот јазик. Така имаме *сегашно време*, и повеќе форми за минатите и идните времиња: *минато определено*

(свршено и несвршено), минато неопределено (свршено и несвршено), предминато време, идно, идно прекажано, минато-идно време. Значењето и употребата на овие времиња ќе бидат поблиску изнесени во прегледот на глаголските форми.

269. Односот спрема моментот на соопштувањето, како разделен меѓу минатоста и идноста, е основен во временската определеност на различните граматички времиња. Но освен со него, тие можат да се сооднесуваат во извесни случаи со уште некој временски момент. Така предминатото време во своето основно значење укажува не само на тоа дека дејството што го изразува станало во минатото, со кое се определува односот спрема моментот на соопштувањето, ами освен тоа дека дејството му претходело на некое друго дејство во минатото, со кое пак едновремено се определува и односот спрема друг, веќе изминат момент: *Тој беше излегол, кога дојдов јас кај него.*

Во реченичните склопови можат да се јавуваат најразлични вакви временски нијанси и тогаш кога се употребени формите од едно исто време. Такво сооднесување на моментите во кои се вршеле дејствата имаме и тогаш кога горната реченица ќе ја искажеме по следниот начин: *Тој излезе, кога дојдов јас кај него.* Одовде се разбира дека моето дојдување му претходело на неговото излегување. Меѓутоа, како граматички факт ваквото сооднесување се остварува само тогаш кога е сврзано и со посебна граматичка форма, како што е случајот со формите за предминато време. Затоа, зборувајќи за односот на глаголското дејство по време спрема некој друг момент мислиме овде на соодносот меѓу формално граматички изделените времиња по себе, а не на различните случаи што логички можат да проистечат од реченичкиот состав.

270. Едно време може да дојде во својата права употреба — тогаш кога го изразува она посебно свое значење што го одредува неговиот од-

нос спрема моментот на соопштувањето и спрема другите времиња. Но покрај ова многу честа е и *неправата* употреба на дадено време, што се заснова на пристапот на говорителот од различни временски гледни точки кон соопштуваното дејство, независно од моментот на соопштувањето. Така, сегашно време може да се употреби и за соопштување на минати и идни настани. При прегледот на времињата ќе се каже повеќе и за таа нивна неправа употреба.

НАЧИН

271. Спрема глаголското дејство ние земаме определено становиште, било да го искажуваме како една положителна констатација, било да укажуваме само на неговата можност да се изврши при определен услов, било да го сврзуваме со својата желба да се изврши или да го изразуваме во вид на заповед итн. Во сите овие случаи поаѓаме од една субјективна оценка на глаголското дејство. Ваквото опфаќање на дејството го означуваме со граматичкиот термин — *начин*. Во нашиот јазик со посебни граматички форми се јавува *заповедниот начин* (*императив*) и *можниот начин* (*потенцијал*), спрема кои, како и спрема сите други начински значења стои *индикативот* (*исказниот начин*), со кој се предава дејството во вид на стварна констатација. Така ќе имаме на пример: *Петре дојде* (исказен начин), *Дојди, Петре!* (заповеден начин), *Петре би дошол, ако го викнете* (можен начин).

Меѓутоа, субјективното пристапување кон дејството далеку не се исцрпува со оние начински односи што ги споменавме. Пред сè ние изразуваме одредено становиште спрема соопштувањето со помошта на говорната интонација. Освен тоа и со формите на времињата можеме, во одредена употреба, да дадеме субјективна преценка на дејството. Така, ако речеме: *Петре, велат, дошол, то-*

гаш изразуваме прекажано дејство, спрема кое не можеме секогаш субјективно да се однесуваме како спрема сигурен факт. Или ако речеме: *Те правам на парчиња*, тогаш со формата за сегашно време искажуваме извесно субјективно настроение на готовност да се изврши даденото дејство, ако сака и во непосредниот иден момент. Но во овие, и во други слични случаи, немаме и посебни форми за искажување на начинското значење, како што ги имаме во императивот или во можниот начин. Останува од самиот состав да се разберат начинските нијанси во искажувањето. Затоа во ваквите случаи нема да зборуваме за посебни начини, ами за начинска употреба на одделните глаголски времиња. При прегледот на тие времиња ќе укажуваме, меѓу другото, и на таквата нивна употреба.

ЗАЛОГ

272. Со овој термин се означува односот на граматичкиот подмет спрема глаголското дејство. Тој однос е обично активен, т. е. со граматичкиот подмет најчесто се означува она лице што го врши дејството: *Коњите вршеа по цел ден околу стожерот; Богомилчани многу не шетаа, а особено тие дни на работа* (В. Малески). Во овој случај говориме за активен залог (актив).

Но граматичкиот подмет може и да не го означува вршителот на дејството, ами обратно — она лице или предмет врз кои се врши дејството. Тогаш говориме за пасивен залог (пасив). Ваквиот однос на подметот спрема дејството доста често се предава во нашиот јазик со повратни глаголски форми (в. т. 249, 1): *Секое зрнце се прибира од земјата, секое тревче, дрвце, луштенце* (В. Малески). — *Старите треба да се слушаат зашто повеќе знаат* (Р. Крле). — *Кај ќе се пери по богатите куќи, таја ќе се викаат тамо да перат; кај ќе се варосуат некоја богата куќа, тамо таја ќе се вика; кај ќе се миеат некој чардак, тамо таја ќе се викаат да*

миет (М. Цепенков). Ако е во реченицата споменат и вистинскиот вршител на дејството, тогаш на него се укажува со предлогот од: *сетил ацијата, оти капата му се украла од чоeko со детето. — и друга заповед се дала од царот* (М. Цепенков).

Пасивниот однос на подметот спрема глаголското дејство се искажува и со вакви конструкции во кои влегува глаголската придавка од преодните глаголи: *Гоце Делчев беше убиен од турскиот аскер. — Тој е тепан од татко му.*

Од сето што го кажавме се гледа дека овде се работи за категории чисто синтактични. Во нашиот јазик немаме посебни глаголски форми за пасивот, па затоа и немаме стварно противставување на два залога — актив и пасив. Разгледувањето на овие односи и не спаѓа, според тоа, во морфологијата, ами преминува исцело во доменот на синтаксата, бидејќи се работи за разлики во субјектно-предикатните врски што не се изразуваат преку различни морфолошки форми ами со особената постројка на реченицата. Пренесувањето на ова прашање исцело во синтаксата ќе придонесе да се ослободи нашата граматика и од прилично нејасниот термин глаголски залог, влезен и кај нас од словенската граматика. Ако ние овде посебно се задржавме на ова прашање, се должи најмногу на тоа што сакаме да укажеме на сосем погрешните настојувања да се изгради и кај нас дури целосна парадигма на пасивни форми, по образецот: *сум носен* (сегашно време), *бев носен* (минато време), *ќе бидам носен* (идно време) итн. Всушност овде не се работи за сложени глаголски форми, ами за чисто синтаксички состави.

ОБРАЗУВАЊЕ НА ГЛАГОЛИТЕ

273. Покрај глаголите што ги сфаќаме како првични, неизведени (*носи, води, иде, бере* итн.), имаме една маса глаголи што се изведени најчесто од именски корен, но може и од некој подруг збор.

Така, на пример, некои глаголи се изведени од извични и гласоподражавачки зборови: *баботи, кркоти се, тапоти, брбори, дрдори, бумка*. Сп.: *брбнаа да се смеат. — кљакаат штркои* (М. Цепенков). Во овој случај убаво се гледа врската со извичниот збор: *ја пласнал на земи змијата, плас сторила* (М. Цепенков).

Во следните два глагола имаме изведување од прилог: *назадне — назаднова, назадува; напредне — напреднува, напредува*.

Но најобични се образувањата во кои влегува именски и придавски дел. Понекогаш тие претставуваат срastувања дури од цели реченични делови — во една глаголска форма, така што тогаш можеме да зборуваме за вистински сложени глаголи: *омалодуши, ошумоглави, омаудри, острелодуши, обелодени, денгуби, вчудовиди се — вчудоневиди се* и др. Сп.: *што да му главоболиме тамо на сете* (С. Попов), и како глаголска именка изведена од *богдапроштава*: *Слушал од сиромасите Богдапроштаањето нивно за него* (М. Цепенков).

Настанувањето на еден таков глагол ни е многу убаво претставено во овој пример: *се уплашил да не умрит, и да му се пленит касата, се в чудо видел сиромашо тргоец* (М. Цепенков). Како што се гледа овде, опфаќањето на дополнението *в чудо* меѓу повратната заменска форма и глаголот бил првиот чекор по патот на полното слевање на целиот израз во една сложена глаголска форма.

Изведувањето на глаголи од имињата станува со помошта на наставки. Но има и такви случаи кога тоа станува едновремено и со префиксација, така што дури понекогаш во употребата да не се среќава непрефиксирана форма од тој глагол: *с-мал-и, з-грут-чи, с-пепел-и, с-пријател-и се, у-пат-и, по-здрав-и*.

Наставките со кои се изведуваат глаголи од имињата се овие: *и, -ичи, -ее, -а, -ува, -са, -ира.*

274. Наставката *-и* е денеска најпродуктивна од сите други наставки што спаѓаат овде. Глаголите образувани со неа го изразуваат во своето дејство во резултативен вид оној признак што се содржи во основниот збор: *дели, мажи, срами се, пазари, калемѝ, реди, гости, отчовечи се, сони, пишмани се, жали, погрчи се, чести, смали, зголеми, горчи, блажи, слади се, пушти, прости, збогати, опијани се, оживи.* Сп.: во овие примери: *Еднуш една баба је викнале Канио да бабит* (Е. Спространов). — *како се забатачив во ова пушта тиња. — се воцариле многу цареи во Стамбол* (М. Цепенков). Сп. го и ова новообразување: *проискри со очите* (К. Чашуле). Изведување со оваа наставка имаме и во глаголот *вештичави се* (преку „вештичав“): *На жените им било дандало да се вештичаат* (М. Цепенков). Интересно изведување среќаваме овде: *мака на мајка неомајкена* (В. Малески), како-придавка од глагол *омајчи се — омајки се.*

275. Наставката *-ичи* ја среќаваме во нашиот народен јазик во глаголот *коленичи* (но овој глагол можеме да го сфатиме и како изведен со *-и* од зборот *коленица*), додека во литературниот јазик има повеќе глаголи изведени со неа: *интимничѝ, нервничѝ, оригиналничѝ.*

276. Наставката *-ее* му придава на глаголското дејство значење на преминување во нова состојба. Таа служи за изведување од придавки: *големеѝ, слабее, здравее, богатеѝ.* Меѓутоа имаме вакви глаголи и со подруго значење, особено пак кога идат во повратна форма: *живее, црвенеѝ се, белее се.* Сп.: *сама со себе се големеела* (М. Цепенков), т. е. се гордеела. Покрај значењето „станува некаков“ ваквите глаголи можат во извесни случаи да го изразуваат и значењето „е некаков“: *под расплаканите очи му се синееја големи модрици*

(Ј. Бошковски). — Уште по некој кош од некоја градина со трње зеленее (С. Попов). Од именки се вакви изведувања ретки: ветрее. Сп.: за да „презимеат“ полесно (С. Попов). За овие глаголи е карактеристично вршењето на дејството без преоѓање на објект. Така имаме: платното белее, но преодно обично: платното го белат. Наставката -ее е слабо продуктивна.

277. Наставката -а, денеска непродуктивна, ја среќаваме во глаголите: вика, игра, стрела, чешла, весла, брза и др.

278. Наставката -ува, толку распространета кај итеративните глаголи, служи во некои случаи и за изведувања од имињата. Така изведените глаголи немаат повторливо ами трајно значење: царува, верува, дарува, зборува, зимува, летува, лекува, милува, радува се. Проширено: боледува (спрема гладува и сл.). Во некои случаи имаме овде наспоредни образувања и со наставката -и: баби — бабува, лечи — лекува, служи — слугува. Во примерот: така оделе и руските кралеи при царо турски, кога се царуале и се закралуале (М. Цепенков) — формата царуале е изведена заправо вторично од (за)цари па затоа има итеративно значење.

Во литературниот јазик се среќаваат изведувања како: чувствува, учителствува, блаженствува, во кои веќе се изделува како наставка целиот завршок -ствува.

279. -са. Оваа наставка, што се јавува и со повеќе проширувања, по потекло е од грчкиот јазик, па се среќава главно и во глаголи примени од грчкиот и турскиот јазик, кои се речиси сите од свршен вид: киниса, ареса, наваса, вјаса (несвршено), курдиса, куртулиса, тептиса, бојадиса. Проширена во -оса, -јоса таа се придава и кон некои наши зборови: црвоса, гнојоса, сироса, чевлоса се, брадоса, песоса се, петлоса, тревјоса. Сп.: оците

крвјосаа. — брадосаните мажи (В. Малески). — А пак едни велеле, дека била млада Катерина, затоа се свапиросала (М. Цепенков).

280. За наставката *-ира* говориме во одделот за изведувањето на несвршени и свршени глаголи (в. т. 283).

281. Глаголите се изведуваат од други глаголи со помошта на наставки и претставки (префикси). Од наставките што служат за вакви изведувања *-не* и *-ува* го менуваат видовото значење на глаголот. Затоа за нив ќе станува збор подолу каде што се разгледуваат начините за образување на свршени од несвршени глаголи и обратно. Подолу ќе се говори и за улогата на префиксите и за оние значења што тие ги внесуваат во глаголските изведувања. На ова место ќе ги споменеме наставките *-ка*, *-оли*, *-оти*, што се прибавуваат кон несвршени глаголи, и притоа не причинуваат видова промена, ами идат со чисто лексичка служба. Тие наставки заправо спаѓаат во редот на оние јазични елементи што искажуваат некаков чувствен однос. Наставката *-ка* ја изразува умалителноста на дејството: *шетка*, *рипка*, *трчка*, *свирка*. Сп.: *по калдрмата клопоткаше кола* (Ј. Бошковски). Таа се јавува и проширена: *си пивка*, *се даволка*. Нејзиното умалително значење е јасно тогаш, кога од истата основа имаме и друг обичен несвршен глагол. Во инаков случај, дури и да сме имале некогаш таква наспоредност, не се побудува денеска умалително значење. Така е на пример во *делка*, бидејќи глаголот *дела* е излезен од употреба. Така е и во *прска*, *стиска*, *писка*.

И наставката *-оли* предава умалително значење: *прсоли*, *шушоли*, *шумоли*. Со спротивно на ова, аугментативно значење, се употребува во некои глаголи наставката *-оти*: *трескоти*, *пискоти*, *ломоти*, *гроти*, *штракоти*. Како што се гледа, овие глаголи означуваат произведување на некаков звук, па затоа имаме вакви образувања и од извици со кои се подражава некој глас.

ИЗВЕДУВАЊЕ НА НЕСВРШЕНИ И СВРШЕНИ ГЛАГОЛИ

282. По нешто за тоа какви начини имаме за образување на свршени од несвршени глаголи, и обратно, кажавме веќе досега. Овде ќе се задржиме малку поподробно на ова прашање. Притоа ќе говориме за несвршените глаголи вклучувајќи ја во нив и групата на повторливите.

283. Пред сè треба да споменеме дека во нашиот јазик имаме извесен број глаголи кај кои не се разликуваат посебни форми за видовите, ами со една иста форма, според случајот, се изразува било свршено било несвршено видово значење. Тие глаголи се следните: *јаде, рача, вечера, праща, кани, цути, дели, гости, граби, греша, срами, калема, коленичи, мине, стожи, пазари, чести, бесчести, здравува (се), крсти (се), мажи (се), жени (се), слади (се), слика, дарува*. (Сп.: *Ќе му ја грабиме, и со тоа ќе го срамиме* (Р. Крле). — *јас откоа поминав овде, коа ви ја делав главата, отидов при него. — нека нè даруа. — Ха, сега дури те гостив, си рекол со умот чоекот. — Откоа му греша на Бога Адам и Ева, и истерал од рајд надвор. — ти што ме страми и ме резилит мене, светот да те страмит тебе и да те резилит. — му се сладило. — откоа се здравувала, ја прашале месеците* (М. Цепенков). — *Сукаловци меѓу првите ожнаа, врзаа и стожија во „Гошово“* (С. Попов).

Освен споменативе глаголи, во литературниот јазик се употребува со двојно видово значење и образува, а тука се приклучува и бројната група на глаголи од туѓо потекло со наставка *-ира* (кај некои се јавува и нашата наставка *-ува*): *минира, телефонира, специјализира, регрутира* — регрутира. Видовото осмислување е во нашиот јазичен усет толку силно, што се забележува понекогаш во говорот стремеж, видовите разлики да се означат надворешно со помошта на акцентот: тој *те-ле-фо-ни-ра* — тој *те-ле-ф-о-ни-ра* (оваа форма со ацент

пренесен на третиот слог се чувствува како по-пригодна да го изразува свршениот вид). Но сето ова е далеку од тоа да биде развиено во систем. И внесувањето на наставката *-ува* кај некои вакви глаголи наоѓа извесна поткрепа пак во тоа чувство за надворешно разликување на видовите: *заинтeресува* е видово попросирна форма отколку *заинтересира*.

284. Кај неколку глаголи разликата во видот е изразена преку разликата во основниот вокал: несвршено значење изразуваат формите што спаѓаат во *a*-група, а свршено оние од *e*- или *i*-група: *зема* — *земе*, *фрла* — *фрли*, *пушта* — *пушти*, *товара* — *товари*, *спрема* — *спреми*, *прима* — *прими*, *снима* — *сними*, *отвора* — *отвори*, *затвора* — *затвори*, *остава* — *остави*, *поправа* — *поправи* и др. Од несвршен вид се *кове* и *кова*. Но во префиксираниите од нив несвршени се само формите на *-а*: *закова* (*заковува*). Само од свршен вид се формите *исповеди*, *заповеди*, додека формите *исповеда*, *заповеда* можат да се употребат за обата вида. Затоа се јавуваат и паралелни несвршени форми *исповедува*, *заповедува*.

285. **Образување на несвршени од свршени глаголи.** Наставката *-а*, што ја видовме во тукушто изнесените случаи, служи за изведување на несвршени глаголи од свршени и во следните случаи, во кои освен тоа имаме било промена на кореновиот вокал било пак појава на таков вокал таму каде што денеска го нема во свршениот вид: *одговори* — *одговара*, *изговори* — *изговара*, *збере* — *збира*, *постеле* — *постила*, *умре* — *умира*, *удри* — *удира*, *запре* — *запира*, *задре* — *задира*, *навре* — *навира*, *извре* — *извира*, *отме* — *отима*, *препне* — *препина*, *шепне* — *шепина*, *урне* — *урина*, *сметне* — *сметина*, *начне* — *начина*, *кутне* — *кутина*.

Во неколку глаголи пред наставката *-а* во несвршениот вид се јавуваат консонантите *k*, *ǰ*, *њ* наспроти *t*, *d*, *n* во свршениот. Историски погледнато овде сме имале заправо наставка *-ја*, па про-

мената на консонантите настанала во допир со *j*. Овде спаѓаат глаголите: *фати* — *фаќа*, *врати* — *враќа*, *плати* — *плаќа*, *преати* — *преаќа*, *најде* — *наоѓа*, *зајде* — *заоѓа*, *обиде* — *обиоѓа*, *види* — *виѓа* (и проширено: *виѓава*), *роди* — *раѓа*, *погоди* — *(по)гаѓа*, *поклони се* — *(по)кљања се* и др. Наставката *(j)a* се наоѓа проширена во *-(j)ава* кај следните глаголи: *сети* — *сеќава*, *вети* — *веќава*, *срете* — *среќава*, *смете* — *смеќава*, *види* — *виѓава*, *мени* — *мењава*. Исто и во: *гости* — *гоштава*, *крсти* — *крштава*, *прости* — *проштава*.

286. Меѓутоа, далеку најмногубројни се ваквите изведувача со *-ува*, покрај која се јавува и наставката *-ва*. Последнава служи за изведуваче од свршени глаголи со општ дел на вокал: *познае* — *познава*, *измие* — *измива*, *изблуде* — *изблудува*, *угрее* — *угрева*, *нагнои* — *нагнова*, *посвои* — *посвова*. Таа се среќава само во неколку глаголи со општ дел на консонант: *кладе* — *клава*, *извади* — *извава*, *крене* — *крева*. Наставката *-ува* служи за изведувача од глаголи со општ дел на консонант: *купи* — *купува*, *каже* — *кажува*, *нарача* — *нарачува*. Но таа навлегува денеска и во сферата на наставката *-ва*, така што се сосем обични, во поновите образувања и пообични, ваквите форми изведени од свршени глаголи со општ дел на *о*: *нагнојува*, *освојува*, *устојува*. Доста е обично нејзиното придавање кон општ дел на *е*: *изгрејува*, *запејува* (дури и *запевува*), *насмејува се*. Не ни е уште обично нејзиното пренесување и кај останатите глаголи што завршуваат на вокал во општиот дел. Можеме слободно да речеме дека денеска можат да се изведуваат со оваа наставка форми од сите свршени глаголи со општ дел на консонант, познати во нашиот народен јазик, па и од оние кај кои имаме веќе образувања и со друга некоја наставка: *плати* — *плаќа* — *платува*, *мени* — *мењава* — *менува* и сл. Веќе порано го изјаснивме прашањето дека вака изведените форми немаат секогаш исти видови нијанси, ами дека можат да се јаву-

ваат или само како повторливи или пак да се заменуваат и со трајните форми. Се разбира дека во еден таков сплет од односи некои од тие форми ќе се чувствуваат како пообични, попознати, а други како понеобични во јазичната употреба.

287. *Образување на свршени од несвршени глаголи.* Од несвршени глаголи се изведуваат свршени со помошта на наставката *-не*: *вика — викне, седи — седне, лета — летне*. Има случаи кога оваа наставка се јавува само во врска со префикс, па тогаш можат да се сретнат и вакви двојни свршени форми: *згаси — згасне, порасте — порасне, поможе — помогне, погледа — погледне*. Во поетскиот јазик се наоѓаат форми како *грејне*, инаку необични во говорот. Наспроти некои свршени форми со наставка *-не* денеска немаме соодветен несвршен глагол од кој да се изведени: *лусне, кукне (кукнал та пукнал), текне* (од него изведено: *текнува*), *залетне се* (од кое е изведено: *залетнува се*), *присне, обспне се*.

Оваа наставка или само го менува видот на глаголот, образувајќи форми што значат моментно извршување на дејството (*чука: чуќне*) или пак привнесува и извесна нијанса во лексичкото значење на глаголот: *ајде вјасни, ќе настинеш. — се лутна Антон (К. Чашуле). — Не јади штрк телци, а чедо, туку лели ти е страв, бржни го (М. Цепенков)*. Овде глаголите на *-не* предаваат умалителност на дејството, што може да се спореди со истата нијанса побудувана со помошта на префиксите: *повјаса, подналути се*.

Иако ваквите глаголи предаваат дејство мигновено, може во контекстот да се случи, со нив да се побудува и свршено дејство со поголема продолжителност. *Летнал вамо, летнал тамо, прокљакал и пак се искапал, та се сторил човек (М. Цепенков)*. Овде *летнал* изразува содржина приближно како во *полетал*.

Имаме неколку глаголи со оваа наставка што се од несвршен вид: *рине, гине, кине, гасне, плак-*

не, мрзне, кисне, секне, молкне, семне. Во поетскиот јазик се среќава и расне покрај пообичното расте, и шепне (обично — шепина, шепоти). Сп. уште: Спикерот подивено бабнеше (К. Чашуле). — како кривец веднеше глава (Ј. Бошковски).

288. Вториот начин за образување на свршени од несвршени глаголи се состои во придавањето на претставки (префикси) кон несвршените форми. Претставките не само што го менуваат видот на глаголот, ами внесуваат и лексички нијанси во неговото значење, било да укажуваат поблиску на просторната управеност на дејството, било на неговиот почеток или крај, било на неговото извршување во изобилна или ограничена мерка и др. Првобитните значења на префиксите се пространствени. Но на нив не се останало, ами по пат на апстрахирање се развиле и ред други нијанси, при кои е често пати тешко да се согледа по каков начин, со какви сè пренесувања се изведени од пространствените значења. Ова треба да се има предвид при одделните примери што се даваат подолу во прегледот на префиксите.

289. Значењето на претставката не се истакнува со еднаква релјефност во секој случај, ами во тоа има различни степени — од чисто видовата служба на претставката па до осетното влијание од неа врз значењето, така што понекогаш да е тешко да се определи дали имаме само форма од исти глагол или пак нов збор. На пример, во глаголот *окара* наспрема *кара* значењето на префиксот е избледено до прост знак за свршеноста на видот. Обратно, во *отена* наспрема *тена* не само што е означен свршениот вид, ами имаме и промена на лексичкото значење, така што можеме тука да зборуваме за посебен глагол.

290. Дури и еден исти префикс во спој со исти глагол може во нашиот јазик да привнесува различни нијанси во значењето. Така, на пример, гла-

голот *начека* се значи едно во составот тој се *начека на раце*, а друго во составот тој се *начека стоејќи во редот*. Исто така имаме сосем различни значења од глаголот *заработи* во овие два случаја: *тој заработи многу пари* и *тој од вчера заработи* (почна да работи). Овие разлики водат од една страна свој почеток од разликите во значењата кај самите префикси во нивната предлошка служба, од друга страна и во значењето или значењата на глаголот, но исто така, што е важно да се посочи за нашиот јазик, тие во извесни случаи образуваат два хронолошки слоја меѓу префиксираните глаголи. Така, префиксите *за* и *на* во ново време, па и денеска уште, стапуваат во ред споеви со несвршени глаголи, при кое особено јасно се изделува кај *за* значењето на почеток на дејството, а кај *на* значењето на неговото извршување во изобилност: *тој заиде, зазборува, зашмрка, накупи, насобра, навлечка*. Ова не значи дека споменатите значења на тие префикси не биле познати и во стариот наш јазик, ами дека преживеале така големо распространување имено во поново време. Во таа смисла треба да се разбира и реченото за двата слоја во префиксираните глаголи.

291. Прибавен кон несвршен глагол префиксот редовно го менува неговиот вид во свршен. Исклучок прават некои чисто книжевни зборови како *состои се, постои* (суштествува), *претстои, зависи*. Инаку, глаголите како *префака, доплака* и др. претставуваат образувања со наставка од свршените *префати, доплати*, а не со префикс од несвршените *фака, плака*.

Префиксите не се прибавуваат само кон простите несвршени глаголи, ами и кон свршените. Се разбира дека во таков случај не станува никаква промена во видот, а само нијансирање на основното глаголско значење во врска со значењето на претставката: *види — извиди*. Има притоа и такви случаи кога префиксираниот глагол се употребува со

неизменето значење спрема непрефиксираниот: *врати се — поврати се*. Сп.: *Не можле да и повратат* (М. Цепенков), со исто значење како: *да ги вратат*. Во прегледот на префиксите што го даваме подолу ќе бидат приведени и префиксирани глаголи изведени од свршени, бидејќи целта на тој преглед не е само да го покаже менувањето на видот при помошта на претставките, ами и да ги посочи во најбитното нивните значења во поврзаноста со глаголите.

Освен што го менуваат видот на глаголот, префиксите можат понекогаш да го причинат преминувањето на непреоден глагол во преоден: *живее — преживее, падне — нападне*. Впрочем, овде треба да не ја забораваме и можноста изразена до голема степен во нашиот современ јазик, да се употребат преодно и првично непреодни глаголи.

Имаме извесен број такви глаголи што не се употребуваат непрефиксирани. Така: *в-лезе, излезе, в-црени, в-разуми, во-образи, во-вре, во-тне, за-тне* и др.

292. Спој од два, па понекогаш и од повеќе префикси, е една појава обична во нашиот јазик, и не само тоа, ами еден жив начин на нијансирање на глаголските значења. Притоа префиксите можат да го чуваат своето значење: *пре-рас-каже* (може и: *пре-пре-рас-каже*), можат да служат за усилување или ограничување на дејството, што произлегува Впрочем пак од нивното значење: *из-на-спие, по-на-чека*, а има случаи кога тие стапуваат во потесна врска, чинејќи извесна целост: *испо-тепа, испо-краде*. Самото *потепа, покраде* може да се употреби но со значење сосем спротивно од она што се придава овде со *испо-*, со значење на умалителност на дејството. Всушност во сложениот префикс *испо-* се налага значењето на *ис-*, бидејќи може да се рече и само *ис-тепа, ис-краде*. Сепак со сложениот префикс се придава извесна уште голема усиленост на дејството.

ПРЕГЛЕД НА ПРЕФИКСИТЕ

293. без-. Се употребува во деноминативни образувања, почесто во спојот обез-. Означува лишување од нешто: *бесчести, бесрамници*. Сп. и: *обесправи, обезглави, обезличи*.

294. в(о)-. Основното пространствено значење му укажува на управеноста на дејството навнатре во нешто: *втера, влее, впие, впрегне, внесе, влезе, втоне, всели се, вдене, вживее се, вовре, вотне, вовлече, воведе*.

Покажува дека нешто станува некакво: *вирви, влоши, вцрени се, вкрсти, вледени, вразуми, возми се, вооружи, вообрази*. Сп.: *Сиот се вгори во лицето, шкртна со забите* (В. Малески). — *Кога ќе се вов'чи (воволчи) што велат нашите маршовци* (С. Попов). Употребата на овој префикс со вакво значење, до голема мерка се ограничува од употребата на префиксот с-.

Во глаголот *вкачи* имаме исто значење како во непрефиксираниот, и пообичниот глагол *качи*: *Ќе го вкачеше на бинекташот* (М. Цепенков). Во *вчудовиди* или *вчудоневиди* (покрај *счудовиди, счудоневиди*), влезен е овој префикс со поглаголувањето на цел еден израз.

Во нашиот народен јазик формата *во-* се јавува пред два консонанта и пред *в*. Во литературниот јазик таа се среќава уште во некои словенизми: *вооружи, вообрази* и др. Сп. и: *се воцариле многу цареи во Стамбол* (М. Цепенков).

295. воз-. Овој префикс не е жив во нашиот народен јазик. Тој се среќава во неколку книжевни збора: *возгордее се, воздига, вознесе, воспее, воздржи се*. Сп.: *му се возродило во срцето покајање* (М. Цепенков). — *За чудо, новодојдениот не се возмути* (В. Малески). Во народниот јазик овој префикс бил декомпониран, така што наспрема *воздржи се* имаме *здржи се*, наспрема *воспротиви се* — *спротиви се* (в. кај префиксот с-). Исто станало и во *земе* (од *вземе*).

296. до- Означува дека дејството стигнува до одредена цел: *доведе, донесе, достигне, доживее, дотера, дотрча, довлечка, доклинка*. Некои од истите глаголи, главно изведени од несвршени, се употребуваат и со значење на докрајно извршување на дејството: *тера — дотера, влечка — довлечка, клинка — доклинка*, Сп. уште: *спие — доспие, трае — дотрае, тури — дотури*. Еве еден пример со такво значење: *Ако сака тој сирома да си а дозаворе куката, дај да му а наметниме на вратот* (С. Попов).

Означува настапување на некакво чувство и телесен усет: *доболи, достуди, домашнее, дотегне, дојади* (од *јад*).

297. за- Старото пространствено значење на овој префикс, што укажува на тоа дека се стигнува зад нешто, се секава во глаголот *зајде*. Веќе далеку поодвлечено во: *замине, занесе, завлече*. Сп.: *Така е адет: бабата да го занесе, а кункото да го донесе од црква дома* (С. Попов).

Во овие глаголи тој префикс пак иде со еден вид пространствено значење — дека нешто се опфаќа во една средина, се опфаќа сосем од друго нешто: *загради, затвори, загутка, завитка, загрне, затрупа, закопа, затутули*. Сп.: *како се забатачив во ова пуста тиња* (М. Цепенков).

Овде имаме значење повеќе или помалку блиско до значењето од предлогот *за* во изрази „нешто за нешто“: *замени, замести, залож*.

Глаголите како: *занеми, заспие, заборчи се, засрами* — покажуваат преминување во состојбата што ја означува глаголот.

Со глаголите *замие* (се *зам* како-годе), *залаже* се покажува површно исполнување на дејството. Обратно, со глаголите: *зачита се, замисли се, заигра се, застои се, загледа се* — особено подвлечено внесување во дејството.

Денеска е најжива употребата на овој префикс со значење на почеток на дејството: *зачека, закубе, зареди, задиши, забрза, заоди, затрга*. Сп.:

Немиот заускри со очите гневно. — в грб ме запек-коа десетина подозрителни погледи (Ј. Бошковски).

Тоа што овој префикс има толку нијанси при-чинува што и еден исти глагол да се употребува во некои случаи со повеќе значења. На пример: тој зафати да работи, тој зафати место, тој зафати ценем.

298. из-. Основното пространствено значење на овој префикс укажува дека дејството е упра-вено од некаде надвор или нагоре (веќе спрема значењето на основниот глагол): истрча, избега, истури, излезе, изнесе, искачи, исфрли. Сп.: А Тренда се истрга од неговата прегратка (Ј. Бош-ковски). Одвлечено: избере, изнуди, истакне.

Покажува полно извршување на дејството: изгори, истине, изора, исчита, испие, испее. Со поособена нијанса: истегне, испружи.

Покажува дека дејството засега маса предме-ти: изумре, истена, испаја. Сп.: се избаџија за збо-гум (Р. Петковски). — сите се испростиле. — многу души испаднале од двете страни (М. Цепенков). Од оваа множност на дејството се развива и зна-чењето на неговата засиленост, на изобилноста на неговото вршење. Во оваа смисла префиксов се јавува и во спојот испо-, попригоден да ја предава таа засиленост: се испотенаа, испокришија. Сп.: сите легнале, испозаспале (Д. Матов). За изразу-вање на засиленост на дејството овој префикс се сврзува и со на-: се изнајадоа, се изназедоа.

299. на-. Основното пространствено значење на овој префикс укажува дека дејството се врши зго-ра врз нешто: нагази, настапи, нафрла, нападне, напише, намести, нагрби.

Дејството може само во мала мерка да го за-сегне предметот: накисне, накриш, накаса. Сп.: јаболко носам . . . туку ми се наби и се наскапа (М. Цепенков). — Кога насети дека некој оди по него, Кемал ги забрза чекорите (Ј. Бошковски). Во вак-во значење овој префикс се сврзува со под-: под-накисне, поднакрене, поднаписе.

Дејството засега многу предмети или се извршува во најголема мерка, изразува значи засиленост: *награба, накопи, назбира, нарипа, натрча, накрка се, наложа се, настие се*. Сп.: *наgrabале пушки, секири, дрвја* (М. Цепенков). Во ова значење префиксот *на* — се сврзува со *из*: *изнаграба, изнатрча се, изнајаде се, изнапие се*.

Овој префикс го посочува и самото извршување на дејството: *направи, нарача, навие, натена*. Сп.: *Го надрвариле убоо и го истерале* (Е. Спространов).

300. *над-*. Со пространствено значење се среќава ретко, обележувајќи дека дејството се врши над или на нешто: *наткрили се, натпише, надвисне*. Овие зборови му се својствени на литературниот јазик.

Почесто, и во народниот наш јазик, оваа претставка привнесува значење дека дејството се извршува во повеќе од одреден степен: *надживее, надбие, надлаже, надвие, наттрча, надрипа, наддаде, натцени*.

301. *о-*. Старото пространствено значење му се сеќава во глаголите *опре, огрне*.

Инаку означува преминување во онаа состојба на која укажува основниот дел: *осиромашил, обогати, опадне, оздравее, опијани се, обричи, окосил, оросил, облажи се*. Сп.: *сторил ниет да напраи некое зло, што да го очудит големио со лошотијата* (М. Цепенков). — *И погледна во небото, кое вистина беше осинело во предвечерието* (С. Попов). Со ова значење се поглаголуваат и цели изрази: *острелуши, омалодуши*.

Го менува само видот на глаголот, додека значењето на префиксот е избледено: *окара, опцуе*. Во *отена* имаме изместување на значењето спрема основниот глагол *тена*.

302. *об-*. Неговото пространствено значење укажува на опфаќање: *обгрне, опточил, опише, об-*

лече, обложи, опколи, опседне, опсипе, обмисли, обземе. Со поинакви значења: оптегне, обзори се, обнесе се, обружи.

303. од- Значењето на овој префикс се сооднесува со значењата на некои други префикси, и тоа било да се доближува до нив или, обратно, да покажува дејство спротивно по вршењето.

Како и префиксот *из-*, овој префикс означува дека дејството се одделува, се истава или се оддалечува од некаде: *одземе, одвлече, откине, отклони, оддели, оддалечи, отпушти, отстрани, одлачи*. Допирот со *из-* се согледува особено во вакви наспoredни изведувања: *одбере — избере, отсече — исече, одмоли — измоли*.

Со *од-* се означува дејство спротивно на она што во вакви случаи се предава со префиксот *за-*: *отвори: (затвори), отчепи, одлепи, отклучи, отпуше*. Исто така спротивно на дејството изразено со префиксот *на-* во случаите: *одучи (:научи), одвикне*. Или пак, што се сведува пак на тоа, дејство спротивно на она што е изразено во основниот дел: *отчовечи, одрече, откаже*. Имаме и такви глаголи со *од-* што иако идат и со подруги нијанси во значењето, можат да се употребат и како обична замена на непrefиксираниот глагол: *отплати, одврати*.

Противставувањето спрема дејството на основниот глагол во овие случаи добива нијанса на полна одврата од значењето на тоа дејство: (*ми се*) *одјаде, отпие, одмили*.

Од основното значење на изделувањето од некаде се развива кај некои глаголи нијансата на вршење глаголското дејство во мал степен: *оттури, отцрпе, отпие, отсипе*.

Овој префикс може да означува и извршеност, резултативност на глаголското дејство: *одгледа, одигра, отспие, одживее*.

304. по- Пространственото значење на овој префикс укажува на вршење на дејството по некоја површина, при кое се јавуваат допирни точки

со предлозите за и на (сп.: *повие — завие, посоли — насоли*): *потури, постеле, покрие, посиле, покaже, погоди, посребри, позлати*. Сп.: *сета снага беше му ја повладале струпјето* (М. Цепенков).

При сврзување со субјектот некои вакви глаголи, на пример *посребри, позлати*, добиваат и значење на преминување во нов квалитет, па така даваат почеток и за ред други изведувања со тоа значење: *поцрвени, пожолти, потурчи, погрчи, попишмани*,

Особено се чести и продуктивни денеска изведувањата во кои *по-* означува дека дејството се врши во мала, ограничена мерка: *постои, поседи, потопли се, почува, побега, посвири, повјаса, поскоара, подржи, попрска, помрдне*. Сп.: *Стариот како штрекнат се потргна* (Ј. Бошковски). — *Море, подра троа јарци*. — *Ќе позастанам на сред небо* (С. Попов). — *Вера поизвјаса за да ја осмотри портата* (К. Чашуле). — *Се поистресоа од водата, се поизбришаа со јазик* (М. Цепенков).

Во овие случаи значењето на *по-* се апстрахира до знак за свршено дејство што се врши во истиот правец како и дејството на основниот глагол: *посака, побара, послуша (го послуша за таа работа)*. Со исто значење како *послуша* во народниот јазик се јавува и *почуе: ти зашто и почу?* (Е. Спространов).

И оваа претставка предава значење што засега повеќе предмети, па според тоа може да развива и значење на засиленост на дејството: *попаѓа, полегне*. Позасилено: *испопаѓа, исполегне*.

305. под- Неговото просторно значење укажува на управеност на дејството под нешто: *потфати, потстави, потпали, потпише, подметне, поткове*.

Означува дејство што се врши во мала мерка: *поткаса, поткине, подгори, подбегне, поткуси*. Сп.: *се подлагав — нема да врне* (К. Чашуле.) — *го подисчисти огништето, поднамести и други работи* (Р. Петковски). — *Се нешто ќе потсоберат*.

— *Ке потчуеше и бунтовен глас* (В. Малески). — *Иљо се подзапра, премисли* (Ј. Бошковски). — *Јас сакам нешто да подработа во ваа куќа* (С. Попов). Со ваква употреба овој префикс е многу чест во нашиот јазик.

306. пре- Пространственото значење на овој префикс укажува дека дејството преминува по нешто, преку нешто или низ нешто, прекосува нешто: *префрли, пресече, преплива, прекрши, препаше, преброи, пречисти, преседи* (извесно време), *презими, преполови*. До ваквите значења се доближуваат и: *пречека, пресрете*.

Овој префикс покажува и повторно вршење на дејството: *переди, преправи, прекрои, премисли, превади, препише*.

Одовде се развило во извесни случаи и значењето на менувањето на квалитетот: *провери, преврие*.

Во некои глаголи *пре-* се посреќава со префиксот *из-*: *прелаже — излаже, премами — измами*.

Покажува дека дејството се пренесува по место: *премести, пресади, предаде, пресели, прелета, пребега*.

Покажува дека дејството се врши преку мера: *прејаде, препие, преработи се, премали, пресмее се, преполни, прекопни*.

307. пред- Оваа претставка му е својствена само на литературниот јазик, каде што се среќава во глаголи како: *предводи, претходи, претстои, претстави, претпази, претплати, претскаже, претчувствува*. Како што се гледа, овој префикс означува извесно „испреварување“ по место и време. Кај повеќето од овие глаголи префиксот не го менува несвршениот вид.

308. при- Пространственото значење му укажува на доближување до некој предмет или до нешто: *приблужи, привлече, приведе, прибере, прикове, приклучи, притисне, прилега, приличи*.

Сп.: Тој се притаи, потклекнат на земја зад шумките и зачека (Ј. Бошковски).

Со споменатото значење се допира значењето на доближување до извесна состојба: *приспие се, привиди се*, а преку ова и до побудување желба во врска со дејството на основниот глагол: *пријаде (ми се), припие (ми се)*.

Овој префикс означува и придавање кон нешто: *призеже, прикладе, притури, прикупи, приправи*. **Сп.:** треба да се најдат некаде тенекиња и да се призаковат (Р. Петковски).

Изразува и дејство во мала мерка: *приседне, приклекне, припука, припокрие, пригледа, причека*. **Сп.:** едвај како на соне се присекаваше што стана. — Де, стрико Танасе, присветни ми (Ј. Бошковски).

309. про- Пространственото значење му укажува на преминување на дејството сосем внатре низ нешто: *пробие, прокине, прободe, продупи, проврти, протури*. Поодвлечено: *проживее, проскита, проколне, прочита*.

Со него се укажува и на какво-годе вршење на дејството, површно, згора-згора: *прокрпи, пропере, пројаде* (како било). **Сп.:** да пропере на баџа (Ј. Бошковски).

Овој префикс покажува и прв почеток на дејството: *пропее, прогледа, прооди, прозорува, прослави се*. **Сп.:** проискри со очите (К. Чашуле). — да го иземиш и да провидиш (М. Цепенков).

310. против- Овој префикс му е својствен само на литературниот јазик: *противстави* (и *спротивстави*), *противречи*.

311. раз- Пространственото значење укажува на управеност на дејството во различни страни: *раскине, расцепи, раздели, распадне, распрска, разбега се, раздаде, расфрли, распушти, распраша*. **Сп.:** почнаа да се раслекуваат (К. Чашуле). — Ке ги разобеси по сидоине кожине самарџиски (Р. Крле). — Илко се разврте, нацепи дрва. — си

разотидоа секој по дома. — децата се растркалаа (С. Попов).

Може да означува и почеток на дејството: *многу се разрадуал стариот. — да седи со момче-то во една одаја, за да го разборува* (М. Цепенков).

Искажува засиленост на дејството: *растрча се, расписка се, развика се, расцрека се, раскара се, распее се.*

Искажува дејство изразено во својот најполн опсег: *разболи се, расцути, раздени се, развесели се, развие.*

Искажува дејство што се врши спротивно од дејството на основниот глагол: *разгради, распаше, расплете, рашше, раскрпи, развенча, распони.*

312. (о)-. Основното значење на овој префикс укажува на здружување, собирање, соединување. Тоа значење се среќава пред сè во изведувања од други глаголи: *собере, состави, соедини, сојузи, созме, здружи, зближи, склучи, сврзе, здужи, сложи, сплете, сметка, зговори се, смести.* Сп.: *Дружината се згледа зачудено меѓу себе* (Ј. Бошковски). Со вакво значење идат и деноминативите: *спријатели се, сосвати се.* Сп.: *со тебе да се сосватам* (М. Цепенков).

Овој префикс означува сметнување од некаде, исто во изведувања од глаголи: *сметне, симне, слезе, скине, свлече, соблече, спушти.*

Тој означува почеток на глаголското дејство: *спрета, списка, здаволка се, згори, свика, спрпела се, стрчне се, зргори, збототи.* Сп.: *стекла реката Ореочка* (М. Цепенков).

Во некои глаголи тој означува полно моментно извршување на дејството: *срина, спика, сотре, снима, згрози се.* Сп.: *го снима во сеното* (В. Малески), — *наеднаш срина на постелата* (Ј. Бошковски). Може да означува полно извршување на дејството и без таа нијанса на мигновеност: *И без тебе ќе работам.*

Во деноминативни образувања тој означува преминување во квалитетот што го изразува зна-

чењето на основата: *здрви, скамени, спепели, сврели, смали, зголеми, соголи, згрби се*. Сп.: *Темето од детето не е чаре да му се сјачело дури не прозбурвало и дури не речело: камче*. — *беше се здрвило сичко и беше се камнило* (М. Цепенков). Во ова значење овој префикс ја ограничува употребата на *в-*. Така има *сврви се* покрај *вврви се*. Впрочем вакво заменување на *в-* со *с-* имаме и во други случаи: *спрегне* покрај *впрегне*. Интересен податок за отстапувањето на префиксот *в-* ни дава глаголот *стаса* (покрај *втаса*). Овде е заменето *в* со *с*, иако тоа не е префикс, бидејќи овој збор е заемка од грчкиот јазик.

Во неколку глаголи овој префикс е настанат заправо во резултат од декомпозицијата на префиксот *воз-*, *вз-* (в. т. 295): *здржи, здивне, спротиви се*. Така се настанати и формите: *зовре — зоврие, земе — зема*.

Кај свршените глаголи со наставка *-не* овој префикс во некои случаи не привнесува никаква нова нијанса во значењето: *стивне — тивне, спрени — препне*.

Како што можеше да се види од примерите, овој префикс се јавува ретко во обликот *со-*. Па и тогаш повеќето се работи за зборови книжевни. Во народниот јазик се познати формите: *собере* покрај *збере, сотре*, (почесто: *затре*), *созме — созима, сошме, состави*.

313. су- Иде само во неколку глаголи: *суреди, суправи, сусрети*. Сп.: *Да ми те нешто сусрети...* *Дали ми тргаш на него?* (нар. песна). — *Оф не реков пред агентите; ми кара, јадов шлаканици, ама не им се суздадов* (К. Чашуле).

314. у- Овој префикс се среќава во следните глаголи со различни нијанси во значењето: *убие, укаса, удраска, убодете, умори, умре, увили, ујади, удвои, умножи* и др. Сп.: *се изблул, се уваљал од врв глава до петици* (М. Цепенков). Во литературниот јазик имаме и: *усвои, устои, уништи, устано-*

ви, утврди, убрза, успори, успокои и др. Сп. уште тамо се удржале јако Бугарите (т. е. дале отпор). — беа го виделе двете сестри и беа го ужалиле (М. Цепенков). — сарајот се умалује и тепсијата — со помалку манџи (Т. Ецов). Во некои случаи се јавува пред него и префиксот *в-*: се *вупречиле* *клади* (С. Попов). Овде имаме слично сврзување на префиксите како во прилозите *вудве*, *вутри* и сл., настанато поради неизразноста на префиксот *у-*.

КЛАСИФИКАЦИЈА НА ГЛАГОЛИТЕ

315. Според тоа на кој вокал завршува третото лице еднина во сегашно време, глаголите ги делиме на три групи: *а*-група (*вика*, *бега*), *и*-група (*носи*, *моли*), *е*-група (*каже*, *падне*). Формата за трето лице еднина сегашно време, бидејќи нема лична наставка, еднаква е со т.н. сегашна основа.

Меѓутоа оваа поделба сè уште не ни ги претставува во доволна мерка глаголските типови, така како што тие се разликуваат со посебности во образувањето на формите. Станува затоа нужна и за натамошно подразделување на трите основни глаголски групи. Ова подразделување се врши според една форма во која се јавуваат најмногу разлики во образувањето — тоа е формата за 1 л. едн. минато свршено време. Додека во сегашното време се јавуваат три различни вокала (*а*, *и*, *е*), во оваа форма пред личната наставка *-в* иде освен нив уште и вокалот *о*, а има и такви глаголи во кои тука не се јавува никаков вокал ами личната наставка *-в* се придава направо кон општиот глаголски дел. По таков начин разликуваме овде пет случаја: *падна-в*, *стори-в*, *умре-в*, *реко-в*, *пи-в*. Сега ќе видиме како се тие распределени во опсегот на трите глаголски групи. За некои колебања во опсегот на трите глаголски групи кај одделни глаголи се зборува подолу. За гласовните наспоредици во формите од извесни глаголи в. I дел, т. 72.

316. а-група. Во оваа група делот на *а* (*вика, бега*) се запазува низ сета промена. Затоа во неа и нема никаква потреба од подразделување. Глаголот *кова* иде и со основен вокал *е* — *кове*, а *жала* почесто се среќава како глагол од *и*-група: *жали*. Во литературниот јазик не е обично да се зема *работам* — *работаш*, ами по *и*-група: *работам* — *работиш*.

317. и-група. Во оваа група имаме три раздела: *и*-раздел, *е*-раздел, и *а*-раздел. Само глаголите *види, седи* не спаѓаат во ниеден од овие раздели, бидејќи кај нив се јавува во минато свршено време вокалот *о*: *видов, седов* (в. и подолу во т. 319).

1. Најголемиот број на глаголите од оваа група спаѓа во *и*-раздел: *носив, згазив, водив, пратив, учив, згрешив*.

2. Во *е*-раздел спаѓаат неколку глаголи свршени по вид и што имаат значење „стане некаков“: *остари* — *остарев, оздрави* — *оздравев, оглуви* — *оглувев*. Овде се вредуваат уште: *разболи се, оживи, оголи, огрди, ослепи, ослаби, осиромашил, поцрвени, поцрнел, потемнил, обели, окриви* и сл. Сп.: *Омодре, оцрне, од страм што му дојде*. — *најпосле осиромашеа* (М. Цепенков). — *Небето потемне* (Ј. Бошковски). — *Од солзи веќе на суд ослепе*. — *снагата премале* (К. Чашуле). — *Земникот оцрве од аловина*. — *веќе забеле зората*. — *лицето и се избистри и обеле колку што беше бело*. Овие глаголи се сврзуваат по значење со глаголите изведени со наставка *-ее*: *ослепи* — *ослепее, оздрави* — *оздравее*. Како што се гледа, тие се во ова значење („стане некаков“) непреодни. Истите тие глаголи со преодно значење образуваат форми по *и*-раздел: *јас окривев* но *јас го окривив, јас оживев* но *јас го оживив*. Сепак ова разликување не е строго спроведено. Се среќаваат, поготово во 3 л. едн., и форми од *е*-раздел со преодно значење: *Веког ми го зацрне, проклетник* (Ј. Бошковски).

Освен споменатите глаголи во *е*-раздел спаѓаат уште некои: *гори* — (*из*)*горев, кипи* — (*пре*)-

кпнев, грми — (за)грмев. Сп.: Ах, ме изгоре, проклетник (Ј. Бошковски).

3. Во а-раздел спаѓаат глаголите што имаат завршок *-ои* во 3 л. едн. сегашно време: *стои — стојав, брои — бројав, гнои — гнојав*. Освен нив уште: *лежи — лежав, држи — држав, тежи — (до)тежав*. Глаголите *бележи, доближи, служи* имаат форми и по *и*-раздел и по *а*-раздел: *бележив — бележав, доближив — доближав, служив — слував*. Колебање меѓу овој и *и*-раздел се јавува и кај некои глаголи на *-ои*. Така е многу пообично *скроив* отколку *скројав*. Само во *и*-раздел спаѓаат глаголите *усвои — усвоив, издвои — издвоив, устрои — устроив* што му се својствени на литературниот јазик, не на народниот.

318. *е*-група. Во оваа група се застапени четири раздела: *а*-раздел, *е*-раздел, *о*-раздел и разделот без основен вокал. Пред да дадеме преглед на тие раздели, треба да споменеме една работа. Во ред наши дијалекти по различни начини е отклонета разликата меѓу *и*-група и *е*-група. Поради тоа се греша често и во пишувањето, дека не се знае дали спаѓа даден глагол во литературниот јазик во едната или во другата група. Глаголите што спаѓаат во *е*-група во повеќето се подредуваат во одделни типови, така што за голем број од нив може лесно да се знае дека се од оваа група. Подразделувањето на тие глаголи спомага, меѓу другото, и да се отклонува споменатото грешење. Покрај ова треба да се има на ум дека сите глаголи во кои се јавува вокалот *и* во минато свршено време пред наставките се од *и*-група: *сторив, платив* итн.

а-раздел. 1. Овде спаѓаат сите глаголи што се изведени со наставка *-не*: *падне — паднав, вискне — вискнав, секне — секнав, присне — приснав, обспне се — обспнав се, крене — кренав, скине — скинав, зине — зинав, настине — настинав, рине — ринав, колне — колнав, земне — земнав*.

Разделот без основен вокал во минатото свршено време. Овде спаѓаат глаголите што завршуваат во 3 л. едн. сегашно време на *-ие, -уе*: *пие — пив, трие — трив, мие — мив, чуе — чув, блуе — блув, труе — (о)трув*. Овие глаголи на *-ае*: *знае — (по)знав, ткае — ткав*.

319. Влијание меѓу глаголските групи и раздели. Имаме случаи (некои од нив веќе споменавме) да се јавуваат двојни форми за минато свршено време поради тоа што одделните глаголски типови си влијаат меѓу себе. Така, на пример, имаме: *(до)ближи, — (до)ближив, (до)ближав, (за)диши — (за)дишив, (за)дишав, (по)молчи — (по)молчив, (по)молчав, (про)звучи — (про)звучив, (про)звучав, (за)цврчи — (за)цврчив — (за)цврчав, (из)бричи — (из)бричив, (из)бриков, (за)служи — (за)служив, (за)слугав, (пот)стриже — (пот)стригов, (пот)стрижив, (из)молзе — (из)молгов, (из)молзив, (из)расте — (из)растов, (из)растив, срете — сретов, сретив*. Глаголот *успее* има форми *успев* и *успев*. Од *живее* — *живеав* се јавуваат двојни префиксирани форми како *преживее — преживеав, преживи — преживев, оживее — оживеав, оживи — оживев*. Глаголот *отме* покажува форми *отмев — отмав*. Сп. за последново: *ме отма мене од дивината. — го отмал* (Д. Матов). Глаголот *види* (покрај *седи*) од *и*-група образува минато свршено време по *о*-раздел. Но веќе во изведените од него со префикси се јавува двојство: *извидов (се) — извидев (се), обневидов — обневидев*.

320. Неправилни глаголи. 1. Следните глаголи од *е*-група се јавуваат во формите за минато свршено време без вокал во општиот дел: *бере — брав, дера — драв, пера — прав, кола — клав, постела — послав, мела — млев*.

2. Глаголот *земе* образува форми спрема *даде*: *зедов, зел*.

3. Глаголите *врие, спие, жние, одсвие се*, имаат во минато свршено време форми: *(из)врев, (за)спав, (о)жнав, одсвав се*.

4. Глаголите сложени со *иде* ја образуваат неправилно *л*-формата: *ишол, дошол* и сл.

5. Неправилен е помошниот глагол *сум*.

ФОРМИТЕ НА ГЛАГОЛОТ

321. Разликуваме два вида глаголски форми: *прости* и *сложени*. Простите претставуваат изменување, со различни наставки, на основниот глаголски дел, со кое му се придаваат различни граматички значења: *вика* — *викав* — *викај*. Сложените пак претставуваат состав од помошна форма и форма од глаголот што се менува: *сум викал, ќе викам*.

Од ова се гледа дека чисто морфолошкиот строеж на глаголот во нашиот јазик се огледува во простите глаголски форми. За да се изложи попрегледно тој строеж, а исто така за да се посочат и некои реални врски што постојат во образувањето на одделни форми, се настојува да се сведе колку што може повеќе образувањето на формите под извесни општи знаменатели. Како што покажа и класификацијата на глаголите, тоа е можно само до одредена степен.

322. Треба пред сè во врска со ова да си изјаснине некои основни поими. Во формите: *каже* — *кажи* — *кажав* — *кажеше* се изделува еден нивни општ дел: *каж-*. Општиот дел на еден глагол се добива кога ќе го изделиме крајниот вокал во 3 л. едн. сегашно време: *бег-а, побегн-е, мол-и*.

323. Другиот поим што треба овде да го изјаснине е поимот на *наставката*. Ако земеме неколку глаголи во минато свршено време: *кажав, донесов, умрев, сторив, пив*, тогаш гледаме дека овде им е заеднички белегот *-в*. Со него се посочува точно граматичкото лице, број и време. Тој елемент го викаме *наставка*.

324. Меѓутоа, само во некои случаи наставката се прибавува направо кон општиот дел: *пи-в, поз-*

на-в. Инаку меѓу општиот дел и наставката се јавува некаков вокал што ги сврзува. Овде идеме до еден трет важен поим во однос на строежот на формите, тоа е поимот за основниот вокал. Уобичаено е да се говори за некои основи на глаголот, што претставуваат целост од општиот дел и основниот вокал. Се говори поправо за основа на сегашното време (презентска основа) и за основа на минато свршено време (аористна основа). Но подобро е да се останува само на поимот на основниот вокал.¹⁾ Зашто, ако говориме за презентска и аористна основа, тогаш со исто толку право треба да говориме за имперфектна и императивна основа, бидејќи само со натегање можеме да го сврзуваме образувањето на имперфектот и императивот со основите со кои обично се оперира (презентската и аористната). Од друга страна и кај секоја од овие основи треба да изделуваме „подоснови“ бидејќи, на пример во минато свршено време, едни лица се јавуваат со еден, други со друг вокал: *реко-в, рече*. Најпосле поимот основа нема никаква смисла во примена кон најбројната глаголска група во нашиот јазик — *a*-група. Тоа што тука би го нарекле презентска или аористна или каква да е друга основа всушност се сведува само на еден единствен дел: *вика-м, вика-в, вика-ј*. Сето ова ни сведочи дека е подобро да оперираме со терминот основен вокал одошто со терминот основа. Во таков случај фактичките разлики што се јавуваат при сврзувањето на општиот дел со наставката нема да се затемнуваат со називи што можат да побудат изглед на нестварна единственост. И така, под основен вокал треба да го раз-

1) Во Grammar of the Macedonian literary language од Н. G. Lunt (Скопје 1952) на стр. 68 се зема вокалот на кој завршува 3. л. сег. време како *примарен основен вокал*, а неговите замени како *секундарни основни вокали*. Предлогот на Lunt-а за форма-назив на глаголот да се употребува 3. л. сег. време е примен во оваа книга.

бираме оној вокал што му се додава на општиот глаголски дел. Во извесни случаи формата станува граматички целосна само со прибавување на тој вокал (3. л. едн. сегашно време: *нос-и, каж-е, вик-а*, 2. л. едн. императив: *нос-и, каж-и*), но во повеќето случаи формата станува целосна само кога ќе се прибави и соодветната наставка.

ПРОСТИ ГЛАГОЛСКИ ФОРМИ

325. Прости глаголски форми во македонскиот јазик се овие: *сегашно време, заповеден начин, минато определено несвршено и свршено време, глаголската л-форма, глаголската придавка, глаголскиот прилог и глаголската именка*. Овде ќе дадеме посебно преглед на сите тие форми, определувајќи ги во битното и значењата што произлегуваат од нивната употреба.

Сегашно време

326. Формите за сегашно време ни се претставуваат во трите глаголски групи по следниот начин:

	а-група	и-група	е-група
едн. 1 л. <i>викам</i>	<i>носам</i>	<i>предам</i>	<i>пијам</i>
2 л. <i>викаш</i>	<i>носиш</i>	<i>предеш</i>	<i>пиеш</i>
3 л. <i>вика</i>	<i>носи</i>	<i>преде</i>	<i>пие</i>
мн. 1 л. <i>викаме</i>	<i>носиме</i>	<i>предеме</i>	<i>пиеме</i>
2 л. <i>викате</i>	<i>носите</i>	<i>предете</i>	<i>пиете</i>
3 л. <i>викаат</i>	<i>носат</i>	<i>предат</i>	<i>пијат</i>

Како што се гледа одовде, во сите три групи 1 л. едн. завршува на *-ам*, а 3 л. мн. на *-ат*. Кај глаголите од а-група во допирот со основниот вокал се добива во 3 л. мн. завршок *-аат*. Само во поезијата се среќаваат, кај што има потреба поради метарот, и од ваквите глаголи форми на *-а*: Брзат

дните како брза рака Што со српот реди сноп по сноп (С. Ивановски).

Поособени форми за 1 л. едн. имаат глаголите: дам (покрај дадам), знам (покрај познаам и сл.), нејќам. Последниот глагол има во 3 л. мн. форма нејќат.

Во другите лица се јавуваат како основни вокали: а (а-група), и (и-група), е (е-група). Без лична наставка иде 3 л. едн., кое со самото тоа се изделува како целосна граматичка форма меѓу формите за другите лица.

За правописот на ј кај глаголите од типот *пие, труе, трае*, види во I дел, т. 45, 4. За изговорот на формите како *викаат*, пак таму, т. 35.

327. Значења на сегашното време. Со значење на дејство што се одвива во сегашноста можат да се употребат само форми од трајните глаголи, додека итеративните и свршените глаголи веќе по сушноста на дејството што го изразуваат не можат да дојдат во таква употреба. За сегашното време од итеративните глаголи го изнесовме битното во одделот за видот (в. т. 266). Што се однесува до сегашното време од свршени глаголи, тие ги образнуваат неговите форми, но означувајќи дејство свршено по себе, тие со самото тоа не можат да значат одвивање на дејството во сегашноста. Не само тоа, ами тие во нашиот јазик не се среќаваат во самостојна употреба (во главна реченица) ниту во другите неправи значења на сегашно време, ами влегуваат или во состав со *ќе* (идно време: *ќе дојде*), или пак со сврзниците *да*, ако: *Кажу ми да дојде*. — Ако *дојде*, добро *ќе биде*. Во темпорални реченици со *дури* тие форми идат и во врска со негацијата: *На глава ми се две смрти, Дури не земам две главје* (нар. песна). Но ако глаголот не е негиран, тогаш и овде пак мора да се сврзе со *да*: *Дури да земам две главје*. Од сето ова се гледа дека употребата на формите за сегашно време од свршени глаголи, до колку тие не влегуваат во составот на идно време, спаѓа напoлно во матери-

јата на подредената реченица. Затоа овие форми нема да ги земаме овде предвид ни во случаите на неправна употреба на сегашното време, бидејќи тие не ја познаваат. Исклучок од ова прават некои изрази во кои свршените глаголи идат пак со сврзникот *да*, но по значење заменуваат минато време во природени реченици: *Да појде таму и сè да расипе* (т. е. пошол таму и сè расипал). — *Одавде да ги дотера, онде да лежат, завалиште* (оданде ги дотерал, онде лежеле, сиромасите). Сп.: *за пакос од бумбарчето, да се погоди една тврда круша, та да го удари и да го сплеска на местото* (М. Цепенков).

328. Сегашното време повеќе од сите други времиња се употребува надвор од своето основно значење. Тоа нешто произлегува од самиот поим на сегашноста како временски отсек. Таа е заправо категорија доста неопределена, бидејќи дејството што се одвива пред нас со секој нов момент станува минато и истовремено зафаќа во иднината. Апсолутната сегашност можеме да ја замислиме само како миг што го дели она кое тукушто изминало од она кое тукушто не настапило. Меѓутоа, дејството изразено со форма на траен глагол претполага одвивање, па со тоа, како што рековме, засегање и во минатото и во идноста. Сп.: *По цели дни работиш, на стари години се мачиш и пак ништо нема, — продолжи Иљо. — А како живеат тие на коишто им работиш?* (Р. Петковски). Ова засегање во тие два временски плана може да се проширува сè повеќе и повеќе, така што фактички да не му се поставува некоја крајна граница. Отаде е сегашното време најпригодно за употреба со вонвременско значење, во искажувања што имаат карактер на констатација која има, или барем претендира да има, важност еднакво за сите времиња — и за минатото и за сегашноста и за иднината. Со вакво вонвременско значење сегашното време се среќава на пример во најмногу народни пословици: *Два петла на едно гумно не колваат,*

— или во дефиниции: *Економската база ја обусловува општествената надградба, и сл. Сп. уште: Од ден на ден се умира И душа бере с години (К. Раџин).*

329. Посебен вид на неправа употреба на сегашното време имаме во т. н. историско сегашно време, со кое се раскажува за минати дејства. Сп.: *Тој праќа човек да ги следи до каде ќе одат и, од кога се научува за воденицата, и м јавува на Бугарите во Куманово преку кметот на селото — Мето Шабани . . . Уште истата ноќ иде со камиони војска (таму има доста добро шумско џаде) и ги опколува, заземајќи ги сите излезни точки од Вада (В. Малески). Во ваква употреба сегашното време се јавува и во комбинација со минатите времиња: Станаа од балконот и слеваат по скали. Колобан го наметнал палтото на едниот рамо — слегува напред, па по него мудурот, даскалот и другите (С. Попов). По овој начин се постига извесно психолошко пренесување во текот на дејството, како тоа сега да се одвива пред наши очи, и така се побудува неговото поживо претставување. Убаво може да се сети тој момент на „препреживување“ на едно минато дејство во сегашноста, и тоа со подвлечен интензитет, во овој пример: Го стегнав (писмото) в пазува, стегам, рацете ме заболеа (К. Чапуле).*

330. Поради причините на кои укажавме погоре, сегашното време може да се употреби и со значење на идност: *Вие одите на далечен пат (В. Малески). — Не плаши се, Ленче, не земам многу пари (В. Иљоски). — Туку, заборавив да ти кажам стрико Танасе. Јас вечерва се стегам за пат (Ј. Бошковски). — велиме не правиш лошо ако кандидираш да дојдиш (С. Попов). — Утре ми чинат превара, Ил ми направат дубара, Ти мене да ме загубиш! — Кузмана да го погубиш, Право ти тебе кажувам, Сега си одам Јанино, Јанино при Алипаша, И веќе вamu не идам (нар. песна). — В недела се прикажува „Отело“ и сл.*

331. Во врска со употребата на сегашното време за идно дејство се развило во нашиот јазик и посебно начинско значење на готовност и можност да се изврши извесно дејство. Со вакво начинско значење можат да се употребат и формите од трајните глаголи, но особено се среќаваат во таква служба формите за сегашно време од итеративните глаголи (в. т. 266): *Тебе зет не те правам* (Р. Крле). *ја ти идам до акот, ја умирам.* — *Ако сум мала, ама цело село облечуам* (загатка). — *Али идиш со мене, стрико Најдо, му рекол пријателот, да за пари — јас да сум ти жив.* — *Царството ти го давам, синко, му рекол цар Давид, ако сакаш и назад зборот не ти го враќам.* — *Море ја овде ми носиш пари, ја ќе го турнам.* — *поарно крпа на казано бидуам одошто на вратата на рајо да седам* (М. Цепенков). — *Кузмана не го изваѓам, Кузмана не си го губам, Тој што ми послал Дебарон.* — *Белки го бегот не чини, Ама ти да се повардиш.* — *Ни јас ко тебе наоѓам, Ни ти ко мене наоѓаш.* — *Ако ти чини клади ме, Клади ме мене крсердар, Ако ми чини, влегуам.* — *Кузман ми гајле ич нема, Со ними ми се удира* (нар. песна). — *Или се делиш од брата ти, или барај си чаре на децата.* — *Ајде, време е, ќе најдите навале, та не залевате до стари вечери* (С. Попов). Во говорот често употребата на сегашно време со вакво значење станува во вакви дијалогни обраќања: *се колниш, ели ќе му платиш на чорбаџијата?* — *Се колнам, кади ефенди...* *оти да не се колнам* (М. Цепенков). — *али идаш, свети владико, на вечера у мене?* — *Идам, му рекол* (Е. Спространов).

Заповеден начин

332. Заповедниот начин има форми само за второто лице во еднината и множината:

а-група	и-група	е-група
едн. викај	носи	стој
мн. викајте	носете	стојте
	предете	кажете
	пијте	

Одовде се гледа дека наставките *-ј, -јте* ги примаат глаголите од *а*-група и оние глаголи од двете други групи што имаат општ дел на вокал. Кај нив наставката се додава направо кон општиот дел. Другите глаголи од *и*-група и *е*-група имаат во единната форма без наставка, со основен вокал *и*, а во множината основен вокал *е* и наставка *-те*. Оваа наставка во народниот јазик може да се сретне додадена и кај некои други зборови што се употребуваат во обраќање: *Аманте, луѓе! Ајде, збогумте! Ајдете! Бујрумте!* Исто и во овој збор за повикување, заемка од грчкиот јазик: *ела — елате*.

Со скратена форма многу почесто се употребува во говорот заповедниот начин од глаголот *држи*: *држ — држете* (покрај *држи — држете*). Вакви скратени форми се слушаат и од глаголот *чека*: *чек, чек!* (место обичното *чекај, чекај!*).

Глаголите од *а*-група изведени со наставка *-ува* образуваат двојни форми за императив: *кажувај — кажувајте; пишувај — пишувајте; купувај — купувајте*.

Од негирани свршени глаголи заповеден начин може да се употреби во вакви изрази: *Ајде не земи го, па ќе видиш што ќе ти направам! — Не дојди, па ќе видиш што те чека! Не стани, ако смееш!* Овде немаме вистинско заповедно значење како кај негираните несвршени глаголи: *не земај, не иди, не стануј*. Во значењето на горните изрази секогаш се содржи момент на застрашување. Сп. уште, веќе со значење заповедно, во пословицата: *Не умри магаре до зелена трева*.

333. Недостатокот на специјални заповедни форми за другите лица во нашиот јазик се заменува по синтактичен пат со сврзување на соодветните форми за сегашно време со *да, нека*: *да дојде, нека влезе, да одиме* (за сврзувањето на *да* во вакво значење со минато време в. т. 349). Сп.: Не-

ка идат, нека добре дојдат! Нека јадат, краста нека и јаде; нека пиат, веда нека и испие! (С. Попов). Не е многу обично да се сврзува нека со другите лица освен со третото. Погоре веќе споменавме некои зборови што се употребуваат при обраќање: *ајде дојди, ај да одиме*. Негираните форми на императивот често се заменуваат со синтактична конструкција со *немој* — *немојте*: *немој да одиш, немој да одите, немојте да одите*. Дури и: *Немој да ве најдам уште еднаш овде!* Зборовите *немој* — *немојте* претставуваат стари императивни форми од глаголот *може*. Од самиот овој глагол денеска немаме императивни форми, бидејќи не се слага со неговото значење да се образува од него заповеден начин. Такви форми имаме од префиксираниот глагол: *поможи* — *поможете*. Во народниот јазик е зачуван постариот облик на императивот од овој глагол само во поздравот *помози бог*, во кој случај имаме остаток и на старата синтетична форма за 3 л. еднина. Таков остаток се среќава и во изразот: *дај бог добро!* И во сложенката *спасибог*: *Дали ќе има спасибог?*

334. Во нашиот јазик често се употребува императивот не во својата основна служба, ами со други значења. Пред сè имаме случаи кога сосем избледнува значењето на заповед: *чекај си, ако немаш работа*. Сп.: — *Не, јас од бунаров сакам (да нијам)!* — *се отрело детето*. — *Ако сакаш, сакај; мене ми се спијат, казал вујково, јас не станвам сега* (Е. Спространов). Во овие случаи дејството се претставува како работа што говорителот дури не го засега, па затоа и не може да има тука заповедно значење, кое подразбира едно активно становиште, активно изразување на волјата на говорителот. Заповедните форми во горните примери можат да се заменат со вакви реченици: *Ти можеш да си чекаш, ако немаш работа*. — *Можеш да сакаш, ако ти се сака*.

Во случај како следниов повеќе се истакнува значењето на идност отколку на заповед: *ако из-*

лезат по некои од големите муџи да се печат на сонце, чекај полошо време откако што било понапред, пред да огреало сонцето (М. Цепенков).

Во реченицата: *прај што прајш, чести си таткото и мајката* (М. Цепенков) — ни е претставен еден начин доста обичен во нашиот јазик, кога заповедната форма го побудува заправо она значење што може поинаку да се искаже со изразот *што и да правиш*. Така може и *оди кај одиш, дома врати се* поинаку да се искаже по следниот начин: *кај (и) да одиш, дома врати се*.

335. Обична е употребата на заповедниот начин за предавање на дејства што се повторуваат со извесна правилност, последователност, што се вршат по еден установен обичај и сл. Во ваквите случаи заповедната форма се зема како знак за дејството само по себе, без неговата поврзаност со одредено лице, се зема како форма не само за второто ами и за секое друго лице, а во реченицата се разбира на кое од нив се однесува таа.

Во ваква употреба заповедниот начин служи обично за предавање на минати дејства: *Се здаволкавме — тој падни, јас стани, јас падни, тој стани. — Терај, терај, напинај, напинај — не бидува и не бидува — остана колата в кал*. Сп.: *Чекал мачорот некој глушец, или стаор да излезе денеска, немало; чекај утре, немало; чекај други деч немало*.

Но тој може да покажува и дејства што во своето последователно вршење не се ограничени само на минатото, ами редот на таа последователност уште се продолжува: *И тие што прават — еднаш појди в село, другаш дојди овде*.

336. Одовде се стигнува и до употребата на императивот со вонвременско значење, наспоредно со таквата употреба на сегашно време (в. т. 328), во пословици, констатации и сл.: *Старите наведуј се, младите расти, така врви веков*. Искажано со сегашно време во истото значење: *Старите се на-*

ведуваат, младите растат, така врви веков. (Сп. кај Раџина: Роди се човек — роб биди Роди се човек — скот умри, Скотски цел живот работи, За други, туѓи имоти. Со императивот во оваа употреба, како и воопшто за означување на последователноста на дејствата, се постигнува впечаток на поживо претставување, па тоа и ја определува неговата стилска граница во употребата.

337. Многу често во оваа служба се придружува императивот од формите на глаголот *чини*. Со тоа се одговара на неколку потреби: се подвлекува самата уобичаеност на дејството, се укажува на лицето, и што е уште поважно — на времето и на определеноста на дејството: (Тој) *чини: дојди, најади се, наполни ја торбата леб и пак кинисај в овци.* — Вака *чинам речи му, туку кај ти, брате — тој не слуша.* Со сегашното време од *чини* во овие случаи се укажува дека последователноста на дејствата не е завршена, ами и натака може да се очекува нејзиното продолжување. На нејзината заклученост во минатото укажува пак формата од овој глагол: *Тие чинеа — качи се на магаре и јавај цел ден.* Сп.: *Влези — излези од затвор, чинеше* (В. Малески). И прекажано: *Тој чинел — најади се, облечи се, измазни се и ајде в град.*

338. Императивот може да се јавува во две реченици што се дополнуваат, па било да се работи за приреден или подреден однос меѓу нив: *Јас речи, тој стори (Јас ќе речам, а тој ќе стори).* — *Јас дека речи, ти одма послушај ме.* Последнава реченица можеме да ја развиеме на два начина: *Многу ме слушаш ти, кога ќе речам нешто.* Или: *Ако речам јас, па ти не треба веднаш да ме слушаш.*

339. Може да се мисли дека употребата на императивот за означување на дејства што обично стануваат води свое потекло од таквата употреба на сегашно време од свршени глаголи, што во на-

штиот јазик денеска веќе ја немаме, освен во некои дијалекти, но што ја чуваат уште другите јужно-словенски јазици. Сп. српскохрватски: *Он обично дође, јаде, напуни торбу хлебом, па се опет врати код оваца.* Ваквата употреба на сегашно време од свршени глаголи кај нас е заменета било со времињата сложени со *ке* било со императивот: *Тој ке дојде, ке јаде, ке ја наполни торбата*, или: *Тој чини дојди, јади, наполни ја торбата* итн. За навлегувањето на императивот овде можело да придонесе тоа што се јавила омонимија меѓу формата за императивот и за 3 л. сегашно време кај глаголите од *и*-група (*носи* — 3 л. сег. време и 2 л. заповеден начин), а во некои дијалекти и кај глаголите од *е*-група. Ова претполага и претходно установување на акцентот на денешното место, поради кое совпаднале по изговор и оние форми за сегашно и минато време што порано се разликувале само по местото на акцентот. Поради ова се јавила неизразност на формата за сегашно време во горната употреба: *Тој дојде, јаде . . .* — поскоро се сфаќа како минато време. Затоа и станало нужа да се замени сегашно време во значење на убичаеност на едно дејство со императивот или со формите образувани со партикулата *ке*. Впрочем сето ова бара поблиско историско образлагање, а овде го споменуваме до толку, да се посочи уште еднаш потиснувањето на формите за сегашно време од свршени глаголи од главната реченица, за кое веќе споменавме (в. т. 327), а кое е појава карактеристична за нашиот јазик.

Минато определено време

340) *Минато определено свршено време.* Видовме веќе во одделот за класификацијата на глаголите дека во ова време се јавуваат најмногу основни вокали: *а, и, е, о*, а освен тоа кај глаголите од типот *пие, чуе* тоа се образува со додавање на наставките направо кон општиот дел.

а-група

едн.	1 л.	извикав
	2 л.	извика
	3 л.	извика
мн.	1 л.	извикавме
	2 л.	извикавте
	3 л.	извикаа

и-група

едн.	1 л.	износив	избројав	остарев
	2 л.	износи	изброја	остаре
	3 л.	износи	изброја	остаре
мн.	1 л.	износивме	избројавме	остаревме
	2 л.	износивте	избројавте	остаревте
	3 л.	износија	избројаа	остареа

е-група

едн.	1 л.	паднав	реков
	2 л.	падна	рече
	3 л.	падна	рече
мн.	1 л.	паднавме	рековме
	2 л.	паднавте	рековте
	3 л.	паднаа	рекоа
едн.	1 л.	умрев	измив
	2 л.	умре	изми
	3 л.	умре	изми
мн.	1 л.	умревме	измивме
	2 л.	умревте	измивте
	3 л.	умреа	измија

341. Одовде се гледа дека основниот вокал останува низ сите форми еден, освен кај глаголите од о-раздел, кај кои во 2 и 3 л. едн. се јавува основниот вокал е. Меѓутоа ова нешто се нарушува до толку што ова е се пренесува и кај извесни глаголи од и-група во истите лица. Сп.: Тој ѝ се заврти со насмеано лице (В. Малески), но: Умот ми се заврте (К. Чашуле). Уште: го изваде волко момчето (М. Цепенков). — Кој ни запусте, затвори Дукани, куќи високи (К. Рацин). наеднаш згроте салата. — Некој зазборе бргу, распалено. — Па...

така си е . . . — промрморе Панко низ нос. — воздухот засвире (Ј. Бошковски).

Уште пообично е ова пренесување на основниот вокал е во формите од несвршени глаголи: *го врте, го врте дури му се скина опашката.* — од устата ти испадна една огнена алка и оде, оде алката, се заврте до три пати над глаата на орачот (М. Цепенков).

Многу лесно станува мешањето на наставките меѓу глаголите од типот *оживи* — *оживев* (непреодно) и *оживи* — *оживив* (преодно, в. т. 317, 2) бидејќи кај нив се јавува разлика само во преодноста, а тоа е за нашиот јазик денеска доста колеблив критериј. Сп.: *Кој ни ги сринуа, кој ни ги Очумаве градовите* (К. Раџин). — *Радоста не занеме* (м. занемн) и *двајцата* (К. Чашуле).

Во врска со сите вакви и слични случаи на мешање на основните вокали можеме да кажеме дека е добро да се пази да се употреби правиот основен вокал, што го карактеризира разделот во кој спаѓа дадениот глагол, но во ова настојување не би требало да се оди толку далеку што под него да се подведуваат и оние случаи кога со вокалот е се обележува многу подобро значењето на минато време. И навистина, ако речеме: *од устата ти испадна една алка, и оди, оди алката . . .* (место *оде, оде*), тогаш е недоволно јасно дали во случајот имаме форми за минато или пак за сегашно време. Од потребата за вакво разликување е потекнато пред сè и пренесувањето на основниот вокал е кај глаголите од *и*-група.

Пренесувањето на вокалот е кај глаголите од *и*-група може да се сретне, иако многу поретко, и во 3 л. мн.: *Сите в миг замолчеа.* — *неколцина се свртеа, трепнаа од радост.* — *Во ушите му затупотеа чекорите на полицејот* (Ј. Бошковски).

За други двојности и неправилности во образувањето на ова време од некои глаголи се спомена во одделот за класификацијата на глаголите (в. т. 319 и 320). За консонатските редувања што се

јавуваат меѓу општиот дел во сегашно време од една и во минато свршено од друга страна, в. во I дел, т. 72. Таму исто и за правописот на ј во 3 л. мн. во формите како *измија, успеаја*, т. 45.

342. *Значење и употреба на минато определено свршено време.* Со ова време се искажува минато дејство што го сфаќаме во неговата завршеност. Притоа ние го предаваме ова дејство не како прекажано, ами како очевидци, или претставувајќи ја работата така дека сами сме го виделе, односно сме го преживеале: *Климе ги соблече чевлите и ги кладе во кајчето во кое се навојаа Иван и неговиот другар. Климе и Љуба го турнаа силно кајчето, зацпаа во водата, а Иван, држејќи ги цврсто веслата, го управуваше кајчето спроти браноите. Кога беше веќе кајчето во водата, влезе во него и Климе, и ги зеде од Ивана веслата (Р. Петковски). — И со тие мисли ја разбуди Нешка, ја извади од лулката, виде да не е измокрена, ја намести пак со кулката и излезе во дворот да види дали се исушија предената (С. Попов).*

343. Поради тоа што со ова време се предава дејството како целосно завршено, најобично е да се употребуваат во него формите од свршени глаголи. Можеме слободно да речеме дека е ова единствено од простите времиња што му одговара на правото значење на свршените глаголи и со кое тие можат да се употребуваат во главна реченица. Меѓутоа, иако доста поретко, во минато свршено време се употребуваат и форми од несвршени глаголи: *А, не треба, Бошко, доста пивме (В. Иљоски). — за тоа ли ти спа кај неа, за врска да ти послужи со Илија. — како ти сега што не чека (Р. Крле). — Го држа тамо цели три дни и три ноќи. — толку години и води — и од двата аир не виде. — јас три години цели што го учив и дење и ноќе. — носе ручек баеги дни баба-јаол. — Три дни не оде, ја сврши син ми Коста. — не знам колку време што се мачија и се караа и никако не можеа да се погодат. — го зел по себе момчето, та го носи во*

една пуста пустелиа. — Во туѓа куќа седе со Кирија, бидејќи во Прилеп си седеше во своја; син ми трга голема болест (солдатин го зеда), и таја трга голема болест, и друго (М. Цепенков). — Не бабата Гудјаковка од Витолишча ѝ баја; море Баснарот вода ѝ одвраќа; море поп Тодор на глува доба ја пеа; пред црквата три вечери лежа, од магарица млеко пи, на провирачот мелнички се провре, не бидува па не бидува! Нема здравје (С. Попов).

Интересно е дека често пати се дуплира формата од несвршен глагол. Со тоа станува таа од една страна поизразна како форма од минато време, особено кога инаку надворешно совпаѓа со 3. л. сег. време, а од друга страна се предава глаголско дејство што траело подолго во времето, па се опфаќа како во ред повторливи отсеци, или се изразува посилен интензитет на неговото вршење: *Вика, вика — никој не го чу. — Јадов, јадов — се подув. Сп.: Шлиба, шлиба дори му вгаса. — Го врте, го врте дури му се скина опашката. — Квиче, квиче и за к'сметот чу свињарот. — Траја, траја кељаио и виде, оти не можн да дотраи. — Коа го лекуа Филип, као го лекуа неколку месеци. — Како ја моли мажот, како ја моли, овај некогаш му кажала. — Јадоа што јадоа, дури имаа од таткој си сермија. — Седоа што седоа и дошло време за спиење (М. Цепенков). — Но за среќа, нураа, нураа и си отидоа (К. Чашуле). — Мрда, мрда, домрда (С. Попов). Понекогаш ваквото повторување се врши преку форма на друг глагол, но што може да се употреби во слично значење: *Се врте околу кулата, се сука, не можела ништо да напраит. — Како го вртка, како го сука до некој саат време. — Мисле, дума маштеата, како зло да ѝ напраи на паштерка си (М. Цепенков). Ист е случајот и во овој пример, каде што глаголот чини нема заправо свое определено значење, ами просто уште еднаш укажува на значењето на претходниот глагол: *го бара, го чини, не му ја најде мушамата (М. Це-***

пенков). Слична улога врши овде формата *врте*: *Се зачепка низ пазувите, бара, врте, и некаде од под ракав го изваде* (К. Чашуле). Понекогаш со употребата на префиксирана свршена форма од истиот глагол се дообјаснува минатото значење на несвршената форма: *И гледа сама, и дури и изгледа, триста маки виде* (М. Цепенков).

344. Надвор од својата основна употреба може да дојде ова време од свршени глаголи и со значење на идност во вакви случаи: *Чувај се, те убив! Парчиња те сторив! Ако му речеше, те скинав од мавање! А му рече, а те закла!* Сп.: *Истури го, бре момче, маслото, му рекол коњо, оти не втаса старио* (М. Цепенков), т.е. *Ке не втаса*. Уште: *Чекај се сега оти те отепав како змија со каменов*. — *Ти го дадов, бре, чивито, му рече, дај вамо рака да ватиме, ајде аирот види му* (М. Цепенков). Овде имаме толку живо предавање на дејството што треба да последува, и таква увереност дека него го носи секој момент, дека тоа просто „виси во воздух“, така што психолошки се претставува како веќе станато.

Подруга нијанса во употребата на ова време од свршени глаголи со значење на идно дејство ни открива овој пример: *да не речиси, јас без пресуда те изедов* (М. Цепенков). Или: *Да не речеш после дека те излагав*. И двете дејства во оваа реченица, искажани со глаголите *речеш* и *излагав*, се однесуваат кон иднината. Но едното ќе стане побрго, и ние мисловно се поставуваме спрема него, од еден иден момент, како спрема изминато во однос на тој иден момент.

345. Формите од свршени глаголи се употребуваат и за претполагано идно дејство во реченици со условно значење: *Те фатив — мисли му!* (Ако те фатам — мисли му). — *Дојде тој, после браќај го ако си немаш работа*. — *Го зедов, ќе го добиеш в година ова време*. И оваа употреба се развива од истите психолошки претпоставки што ги видовме во предните два случаја.

346. *Минато несвршено определено време.*
Неговите форми ни се претставуваат во ваков вид:

	<i>а-група</i>	<i>и-група</i>
едн.	1 л. <i>викав</i>	<i>носев</i>
	2 л. <i>викаше</i>	<i>носеше</i>
	3 л. <i>викаше</i>	<i>носеше</i>
мн.	1 л. <i>викавме</i>	<i>носевме</i>
	2 л. <i>викавте</i>	<i>носевте</i>
	3 л. <i>викаа</i>	<i>носеа</i>

	<i>е-група</i>	
едн.	1 л. <i>предев</i>	<i>пиев</i>
	2 л. <i>предеше</i>	<i>пиеше</i>
	3 л. <i>предеше</i>	<i>пиеше</i>
мн.	1 л. <i>предевме</i>	<i>пиевме</i>
	2 л. <i>предевте</i>	<i>пиевте</i>
	3 л. <i>предеа</i>	<i>пиеја</i>

Спрема сегашното време основниот вокал е изменет само во *и-група* (се јавува *е* место *и*), така што во образувањето на минато несвршено определено време влегуваат два основни вокали — *а* (во *а-група*) и *е* (во *и-група* и *е-група*).

Како што се гледа, наставките се, освен во 2 и 3 л. еднина, исти како минатото свршено време. Во *а-група* се заправо исти и формите за овие две времиња, освен во споменатите две лица. Инаку во другите лица само по видот на глаголот се разбира дали имаме свршено или несвршено време.

347. *Значење и употреба на минато несвршено определено време.* Со ова време се искажува минато дејство што ни се претставува во своето одвивање, што го восприемаме како извесен тек, а не го опфаќаме во неговата извршеност. Како и кај минато свршено време и овде имаме директно кажување (не прекажување) на дејството: *Љуба застана крај самото езеро. Ветрот ја дуваше, ја пробиваше, ја прскаше водата од разбиените бранови. Но таа не обрнуваше внимание на ништо. Нејзиниот поглед беше управен на езерото, целата*

со мислите беше таму. Најпосле над немирните бранови се покажа кајче. Тоа се лелаше на нив, а човекот во него ги држеше здраво веслата и па-зеше да не го преврти некој ненадеен и силен удар од ветрот, се приближуваше сè поблиску до брегот (Р. Петковски). — Над градот тежеше облачна есенска ноќ. Долу во дворот на касарната чекаше камион, брвтајќи со запалениот мотор (Ј. Бошковски).

Додека минато свршено време секогаш прет-полага извршеност во одреден момент во минатото или во еден во себе ограничен отсек на времето, опфатен целосно, — минатото несвршено време го истакнува во прв план самото продолжително вршење на дејството, така што во него само по себе не се содржи, во однос на минатото, никаков елемент што потсетува на завршеноста на дејството, ами дали и во кој временски отсек било дејството завршено узнаваме од другите зборови. Ако го земеме примерот: *А, не треба, Бошко, доста пиевме* (В. Иљоски), тогаш во самата форма *пиевме* се содржи еден знак за „заобленоста“ на дејството, за неговото целосно обгрнување. Нека ја заместиме таа форма со формата на несвршено време: *А, не треба, Бошко, доста пиевме*, — и ќе видиме дека ова *пиевме* ни ја побудува претставата за самиот продолжителен тек на глаголското дејство, за неговото одвивање, а не за неговата заокруженост. Истото тоа ќе ни го покаже и следни-ов пример: *Во туѓа куќа седе со Кирија, бидејќи во Прилеп си седеше во своја; син ми трга голема болес (солдатин го зеда), и таја трга голема болес, и друго* (М. Цепенков). Во првата реченица самата форма *седе* укажува на еден внатрешно затворен, ограничен временски отсек, додека во втората со формата *седеше* не се укажува на една таква завршеност, ами само на одвивањето на едно продолжително дејство, иако е логички и од целиот исказ јасно дека и тоа седење во Прилеп му припаѓа на еден веќе во стварноста завршен вре-

менски отсек. Ние можеме и да го обрнеме редот на двете форми, па да кажеме: *Овде во туѓа куќа седеше со Кирија, додека во Прилеп седе во своја.* Тогаш во првата реченица во нејзината општа логичка смисла не се изменува ништо битно, но во втората се јавува веќе извесна смислова разлика. Излегува дека не за сето време додека лицето живеело во Прилеп, ами само за еден одреден отсек во тоа време, седело таму во своја куќа. Одовде е јасно дека формата *седе* самата содржи знак за завршеноста на дејството, а формата *седеше* нема таков знак во себеси, таа просто го изразува продолжителното одвивање на глаголското дејство. Сп. во следниов пример речење на форми за минато свршено и несвршено време, при кое јасно се гледа процесуалноста на дејството изразено со последните: *Пред вратата оној истиот војник што ги пречека и сега мирно си стоеше, дури и глава не поткрена кога минаа крај него, ни на викотниците што јачеа од одајата на командирот* (Ј. Бошковски).

Со ова свое означување на продолжително дејство, минатото несвршено време содржи едно обележје што го има и сегашното време. Особено јасно се чувствува тоа негово обележје во случаи кога со други зборови во реченицата не се определува точно во каков временски размак во минатото се одвивало дејството, поготово ако глаголите означуваат апстрактни дејства: *Ефта не знаеше што станува внатре во Партијата. Не знаеше за предавството на Шарло, но нејзината боречка совет ѝ говореше дека меѓу нашите не е сè како што треба . . . Ефта чуваше стража од пенцере или пред порта. И многу сериозно си ја разбираше задачата. „Ете, дојде времето“* (В. Малески).

348. Кога ќе го имаме на ум карактерот на дејството изразувано со ова време, ќе ни биде јасно зошто свршените глаголи не можат да се употребуваат во неговото вистинско значење. И во овој поглед имаме полна паралелност со сегаш-

ното време, кај кое исто така во неговата права употреба не можат да дојдат форми од свршени глаголи. Во нашиот јазик се образуваат форми за минато несвршено време и од свршени глаголи: дојдеше, земеше, избегаше, но тие никако не можат да се употребат со неговото значење, ами се употребуваат во подредени реченици, и тоа во истите оние споеви во кои се среќаваат и свршените форми за сегашно време: да дојдеше, ако дојдеше, исто и со партикулата *ke*: *ke* дојдеше. По таков начин на паралелноста меѓу несвршените глаголи во сегашно и минато несвршено време и одговара паралелноста во употребата на формите од свршени глаголи во истите тие времиња.

349. Формите за ова време од свршени глаголи, во состав со сврзникот *да*, се употребуваат во вакви изделени изрази со значење на помека заповед: *Да ми дадеше малку пари* (Дај ми, ако сакаш, малку пари). — *Да ми го донесеше палтото* (Донеси ми го, те молам, палтото). Овие изрази, со кои се искажува блага заповед во сегашноста, се одделуваат од оние, каде што заповедта се однесува до минатото: *Да му речеш?* — *Ем да му речеше!* (Требаше да му кажеш). И од несвршен глагол: *Да не скажуваше многу!* (Требаше да не зборуваш многу). Со изрази како овие се искажува и клетва или добра желба: *Да дадеше Господ, од оган да не куртулисаш!* *Да дадеше Господ, куќата прах и пепел да ти се сторит* (Е. Спространов). — *Колку парчиња чивит има внатре, толку алт'ни да даеше Господ да си спечалиш.* — *Да даеше Господ една сипаница лоша да дојдеше и сите вас да ве собереше, па после до векот едно да не пркнит* (М. Цепенков). Во овие клетви и благопожелувања со формата за минато време се мисли за право идност. Поблага заповед или молба се изразува со ова време и во врска со *ако не* во вакви изрази: *Ако не ми го донесеше палтото* (Донеси ми го, те молам, палтото). Глаголот може да стои

и во сегашно време: *Каква работа ќе биде оваа, ако не ми кажеш?* (Кажи ми, те молам...).

350. Формите за ова време (и од свршени глаголи) се среќаваат во вакви да-реченици место сегашното време со значење условно. *Ах бре, чедо, да имав троа брашно и мас, му рекла, тики да напраев еден зелник, со едни витки големи, така толкаи, да да си ручавме, та после ќе се скиниме вода пиејќум* (М. Цепенков).

351. За согласувањето на времето во една да-реченица со минатото време во главната реченица интересен случај ни е претставен во овие примери: *А, ако беше некоја стока голема, имавте прао да дојдевите при мене, а колку за овие мали работи, не требаше да дојдите.* — *Својата Керка мошне си ја милуваше, а пустата паштерка да беше кабил во една капка вода да ја удаеше.* — *Во нашите гробишта да бев закопан, за ти, мајко, да ми идеше на гробот, да ми палиш свеќа и да ми раздааш за дужбина* (М. Цепенков). Обично е во ваквите случаи да се употребува сегашно време, како што е и овде употребено во реченицата *не требаше да дојдите*, или: *да ми палиш свеќа*. Но сепак е можно, иако не толку обично, да се употреби тука и минато време од свршен или несвршен глагол.

352. Кај несвршените глаголи и во ова време се развило начинското значење на готовност да се извршило некое дејство во минатото, слично на она што го имаме и во сегашното време (в. т. 331): *Одев, да ме пуштеа.* — *Го убивав, да не ме запреа.*

Глаголската л-форма

353. Кај глаголите што имаат различни основни вокали во простите минати времиња се образуваат по две вакви форми: едната му одговара на свршеното а другата на несвршеното време: *носил* — *носел*, *бројал* — *броел*, *станал* — *станел*, *плакал* — *плачел*, *пеал* — *пеел*, *пил* — *пиел*. Овие

двојни форми ја заклучуваат во себе истата разлика во однос на завршеноста и незавршеноста на дејството што го дели минато свршено од минато несвршено време. Кај глаголите од *a*-група имаме само една *л*-форма, бидејќи тие не покажуваат разлика во основниот вокал во споменатите времиња: *викал* — *извикал*. Исто и кај глаголите како: *умрел*, *наврел*. Во овој раздел само од *меле* имаме: *млел* — *мелел*.

Оваа форма во единната разликува три рода: *викал*, *викала*, *викало*. Во множината иде за три-те рода само еден облик: *викале*.

Во образувањето на *л*-формата од свршеното време кај глаголите од *e*-група, *o*-раздел, има некои посебности. Тие ја образуваат направо од општиот глаголски дел. Притоа, кај глаголите со општ дел на *к*, *г*, *с* во машки род се вметнал вокалот *o*, што во другите форми не се јавува: *пекол*, *пекла*, *o*, *e*, — *печел* (несвршено), *рекол*, *рекла* — *речел*, *текол*, *текла* — *течел*, *влегол*, *влегла* — *влезел*, *могол*, *могла* — *можел*, *донесол*, *донесла* — *донесел*. Глаголите од овој раздел со општ дел на *т*, *д* ги губат овие согласки пред наставката во свршената *л*-форма: *плел*, *плела* — *плетел*, *срел* — *срела* — *сретел*, *прел*, *прела* — *предел*, *јал*, *јала* — *јадел*, *дал*, *дала* — *дадел*. По овој образец и од глаголот *донесе* се јавува формата *донел* (покрај *донесол*) што се среќава главно во поезијата.

Особени свршени *л*-форми образува глаголот иде: *ишол* — *идел*, и префиксираните од него појде: *пошол* — *појдел*, *дојде*: *дошол* — *дојдел*, *најде*: *нашол* — *најдел* и сл.

Од глаголот *види*, кој образува минато свршено време по *o*-раздел, имаме само една *л*-форма: *видел*. Во дијалектите покрај неа се јавува и формата *вишол*, но таа не е усвоена во литературниот јазик.

Глаголот *знае* како непрефиксиран се употребува само со несвршената *л*-форма *знаел* (форма-

та *знал*, сосем необична во литературниот јазик, ја има во велешкиот говор, отаде кај Рацина: *За маки селски тој знал, За борби селски од мал*). Инаку префиксирано *познал* — *познаел*.

Глаголите од типот *бере, коле* (в. т. 320) имаат форми: *брал* — *берел*, *клал* — *колел* и сл.

354. Во врска со оваа форма ни се налага пред сè едно термилошко прашање. Од словенската граматика е и кај нас наследен за неа називот *активна глаголска придавка*, која по таков начин се поставува наспоредно со т.н. *пасивна глаголска придавка*. Меѓутоа фактичката состојба во овој поглед во нашиот современ јазик е таква што не одговара ниту едниот ниту другиот термин, бидејќи за „активната глаголска придавка“ со право можеме да го поставиме денеска прашањето до колку е таа придавка, а за „пасивната глаголска придавка“ — до колку е таа воопшто пасивна (в. подолу).

Единствениот граматички знак по кој л-формата може денеска да се споредува со придавките е — што таа разликува во едината три облика за родовите. Но таа не се употребува во атрибуциска служба — што е основната функција на придавките. Зборовите *врел, гнил* се одамна веќе станати вистински и придавки, а зборот *успел* што се употребува во состави како *успело предавање, успела претстава* — е нова заемка во литературниот јазик. Можат понекогаш да се сретнат во нашата литература форми како *прегракнал глас*, но тие се обично подражавање на сличните форми во другите јужнословенски книжевни јазици, додека во духот на нашиот јазик би дошло *прегракнат глас* и сл. Така стои и со формата *заспали* (м. *заспани*) во Рациновиот стих: *И по селата малм — заспали Шумоли скришно врева*. Најголемо приближување што може да стане во правецот кон придавките, а во духот на нашиот јазик, можеме да имаме во случаите како: *Уште не стигнал Дворови, Наеднаш лице измени* (В. Марковски).

— Уште не погледнала во мостињата далечни над Сушица . . . нејзе ѝ се открадна само еден преплашен звук од оние безбројни испрекинати издиви на липањето (В. Малески). Но и тука во преден ред излегуваат чисто временските елементи на значењето.

Во тоа се состои токму битната карактеристика на „активната глаголска придавка“ во нашиот современ јазик: веќе изговорена сама за себе — *дошол, видел, бегал* — таа ни побудува претстава за минато неопределено време, таа е заправно така форма на тоа време и точно лично одредена (3 л. едн.). Ако не влегуваше таа и во други сложени конструкции — како *би видел, ќе видел* — не ќе имаше никакво оправдание да ја споменуваме надвор од минатото неопределено време.

Од друга страна, образувањата како *дојдел, викнел, сторел* (несвршени л-форми од свршени глаголи) поготово не можат да се доближат по некаков елемент во значењето до придавките. Тие претставуваат една алка во веригата на формите од свршени глаголи (*стори — стореше — сторел*), што не се употребуваат самостојно во главната реченица, ами иди во состав со *ќе* или пак при извесни сврзници во подредени реченици (в. т. 327).

Сето ова говори дека не се оправдува, оваа форма да ја наречуваме со името придавка. Исто толку неоправдано е да ѝ го придаваме и атрибутот — активна, бидејќи од тоа произлегува веднаш споменатото противставување со „пасивната“ придавка, а ние ќе видиме дека оваа во нашиот современ јазик не бидува никако да се определи како таква. Поради тоа ние место називот „активна глаголска придавка“ го предлагаме називот глаголска л-форма, што произлегува само од едно нејзино надворешно обележје (во нејзината наставка се содржи карактеристичниот глас л). Но усвојувајќи го овој назив не треба да забораваме дека под него се опфаќаат форми не сосем еднородни — а такви што се сврзуваат потесно

било со минатото свршено било со минатото не-свршено време, и што зависно од тоа добиваат одреден опсег на својата употреба. Предимството на терминот *л-форма* (или *л-форми*) се состои меѓу другото и во тоа што укажувајќи на еден нивни заеднички граматички знак не се сврзува еднострано со само некоја функција на тој знак.

Глаголска придавка

355. Наставките за образување на глаголската придавка се: *-н, -на, -но, -ни; -т, -та, -то, -ти*. Втората наставка се додава кај глаголите со општ дел на *н, њ* (*станат, бањат*).

Основните вокали во оваа форма се *а* и *е*. Првиот се среќава, се разбира, кај глаголите од *а-група* (*викан, беган*), а исто така и кај некои раздели од другите глаголски групи. Како се во нив распределени основните вокали *а, е* ќе се види од следното излагање.

Од глаголите со општ дел на *н* оние што се од *е-група* (*а-раздел*) ја примаат наставката врз основниот вокал *а*: *станат, кренат, зинат, турнат, пукнат, дигнат*. Оние пак што се од *и-група* имаат овде основен вокал *е*: *гонет, ранет, женет, ценет, пленет*. Понекогаш во наши книжевни творби можат да се сретнат и овде форми како *женат, сме-нат*. Тие треба да се избегнуваат, до колку во дадениот случај, особено во песна, не се цели со нив одреден звуков впечаток. Наставката *-т* се среќава и во зборовите, сега веќе прави придавки: *скрит, прочут, начет, познат*. Понекогаш се слуша *кинисат* покрај *кинисан*.

Двојни форми за оваа придавка среќаваме кај глаголите во кои во минато свршено време се губи вокалот од општиот дел: *бран — берен, драг — дерен, пран — перен, клан — колен, млен — мелен*. Исто и од глаголот *ткае*: *ткан — ткаен*. Ако се овие глаголи префиксирани, тогаш се во литературниот јазик обични само пократките форми: *набран, одран, заклан, послан, сомлен, исткан*.

Двојни форми се образуваат и кај глаголите од *и*-група и *е*-група што спаѓаат во *а*-раздел (имаат форма за минато свршено време со основен вокал *а*): *бројан* — *броен*, *кројан* — *кроен*, *пеан* — *пеен*, *сеан* — *сеен*, *зачмајан* — *зачмаен*. И овде во литературниот јазик треба да ги сметаме кај префиксираните глаголи обични формите со основен вокал *а*, но како единствено можни главно за типот: *испеан*, *насмеан*, *посеан* и сл. Кај другите станува веќе такво вкрстување на двете форми, што не би требало да ја сметаме за погрешна и употребата: *изброен*, *искроен*, *згоен* и сл., поготово што овде имаме опирање и на формите како *издвоен*, *усвоен* (в. т. 317, з). Така е допуштено и *зачмаен*, *затраен*.

Кај непрефиксираните глаголи во односот *бран* — *берен*, *сеан* — *сеен* се чувствува онаа разлика во опфаќањето на дејството што ја имаме и во формите *брал* — *берел*, *сеал* — *сеел*, а што се опира на разликата меѓу минатото свршено и несвршено време: *брав* — *берев*, *сеав* — *сеев*.

356. Во одделот за *л*-формата споменавме веќе дека називот „пасивна глаголска придавка“, што се примил и кај нас, не ѝ одговара на стварната состојба во нашиот современ јазик и внесува само забуна. Тој назив е настанат поради тоа што во другите словенски јазици (а порано така било и во нашиот) оваа форма се образува скоро исклучиво од преодните глаголи и затоа има пасивно значење. Меѓутоа кај нас е денеска односот сосем изменет, бидејќи таа форма се образува и од непреодните глаголи (*паднат*, *дојден*, *беган*, *шетан*), па атрибутот „пасивна“ не може да се применува на целоста на овие образувања. Затоа е сосем доволно и единствено правилно, оваа форма да ја наречуваме просто *глаголска придавка*. Дали таа во некој случај ќе побудува пасивно значење или не, тоа зависи од значењето на дадениот глагол.

357. Кога станува збор за употребата на глаголската придавка, треба посебно да се издели неј-

зиното сврзување со помошниот глагол *има*, *нема* во различни временски конструкции: *има земено*, *имаше земено* и сл. Во ваквите конструкции глаголската придавка се сведува до прост знак на глаголското дејство, таа дури ги губи обележјата на родот и бројот, бидејќи влегува во нив само со формата за среден род еднина. Губејќи ги споменатите обележја таа, сосем природно, се оддалечува од своето придавско значење, кое токму нив ги претполага како непремено дадени. Затоа во ваква употреба е можно образувањето на форми за глаголската придавка, се разбира од среден род, и кај глаголи од кои во инаква употреба таа не е обична, на пример кај непреодните итеративни глаголи и воопшто кај непреодните изведени со наставката *-ува*: *Јас имам слегувано многупати овде*. — Тој *има* *скршнувано многупати од личијата*. Но ние не можеме да говориме дека кај ваквите глаголи имаме вистинска глаголска придавка, дури не ја најдеме и во онаа употреба во која се пројавуваат имено придавските признаци (родот, бројот, членот).

358. Теоретски земено, образувањето на глаголската придавка е можно од сите преодни глаголи. Се разбира дека во стварноста таа нема да биде еднакво обична од сите нив. Така на пример од глаголот *шепне* (*нешто*) е обична придавката *шепнат* на (пр. *шепнат збор*), но веќе донекаде понеобично е *потшепнат*, а уште повеќе *потшепнуван*, *поднашепнуван*. Глаголот *шушне* (*некој збор*), со значењето што се доближува до *шепне*, може да образува придавка *шушнат* (*шушнат збор*), приемливо е и *потшушнат*, но веќе доста необично би ни звучело *потшушнуван*. Таа обичност или необичност зависи од самото реално значење на глаголот, како и од тоа до колку често се употребува тој во своите видоизменувања со помошта на претставки или наставки.

359. Можноста за образување на глаголски ~~придавки~~ **придавки** е несомнено поограничена кај непреод-

ните глаголи, а особено ако не ги имаме предвид формите во состав со помошниот глагол *има, нема*. Кај нив е обично изведувањето на глаголски придавки пред сè од свршени глаголи: *паднат, станат, излезен, дојден*. Поретко, во својата права придавска употреба, идат од несвршени глаголи: *шетан човек, беган в планина* и сл., но затоа тие редовно можат да образуваат форма во составот со *има, нема: има седено, нема седено* и сл. Најмала е можноста за развивање на вакви придавки од итеративните глаголи, кај кои дури и во состав со *има, нема* често пати би се чувствувала необичноста на формата за среден род.

Во натамошното излагање ќе изнесуваме главно материјал за ваквите глаголски придавки, изведени од непреодни глаголи, бидејќи со тоа ќе ги видиме и главните случаи во употребата на глаголската придавка општо, а и едновремено ќе го оцртаме поблиску опсегот на употребата на глаголските придавки од непреодни глаголи.

360. Глаголската придавка претставува заправо категорија преодна меѓу глаголот и придавката. Како еден посебен случај на доближување до придавката можеме да ги споменеме сложенките во кои влегуваат извесни глаголски придавки, оддалечувајќи се со самото тоа од глаголот: *полузатворени очи, долготеканиот ден на слободата* (В. Малески).

Близоста до категоријата на имињата се огледува особено во тоа што и глаголските придавки можат да се супстантивизираат. Сп.: *Непознатиот се фати за раната* (В. Малески). — *Меѓу нив имаше и работници, и селани, и учени* (Р. Петковски). — *Се најде цар Соломон во небрано* (М. Цепенков). Сп. го во овие случаи апстрактното поименчено значење на глаголските придавки: *Тој го изживуваше сето станато*. — *Претрганото од животот остануваше далеку зад неа* (К. Чашуле). По овој начин се стигнува и до полно преминување на извесни глаголски придавки во групата на

именките. Така е настаната на пример во нашиот литературен јазик именката *минато*. Зборот *предено*, по потекло пак глаголска придавка во среден род, и формално наполно се слеал со именките од тој род, па образува како нив множина *предена: и разредил бојацијата сите предена, шајаци* (М. Цепенков). Има случаи кога дури како и обичните придавки, глаголската може да добие наставка за галовност: *да има нешто сукнатко и тоа не е лошо* (С. Попов).

Преминувањето на глаголските придавки во групата на обичните придавки се олеснува тогаш кога тие добиваат извесно преносно значење, со кое се пооддалечуваат од значењето на глаголот од кој се изведени. На пример: *еден богат чорбаџија и малку чалнат што бил во умо* (М. Цепенков). — *пискаше ли старата жена како поместена* (К. Чашуле). Формите *чалнат, поместен*, како и *мрднат, удрен, чукнат, пернат* се употребуваат преносно во значење „луд, улав, нетокму“, па до колку со тоа се оддалечуваат од основното значење на глаголот, до толку полесно придобиваат особености на вистински придавки.

Но близоста на глаголските придавки до групата на обичните придавки се огледува и инаку во тоа што тие идат во сите основни функции на придавката. Така, што не е случај со *л*-формата, сосем е обична нивната атрибуциска употреба. Исто така тие влегуваат во составот на именски прирок. Во овој поглед имаме, на пример, полна синонимност меѓу глаголската придавка *умрен* и придавката *мртов*, така што можат да се заменуваат изразите: *мртов човек — умрен човек, тој е мртов — тој е умрен*.

361. Во атрибуциска служба од непреодните се обични главно глаголски придавки изведени од свршени глаголи. Од нашата народна и уметничка проза можеме да приведеме долг ред на такви форми во атрибуциска служба: *намуртени и прокиснати стражари, вивнато од радост лице, изми-*

тениот и станат *грутки-грутки јастак*, прокисна-
 тиот од подпраг трем, надојдената река, настапе-
 ната тишина, огреаното сонце, поджолтено книже
 (К. Чашуле), поджолтеното светечко лице, свис-
 натата снага, прокиснат мрак, осипнат глас, плам-
 натотиот оган, изгниените лисја (В. Малески), ната-
 жен изглед, потемнето лице (Р. Петковски), сиот
 опаднат (В. Иљоски), дете недорастено, помината
 недела (Р. Крле), пцовисаното магаре, седнатото
 дете, зачурен оган и зачаден многу, човек изботе-
 ан, нива стасана (од нар. проза). Сп.: Дојдениот
 јунак ја гледаше со благодарност... И се стори
 оти тоа имаше слични очи како дојдениов јунак
 (Р. Петковски). — *папсаната снага бараше почи-
 нок* (Ј. Бошповски). — *И растат силно гради пре-
 бликнати со јад!* (К. Раџин).

Природно дека, употребувајќи се како обич-
 на придавка, глаголската придавка се употребува
 и како прилог: *сите тројца воздивнаа олеснето* (Р.
 Петковски). — *Му рекол наврекнато и навјасано*
 (М. Цепенков).

Форми од несвршените преодни глаголи се сре-
 каваат но доста ретко. Така се слуша: *шетан чо-
 век, бегана мома, стојана ракија*. Сп.: *Да се пие
 зјаано вино не чинело — Ке зјаало срцето за вино*
 (Ј. Читкушев). Но ова не е ништо чудно, ниту пак
 тука имаме некоја особено изразена разлика по-
 меѓу преодните и непреодните глаголи, бидејќи и
 од преодните несвршени поретко се употребува
 оваа форма отколку од свршените: *биено сирење,
 варена пченица, паметен ден, крпена кошула* и сл.
 Сепак треба да се одбележи почестото јавување
 на ваквите форми од преодните несвршени гла-
 голи.

362. Во составот на именскиот прирок мож-
 носта за употребата на глаголски придавки од не-
 преодни несвршени глаголи е малку поголема от-
 колку во атрибуциска служба. Така би можело да
 се рече не само *Тој е шетан* и сл. ами и *Тој е иден
 вamu повеќе пати, Јас сум доста седен* и сл. Но

сепак и овде е далеку пообична употребата на форми од свршени непреодни глаголи. Ке приведеме повеќе примери со такви форми, баш за да се добие претстава за нивната уобичаеност, и со тоа нагледно да се покаже колку е неоправдано да го применуваме на сета оваа материја називот „пасивна“ глаголска придавка: *Одев со глава замаен Наведнат, мртов, зачмаен* (К. Раџин). — *Одамна му беше оздравена ногата на Зорета.* — *Тука беа поседнати и други селани.* — *Ми се чини — не е умрен.* — *Сега преку мостето треба да се минати.* (В. Малески). — *Погледот сосем му беше потонат.* — *Ем крв плукав, бев премален.* — *Да, ти уште не беше дојден в затвор.* — *И ние бевме такви останати* (К. Чашуле). — *Снегот што беше паднат пред една недела не беше истопен уште а беше замрзнат.* — *Дали си е отиден, боже, или пак се качува горе!* — *Мене ми е многу препоминато преку глава.* — *Илија се појавува на вратата кога сонцето е слезено до керамидите на куќарчето.* — *Таа е уште мала, не е дорастена.* — *Бев подизлезена, пак реков да навратам.* — *Дури и срцето ако ти е заспано да ти се пробуди* (Р. Крле). — *бев настинат и зарипнав* (В. Иљоски). — *кофата е пропадната.* — *и нејзе ѝ беше стемнето пред очите.* — *белки е заодено со некои нашишцикци овци.* — *Па ако е влезена од некаде маторицата?* — *па не е ни престарен на челада да не мисли* (С. Попов). — *дали е паднато јаболкото.* — *кој ќе го најди прстено во купчето, тој ќе биди паднат во играчката.* — *го изнесле надвор омалодушен и примртен.* — *ако ти е помината треската, па ќе ти дојди* (М. Цепенков).

363 Многу честата употреба на глаголската придавка од свршените глаголи, уочлива особено кај непреодните глаголи, се заснова на самото основно нејзино значење. Во глаголската придавка е искажан, во вид на признак што може да му биде припишан на еден предмет како моментна или трајна особеност, заправо резултатот од вршењето на глаголското дејство во некаква врска со тој

предмет. Така на пример во придавката *паднат* се изразува едно такво значење во кое глаголското дејство го постигнало својот резултат применето на даден предмет. Се разбира дека на ваквото резултативно значење повеќе му одговараат образувањата од свршени отколку од несвршени глаголи, па е природно што тие образувања почесто и се јавуваат.

Штом е тој признак на резултативност главна карактеристика на глаголската придавка, тогаш ништо чудно што во нашиот јазик отишле на втор план признаците на преодност и непреодност, и што станало можно образувањето на глаголски придавки и од непреодни, пред сè свршени глаголи. Ако ја споредиме реченицата: *Јонче е убиен, а Климе е таму долу — тешко ранет* (Р. Петковски) со реченицата: *Петре е станат, а Стојан е таму долу — легнат*, тогаш никако не ни се налага во претставата некоја разлика меѓу овие форми која би произлегувала отаде што се првите изведени од преодни, а другите од непреодни глаголи (впрочем и границата меѓу преодните и непреодните глаголи е денеска во нашиот јазик доста затемнета). Со сите тие форми пред сè ни се налага претставата за резултатот од извесно дејство. Разликата меѓу нив настапува во пасивните обрати со кои формите од преодните глаголи полесно се сврзуваат: *Тогај сетила, оти ѝ е отепан од некој душмани Костадин* (М. Цепенков).

364. Извесен спој меѓу формите од преодните и од непреодните глаголи, што секако во најголема мерка го улеснил образувањето на глаголски придавки кај последниве, претставуваат случаите кога имаме глаголски придавки од повратни глаголи; кои заправо формално наполно се еднакви со придавките од соодветните преодни глаголи, но затоа никако не побудуваат пасивно значење. Кога ќе се рече: *Еве еден месец откако сум омажена*, тогаш можеме двоструко да ја сфаќаме тука глаголската придавка: или со пасивно значење — дека

некој ја омажил, или со значење што му одговара на повратниот глагол *омажи се*, па што спрема тоа не може да содржи признак на пасивност. Така исто не побудуваат пасивно значење ни глаголските придавки во овој состав: *Покриени со снегот и старите куќи како да беа уште повеќе наведени и како да беа собрани од студ, а од нивните стрепи висеа мразулци. Целиот град како да беше скриен во беси.* (Р. Петковски). Само првата од нив (*покриени со снегот*, односно од снегот) е пасивна. Другите (*наведени, собрани, скриени*), иако во друг случај можат да се употребат исто така, овде се заправо придавки што им одговараат на повратните, а тоа значи непреодните глаголи: *наведе се, собере се, скрие се*. Па токму ваквите случаи — и уште еднаш ја покажуваат неодржимоста на ознаката „пасивна придавка“ во однос на целоста на оваа форма — и од друга страна посочуваат како имало ред преоди што го овозможиле образувањето на глаголски придавки и кај интранзитивните глаголи. Од ова видовме дека е погрешно да речеме на прв поглед *оти собран, скриен* и сл. се глаголски придавки со пасивно значење. Дали се тие токму такви, зависи од тоа дали се однесуваат на глаголите *собере, скрие* и сл.; сосем друго нешто е ако тие се однесуваат на повратните глаголи *собере се, скрие се* и сл.

Такво однесување кон повратни глаголи имаме имено и во овие примери: *Да те чуе некој од некоја страна, ќе помисли дека си мрдната од умот* (Р. Крле). — *со начулен израз на лицето го ловеше секој збор* (В. Малески). — *Да му оди на конакот, може мудурот да посумња оти и тој е мешан, па да настрада и тој.* — *Токо, не су била лагана* (С. Попов), т. е. *не се лажев, не се излагав.* — *да му плати на Силјана ругата, колку што беше погоден* (М. Цепенков). Само вака се сфаќаат придавките во овие случаи: *кучка окучена* (што се окучила), *кобила ождебена* (што се ождебила). Па така обично ги сфаќаме и новите зборови како: *орга-*

низиран во синдикатот (В. Малески), сите компро-
митирани (К. Чашуле). По овој начин, во врска со
соодветните повратни глаголи можат да се објас-
нат глаголските придавки *разбран*, *сетен* во ваква
употреба: *Те гледам дека си умна, разбрана* (Р.
Крле). — *Да живеат ваквите сетени жени, што поз-
наваат нашио многогодишен труд и го повалуваат*
(М. Цепенков). Придавката *разбран* се однесува
кон глаголот *разбере се* (се *разбра* има и значење
на *послуша што му се рекло*), а *сетен* кон *сети се*,
секава се. Формите *кандисана*, *кандисано* овде се
сврзуваат не со преодната употреба на *кандиса*
(некого), ами со непреодната, под која се опфаќа и
повратното *кандиса се*: *Јас не го ни виду човекот*
и кандисана су. — *ти само речи да куртулиме од*
бељата, та од нас сè ќе биде кандисано (С. Попов).
Во следниов пример глаголската придавка се од-
несува кон глагол во заемно-повратна употреба,
па заемно-повратната нијанса се чувствува и овде
во составот со придавката: *сум ватен со облог со*
цареа керка (М. Цепенков).

365. Поради затемнувањето на признакот на
пасивноста, а донекаде при наклон на изведува-
њата од повратните глаголи, во нашиот јазик се
забележува во извесни случаи и интересната по-
јава — формите од преодни глаголи, а тоа значи
првобитно пасивни форми, да се употребуваат со
активно значење. На пример: *Јади ти, синко, јас*
сум јадена и таму (Р. Петковски). Овде составот
сум јадена има, се разбира, активно значење: *јадов*,
сум јала. Вака се слуша често и *вечеран сум*, *ручан*
сум, *појаден сум*, *поручан сум*. Сп.: *си отидоа цврц-*
нати (С. Попов). Ова ни е претставено и во при-
мерот: *ти си чатен, чатен, та пречатен* (В. Иљоски),
каде што имаме исто такво активно значење: *си*
учел, си учел, дури си се преучил. Близок му е на
овој израз и примерот: *сите пејани и непејани*
Турци (М. Цепенков), само што е овде сосем мож-
но и сфаќањето на глаголските придавки како со
пасивно значење. Со активно значење истата при-

давка ја среќаваме овде: *петлите се пеани, еднаш или двапати* (С. Попов). Споменатата употреба на некои пасивни форми со активно значење во народниот јазик може да се забележи и во случаи како овој: *Да не сте заборавени кај сте ја оставиле клештата (место да не сте заборавиле).*

Во некои случаи имаме полно адјективизирање на извесни пасивни придавки, така што се добива значење несогласно со нивната првобитна пасивност: *Солзи ѝ паѓаат на венчан фустан* (В. Иљоски), т.е. на фустанот што се носи на венчавање. Слично нешто имаме во примерот: *да си земам простена книга* (М. Цепенков), т.е. книга со која се добива проштење. Така и составот *пиена вода* значи вода за пиење; *задржан ерген* — стар ерген (придавката нема пасивно значење): *задржан ерген, не од што сакаше, ами од што не можеше да најде чупа* (С. Попов).

366. Еден посебен случај на употреба на глаголски придавки имаме во вакви изрази што значат обично псувни, а во кои тие се изведуваат спрема дадената именка: *Види ја шпога шпотосана!* (В. Иљоски). Исто: *аро аросано, абдал абдалосан, буниште буништосано, вапир вапиросан, вештер вештеросан, чупко чупкосана* (сите примери откај Е. Спространов). Некои од вака образуваните форми не се јавуваат како самостојни зборови надвор од тие изрази: *буништосан, чупкосан*. Исто така во загатката *Вар варосано, сид сидосано, нигде сирка ни просирка*, — формата *сидосано* не е обична во употребата.

367. Глаголските придавки не се употребуваат само во врска со глаголот *сум*. Тие идат со други глаголи, било да се овие сами по себе неполнозначни па чинат со глаголската придавка еден сложен прирок, било таа да се јавува како обично дополнение. На пример: *јас те мислев излезена*. Овде ќе дадеме уште неколку такви покарактеристични примери: *Дали еднаш си останала необлечена, ненајадена?* (В. Иљоски). — *Таа седеше ведната крај*

огниште. — долго време стоеја гушнати. — останале замрзнати патем. — На час се најде седнат до мајка си крај огниште (В. Малески). — го завари Коцета веќе длабоко за'ркан (К. Чашуле). — ја сонува Антица застаната на патчето кое води во дуќанчето, облечена во невестински алишта и клекната кај го моли да ја спаси (Р. Крле). — ако те најди избеган преку трите планиње, нема што да ти чини. — а штркот остана замаен, да се мисли. — го гледал царо во нивната куќа дојден. — се видела со нови пафти подарена (М. Цепенков).

Во некои од овие случаи веќе поизразито се чувствуваат глаголските елементи во значењето на придавката, отколку во употребите што порано ги споменавме. Така на пример во реченицата: *го завари Коцета веќе длабоко за'ркан* — содржината на глаголската придавка може да се искаже и со подредена реченица: *кај 'рка, како 'рка*.

368. Ова истакнување на глаголското во глаголската придавка може да се забележи и во повеќе случаи и во повеќе степени изразено. Така, во реченицата: *На годината ела ми овде, и научен занаат да си го земеш* (М. Цепенков) — глаголското се огледува во тоа што придавката управува дури предмет, како да имаме тука лична глаголска форма.

Во вакви случаи глаголскиот елемент во нејзиното значење се засилува поради испуштањето на глаголската врска во именски прирок: *Кога да види, парчиња сторена главата* (М. Цепенков).

Често пати глаголската придавка се јавува во служба што ја доближува до глаголскиот прилог, означувајќи едновременост, паралелност со главното дејство, и така заменувајќи различни развиени подредени реченици: *Не еднаш заседнат во студентскиот дом, Крсте се прашаше, што ли прави сега таа? — Легната во мудбачето таа премислуваше надолго и нашироко. — Почека малку загледан во полумртвото тело пласнато на душме* (К. Чашуле). Дури и плеонастично: *Таму сед-*

нат на малото, рисклатено дрвено столче, блед со узнемирен поглед седеше Трајко (К. Чашуле). Во овие случаи се заменува вметнатата релативна реченица: Црната шамија, станата уште поцрна и светла, ѝ беше залепена за сребрената коса. — Ефта, за првпат најдена пред акција, му одврати (В. Малески). Последнава реченица дава и добар пример за однесувањето на придавката кон повратен а не кон преоден глагол.

Особено е силно подвлечено глаголското значење кога со уште придавката иде место личен глагол во временска реченица: Уште недоискачени на тумбата видоа дим. — Не дојден уште ни до поп Сиљановата куќа, тие се закажаа (В. Малески). — Уште неогреано сонцето излегло. (С. Попов). — Уште недојдени дома, коначите се запалија. — Уште неизлезени од порта надвор, и ватила (М. Цепенков). — на трекиот пат, уште не досвртен танецот, се пушчат (Е. Спространов). — уште не отидени они, до тогај јас ќе си дојдам (Т. Ецов).

Глаголската придавка може да се употребува и во безлични изрази: детето што му је паднато да ја паси бишката, треба да трчат по бишката (М. Цепенков). — не е ни лично, ни прилегано јас да давам збор (Р. Крле).

Но, како што споменавме погоре, најголема степен на глаголност добива глаголската придавка во конструкциите со помошниот глагол има, нема, каде што се сведува до знак за глаголското дејство. Тоа е случај кога имаме и најполна граматикализација на глаголската придавка, зашто во другите употреби, како што споменавме, нејзиното образување не би било обично од ред глаголи. Спротивно на глаголската придавка л-формата се образува од секој глагол.

Глаголски прилог

369. Глаголскиот прилог се образува од несвршени глаголи со наставка -јки: *викајки, бегајки, носејки, минејки, смеејки се*, Основниот вокал во

a-група е како и секогаш *a*, во другите две групи — е. Формата *бидејќи*, образувана од свршен глагол, има сепак несвршено видово значење. Но таа се употребува денеска обично како сврзник, додека во значење на глаголски прилог ретко да дојде. Сп.: *Итри бидејќи тие, сè едно му ја куделе верата руска.* — двата је биле мажи и бидејќи арами, одвај двата ја чинеле куката ударет (М. Цепенков). Инаку, како сврзник: *А бидејќи волната ѝ беше без пари, оти пак да не си направи и таа како тие песјачки — солунките за ќерка си* (С. Попов).

370. Обично се вели дека глаголскиот прилог покажува дејство што се врши едновременно со дејството изразено од личната глаголска форма во реченицата, и дека двете дејства се сврзуваат со еден подмет. На пример: *Тренда застапа пред нив како да сакаше да им го препречи патот, напрегајќи се да остане мирна, бришејќи си ги водените раце со крајче од skutачата. Ги гледаше право во очите, не трепкајќи.* — *Тој збунето стоеше сè така свртен кон распалените селани, подзинат, испотен, кубејќи ја несвесно астраганската шапка* (Ј. Бошковиќ).

Навистина ваквата употреба на глаголскиот прилог е најобична во нашиот литературен јазик. Во јазикот на народните приказки пак чест е случајот глаголскиот прилог да се однесува до друг вршител отколку дејството изразено со личната глаголска форма: *оженувајќи се сонцето, по неколку месеци ќе му даат Госпо деца* (М. Цепенков). Во литературниот јазик ретко би се сретнало вакво искажување. Сп.: *Така разговарајќи, читајќи и мислејќи, редот им дојде* (С. Попов).

371. Што се однесува до едновременоста на дејствата, таа треба да се сфати пак како еден најопфатен случај во употребата на глаголскиот прилог. Пред сè треба да потсетиме дека за едновременост говориме и тогаш кога личната гла-

голска форма е свршена, па како таква често изразува и моментално дејство наспрема продолжителното дејство на глаголскиот прилог. Едновременоста значи овде не можеме да ја мислиме и како паралелно одвивање на дејствата. Сп.: *И сега, ненаспан и гладен, Стефан излезе низ врата, мрцкајќи го исчаденото фенерче* (Ј. Бошковски). — *Така, префрлајќи се, ја дочека зората и стана, се спреми за на работа* (С. Попов). Можеме да го сочине и случаи, иако поретко, кога дејството на глаголскиот прилог му претходи по време на дејството искажано со личната глаголска форма. Така е кога имаме обично глаголски прилог од итеративен глагол, употребен во склоп како што е овој: *Дојдувајќи во градот, тој тргна веднаш по шетање* (Откога дојде во градот, тој тргна веднаш по шетање). Сп. и со траен глагол: *Слегувајќи, затропа со ластегарката и од дома дотрча невестата Митра* (С. Попов). Овој начин може во извесни случаи да го замени при превод глаголскиот прилог на минатото време што го имаат некои јазици. Со ваквата употреба донекаде се надоместува немањето на форми за глаголски прилог од свршените глаголи.

372. Во јазикот на народните приказни многу е чест случајот подметот, кога е еден за обете дејства, да му се приклучува на глаголскиот прилог ако во реченицата овој иде пред личната глаголска форма: *Одејќи тој по пат, си најде едно Кесе пари*. Овој начин се среќава дури и кога имаме состави со предлог што по значење можат да се заменуваат со глаголски прилог: *Со надеж Силјан да најди луѓе, тргна да одит од планината в поле* (М. Цепенков). Денеска е во литературниот стил многу пообично да се приклучува подметот кон личната глаголска форма: *Одејќи по пат, тој си најде едно Кесе пари*.

Глаголска именка

373. Глаголската именка се образува од несвршени глаголи со наставка *-ње* што се сврзува со истите основни вокали како и наставката на глаголскиот прилог: *викање, бегање, дерење — драње, колење — клање, спиење — спање, жниење — жнање*. Од *ткае*, *меле* е обично само *ткаење, мелење*. Во народниот јазик има две-три глаголски именки на *-ње* од свршени глаголи: *крштење, венчање, Преображење, проштење*. Тие се, како што се гледа, зборови од црковната употреба. Сп.: *да ми даш проштење* (М. Цепенков). Кај него и *сторење*: *ви кажуам вистинско сторење и патуање мое*.

Во нашиот литературен јазик имаме извесен број глаголски именки на *-ние*, од свршени глаголи, што означуваат повеќето апстрактни поими, а се примени по чисто книжевен пат: *решение, образование, издание* итн. Оваа наставка во народниот јазик е преобразувана во *-нија*: *сторенија, писанија, дијанија, ученија*, со кое ваквите именки спаѓаат во женски род.

374. Тоа што денеска не се образуваат глаголски именки од свршени глаголи не се пополнува само со споменатите заемки на *-ние*, ами уште повеќе со глаголски именки од несвршени глаголи, обично од оние на *-ува*, во значењето на кои се фиксира одреден момент во редот на повторливоста (в. т. 267). Ова нешто му е својствено и на народниот јазик: *ви кажуам вистинско сторење и патуање мое (патување = страдација)*. — со прво мавнување со мотиката в земи и му бликнуло пот од сета снага (М. Цепенков). — Од таксуење кука не се расипуе (Т. Ецов). Во литературниот јазик тоа се јавува уште почесто: *Е ли правилно да ѝ признаам сега... пред излегување в одред*. — *налетувањето како молња и ошмуглавувањето на врагот*. — *Разбираш, одењето горе за мене е попотребно и од лебот* (К. Чашуле). Овде

изразот одење горе му одговара сосем на приведениот израз излегување в одред. Со вакво значење се образуваат глаголски именки и за апстрактни сушности: нашето ослободување, извршувањето на задачите (итн.)

375) Во нашиот народен јазик обично глаголската именка побудува претстава за одвивање на едно дејство. Притоа глаголските именки се јавуваат многу често во употребата, заменувајќи лични форми: Месење, печење, ткаење, куќа гледање, сето остана на Митра. — Тоа се гледа од нејзиното одење, јадење, седење, лежење (С. Попов). Но можат да се посочат и случаи кога од обележување на процес се стигнало до обележување на предмет: Јадење да им дадеме (В. Малески). А ич в уста не клавав пиење. — Не живее човек само за едно јадење и носење (В. Иљоски). — Сака, ете, јадење, сака пиење, носење (С. Попов). Имаме вакво отргнување од глаголскиот процес и кај именки што значат апстрактен поим: да го кандисаат да се предаат на царското сакање (т. е. на царската волја). — Една жена стигнала два близнака и дошла до умирање. — станала од спиење војцата. — ексик да е таквоо женеење (М. Цепенков). — Нашето немање не е од еден ручек (К. Чашуле), т. е. нашата сиромаштија не е од еден ручек. — Си го ранила, си го гледала Настета со неспиење (В. Малески). — Не сака ни велење оти како ќе речам јас (Р. Крле). Именката велење во овој доста чест израз се јавува просто како синоним на именката збор.

376) Поради тоа што во народниот јазик ваквите случаи се ограничени, природно дека не е обично во него и образувањето на множина од глаголските именки. Речиси единствено од јадење имаме употреба на множинска форма: јадења (В. т. 14). Меѓутоа сега во нашиот литературен јазик образувањето на множина е станато сосем обична појава кај глаголските именки, што стои во врска токму со тоа нивно апстрахирање од глаголскиот

процес. Така, на пример, од именката *прашање* е станата обична множинската форма *прашања* тогаш кога во неа се јави ново значење на опредметена апстрактна сушност. Сп.: *На дневниот ред ги имаме овие три прашања*. Развиено овде чувството за бројно сопоставување кај глаголските именки, тоа може во нашиот литературен јазик сега да се пренесува дури понекогаш и кај случаите кога глаголската именка го означува самото одвивање на дејството: *се слушаа свечкањата на поткованите чевли*. Сето ова што го кажавме посочува важно поместување во категоријата на глаголската именка, што се врши во литературниот јазик, токму кон нејзиното поголемо поименчување, кон развивањето во неа повеќе чисто именски особености.

377. Но и покрај ова, глаголската именка пројавува ред особености глаголски, тоа што чини да ја изделуваме имено како глаголска именка меѓу сите други именки изведени по инаков начин од глаголите. На тоа глаголско во неа се должи несомнено и многу честата употреба на глаголската именка во нашиот народен јазик, во состави каде што таа се јавува како еден вид „замена“ за подредени реченици со лична глаголска форма.

378. Една од глаголските особености нејзини е таа што кон неа може да се придава направо предмет: *сафа за цртење вода* (Р. Петковски). — *не е адет машко да присуствува на задовање дете* (С. Попов). Овој начин на сврзување на објектот со глаголската именка е сосем жив во нашиот јазичен усет и денеска. Тоа го покажуваат ваквите нови состави во кои се изразува тој начин: *Дојде директива за исфрлање одреди на 11 октомври* (В. Малески). — *Ке има дигање возови во воздух* (К. Чашуле). Дека тоа може понекогаш да се врши на „раздалечина“, кога имаме вметнати зборови меѓу глаголската именка и предметот, покажува овој пример: *со едно врлање в река мрежата, Ке се вати риба* (М. Цепенков).

Но овој начин на сврзување не е единствен, бидејќи е обично и сврзувањето со помошта на предлогот *на*: *се зафати со доправање на вечерата* (К. Чашуле). Во литературниот јазик, пред сè во разгранетите реченици, имено ова сврзување со *на* е нормално. Простото приставување на предметот се среќава во пократки реченици, најобично кога предметот не е членуван, поготово во состави што се слушаат во разговорниот јазик, поретко во нови состави каде што се сврзуваат апстрактни зборови. Прашањето до колку да се употребува едниот или другиот начин во литературниот јазик е прашање од чисто стилски карактер. Како најопшта забелешка може да се каже дека ние повеќе сме денеска чувствителни за претераното форсирање на споеви без предлогот, отколку на тие со предлогот.

Со случаите што ги разгледуваме, а во кои влегува објектот на дејството, не треба да ги мешаме таквите состави со *на* во кои значењето на глаголската именка му се припишува по припадност на самиот вршител на дејството. Така, може да се рече само *пеењето на птиците, идењето на инспекторот* и сл., а не „*пеењето птиците*“, „*идењето инспекторот*“, бидејќи овде немаме предмет на дејството, ами зборовите *птиците, инспекторот* укажуваат на вршителот на дејството. Само по исклучок може да се сврзе без предлог стварниот вршител на дејството и глаголската именка преку која е ова изразено: *сега до сонце огревање. — Даскалот Бино околу изгревање сонце се прошета горе в село* (С. Попов). Како вистинска сложенка иде *срцебиене* (в. подолу).

Сврзувањето без предлог не останува само на чисто граматичката врска меѓу дејството и предметот, ами тоа може во извесни случаи да се усложнува и со некои елементи од лексички карактер. Се огледува тоа во првиот степен во фактот што не ретко предметот иде пред глаголската именка: *И овде строј, овде свадба праење!* (Р.

Крле). — Ова време за свадба канење. — Море паролми пишување по ѕидиштата и едно ли е... (К. Чашуле). — од сон видување ништо не бидува. — да му помага за кравите молзење (М. Цепенков). Не ми е оро играње, Ни ми е песма пеење, туку е глава гинење (нар. песна). Во овој случај така се поставува и прилогот и придавката: мене ме пери сега пустина, а не дома одење (М. Цепенков). — Жена пометнуа од тешко кривање (С. Попов). Крајниот степен на ваквото сврзување е образувањето на сложена именка, како што имаме во грозјebraње. И некои од приведените примери, иако не претставуваат сложени именки, покажуваат едно поблиско слевање во таа смисла. Така во симетрично построената реченица: *И овде строј, овде свадба праење*, — изразот *свадба праење* се сооднесува со именката *строј*, па и самиот се доближува до значењето на сложена именка, иако не стига до сраснатоста на вистинска сложенка.

379. Глаголскиот елемент во значењето на глаголската именка доаѓа до израз, повеќе или помалку спрема случајот, во ред искази кога таа се јавува еден вид „замена“ на лична глаголска форма. Така, временска нијанса се развива особено јасно во вакви случаи, обично во врска со определбата *едно*: *Едно влегување во двор мажот со тоаро копринџа, и дал вик по жената си да излезе да растоарат* (М. Цепенков). Ваквите изрази најдобро можат да се развијат во временска реченица со сврзникот *штом*: *Штом влезе во двор мажот со товарот...* И самиот збор *едно*, горе употребен како атрибут, придобил сврзничко значење што му одговара на значењето на *штом*: *Едно влезе во двор мажот, свика итн.* Со исто вакво временско значење или како ознака за дејството и во друга врска може да се употреби глаголската именка и без оваа определба: *Земање крсто и глаата Русите, и си го клале в џемџа и на часот си тргнале за во Русиџа.* — *Утре, дај Боже здравје, одење в град и назад нема да се вратам* (М. Цепенков). Глагол-

ската именка го изразува вака позгуснато, поекспресивно дејството отколку што би можело да се предаде со лична глаголска форма. Токму затоа во ваквите случаи именката, иако изведена редовно од несвршен глагол, не ја побудува како обично претставата за одвивање на глаголскиот процес, ами го изразува како даден факт, во неговото целосно восприемање. Природно е тогаш што во ваквите случаи глаголската именка можеме да ја замениме со лична форма само од свршен а не и од несвршен глагол.

380. Овде, се разбира, не иде предвид да ги разгледуваме сите значења што можат да се јават во врска со предлог кај глаголските именки. Тоа спаѓа целосно во партијата за предлозите. Сепак на место е да се каже за тоа нешто и овде, токму заради тоа што и во ред такви состави со особена релјефност избива глаголското во глаголската именка. Со предлогот *со* во ваквите случаи глаголската именка побудува пак временско значење: *Со отворањето на вратата, врвзата нарасна и му се стори уште пострашна* (Ј. Бошковски). — *уште со влегувањето, невестата Менка грабна еден-два страка борина* (С. Попов). Истото временско значење се јавува овде и со предлогот *по*: *уште по носењето дома си ја поделија на три дела* (С. Попов). Со предлогот *во*, но и со предлогот *со*, може ваквите состави да искажуваат едновременост на дејствата во реченицата, па да заменуваат заправо глаголски прилог: *Во тоа мислење дојде нунката со девојчето в раце*. — *Со клавањето му вели „добре дојде, дедо Петко“* (С. Попов). Замена со глаголски прилог може да станува и во вакви случаи, само што е сега значењето начинско: *Тој се прибра со влечкање до аголот крај вратата и се ничкоса на подот* (В. Малески). — *Истата ноќ две сенки се влечеа по ридот со лазење кон германската караула* (Ј. Бошковски). Ке ги споменеме и овие состави со предлогот *на*. И тука се

чувствува временско значење, но може да се јавуваат и поинакви нијанси (в. последниот пример): на рипањето згора го догледаа од село сите. — само три пати да се прекрсти на легнување. — На доизгруање, самовилата дошла пред мажа је и го ватила за рака (М. Цепенков). — се добра до огнот на догорување (В. Малески). Во реченицата: Аман мори станувај, оти на идeње се (Р. Крле). — глаголската именка стои место личната глаголска форма идат. Многу е често сврзувањето на глаголските именки со предлогот за, состави што најчесто можат да се развијат во подредени да-реченици: Оваа работа не е за кажување. — За грабање први се, а за давање — не можеше со око да ги видиш. Сп. уште: Никој не дошол да дајт, што имал за даање, дошле сите што имале за земање. — не е за веруање мачорот (М. Цепенков). — Не е време за чекање (В. Малески). — Не сум за седење — (Р. Петковски). — Животот стануваше мил и вреден за живеење (К. Чапуле). — Чекај, кир Ристакија, не брзај за отворање, да не се сети Антица оти е дубарлак и фрц назад (Р. Крле). — Ако е за трчање — ќе трчаат; ако е за бегање — ќе бегаат; ако е за маање — ќе се тепаат дури да и доболе кожата. — Кога дојде софрата за ставување, Доста стана, го зеде ѓумот и леанот од под ковчег. — Ако ѓ е за раѓање ќе си роди и две, ако ѓ дошло, не само едно. — Море, ти само носи Ило, та да видиш Доца што мајстор е за правење и за јадење! А, лебам, и за носење не паѓаше подолу ни од една мариовска посестримка (С. Попов). Глаголската придавка во врска со предлогот за искажува во следните случаи посебно значење што можеме да го опишеме со изразот „што се однесува до“ или „колку за тоа“. Обично во ваквите случаи иде лична форма на глаголот од кој е изведена самата именка: Гуга, гуга за гугање (С. Попов). — Мајка не карај, се налутил Бајрамче, а за ранување — јас те ранив, му викнал (В. Малески). Сп. со приближно таква упо-

треба: *Море, лели а втера ме внатре, здравје да има за бегање* (С. Попов).

381. Глаголските именки идат и во некои убичаени обрати што носат засилена експресивна обоеност. Со нив се искажува, на пример, чудење од некоја работа: *Бре, трчање!* (Их, ама трча!). — *Море кревање!* — *Носење пустиникот!* Сп.: *Бре, што беше ова криење... ваквоо криење до сега не ми се скрило* (М. Цепенков). Во вакви изрази се употребуваат именки и од повратни глаголи: *Бре, качување се, ако е крив!* — *Море, тепање се!*

Во ваквите случаи пак, најчесто со глаголите *прави, стори*, се изразува обилноста на вршење на дејството заложено во значењето на глаголската именка: *Што правам одење кај другачки!* — *Што сторив чекање!* — *Што му сторив молење!* — *Што сторив возење се!* Сп.: *Тепање, ем лошо тепање сум му сторил* (М. Цепенков). Понекогаш во изрази како овие или со слично значење на обилност на дејството, глаголската именка се придружува од определбата едно: *ама едно пиење што сторив, саде за Кев.* — *едно трчање се стрчал и му и грабнал кошулите* (М. Цепенков). — *Ама едно трчање дадовме!* Од глаголските именки во вакви изрази значењето на засиленост на дејството можело понекогаш да се пренесе и на други именки, ако тие по значење стојат во некаква врска со извесна глаголска именка. Така се велич не само: *Што тргнав едно спиење, ами и: Што тргнав еден сон!* *Засиленост на дејството се изразува и така што глаголската именка иде заедно со лична форма на глаголот од кој е изведена, сврзувајќи се со него со предлогот до: Веќе јако се уморил, тики беше ти збивал до збивање* (М. Цепенков). — *Да и а стуткам јас ваа со бабата Бисерка, та нека се чеша она до чешање* (С. Попов).

382. Карактеристична е и употребата на глаголските именки во вакви силно одречни изрази: *Не, какво одење!* (В. Иљоски). — *Прво треба да се разбереме!... Ама какво разбирање* (Р. Крле).

— *Море какво идење, какво пуштење, братко ми ти мили* (С. Попов). Исто така доста се чести и вакви прашални обрати: *Што ви е викањето, бре браќа* (М. Цепенков). — *Не можам да го пресметам што е ова забавање* (Р. Крле). Место лична форма се јавува глаголска именка често и во вакви изрази со глаголите *треба, сака* (пак со значење *треба*): *Ами, кога ти веле јас, бре браче, оти тебе трчање, ти што велеше, а?* (С. Попов). — *Сака работење, не сака седење и сл.*

383. Сите овие примери што ги споменавме укажуваат на необично живата и разновидна употреба на глаголската именка во нашиот јазик. Од една страна, како што рековме и погоре, тоа произлегува отаде што глаголскиот елемент во неа е доволно изразен, а од друга страна, особено пак во литературниот јазик, има збогатување на нејзината употреба по токму обратниот пат — на нејзиното сè поголемо поименчување.

СЛОЖЕНИ ГЛАГОЛСКИ ФОРМИ

384. Сложените глаголски форми претставуваат состав од т. н. „помошен глагол“ и глаголот што се менува.

1. Како помошни глаголи се употребуваат кај нас *сум, има — нема*. Освен нив во образување на сложени глаголски форми влегуваат партикулите *би* и *ке*. Првата од нив претставува заправо остаток од некогашниот аорист од глаголот *сум*. Можеме денеска да ја земеме изделено од тој глагол бидејќи само како преживелица се среќава во своето старо аористно значење, во изрази што веќе се забораваат: *Би што би*. — *Не би среќа*. — *Би свадба, до-би* (пословица, со значење: се сврши убавото). Сп.: *Не би час, дошле сите старци*. — *што би овој таксират мој*. — *Би некое време егумен*. — *Поби владика некое време* (М. Цепенков). Во некои изрази, денеска излезени од употреба,

се јавувала и старата аористна форма *бис* (од *бист*), секако под црковно влијание: *невиден бис се сторил гаоло* (М. Цепенков). Ова *бис* не привнесува ништо во реалното значење на реченицата, бидејќи овде значи исто што и *се стори, стана*, така што имаме заправо повторување на еднозначни зборови. Можеме слободно да речеме дека врската на партикулата *би* со глаголот *сум* веќе не се чувствува.

2. Партикулата *ќе* стои сосем изолирано. Таа не се асоцира со негираниот глагол *нејќе*, што има своја целосна промена по *e*-група. Само *ќе* може да се сретне единствено во вакви изрази: *Што ќе ти таа работа.*

3. Глаголите *има* — *нема* се менуваат правилно по *a*-група.

4. Помошниот глагол *сум*, несвршен по вид, има промена во која се вклучуваат и наспоредните форми од свршен вид од *биде*: сегашно време: *сум, си, е, сме, сте, се* — *бидам, бидеш, биде, бидеме, бидете, бидат*; императив: *биди, бидете*; минато несвршено време: *бев, беше, беше, бевме, бевте, беа* — *бидев, бидеше, бидеше, бидевме, бидевте, бидеа*; глаголски прилог: *бидејќи*; *л*-форма: *бил* — *бидел*.

385. Помощната глаголска форма во сложените конструкции секогаш иде пред глаголот што се менува (не мора непосредно, но му претходи). Во литературниот јазик имаме, значи, само ваков редослед: *сум дошол, би дошол, ќе дојде, има — нема дојдено*. За случаите како *дошол беше* в. т. 424. И по ова се разликуваат сложените глаголски форми од составите во кои влегува глаголот *сум* со глаголска придавка. Кај нив местото на глаголот не е така строго определено: *сум дојден* и *дојден сум*.

Прегледот на сложените форми го даваме натаму според помошните форми што влегуваат во нивниот состав.

ФОРМИ СЛОЖЕНИ СО СУМ

386. Со помошниот глагол *сум* се образуваат формите за минато неопределено и предминато време.

Минато неопределено време

387. Ова време се образува од сегашното време на помошниот глагол и *л*-формата на глаголот што се менува. Во трето лице не се јавува форма од помошниот глагол, ами самата *л*-форма по себе ги изразува значењата на ова време. Зависно од тоа дали имаме свршена или несвршена *л*-форма, разликуваме минато свршено неопределено и минато несвршено неопределено време. Во овој поглед се забележува сооднос со определените минати времиња:

1. Свршено

	<i>а</i> -група	<i>и</i> -група
едн.		
1 л.	<i>сум извикал</i>	<i>сум износил</i>
2 л.	<i>си извикал</i>	<i>си износил</i>
3 л.	<i>извикал</i>	<i>износил</i>
мн.		
1 л.	<i>сме извикале</i>	<i>сме износиле</i>
2 л.	<i>сте извикале</i>	<i>сте износиле</i>
3 л.	<i>извикале</i>	<i>износиле</i>

е-група

едн.	1 л.	<i>сум минал, измил</i>
	2 л.	<i>си минал, измил</i>
	3 л.	<i>минал, измил</i>
мн.	1 л.	<i>сме минале, измиле</i>
	2 л.	<i>сте минале, измиле</i>
	3 л.	<i>минале, измиле</i>

2. Несвршено

a-група		и-група	
едн.	1 л. сум <i>викал</i>	сум <i>носел</i>	
	2 л. <i>си викал</i>	<i>си носел</i>	
	3 л. <i>викал</i>	<i>носел</i>	
мн.	1 л. <i>сме викале</i>	<i>сме носеле</i>	
	2 л. <i>сте викале</i>	<i>сте носеле</i>	
	3 л. <i>викале</i>	<i>носеле</i>	

е-група

едн.	1 л. сум <i>минел, миел</i>
	2 л. <i>си минел, миел</i>
	3 л. <i>минел, миел</i>
мн.	1 л. <i>сме минеле, миеле</i>
	2 л. <i>сте минеле, миеле</i>
	3 л. <i>минеле, миеле</i>

388. Формите за несвршеното време од глаголи свршени по вид не се употребуваат самостојно во главна реченица, ами во истите оние врски како и соодветните форми за определеното време: *Ке паднел, Ке измиел, да паднел, да измиел, ако паднел, ако измиел* (в. т. 348).

389. Од друга страна, формите за свршеното време од несвршени глаголи поретко се среќаваат, исто како и кај минато определено време. Разликата во значењето меѓу несвршеното и свршеното време од овие глаголи е содржана во самата л-форма и се поврзува така со истата онаа разлика меѓу обележувањето на дејството во неговото одвивање и, од друга страна, неговото целосно опфаќање, за која зборувавме порано во врска со определените минати времиња (в. т. 347). Сп. на пример: *сите јале од кокошката, а жената му не јала. — Јале, пиле сите вечерта. — се молиле цел ден и ноќ, без да јадат нешто и да пијат* (М. Цепенков). Во приведените случаи имаме свршено

време од несвршени глаголи — дејството се обгрнува целосно. Во своето последователно одвивање тоа ќе биде означено со несвршени форми, на пример: *сите јаделе од кокошката, а жената му не јадела*. Како и при определените свршени форми од вакви, несвршени глаголи, и овде е многу обично повторувањето на глаголската форма, или нејзиното редување со други околу едно значење — за да стане поизразита имено нивната свршеност и да се подвлече поголем интензитет на дејството (в. т. 343): *Одил, одил, та дошол до еден сарај. — коа одил, коа одил, коа ти одил, одвај беше излегол на местото што го викале „Преслоп“. — коа ти пејал, коа ти пејал, три дни и три ноќи. — почнал да се крсти и метаниа да чини; коа се крстил, крстил и чинил метаниа, прибери еден саат. — Како го молила, како го кандисуала, како му плакала, да не се чини каил да ја обесат. — Мислил, се чудил, што да прави. — Думал, кројал и скројал еден марифет гаолски. — Удрил, се мачил гаолот, се чудил, како да му напраит. — Работиле, печалиле токму три години (М. Цепенков).*

Некои наши дијалекти (на пр.: ресенскиот) отстапуваат од состојбата претставена во овој поглед во литературниот јазик, претпочитајќи ја свршената форма и во случаи кога во литературниот јазик тоа би било необично.

390. *Значење и употреба на минато неопределено време.* Значењето му се карактеризира со тоа што со него се соопштува за дејство извршено воопшто во минатото, без да се побудува притоа претстава за одреден момент кога се одвивало, како што е случајот при минатите определени времиња. Се разбира дека споменатата нијанса во значењето на неопределеното време ќе ја почувствуваме, така да се рече, во чист вид — во такви реченици каде што не се јавуваат други зборови со временско значење, преку кои поблиску се одредува временската ситуација кога се вршело дејството. Една таква реченица би можела да биде

следната: *Сум ти кажал и пак ќе ти кажам.* Во овој пример јасно се согледува особеноста на минатото неопределено време да изразува дејство извршено во минатото, и за кое во моментот соопштуваме како за факт, без да се содржи во глаголската форма само по себе некаква претстава за сооднесување со еден момент или временски отсек во минатото. Уште појасно ќе се сети тоа во поредба со соодветната форма од минатото определено време, ако ја земеме неа во истава реченица: *Ти кажав и пак ќе ти кажам.* Овде самата форма кажав просто нагони, подбудува да го замислуваме моментот на извршувањето, просто претполага и некако странично временско дополние: *Ти кажав тогаш и пак ќе ти кажам.*

391. Вака стои прашањето ако ги споредуваме дадените времиња при услови што во најголема степен го отклонуваат влијанието на некои други зборови во реченицата врз претставата што ја добиваме за временската нивна однесеност. Но во јазичната реализација ќе се сретнат многу често и такви случаи каде што се јавуваат во реченицата и други временски определби, надвор од глаголот, исто и во реченици со минато неопределено време. Така, реченицата со која се послуживаме можеме да ја развиеме по следниот начин: *Сум ти кажал еднаш, се секаваш, кога бевме заедно на вечера, и сега пак ќе ти кажам.* Се разбира дека во ваквите случаи нема да се чувствува со таква чистота разликата во значењето меѓу минатото неопределено и определено време — границата меѓу нив се затемнува со општата временска управеност на целиот исказ. Ова може да стигнува дотаму што разликата меѓу двете времиња да се јавува во конкретен случај повеќе како стилска разлика, додека инаку смисловно можат едните форми да ги заменуваат другите. Така, можеме да ја искажеме оваа реченица и со неопределено и со определено минато време: *Сум станал ноќеска во еден, сум зел лепче, сум му дал да јаде, да така одвај да се заплати.* — Станав ноќеска во еден,

зедов лепче, му дадов да јаде, да така одвај да се заплати.

392. Но ова вакво доближување на двете времиња, нивната по сушност еднаква служба во одделни случаи, наоѓа граница во своето распостирање — во една друга особеност што го дели минатото неопределено од минатото определено време. Таа особеност е што формите за неопределено време служат и за прекажување на дејства кои лично не сме ги восприемале, а ни се соопштени од друг, додека формите на минато определено време секогаш претполагаат одвивање на дејството во наше присуство и при лично восприемање, или пак такво претставување на дејството — како сами да сме го восприемале.

На пример, ако речеме *тој падна*, тогаш го предаваме дејството како очевидци. Но, од друга страна, ако речеме *тој паднал*, тогаш преку формата за минато неопределено време изразуваме становиште дека сами не можеме да го посведочиме извршувањето на дејството, ние сами не сме го виделе или инаку не сме го восприеле, ами ни е од други прикажано.

Во ова разликување имаме една важна црта на нашиот глаголски систем, што не се ограничува само на односот меѓу овие две времиња, ами засега, како што ќе видиме, подлабоко во целостта на системот. Што се однесува до минатото неопределено време, важно е уште веднаш да споменеме дека тоа не во сите случаи има вакво значење на прекажаност, ами дека тоа значење е една разновидност од употребата на неговите форми, бидејќи тие форми можат да се употребуваат, во одредени случаи, и за директно соопштување на дејството, за негово предавање „од прва рака“. Допирот со минатите определени времиња и можноста за заемното заместување на формите со нив, за која кажавме погоре, се ограничува имено на тие случаи кога минато неопределено време ди-

ректно го изразува дејството. Отаде натаму мешањето не е можно.

393. Основното прашање во излагањето за ова време се состои токму во тоа да се опишат случаите кога може оно да се употребува за директно соопштување, па со тоа да се одреди и од каде почнува неговата употреба за прекажување. Но пред да пристапиме кон тоа ни се налага едно прашање термилошко.

Бидејќи за нашиот јазичен усет е многу поупадлива разликата меѓу директното соопштување и прекажаноста, што ја забележуваме при поредбата на формите за минато определено и неопределено време, — многу поупадлива отколку онаа разлика во нивното чисто временско значење, за која говоревме во почетокот, — ние почесто сме го сврзувале и го сврзуваме поимот *определеност-неопределеност* имено со начинот на соопштувањето. Определеноста се зема како обележје на дејство директно посматрано и како такво предадено, а неопределеноста како обележје на дејство прекажано. Меѓутоа, се чини дека едно поинакво применување на овие термини е пооправдано: определеноста и неопределеноста да се мислат како ознаки за чисто временската однесеност на минатите времиња. Според тоа, минато неопределено време би било имено неопределено, дека по своето значење тоа укажува само на извршувањето на дејството како факт од минатото, без да побудува претстава и за еден момент или временски отсек во кој се вршело. Последново е карактеристика на минатите определени времиња.

Од друга страна, со термините *прекажаност, прекажано дејство* може многу поубаво да се изрази сушноста на работата отколку со термините *неопределеност, неопределено дејство* во примена кон случаите кога предаваме дејство што ни е од друг соопштено. Освен тоа поимот на прекажаноста и директното кажување, или пократко — на кажувањето и прекажувањето, не се ограничува

само на минатите времиња, па затоа тој и не би требало да се зема во нивната општа ознака. Ќе видиме понатаму дека минато неопределено време, во употреба за прекажување, не се јавува како пандан само на минатите времиња, ами и на сегашното, па и на идното време. И поради ова е добро посоченото разликување на термините *определеност-неопределеност* (во рамките на минатите времиња, како обележје на нивната временска однесеност) и термините *кажаност-прекажаност* — веќе во пошироки рамки, како обележје на целоста на нашиот глаголски систем.¹⁾

394. *Употреба на минато неопределено време за директно кажување.* Ваквата употреба на минато неопределено време е сврзана пред сè со првото лице. Тоа е логички и најпоимливо, зашто првото лице само по себе подразбира учество во дејството што си го припишува. Примери: *Слатко мајче ле; никога не сум те молела како сега за ова! — Сум ти кажувал сто пати, нели ти се здодеало да слушаш?* (В. Иљоски). *Јас не еднаш сум го отворил сосем срцево пред тебе. — Јас и во Америка сум паѓал во затвор. — Ова што го претрговме не сум го сонувал оти може да стане. — како заек сум изрипал од постела и право така раскоштравен грчам на таван. — Кај си досега — одамна не сум те видела. — Мајко, сум слушал за тебе . . . Сакам да ми кажеш ти да чујам од тебе . . . Е синко, тоа минало, што да го враќаме сега (К. Чашуле). Јас сум рекол и пак велам: со деца матеница не се срка, оти ќе те испрскаат. — Јас говорев со Илија за таа работа . . . и . . . Како?! . . . Сум говорела. — Јас сум остарела со стројниклак (Р. Крле). — Ти сам знаеш дека јас сум ја работел земјата. И тоа ќе го кажеш таму (Ј. Бошковски).*

¹⁾ За последните термини сп. Л. Андрейчинџ, Основна бугарска граматика, 1944, стр. 264, каде што се кажува за формите за „прѣко исказване“ наспрема тие за „преизказване“.

— Не, не момче, не, не давај ми мене ракија, оти јас сум прошетал триста куќи и, како да је, во некоа сум пил. — Јас ја удрих дронката; сум ти добил цел тоар бубак . . . — и јас не сум подолу од тебе; па јас сум ти добил еден тоар шикли. — до тебе сум дошла да ми посигниш во грлово (М. Цепенков). — Синку, говедаре, су заједнал, дај ми една вода да се напијам . . . оти су изгорел (Т. Ецов).

395. Меѓу примериве што ги приведовме имаме такви кај кои без некаква особена смисловна разлика можеме да ги заменуваме формите за неопределено време со формите на соодветното минато определено време. Сп.: како заек сум изрипал од постела: како заек изрипав од постела. Таа замена е содржана и во самиот пример: — Јас говорев со Илија за таа работа . . . и . . . — Како?! . . . — Сум говорела.

Но исто така овде имаме и случаи што потесно се сврзуваат имено со значењето на минато неопределено време, па замената на неговите форми во нив би се почувствувала или необична, или пак поосетно би ја изменила смисловата страна. Така во реченицата: Слатко мајче ле; никога не сум те молела како сега за ова — доста необично ќе ни звучи замената никога не те молев, бидејќи самата определба никога повеќе ѝ одговара на сушноста на неопределеното време, кое не се однесува кон одреден момент, ами воопшто кон минатоста. Ако ја преправиме реченицата: Ова што го претрговме не сум го сонувал оти може да стане, во: Ова што го претрговме не го сонував оти може да стане — тогаш формата не сонував не упатува на едно сонување, на еден сон, додека смислата во реченицата, додадена со формата не сум сонувал, изразува дека не само еднаш ами општо не сонувал такво нешто.

Уште подобро ќе се почувствува ова менување на смислата од следниов пример со свршен глагол: Јас сум рекол и пак вела: со деца мате-ница не се срка, оти ќе те испрсаат. Ако ја обр-

неме ова реченица на *Јас реков* итн., тогаш веднаш претполагаме определен момент во минатото кога се извршило дејството. Напротив — *јас сум рекол* укажува само на фактот оти дејството е извршено, а тоа можело да стане дури и не само еднаш, ами повеќе пати во минатото. За нас е тука основна даденоста на дејството, фактот како таков, а не неговата точна временска сврзаност. Со овие примери поблиску се објаснува специфичноста на значењето на неопределеното време, за која зборувавме веќе погоре (в. т. 390).

396. Кон горните примери ќе ги придадеме овие во кои имаме форми за 1 л. мн.: *Ех, не сме имале среќа, Стојанке. Само да не ме ранеа...* *За малку сме немале среќа. — Не...* *тоа не е Милан со кого сме работеле...* *Милан со кого сме биле пријатели. — Нека знаат како сме се мачеле* (К. Чашуле). *Еве како сме ја играле со децата (таа игра) во моето детинство* (М. Цепенков). Првиот од овие примери пак ни претставува убав случај да го согледаме битното во временската неопределеност на ова време: ако се рече *немавме среќа*, тогаш се мисли на еден одреден час кога среќата нè изневерила, можеби без последици за подолго време; но ако се рече *сме немале среќа*, во горниот состав, тогаш се дава една констатација што лежи како пресуда над цел еден живот.

397. Ако е кај првото лице на минато неопределено време директното кажување најчест и најобичен случај, кај другите две лица тоа се јавува поретко и затоа бара поблиско одредување на условите при кои се јавува. Пред сè и овде можеме да ги изделиме оние случаи што по некаков начин пак се поврзуваат со првото лице, спаѓаат во кругот на неговото знаење и опит, па како такви и бидуваат од него лично засведочени. Така, на пример, ако речеме *Не си бил одамна кај мене*, тогаш со самото тоа што зборуваме за другото лице во врска со себеси се подразбира и директноста

на кажувањето. Од друга страна, ако речеме *Не си бил одамна кај нив*, тогаш е веднаш содржана можноста дека тој факт ни е кажан од други, и дури така е пообично да го разбереме тоа искажување, иако во специјална ситуација, при специјално напирање на вистинитоста на фактот, може со него да се изрази директен однос спрема дејството: *Не си бил одамна кај нив* — *јас лично знам*. Во следниве примери се претставени имено такви случаи во кои дејството станувало во досег со првото лице, па со тоа е изразено во директно кажување: *Ми рекол и друг пат и знае што му одговорив* (Р. Петковски). — *А вака не еднаш тој праска и вика. Колку пати зелен од јад, рекол дека ќе ја стркала локомотивата надолу низ Бабуната, па што сака нека биде, но пак, примирен ја носел машината по замрзната равнина* (Ј. Бошковски). — *Убаво селце. За живот многу убаво. Само ретко кој од нас проживеал во него.* — *Само знај, нема човек што поминал низ моите раце, а да не си кажал сè што сме го прашале.* — *И оттогај, еве никој не сирнал кај мене* (К. Чашуле). — *Тој порано не ми оставил ни една работа несвршена.* — *Девојката веќе ни стасала* (В. Иљоски). — *Меѓу два огна се наоѓам, ти си запнала за едно а тој за друго.* — *Проклета да бидеш што кога си ме родила по вода не си ме фрлила.* — *По чекорине како туѓ човек да е, кој не иде во куќава* (Р. Крле). — *одамна у нас не ни дошол гостин, како што му идат на комшијава.* — *Ќе те јадам, бре чоече, му рекол смокот . . . дека си ме затворил во ѓумчето и си ме врлил в река.* — *О, Господ да ме убиет и да ме порази, ако сум те затворил јас во ѓумчето.* — *До сега што јала, не оти јала од мое, да од светот што сум го крал: така беше дошло така беше ошло.* — *Да што дека не ќе му платам? Зер пченицата ни а дал* (М. Цепенков).

398. Еден посебен случај претставува кога сами за себе зборуваме во некое друго лице. Се разбира, дека во тој случај имаме само психолош-

ка замена, а искажувањето ги носи обележјата на искажување од самиот субјект. Така во драмата „Антица“ од Р. Крле баба Анча вели за себе: *Нека сте вие само здрави и живи и работата ваша побрзо да се расчисти, да можете да се приберете заедно, та за тоа, баба Анча кај поминала досега и отсега.*

399. Слично на ова станува и кога второто и третото лице не се употребуваат во точна однесеност кон одредени лица или предмети, ами со едно поопшто значење, под кое во даден случај може да се подразбира и првото лице (в. т. 251): *Уште човешки не си починал, не си се ни наспал како што треба и, ајде 'рај со машината, додека некогаш не летнеш на парчиња* (Ј. Бошковски). — *Човек си се расположил, си легнал да спие, а вие сте се растропале, божем! . . .* (Р. Крле). — *Туку што си помислил дека е исполнета секоја дупка, — ете нови групи што сè некако се сместуваат* (В. Малески).

400. Во прозата е обичен начинот да се вживуваме во мислите на јунакот така како што нему му се претставуваат, па макар било искажувањето во трето лице, но работата ни се претставува како јунакот сам да си расправа, и психолошки имаме доближување до еден исказ на првото лице. Затоа во таквите случаи формите на минато неопределено време ги сфаќаме како директно кажување. А инаку целата ситуација се соживува во спомнатата смисла со тоа што се употребуваат во дадениот контекст и форми од времињата што служат само за директно кажување, Сп.: *И во неа фатија да се предат мислите. Но крајот, кој ќе го согледа крајот? „Трпен-спасен“ велеше Игно, татко ѝ. Трпел ли Ристос на крстот толку како таа? Што не сторила да се смират гињосаните бранови што фрлаа окрек и ливавини на нејзината навредена душа, да се избистри заматената брачна вода! Молчела, голтала, стегала срце — и пак истото. -- пошла в црква, та, на излегување, минал крај нив Коле, синот на воденичарот што го купи Темел-*

ковото наследство. Ги поздравил. И таа отпоздравила. — Ах те знам јас тебе! Со него си се штитела на времето по плевните! А и сега... кој знае. — Мислеа за нешто мило премило, што некогаш го имале и го загинале, долго го барале, изгубиле секаква надеж дека ќе го најдат и одеднаш... го нашле. — Сон е или јаве? Сандре го видел тоа лице, толку блиско нему (В. Малески). — Антон зачудено го погледа: што ли му е на началникот вечерва. Никогаш толку не мислел (К. Чашуле).

401. По овој начин набележивме неколку случаи во кои употребата на формите од минато неопределено време во смисла на директно кажување се објаснува со извесно нивно сооднесување спрема првото лице што е логички сведок на дејството.

Во врска со ова овде ќе се задржиме малку на поимот на констатацијата. Ако се констатира нешто, некој факт, со формите за минато неопределено време, тогаш таа констатација треба да произлегува од првото лице, или да се подразбира како таква, за да имаме директно кажување. Зашто, ако се констатира нешто (или што е всушност исто — се соопштува) како од второто или третото лице — со самото тоа го носи белегот на прекажаност.

Во многу од примерите што погоре ги дадовме, имавме констатации од првото лице, соопштување за нешто што влегува во неговиот опит. Еве уште неколку такви примера: Многу си се научил да заповедуваш, туку секој не ти се плаши. — Досе: И-и, многу ли се радува, жити младос! Донка: Многу, многу. Ни кога била малечка, кога татко ѝ донесувал ѓевреци од црква, не се радувала толку (В. Иљоски). — Сите ние мунасин најдовме и ја подобривме, је почестивме, уште ти не си је почестил (М. Цепенков). — Досега таа не се омажила, отсега ќе се мажи! (Р. Крле).

402. Во некои од ваквите случаи не е само по себе јасно дали имаме значење на кажување или на прекажување: сè зависи од тоа дали првото

лице соопштува нешто од својот опит. Така, на пример, во дијалогот меѓу Досета и Донка („Бегалка“) соопштението: *Ни кога била малечка... не се радувала толку* — ќе го сфатиме како директно само под претпоставка дека Донка тоа лично, непосредно го знае, а овде е токму таков случајот, бидејќи таа растела заедно со Ленчето, за кое станува тука збор. Исто така во овој состав: *Да, знаеме. Но ти си одел таму. Ние сметаме со тебе, ти да ни бидеш водич* (В. Малески), — реченицата *Но ти си одел таму* ќе ја разбереме како директно кажување само ако соопштувачот лично го знае тоа, инаку ќе имаме прекажаност: *Но, сум чул, ти си одел таму.*

403. Како што се гледа, имаме случаи на танка граница меѓу кажувањето и прекажувањето. И сепак, не секогаш директното кажување претполага и непосредно посматрање. Има случаи кога ние се искажуваме директно со минато неопределено време ако е само по себе логички јасно дека дејството станало, па затоа можеме да го соопштиме како очевидци: *Ти се чинеше оти и илјадагодишниот чинар што ги чул и гордите стапки на Самуиловите војски, и тешките стапки на разни поробители, сега, гледајќи ја за првпат народната војска, ја прифати и ја зашуми нејзината песна!* (Р. Петковски). Логички произлегува дека покрај илјадагодишниот чинар станувале многу работи, па можеме во едно директно искажување да го сврземе како учесник со некои од нив. Понекогаш е доста и самата наша тврда увереност дека нешто станало токму така како што мислиме, па да се искажеме директно со ова време. Ако речеме: *Ти си го скршил шишето — никој друг!* — тогаш соопштуваме дејство што сами не сме го виделе, ниту пак друг ни го кажал виновникот, но ние сме самите по извесни индикации или просто така уверени во тоа што го изразуваме во една констатација беспризивна, како навистина со свои очи да сме ја гледале работата. Така, на пример, во

расказот „Селанката од Копачка“ од В. Малески — Зоре иако првпат се среќава со Митрејца, дава една ваква констатација за нејзиниот живот: *Си го ранила, си го гледала Настета со неспиење. Ова го заклучува тој по бедната опстановка во нејзината куќа.*

404. Често пати со минато неопределено време се прави констатација во моментот на соопштувањето — без да сме имале можност и порано во минатото да го следиме дејството за кое станува збор. Тогаш ние го предаваме својот сегашен впечаток за нешто што станало порано, но резултатот од кое е виден и во сегашноста, па затоа можеме директно да го констатираме. Со една ваква констатација е обично сврзан посилен или послаб степен на изненадување, па и чудење, од резултатот на дејството. Ова произлегува природно од самото тоа што ние нешто откриваме веднаш, во еден момент, без претходна подготвеност и токму такво исчекување. На пример: *А види, види како ја исчешлал Дане косата, како крава да го лижела. — А, ацијата! Не сум го видел година комај. . . Колку се изменил! Не може човек да го познае. Како од некол да излегол. А, ти не си дома! Си излегла без прашање! (В. Иљоски). — Кога се сретнавме, не го познав. Израснал, разубавел како напишан. Само табиегот не го изменил. — Разбрав, Мунда ја разврзал устата (К. Чашуле). — Какви се младиве, си мислеше. Тргнале по планини да се борат со царска војска (Р. Петковски). — Ти пак си пил — горко прошепна, додека Нико започна да се соблака, фрлајќи го облеклото на сите страни (Ј. Бошковски). — Уф, сонцето изгреало! Сте станале, а баба Анча спие како заклана! — Не му е срам, го донесол овде. . . Ако, мор ќерко, го донесол, го донесол. . . Уште кога му дал збор, ќе го донесе (Р. Крле). Па да видите, луѓе, Илко не изгледаше толку стар според годините! Висок, дури повеќе од што треба, плекат, исправен како свеќа, бричен денеска, си го подбрикол дури*

и вратот, мустаките, црни, правилни, ги засукал малку нагоре, новите алишта на него го направиле момче од 25 години, а не вдовец, од четириесет. — Не гледате ли, бре слепци слепи? Ако си оде авлецијата — дошол спаијата; си отишол спаијата — се довлекол беглицјата; си отишол беглицјата — ене го некој красте — чауш, башчауш, онбашма, мулазим, јусбашма, бимбашма, се знае ли кој (С. Попов).

Во оваа одломка од В. Малески се предава едно „откривање“ во споменатата погоре смисла на содржината на една песна: „Сè си имам, либе Диме, само едно немам: јас си немам, либе Диме, од срцето порода“. Тука се несреките: „Од срцето порода!“ И во песна се зборело за тоа! . . . Тој, Диме, ја утешувал, арен некој човек бил! Ја лажел како децата што ги запалтуваат.“

Елементот на изненада и чудење над фактот што одеднаш ни се „открива“ може во извесни случаи да биде особено силно изразен, така што да ѝ дава основна емоционална боја на реченицата: Ти си бил маж! Еве кој бил човек! Тој многу пиел, бре! Што убаво пееле девојчињава!

405. Еден посебен вид на моментна констатација имаме тогаш кога дејството станало надвор од вниманието на субјектот, или тој поради некоја причина не го забележал иако самиот бил засегнат од него или го извршил, така што дури во моментот на соопштувањето тој станува свесен за него, како и за неговите последици: Така, така, сум заспал. — Ич да не сетам, сум го истурил мастилото. — Сме ја оставиле вратата отворена, и некој нè обрал. Сп. уште: Јас не забележав кога зоврела водата и кога фрлиле во тенекето липа. — Трпана продолжуваше да врзува снопје и забележувајќи дека Темелко отишол да отпочине. — И појде кон дома, гледајќи во трагите што ги оставил преје (В. Малески). — Оф, леле, што сум ти направила! Кори ме, сестро, карај ме, многу сум ти

згрешила (В. Иљоски). — Леле, да не сме ја заклучиле портата, тешко си го нас (Р. Крле).

406. Ова време ќе се употреби за минатоста и тогаш кога само претполагаме дека можело да стане извесно дејство. На пример: *Иди види, можеби се вратил татко ти.* Исто така и реченицата: *Им дошло до носот, а тогаш и пред очите ти се стемнува* — изразува претполагано дејство, така што поинаку, и во оваа смисла поодредено, можеме да речеме: *Им дошло сигурно до носот* итн.

407. И ова време, слично на сегашното, може да означува дејства што воопшто станувале и стануваат, така што од граматичка гледна точка можат да се определат заправо како вонвременски. Еве уште еден пример за таква употреба на минато неопределено време: *Ама врнело, ама грмело, попот треба да го испрати до дупка. Ако му се родило некому — попот треба да му мисли за крштевање.* — *Да се јадело сè што лета!* (Р. Крле). Најизразито е претставено ова вонвременско значење во пословиците, онака како што е тоа случајот и со сегашно време (в. т. 328). Сп.: *Се мажила мома, да не седи дома.* — *Се истркалало поклопчето, си го нашло грнчето.* — *Ни лук јал, ни лук мирисал.* — *Будала дал, итар јал.* — *Бунцоглави работиле, мазноглави јале.*

408. Во изрази со кои се искажува заповед минато неопределено време може да се употреби место сегашно време. Во тие случаи заправо дејството ѝ припаѓа на идноста: *Да не сум те видел веќе во овој сокак, разбра ли?* (В. Иљоски). — *Немој да си се извалкала!* — *Немој да сте се скарале!* — *Да не си смеал да ѝ кажеш нешто лошо!* — *Дури да дојдам, да си го зготвила ручекот!* Нијанса на заповед се изразува во вакви случаи и кога се мисли на минати дејства: *Кога ми бил тој невреден, Крсердар да не влегувал, Леке тој да не ми носел* (нар. песна).

409. Ова време може да го заменува сегашното, пак со значење на идност, и во подредени реченици, темпорални и други: *Бргу дури не излегол!* — *Земји си ги нозете и бегај додека не сум зел дрво да те испудам.* — *Само и само да си останам чесна, та макар и умрела* (Р. Крле). Во овој пример особено е јасно претставувањето на едно идно дејство со таква живост како да е тоа веќе извршено (в. т. 344): *Дури да се оправј работата, си изел сто оки котек и ти а зеле калта под ноктите* (С. Попов). Ова време покажува до толку повеќе можности за ваква употреба од определеното свршено време, што иде, видовме, да означи и дејство за кое поради извесна причина не сме биле свесни дека се извршило, иако лично нè засегнало. Тоа и открива можност за негова употреба со идно значење: *Дури да се свртиш, тој си отишол* и сл. (т. е. дури да дојде тоа до твојата свест, веќе ќе биде сè готово).

410. Ова време се употребува и за искажување на безразличност спрема последиците од извесно дејство, спрема неговото извршување воопшто. Нијансата на безразличност се постига со повторување на глаголската форма, често во состав и со глаголот сака: *Ми се симна еден товар од грбот — си рече со умот — та сакал си дошол, та сакал не си дошол.* — *Па најпосле, орман ватиле и вие како мене. Та простице, та не простице!* — *Ете така. Биле — умреле од денеска сме заедно.* — *Трчал не трчал, моето се виде, брату* (С. Попов). — *Ами ај ти ја препишала, ај не ти ја препишала — и така твоја, и така твоја* (Р. Крле).

411. Посебно треба да ја споменеме употребата на формите за минато неопределено време во прашални реченици. Прекажаност ќе имаме во тие реченици само ако го изнесуваме на некој начин туѓото прашање: — *Што си дошол овде?* — *Што сум дошол, велиш.* И сл. Исто и при едно вакво реагирање, со прашање, непосредно на она што ни се соопштило од друг: — *Девојката веќе ни ста-*

сала... — *Како стасала? Мала е таа уште* (В. Иљоски).

Инаку, самиот карактер на прашалната реченица исклучува да можеме во сите случаи да истапиме како лица пред кои станало дејството, бидејќи најчесто преку прашањето баш сакаме да узнаеме за него. Но се разбира дека во вакви случаи не може да станува збор ни за прекажаност. Сп.: *А Панда дали си ја видел? Оди ли уште со оној мрсникот? ... Кажуј нешто, што си занемел?* (В. Малески). Во овој пример имаме два аспекта на прашањата. Од една страна, со составите *дали си ја видел, оди ли* — прашаме за дејства за кои допрва треба да узнаеме дали станале; од друга страна, со составот *што си занемел* — прашаме само за причината (во други случаи и за друго нешто) на едно дејство што ние самите го констатираме, имаме, значи, засведоченост на дејството. Меѓу овие два аспекта се движат и прашањата во примериве што ќе ги дадеме: *Слушај, брате. Тебе сигурно ќе те пуштат... Сигурно. Ништо не си сторил, зар не е така? — Зар така... без суд? Можело ли без суд?!* (В. Малески). — *О, синко, па кај си, зошто дома не си дошол?* (К. Чашуле). — *Што си се развикал, бре Трендо, кој ќе ти ја пие таа маглевина, кога, еве, има ракија бистра како солза* (В. Иљоски). — *Каде си намислила? ... ја запра со рапав глас, грубо* (Ј. Бошковски). — *Кого си прашал ти, бре Адаме... што си запнал да ораш?* (М. Цепенков). — *свињска керко, вака ли те учила мајка ти?* (Т. Ецов).

Ако немаме чисто прашање, ами и претходна сигурност во одговорот, тогаш може дејството да добие нијанса на извесност: *Зер прао кажал некоаш!* (М. Цепенков). Оваа реченица е заправо констатација обрната во прашање: *Тој никогаш не кажал право!* Сп. уште: *Ти си видел ли лошо од мене? ... Еј, лебот ќе те колне што си го јал кај мене* (Ј. Бошковски). Треба да ја забележиме овде и таа стилска особеност дека прашањето со минато

неопределено време обично, како по созвучје, повлекува и одговор во тоа време: — *Ама си дошла ли ти овде да се караш, да речам?* — *Ти кажав јас зошто сум дошла: имам да зборувам со Ленче* (В. Иљоски).

412. Најпосле, во редот на случаите кога ова време се употребува без значење на прекажаност ќе ги споменеме и изразите што значат пожелба и уште почесто клетва: *Дал ти Господ добро!* — *Ристос ти помогол!* — *Ветрот те завеал!* — *Вода те понесла!* — *Вошки те изеле!* — *Достага ти паднала!* — *А? . . . Акнал та пукнал!* — *Што? . . . Штокнал та пукнал!* — *Бабо! . . . Банка те набабарила!* (Сите примери откај Е. Спространов). Сп, уште: *си отидоа, оган ги изгорел* (В. Малески).

413. *Употреба на формите за минато неопределено време со значење на прекажување.* Како што веќе знаеме, формите за минато неопределено време се употребуваат кога изнесуваме дејство што ни е кажано од други. Можевме да видиме исто така дека овој случај најретко се среќава во врска со првото лице, бидејќи тоа најчесто соопштува за дејство што самото го вршело. Меѓутоа, и во првото лице можеме да имаме значење на прекажаност, до колку изнесуваме што рекле други за нас. Притоа се јавуваат два случаја. Или ние го примаме за верно тоа што се кажало за нас, поточно речено — го предаваме така како што се рекло, бидејќи самите немаме критериум по кој да го пресудиме како вистинито и неvistинито или пак земаме едно јасно изразено лично становиште, до колку имаме извесна основа да се согласиме или да не се согласиме со соопштувањето. Така, на пример, ако речеме: *Ми кажувала мајка ми — кога сум бил мал, сум паднал еднаш од чардак,* — тогаш ние просто го предаваме фактот таков каков што ни е соопштен, а самите не можеме да знаеме — не се сеќаваме — дали тоа било баш така. Во следниот пример клисарот Манас од „Бе-

галка“ (В. Иљоски) расправа за еден случај со себе за кој самиот тој не знае точно како станал, дека бил мртов пијан, ами му е кажано од други луѓе: „Не знам како сум дошол в црква, како сум псалил... и одеднаш ѝавол ми ме натера, волкот да го јаде, толку ли сум бил пијан, сум фатил една песна, што уште од малечок многу пати сум ја слушал...“

414. Вториот случај е, како што рековме, кога земаме лично, иронично или инакво, становиште спрема она што го кажал некој за нас: *Јас сум му ги зел парите!* — Ние сме трчале по него, како не! — Сум можел да му спомојам! Впрочем ваквиот емоционален однос спрема туѓо искажување не се ограничува само на првото лице, ами се простира и на другите лица, зашто и тука ние можеме да му опонираме на оној што изрекол едно тврдење: *Ти не си му споможил!* — *Тие не му споможиле!* (Како може тој да тврди такво нешто?!). Сп.: *Бре! да сиромаси сте биле за, му рекол чорбаџијата навреќнато* (М. Цепенков). — *Ме сакате? — Арни луѓе не се сакале... Добре си дошла. — Гробник еден!... за него личело да се забере и да пее под пенџере. — Псас, кучко една! За тебе имало збор да проговориш* (Р. Крле).

415. Доста често се јавуваат вакви состави во кои на прекажаната форма во второ или трето лице се надврзува форма за прво лице, која не е веќе прекажана, ами значи директно соопштување: *Ти си дошол, ама јас не сум бил дома. — Или си ме излагал или сум те излагал, ќе видиме. — Тие ни викале, ние ништо не сме чуле.*

416. Во прекажувањето најчесто се јавуваат формите за трето лице, што произлегува сосем природно од меѓусебниот однос на граматичките лица. Примери: *Знаеш ли што сториле во Битола? Лебец нема, некакви купони давале, но лебец слабо. Мешето празничко. Ами не ти се собрале жени сосе деца и... трап! праву пред Комисарството.*

„Леб та леб! Сакаме леб!“ викале. Море какви сè ѓурулгии настанале. Их, их, их! (В. Малески). — Но малу по малу започнаа разговор и таа разбра оти тој бил од Прилеп, оти имал мајка, помал брат и две сестри, дека го гонела полицијата како антифашист и дека сакал да оди в планина да се бори против окупаторите (Р. Петковски). — И најпосле дојде глас: загинал по патот уште, во борба со поганецот. — Синојка пак запалиле неколку куќи во другоно село, а луѓето ги потерале врзани в град (Ј. Бошковски). — На бунарот Малов Митра ги најде невестите стрикови да ја вадат кофата. Леала Неда вода па се скинала ортомата и кофата пропаднала. Го зеле чингилот од Стевана Грбавиот и ете, цел саат како се маткаат и не можат да ја извадат. — Седела, лежела, велаат негде по солунски меки постели, јала слатко и благо и еве ти ја овде кај Сукаловци.

417. Начинот на прикажување со минато неопределено време во вакво значење е најобичен во народните приказки. Во него воведува веќе самата почетна формула „си бил еден...“ Сп.: Си биле двајца браќа, едниот (постариот) женет, а другиот неженет; работата им била трговци; си имале дуќан (мааза) полн со стока. Постариот брат посакал да оди на некој панаѓур... Една вечер го викнал брата си и му кажал оти сторил ниет да оди на фиљан панаир и му нарачал да седи на дуќан умно и разумно.

Во стилот на народната приказка имаме често мешање на формите од минатите определени и неопределени времиња, со кое се изменува наспоредно становиштето на раскажувачот спрема случката: ту ја предава како пред негови очи да се одвивала, ту пак преминува во обичниот тон на приказната, во прераскажување: Кога видоа девојките, на чудо станаа и сред река застаанале и фатиле да му се молат на овчарот (М. Цепенков). — си беше еден татко и една мајка. Им дал Господ едно дете (Е. Спространов).

418. Веќе порано споменаваме дека формите за минато неопределено време во употреба за прекажување не им се противставуваат само на формите од минатите определени времиња, ами можат да служат и за прекажување на дејства што во директното кажување идат во сегашно време: *Тој вели, не јадел сега* (т.е. нејке да јаде, нема да јаде сега). Сп.: *Не јади трици, бре пес! Тебе ќе те слуша агата оти ти биле мали снопјето* (С. Попов). Во директно кажување формата *биле* ќе се замени со сег. време — *се*. Вакво прекажување е сосем обичен случај кај сегашното време во вонвременско значење. На пример, ако кажеме: *На коњ да јаваш на сон, покажува добив*, — тогаш предаваме со сегашното време едно тврдење, така да речеме, во свое име. Прекажана, таа реченица ќе гласи: *На коњ да јаваш на сон, покажувало добив*. Во овој случај се подвлекува дека за тоа така се мисли и така се верува од други, општо, но јас не го соопштувам тоа како свое тврдење, па затоа можам да бидам резервисан спрема него или да се однесувам иронично или сосем негативно. Сп. уште вакви примери: *Навечер не чинело да бакнуваш дете, чунки си му го земал сонот*. — *Кога спие дете рулче, не чинело туѓа жена да го бакни* (М. Цепенков). — *Дури не се стресел, не умираше човек* (Т. Ецов). *Така чинело — со полна уста да го задои детето, за да било сито до жив животи*. — *Ама ете, се нашол адет, закон, поп да брчи над жив, над умрен, не бидуало без поп* (С. Попов). Се разбира, дека до колку сегашното време во ваква општа употреба побудува и претстава за идност, истото тоа се јавува и во соодветните форми за прекажување. Таква нијанса на идност може да се сети, на пример, погоре во реченицата: *чунки си му го земал сонот*.

Следниот состав ни дава многу нагледен пример за тоа како се заменува сегашно време со форма на минато време неопределено во употреба на прекажаност: — *Дали сте чуле едно име*

на едно село... Кушкундалео? — Не сме чуле, честити царе, не сме чуле такво име... — Ете, момче, како немало такво име... (М. Цепенков). Формата немало иде место нема баш за да се подвлече оти е фактот разбран од други. Сп. уште: *Имал да пренесе вечерва стоки за Струга. Ако си сакал да одиш, да си му јавел* (Р. Петковски). — *Бре! да сиромаси сте биле ха, му рекол чорбаџијата навреќнато* (М. Цепенков). Во подредена реченица: *Да си го оставела млекото да истине — тој ќе дојдел* (место: Да го оставиш млекото да истине — тој ќе дојде). — *Тој вика да сме ја однеселе кај нив книгата* (место: да ја однесеме). Слично нешто на ова имаме и во примерот: *Бистричани нас ќе не учеле. И што? Да не сме давале. Кому? На Бугарите. А самите се Бугари* (В. Малески).

По таков начин, формите за минато неопределено време ја распространуваат својата служба за прекажување и на сегашното, па преку него во извесни случаи и на идното време. За идното време, меѓутоа, постојат и посебни форми за прекажување, за кои ќе говориме понатаму (в. т. 445). Се работи, значи, за едно важно обележје на нашиот глаголски систем.

Предминато време

419. Ова време се образува од формите за минато несвршено на помошниот глагол *сум* и *л*-формата, обично, од свршен глагол:

едн. 1 л. бев дошол	мн. бевме дошле
2 л. беше дошол	бевте дошле
3 л. беше дошол	беа дошле

Рековме дека е обично во ова време да влегува *л*-форма од свршен глагол, но никако не е исклучена и употребата на *л*-форма од несвршен глагол: *Оваа песна одамна не бев ја слушал* (Р. Крле).

Формите во кои помошниот глагол би стоел во минато неопределено време денеска се излезени од употреба — не се среќаваат во нашиот литературен јазик. Кај Цепенков среќаваме еднаш: *Некој војник коњаник со муздрак на рамо бил му дошол патот да поминит пред тоа место. Сега би рекле само: беше му дошол патот.*

420. Со ова време се означува дејство што станало пред некое друго минато дејство. Ке видиме подолу дека имаме и поинаква употреба на формите од ова време, но споменатото значење е неговото првобитно значење, што го среќаваме и во следните примери од наши прозни текстови: *Таа се сеќава дека исто така како и сега ѝ идеше да вика за помоќ, да плаче, но грлото ѝ беше откажало. — Дури тогаш се сети да ја симне марамката. На црвеникавите мустаќи се беа напластиле корупки сирасана крв (В. Малески). — Ветрот беше доста стивнал, а и езерото се беше смирило. Климе веслаше полека и со уживање слушаше како плиска водата околу кајчето. Мислата дека од рацете на полицајците — од сигурна смрт — беше спасил два млади живота, го исполнуваше со гордост. — Беше се разденило сосем и сонцето зацрвенето — како да беше нешто усрамено — се крвеше од исток низ свежиот утринен воздух. — Спасе со неговата бригада е сега сигурно веќе во нашето село, си помисли Стојна. Со него се беа поделиле на Караорман (Р. Петковски). — Сенките што се беа спростреле по целата соба, трепнувајќи се збраа и ја раскрија сиромаштијата и нередот во собата. Другарите беа позаспале и само ние двајцата безме разбудени. — Без чул за неа, но за првпат ја сретнав еден лапаичав февруарски ден на 1942 година. — Сурнав низ решетката, да си го видам езерото. Сонцето го беше позлатило (К. Чашуле). — Илко се врати од село каде беше отишол да го однесе паличникот да чека ред кај мајсторот. — Пред да се појават Митра и Доста овие беа подденале разговор за рожденката. — Ја*

зеде крошната од нејзините деца, иако Илко беше спремил нова (С. Попов). — Завојот лесно се одлепи. Местото кај што куришумот беше скинал парче месо, се беше покрило со румена корка — раната му беше зараснала. — Со денови Мире немаше сила да излезе од дома, се плашеше од туѓинските војници што беа дошле оној ден во градот (Ј. Бошковски).

421. Имаме и такви случаи кога ова време се јавува во контекст каде што не се врши воопшто сопоставување со некое друго дејство. Тогаш со него се изразува минатост само во однос на моментот на соопштувањето, имаме значи доближување до службата на минато неопределено време. Во ваква употреба формите на предминатото време можат, според случајот, да се заменуваат било со неопределено било со определено минато време: *Имаше пари и сила . . . Беше аздисал* (В. Иљоски). — *Оваа песна одамна не бев ја слушал.* — *Е, сум чул мажи каде пеат, ама вакво убаво пеене, вакво глас не бев чул!* (Р. Крле). — *Тој беше чул оти, кога е болен човек главата му е жешка.* — *На четиресетте години судбата му беше определила да се преженува.* — *И-и-и-и, море боже! Не ми даде жена — не ми даде, барем едно детенце да беше ми дал* (С. Попов). Се разбира дека чисто стилскиот впечаток нема да биде ист ако се замени на пример *не бев ја слушал* со *не сум ја слушал*. Формата за предминато време поретко се употребува и самото тоа чини овде, исказот со неа да добива едно поособено истакнување на фактот.

422. Ова време, како и минато неопределено, може понекогаш да изразува дејство претполагано, или такво за кое отпосле стануваме свесни, случај за кој зборувавме и кај минато неопределено време (в. т. 405): *Готвејќи се за вечера ништо не зборна. Сигурно се беше пренесла во оној ден, денот на радоста.* — *Кога се освестив повторно, визбата беше се исполнила . . . Сигурно ми беа туриле неколку кофи на глава да се освестам, оти*

кога ги отворив очите душето беше бара станало а кофата ми стоеше на глава (К. Чашуле). Едвај кога излезе од врата, Панко забележа дека се беше облекол во нова руба (Ј. Бошковиќ). — Кога се разбуди Илко, Доста беше го преварила, го навалиле со Митра оганот и ги распоредуваа домашните работи (С. Попов).

423. Во следниов пример ни е претставена ретката употреба на ова време со значење на можен начин (потенцијал): *Така ако се умирало, беше се затрел светот стопати досега* (С. Попов). Обично се вели би се затрел или *ке се затреше*.

424. Иако во нашите современи литературни текстови може добро да се проследи ова време токму во неговото предминато значење, во животот говор веќе доста се расколебува таа негова употреба. Ние можеме да посочиме и од јазикот на народните приказни, особено кај М. Цепенков, ред случаи кога тоа се јавува само како извесна стилска разновидност спрема минато неопределено време, па може да означува дејство што фактички станало по некое друго минато дејство: *Едно го видоа тие момчето, ѝ беа рекле: „ха, еве едно момче...“ — Од кога му преписа чорбаџијата на детето, по некој ден беше си умрел. — Кога го удрила бегот преку двете очи... обете очи беа му отскокнале од главата* (М. Цепенков).

Кај М. Цепенков се јавуваат и состави со цел ред форми за предминато време што означуваат последователни дејства: *Еден ден беа се содружиле сите тројца, беа си стегнале опинците, беа си зеле по една торба тутун, и беа пошле во еден манастир. — Една мечка беше изела едно магаре и беше ѝ се запрела во грлото една коска*. Се разбира дека ваквото речење на формите не предлага споредување со некое минато дејство во однос на времето на извршувањето. Всушност овде се јавува употреба на формите за предминато време место минато неопределено. Тие форми идат

само како една стилска варијанта на минато неопределено време.

Во ова сведување на предминато време до стилска разновидност на минато неопределено време се стигнало во живиот говор дотаму што да може во сите лица да дојде од помошниот глагол формата *беше* со формите од неопределеното време на глаголот што се менува: *беше сум дошол, беше си дошол, беше дошол, беше сме дошле, беше сте дошле, беше дошле*. Иако и ваквите форми можат да се употребат со предминато значење (*Тие веќе беше дошле, кога појдовме таму*), сепак е во нив изразено заправо рушењето на предминато време и неговото мешање со минато неопределено.

Треба овде да ја забележиме и таа подробност дека формата *беше* може да дојде и зад *л*-формата, што не е случај со другите форми од помошниот глагол (в. т. 385). И ова донекаде укажува на нејзината стилска служба, што може да изразува различни нијанси, како на пример на извесна поголема безразличност спрема дејството, некаква одделеност од него итн.: *тој дошол два-трипати беше; сте нашле беше*. Примери за форми со *беше*: *Кога се ватила на танец самовилата и кога тргнала да игра оро самовилско, на чудо беше станале мало и големо, што беа на свадба. — Кога се видоа ѕвероите во темница, без да грешт сонце, сите беше се уплашиле едно чудо. — двете момчиња, што беа верни Турци на царот, беше си влегле вечерта во една џемија (М. Цепенков). — од една недела бевме гладни, беше ни умреле мајка и тате (Д. Матов).*

Реченицата: *што беше се заборчил за куќата, вратил* (В. Иљоски) — можеме да ја искажеме и така што формата *беше* да се вметне меѓу повратната заменка и глаголот: *што се беше заборчил за куќата, вратил*. Притоа може во дадениот случај да нема и никаква промена во значењето, но сепак едно нешто треба да се забележи: кога *беше* не е вака вклучено меѓу заменката и глаголот, фор-

мата може полесно да се сфати само како стилска разновидност на минато неопределено време.

+ 425. Во своето право значење предминато време изразува директно кажување, а не прекажаност. Со прекажувањето имено не се сврзува потребата за разликување на предминатоста од минатоста воопшто. Но ние рековме дека во нашиот народен јазик формите за предминато време се употребуваат и како стилска разновидност на минато неопределено време. Во ваква употреба тие можат да изразуваат и значење на прекажаност. Сп. ги на пример овие случаи, каде што се редат форми од двете времиња во таква употреба: *Во тоа време уште вдоцата не беше си дошла од работа; само детето си седело дома. — од коа беа виделе оти ќе и согрит, трештиле да бегаат. — Кога го удрила бегот преку двете очи... обете очи беа му отскокнале од глаата* (М. Цепенков). Сп.: кај него дури: *тие беа биле самовили* — место обичното: *тие биле самовили*. Прекажаност, како што се гледа од контекстот, имаме и во овој пример: *По преценка на дедовците, времето кога си тргнаа гостите беше било како што сакаа тие* (С. Попов).

Значи, формите за предминато време можат да се употребат за прекажаност тогаш кога во нив формата од помошниот глагол се сведува само до службата на еден стилски елемент. А пак најизразито таков случај е кога во сите лица се јавува *беше*. Тие состави со *беше* се имено и најпригодни за прекажување: *меѓу тие дошле и тие беше дошле* и *поготово тие дошле беше* немаме смисловна разлика.

426. Предминатото време, како што можевме да видиме во почетокот, сè уште има еден опсег на употреба во кој изразува временско значење со посебни карактеристики: дејство извршено пред друго дејство. Кон она што го кажавме за неговото мешање со минато неопределено време во нашиот народен јазик, треба овде да прибавиме

дека и во кругот на споменатото посебно грама-
 тичко значење, предминатото време се ограничува
 во својата употреба од состави во кои влегуваат
 глаголски придавки. Овој пример добро го илус-
 трира тоа ограничување. *Како старите куќи да ја*
беа облекле својата невестинска руба, како да беа
дрвјата расцутени (Р. Петковски). Во втората ре-
 ченица составот *беа расцутени* ја заменува фор-
 мата за предминато време *беа расцутеле*. Тоа што
 во нашиот литературен јазик, како што покажу-
 ваат примерите од прозата, сепак се прави добро
 разликување на значењето на предминатост, треба
 да се должи до извесна степен и на далеку по-
 свесниот пристап кон граматичките форми при
 пишувањето отколку што е тоа случај при гово-
 рот.

ФОРМИ СЛОЖЕНИ СО *КЕ*

Идно време

427. Се образува со *ке* и формите на глаголот
 во сегашно време:

едн.	1 л.	<i>ке одам, ке влезам</i>
	2 л.	<i>ке одиш, ке влезеш</i>
	3 л.	<i>ке оди, ке влезе</i>
мн.	1 л.	<i>ке одиме, ке влеземе</i>
	2 л.	<i>ке одите, ке влезете</i>
	3 л.	<i>ке одат, ке влезат</i>

Доста често се јавуваат и форми сложени со
има: *Тие има да дојдат утре*. Ако е глаголот неги-
 ран, тогаш е дури и пообично да се сврзе со *нема*:
нема да одам, нема да влезам и сл. Но сепак се
 употребуваат негирани форми и со *ке*. Сп.: *Што*
брзаш, зар не ке застаниш малу со мене (Р. Пет-
 ковски).

Во глаголскиот спрег *сум-бидам* обично се зе-
 маат во идно време формите од последниот: *ке*

биде, ќе бидеме и сл. Но, иако доста ретко, можат да се сретнат и форми од сум: *Што и да биде, ќе е на поарно, одовде спас нема . . . а што ќе е подоцна, нека е порано* (К. Чашуле).

Порано ги споменувавме случаите кога идноста се изразува со форми од другите времиња во специјална употреба (в. т. 330, 331, 344, 408, 409).

428. Со идно време се соопштува дејство што треба да настапи по даден момент. Сп. *Оди си, ти се молам, чедо, ќе ми нанесеш некоја несреќа . . . Ќе ми ја запалат куќава и под старост ќе ме влечат по затвори. — Ќе одам по леб . . . Немаме ни залче . . . Што ќе правам, децата ќе станат и ќе посакаат да јадат. — Мислиш ќе те пуштат? — со примирен глас додаде Нико, како со тоа да се прашаше и самиот себе си. — Ќе се обидам — може ќе ме пуштат до фурна* (Ј. Бошковски). — *Светот се превраќа ничкум, ене веќе ќе затропаат и на нашава селска врата со кундаците, ќе расплачат живо и мртво, ќе кренат бесилки над Сушица* (В. Малески).

429. Во подредени реченици (декларативни) ова време означува идност од гледна точка на времето кога станувало дејството во главната реченица: *Отпрвин, насрдена на него, Тренда потајно се надеваше дека скоро ќе си дојде и тој, ќе потропа една вечер на порта — бездруго е подалеку отиден, или се крие од Германците. — Срцето ѝ биеше лудо — ѝ се чинеше ќе се распрсне во градите* (Ј. Бошковски).

430. Понекогаш со идно време се искажува заправо некаква претпоставка. Тогаш во составот може да влезе и сврзникот да: *Колку години ќе има тој? — Па ќе да има кај четириесет. Сп.: Еда и мајка ми не ќе има, тетко, туку лели сакаш дуња, појди кај зета ѝ Васила. — Се уплашил си-ромав Силјан едно чудо, чунки си рекол со умот, оти ќе бидат некои сверои* (М. Цепенков).

431. Идно време може понекогаш да се употреби место минато, ако имаме извесно такво психолошко пренесување што едно стварно минато дејство да го гледаме во очекување, во претполагање — воопшто во идноста: *Најпосле им се родило едно машко дете, и на треката вечер ќе го донесе Господ еден стар човек, — го стемнило у селото, и немало кај да ноќева, — та отишал у куќата на човекот што му се родило дете (Д. Матов) — Сретуа Турци Колунци, Кузман ќе ми ги запита. „Бре вие, Турци Колунци! Каде ве бегот испрати?“ (нар. песна). — Знаеш ли ти дека приквечера се сретнав со него кај Ангица, по еден случај, и се скаравме заради тоа што не ми ја даваше? . . . И што ќе ти ми рече: „Земн си ги нозете и бегај од куќава, додека не сум зел дрво да те избјам.“ — Не му е срам, го донесол овде! . . . Ако, мор Керко, го донесол, го донесол . . . Уште кога му дал збор и ќе го донесе (Р. Крле).*

432. И нијанса на заповед може да се предаде со идно време, бидејќи самото извршување секогаш паѓа во иднината: *Слушај ваму . . . ќе ми купиш леб! Сп.: Во летно време, ако летаат ластовиците до земи ниско, бездруго ќе чекаш за брго дош да врни (М. Цепенков).*

433. Често се употребува футур за искажување на дејства што се повторуваат по некоја последователност или по некој обичај: *Ќе му текне — излези, ќе помине саат два, ете ти го пак. — Да видиш како прави: ќе лази, ќе лази, ќе дојде до скали, та ќе се стркала прудолу. — Ќе се враќаме навечер, таа сè ќе ме чека на коше, ќе ме фати за рака и ќе си појдеме заедно додома. Оваа употреба сосем се поклопува со употребата на заповедниот начин во вакви случаи, а е дојдена секако во резултат на ограничувањето опсегот на формите за сегашно време од свршени глаголи (в. т. 339). Еве за ова примери и од текстови: *Што сме ти луѓево, како лисје, мислеше Чешмеџиев. Ќе расцуттиш, ќе излисттиш и ќе овенеш (К. Чашуле).* — В старо*

време светот си ги симињале главите. Ке си ја земат в раци главата и ке си ја испоштат (Т. Ецов). — Почна да бега од луѓето, а дома за ништо туку ке ѝ привикне на жената или ке истена некое од децата (Ј. Бошковски). — Им идат агенти — муштери. Ке земат, ке го натрескаат овој пезевенк, ке почне да прави глупости, а овие, божем ред ке чувале, ке го донесат тука да се насипе. — Ни ветарче. Само ноќе ке зашушлеат јасиките и пченките, ке се повеат преостанатите спопје а утрото — пак тивко, глуво, бесшумно (В. Малески).

434. По сушност се доближуваат до овие и случаите кога се изразува со идно време дејство што секогаш ке стане ако се изврши некој претходен услов: Попара да јадиш на сон, пари ке спечалиш. — Чевли да обуеш на сон, ке се жениш. — Свињи да видиш, студ голем ке вати, или голема кавга и џурултија ке имаш со луѓе (М. Цепенков).

435. Повторливоста на дејството се изразува со идно време и во подредени, особено темпорални, но и други реченици: Кога ке удри камбана, сите се збираат в црква. — Штом ке те види, веднаш ти се залепува. — Којшто ке појде, се плаче од него. Примери од текстови: Пеев како оние дни на излетите, како оние вечери во нелегалноста кога ке украдеме да запееме (К. Чашуле). — И без да сакам ме обзеде едно чувство: како кога ке паднеш некаде кај што не си чекан. (Ј. Бошковски). Нокта, кога ке се роди змеј, ке викнат од по куќите, од маалото, дванајсе девојчиња да му готват кошуле, да го облечат. Ке земат шишарки, ке истребат бубак, ке извијат на вител, ке испредат, ке сноваат, ке сткајат, ке скројат кошула, па ке ја сошијат и ке му ја облечат, и да не се кажуге, да не се знае оти е змеј. — Гугутка штом ке викне девет пати, на пролет одиме, а повеќе од девет — и потопло уште ке биде. — Сипка кога ке фане да вика „Сип, сип, сип“, на снег е (Т. Ецов).

436. Таква повторливост се изразува со идно време и во погодбени реченици со ли. Ке се зададе

ли на некоја страна некое облаче, змејот лежи ничкум (Т. Ецов). — *Ке има ли некаде крштивање* — *викнете ја тетка Марија! Ке има ли умирачка* — *пак тетка Марија е тука!* (Р. Петковски). — *Луњи ли Ке пусти дојдат, Сонце ли Ке јасно грејне* — *Патшиштата, патшиштата Пред тебе се на борбата* (К. Рацин).

437. Што се однесува до темпоралните реченици, во нив свршените глаголи штом не се во минато свршено време, идат во состав со *ке* (доколку немаме сврзник сложен со да: *дури да, кога да*), а не само во случаи кога се изразува повторливост: *Викни ме, кога ке дојде тој*. Сп.: *откоа ке умриш ти, утките ке утаат по кулите од калето* (М. Цепенков). Треба да се пази да не се употребуваат овде форми за сегашно време од свршените глаголи без партикулата *ке*, што понекогаш станува под влијание на некои наши дијалекти и на другите јужнословенски литературни јазици.

Минато-идно време

438. Се образува од партикулата *ке* и минато определено несвршено време од глаголот:

едн. 1 л. *ке одев, ке влезев*
 2 л. *ке одеше, ке влезеше*
 3 л. *ке одеше, ке влезеше*

мн. 1 л. *ке одевме, ке влезевме*
 2 л. *ке одевте, ке влезевте*
 3 л. *ке одаа, ке влезеа*

Формите се негираат со *не*: *не ке одев, не ке влезев*, и описно со *нема*: *немаше да одам, немаше да влезам*.

439. Со ова време се означува минато дејство што се одредува како идно од гледна точка на некој друг минат момент, бидејќи му следува. На

пример: Се збираа, *ке* одеа в град. Оваа реченица можеме добро да ја споредиме со следната, во која *ке* употребиме идно време: Се збираат, *ке* одат в град. Примери од текстови: Синовите знаеја дека подруго не може и, како да речеше Ефта, тие пак *ке* одеа (В. Малески). — Тука Коле ја поголта сувата коринка што ја цаволеше и го накрена букарето со вода да ја потурне надолу, оти му застапа во грчмакот и *ке* го задавеше. — Кога ја виде дедот Петко, *ке* паднеше и тој во несвест како Илка (С. Попов). — Кога виде кума лиса, оти бумбарчето ѝ го истера злото од куќа, од радос *ке* излегатеше. — Отпрвин требаше цигерите да му и изеиш, после удињето, а пак најпосле коските *ке* му и гризеше и мезе *ке* си праеше. — Зел анџијата 20-те грошеи и му дал на тој, што *ке* го обесеа и го куртулисаа од бесалка. — отишол на мосто, кај што *ке* врвеше брат му, та го дочекал кога *ке* врвеше на мостот и му ја клал торбата на крајот на мостот. — Таман *ке* си и најдеше, ти ми замиса со обете очи (М. Цепенков). Во примерот: Можеше од него добар работник да стане „кога *ке* дојдеше времето“, — си велеше сам Бино (С. Попов) — имаме случај да се мешаат гледната точка на раскажувачот и онаа на лицето чии се зборовите. Формата *ке* дојдеше е оправдана имено од гледната точка на раскажувачот, додека за лицето би сме имале тука идност, што ја бара формата „*ке* дојде“. Показателен е за ова посматрање на дејството од разни моменти и следниот пример: о-о-о-в море кутри спаио, дали вака *ке* направеше од камчиња манџа, ами за каша кој не знаат да напраи, камчињата и кладе колку за урвокос (М. Цепенков). Ова „*ке* направеше“ се поврзува со една поранешна изјава — „*ке* направам“, откривајќи ја сега, од нов временски момент, само како неостварена намера.

440) Многу често дејствата изразувани со ова време ги знаеме како неизвршени, што постоеле са-

мо во намера. Навистина и идното време изразува намера да се изврши едно дејство, но кај него останува на идноста да видиме дали така навистина ќе стане. Овде пак, бидејќи се работи за минатото, ние можеме да ја констатираме неизвршеноста на намераваното дејство. Со тоа се сврзуваат асоцијации за условите при кои дејството можело да стане, односно поради кои не станало, па било да е тоа јасно искажано, најјасно преку условни реченици, или пак само се насетува. Одовде произлегуваат и допирни точки во употребата на ова време со можниот (условниот) начин, за кое како и за употребата на минато-идно време со обусловено значење ќе кажеме нешто натаму. Можност и дури увереност да се изврши дејството како што се претставува гледаме на пример овде: *Секој трезвен човек ќе забележеше дека онаа осмевка што сè еднакво се повторва без никаква измена, е рожба на разумот а не на срцето* (В. Малески). Со ваква нијанса во значењето се среќава и идно време.

441. И инаку во својата употреба ова време претставува полна наспоредност со идното време.

Така, и со него се искажува претпоставка: *Ќе да имаше едно осумнаесет години* (В. Малески). Сврзникот да може и да не се јавува во вакви случаи: *Младичот, што не ќе имаше повеќе од шеснаесет години, кога чу дека некој по име го вика, фати збунето да го бара* (В. Малески).

442. И со ова време се искажува повторливоста, уобичаеноста на едно дејство (во главна и подредена реченица): *Само одвреме навреме ќе пукнеш по некоја пушка долу, под селото. — По некоја капка ќе се провреше под јаката од кошулата и ни ги воденеше плеките. — А кога ќе заминеа другарите (и таа ги викаше така)... секаваше празнина. — Што ќе речеа чуварите, тоа правев* (В. Малески). — *А приквечер кога започнуваше првиот мрак да го покрива градот, тој ќе*

ги чуеше леките стапки на тетка Марија, тивкото крчкаше на скалата и најпосле на вратата ќе се појавеше тетка Марија и две питоми очи мило ќе се застојеја на Иља. — Навечер кога ќе се вратеше од работа, спроти петок и спроти недела ќе го запалеше кандилото, ќе пометкаше нешто низ куќи и ќе си легнеше. — Ќе ја викнеа кога ќе беше некој болен. — Никој поубаво од неа неќе ти зготвеше, никој поубаво не ќе варосаше, никој поубаво од неа не го знаеше редот за секаков случај — и за радост и за жалост (Р. Петковски). — Во тие денови, кога ќе завиеше во познатото уличе, на Тренда ѝ се чинеше како да завлегува во испустени гробишта. — Еден ден приквечер од турското маало допра пискот, како кога ќе умреше некој. — А кога ќе му собереа по улиците остатоци од цигари, тој тогаш одеше назадечки. — Секогаш кога ќе затупотеа чекорите пред врата, таа запираше со перењето. — Стана како штрекнат, како кога напролет ќе се забавеше за орање. (Ј. Бошковиќ). — Со парите што ќе ги донесеше од жетва, ќе купеше толку леб, колку еднаш во денот да јадаат децата, а навечер ја преспиваа вечерата. — а барем два-трипати ќе му месеше зелник, ја витканик, ја киснато (С. Попов).

443. Многу е честа употребата на минато-идно време во главна реченица, кога дејството што треба да претходи е изразено не како извршено, ами само како услов, најчесто во подредена условна реченица: да не те донесеше на време ангелот, умрена ќе ме најдеше под пенџерињава. — А ако ја однесев право дома, тогаш што ќе правеше? — Море, да не беше отишол и јас ќе му стегнев некоја клоца и како паргал ќе го исфрлев! — Да не беше ти, кој знае до кога ќе се влечеше нашава работа и на кој крај ќе излезеше. — Да не беше ти и ова кукарче твое, кој знае уште колку вода ќе истечеше по Дримон додека ставевме венец. И кога ќе ставевме! (Р. Крле). — Камен да беше, ќе попуштеше (К. Чашуле). — Ама везден солзи да

се ронат! Та извор да беше, ќе пресушеше (В. Иљоски). — Баре да можеше да ја ослободи рака-та со парабелот, немаше да се даде така лесно жив (Ј. Бошковски). — Таа е крива за сè. Ако имаше дете, среќата ќе ни седнеше на трапезата. — Ете, да не беше Панда, можеби ќе лежев десет — нека им е! (В. Малески). — На Доста да ѝ беше станало ова — в земи ќе пропаднеш од страмови. — Да биле тиа аирлии, немаше и она да умре. — та и дваесет и дваесет и пет да беше рекла, ќе ја тепаше главата Илко; од душа, од гуша ќе ги собереше. -- Ама пак ако беше тамо, зар не ќе знаеја и други Опстранчани (С. Попов).

444. Бидејќи во ваквите случаи тежеста паднува на односот меѓу условот и обусловеното дејство, кој е и временски, може моментот на соопштувањето и сосем да се отклони од тој временски однос, па со ваквите форми да се означат дејство што се претполага за стварната идност: Добро што не се најде овде мајка ми, да можам да го прочитам, инаку цела ноќ не ќе можев да заспијам сè додека не се разденеше да го прочитам (Р. Крле). — Си ја поарцив манџата што ќе ја јадеме сета куќа (М. Цепенков). Одовде води развојот и до вакви самостојни изрази со кои се укажува на дејство што се претполагало за иднината: Божем ќе одевме в недела в Скопје. — Зошто па да одите? — Ќе купевме нешто. Во ваквите случаи, повеќе или помалку јасно, се присенува некаков услов со кој е сврзано дејството, иако тој не е изрично кажан. Впрочем, тоа подразбирање на некаков услов не се однесува само на случаите кога се претполага дејство во идноста, ами може исто да станува и во однос на минатоста: Сакав да одам на биоскоп... Што ќе гледаше? (К. Чашуле). — Се раскркал по улица, стопанкин петел, та еднај се одбрани од пците. Ќе го удавеш за големо чудо (С. Попов). — Погледај, кучкана една, ќе го испердушеш сиромашкио штрк, што си е единак (М. Цепенков). Вакво само побудување на усло-

веноста е често во говорниот јазик, во кратки реплики: *Ke дојдеше?* — *Ke дојдев!* *Ke донесеа?* — *Се разбира, Ke донесеа!*

Врската со обусловеноста се насетува и во случаите кога се изразува нијанса на неоствареност на дејството: *Се сети за онаа тешка борба во Дебарца во која за малку и таа Ke загинаше* (Р. Петковски).

Можеме слободно да речеме дека употребата на миното-идно време за означување на повторливост и обусловени дејства е далеку почеста отколку неговата употреба за чисто временски сопоставени дејства во минатото. Тоа е и сосем разбирливо, бидејќи чистата последователност најчесто се изразува со другите минати времиња.

Идно прекажано време

445. Во неговиот состав покрај *Ke* влегуваат формите за минато неопределено време од глаголот:

- едн. 1 л. *Ke сум одел, Ke сум влезел*
2 л. *Ke си одел, Ke си влезел*
3 л. *Ke одел, Ke влезел*
- мн. 1 л. *Ke сме оделе, Ke сме влезеле*
2 л. *Ke сте оделе, Ke сте влезеле*
3 л. *Ke оделе, Ke влезеле*

Негирано: *не Ke одел, не Ke влезел*, и описно: *немало да оди, немало да влезе*.

Можеме да речеме дека во литературниот јазик се зема редовно несвршената л-форма во составот на ова време. Употребата на свршената л-форма (се разбира — кај глаголи што ги имаат двете форми) е понекогаш можна, но сепак необична. Сп.: *Ke си се наручала и Ke си рекла* (обично *Ke си речеа*): „*ха така!*...“ (Т. Ецов). Така е спрема *Ke дојдел* понеобично *Ke дошол*. Во оваа реченица имаме употреба на двете форми од мощниот глагол *сум*: *Господ знаел за таа работа*,

коа *ке* бидело; а *оти* *ке* било, бездруго *ке* било (М. Цепенков). Пообично е и овде *ке* бидело. Со еден збор, употребата на несвршената л-форма е овде нормална, додека свршената може да дојде по некој исклучок.

446. Со ова време се прекажуваат дејства што му одговараат како на идно време така и на минато-идно време: Тој *ке* ни дојдел утре на гости. — Тој *ке* ни дојдел тогаш на гости, да не се разболел.

Како прекажано ова време се јавува во сите оние употреби што ни се веќе познати кај идно и минато-идно време.

447. Прекажување во идно и минато-идно значење: го повикал во една меана, кај што *ке* ручал. — што имал, поарцил... и во борч влегол и до најпосле од глад *ке* умрел. — Татко бре... бакалон наши има ниет да не запустел... Заошто, бре синко, *ке* не запустел... ја кажи ми да чујам?. — Со тоа се уверил Силјан, *оти* *ке* си одел дома. — Арно ама ич ти слушал син му од царот! Ја од бабата Керката *ке* ја земел, ја *ке* умрел... Дошол денот свадба *ке* праеле. — Така велејки, не може-ле да се погодат; *ке* се истепале; перче за перче беа се ватиле. — Рипнала и си зела тасот за на бања да оит, тој не ја остаал, таја *ке* одела, најпосле кандисало момчето. — Тоа нешто преткажујало *оти* *ке* дојдел Турчинот. — Арно ама, како што ја отепале змијата, така *ке* го отепале и Турчинот и *ке* му го земеле пак рисјаните Стамболот; демек, кај што текло вода пак *ке* течело, и Турчинот *ке* си одел во Анадол. — Кој не *ке* зборува турски, јазикот *ке* му го пресечел. — и рекол да стапи со ногата на пепелта... да отаде *ке* си земел мера и *ке* и направел чевли. — Ватиле да му се молат на овчарот да му и даат кошџките, да големо добро *ке* му стореле. — Живеале овчарот со самовилата близу една година, и дошло редот *ке* оделе на свадба. — Сонцето тие зборчи и слушало и голем кеф праело, чунки невеста *ке* му

даеле (М. Цепенков). — Ми рече да бида азар за вечер, ќе ме викал да венчам. — Е, побратиме, ти се направи ли Кевот? А? Си се уплашил, не ќе кандисалааа! — Браче Илко си а наредил работичката, а јас сирота толку се жалам, ќе су останала сама. — Па дури и на гордос му е каде ќе бидел конакот (С. Попов).

448. Прекажување на повторливо дејство: Ко-го ќе видела пред себе, сè ќе го испоганела и ќе го удрела, та ќе го умрела. — Од што ќе му текнело, тоа ќе сторел. — секој ден ќе дојдел и ќе му речел: ама касабашин, дај ми мене подебело и поевтино месо. — многу си го ризал (слушал) татка си: кај ќе го прател, веднаш ќе појдел и ќе дојдел; на каква работа ќе го клаел да работи, ќе ја работел со сè срце. — Во тоа време, кога ќе паднела едната страна, од што ќе се истепало и од што ќе се исечело, калан-кусурот ќе се заробело и ќе се однесело во нивното царство (М. Цепенков).

449. Прекажување на обусловено дејство: Мачка ако прерипа мрговец, ќе се свапирол тој човек. — Ако да не беше се пресекол на теслата, бездруго ќе куртулел (М. Цепенков). — Вистина не убил никого, ама ќе убиел ако морал (В. Малески).

450. Во прекажување е можно понекогаш да се земат со ќе и форми од предминато време: од радос ќе беше излетал (М. Цепенков). Во еден ваков случај немаме разлика во значењето од другите, каде што нормално идат форми од минато неопределено време.

451. Како и при другите времиња, кога имаме прекажување, и овде се изразува личното становиште спрема туѓите зборови: Ја тепаат свеко-рот и свекрвата невестата, а таа пак го тепа До-сета... Е, жена маж ќе тепа! (В. Иљоски). — Што опитвиш баре? Зар не ќе сум примела другар твој и од Ила. Јави му, слободно нека дојт (Р. Петковски). — Ова како некоја рака да меша, бра-

Ка! Од каде на каде ќе им текнело: пред Комесарството? (В. Малески).

452. Од изнесеното за идните времиња се гледа дека тие претставуваат во нашиот јазик еден развиен систем од форми со кои се опфаќаат односите на временска последователност на дејствата како во идноста така и во минатото и освен тоа се изразува сето тоа како со директно кажување, така и со прекажување.

ФОРМИ СЛОЖЕНИ СО БИ

Можен начин

453. Се образува од партикулата *би* и *л*-формата на глаголот. Така имаме по една форма за еднина и множина, па лицето се посочува со лична замена или, третото лице, воопшто со субјектниот збор:

- едн. 1 л. *јас би донесол, носел (носил)*
2 л. *ти би донесол, носел (носил)*
3 л. *тој би донесол, носел (носил)*
- мн. 1 л. *ние би донесле, носеле (носиле)*
2 л. *вие би донесле, носеле (носиле)*
3 л. *тие би донесле, носеле (носиле)*

Од свршените глаголи не е овде обична употребата на несвршената *л*-форма, а од несвршените поретко ќе се употреби свршената *л*-форма.

Се вели и: *Би сум дошол, ако е времето арно.* Но обично вакви споеви се употребуваат како самостојни изрази со значење на укор за некоја работа што не се извршила: *Би си го чувала!* (Требало да го чуваш, кој ти е сега крив). *Би сте му кажале!* (Па тогаш зошто не му кажавте!?).

454. Формите на овој начин доста ретко се слушаат во нашиот народен јазик. За забележување е дека и во јазикот на народните приказни

ретко ќе се сретнат форми со би со можно значење: *Ов море душко, арно, би ти дал една ќерка, туку јас не сум најголем на веков* (М. Цепенков). — *И чоек да и остане само една вечер на лошо мертебе, би изумреле сите за насмет* (Е. Спространов). Главно во народниот јазик се среќаваат овие форми во вакви изрази, клетви или благословии, со значење желбено: *Да би куршум те удрил! Да би не бил! Да би не вратил да не вратиш! Да би волци те јале* (примери забележени од Е. Спространов). — *Оф да би дал Господ црквите на гуша да ги носите одвека довека, што се бивте со мене шега! Ов да би Господ ве судил* (М. Цепенков). Сп. уште: *Ајде, седни нешто те нашло да би те! Откорнатик ниеден. — оган го изгорел да би го* (В. Малески). — *Мрдни, Советке, да би не мрднала од местото, оти еве се стемни* (Р. Крле). Во случаите како *оган го изгорел да би го* имаме заправо комбинирање на формите со би и формите за минато неопределено време што и самостојно се употребуваат со желбено значење (в. т. 412). Употребата на формите со би се ограничува многу со тоа што во состави со условна подредена реченица навлегле формите со ќе во главната реченица (в. т. 443), па тие се во таа употреба пообични во нашиот јазик.

455. Во нашиот литературен јазик, до голема степен и под влијание од другите јужнословенски литературни јазици, се забележува повторно соживување на формите со би во нивното потенцијално значење. Ова значење се состои во тоа што едно дејство се претполага како можно да се изврши. Притоа со овој начин не се укажува на времето, тој може да се однесува и на минатоста и на сегашноста и на идноста. Времето на кое се однесува го узнаваме обично од подредената реченица или воопшто од ситуацијата.

456. Можниот начин го среќаваме во главната реченица во состав со подредена условна: *Стојне,*

како би бил убав животот, да си имаме наша земја, да нас да ја работиме (Р. Петковски). — Да може да прозборува, би ти рекло: „Дедо, измири се, дедо, земли ме, дедо! Исцеливај ме, дедо!“ (В. Иљоски). — Уф, каква глупост би направил, да го избиез (Р. Крле). — Во следниве примери се јавуваат формите со би и во подредена реченица, преку која е заправо искажан пак условот (начин што се среќава во литературниот јазик, а на народниот не му е својствен): Кога би дошол порано... би свршиле порано и би стигнал кај неа. — Кога би ме оставиле да се расправам со тебе, брзо би свршил (К. Чашуле).

457. Можниот начин го среќаваме и надвор од ваков спрег со условна реченица, да изразува можност на дејството без точно претставување на неговиот услов: Би могла да се излае, помисли тој. — Би сакал, знаеш колку би сакал, да не е вистина. — Колку би сакал да ја видам. — Зар јас не би можел уште многу да дам? — Мислата ме гореше, решетките со раце би ги искришил. — со смевка би се гушинал со неа. — Ех, кај се пустите сили од надвор, како стапче би ја искришил вратата (К. Чашуле). — Зар би дошла таа од ваква куќа како сарај во вашата плевна? Зар при толку чорбаџиски синови би пошла за таков пурјак? — Не би било чудо и да се мрднам! (В. Иљоски). — Ништо тука нема што би било за срамење. — девојче од дваесет и пет години би ми дале. — Мислам дека на овој свет не ќе се најде друга која што би ми го завладеала срцево, како ти (Р. Крле). — Но, пак пуста душа, ме крепи надеж. Би сакал да поживеам уште малку и да го исчекам крајот (Ј. Бошковски). — бар оваа прва средба покажа дека тој, спротивно од она што би очекувал човек при вакви случаи, има нешто во себеси што одбива (В. Малески). — Тој себеп ти што го правиш, којзнае друг дали би го правил (С. Попов).

458. Треба да се гледа да не се претерува во употребата на формите со *би*, па да се земаат тие и таму каде што никако не му одговара на нашиот јазик, на пример во финални реченици. Погрешно е: *Тој дојде во Скопје да би се видел со мене*, ами треба: *Тој дојде во Скопје (за) да се види со мене*. Погрешно е исто и *за да би се видел*, што претставува само една своеобразна комбинација меѓу нашиот начин на искажување и навлезениот отстрана.

459. Елементот *би* може да се сретне не само во состави со *л*-формата, ами во некои случаи и во врска со *да*-реченица: *Времето у зимо завлезуе, ако би некое дрво да развие, големо зимо ќе има* (Т. Ецов). За претполагање или очекување на едно дејство се употребуваат изразите со *да не би*: *Да не би да сме се испаникирале, а?* (К. Чашуле). — *ако знаеш да ми кажеш едно село, што го викаат Кушкундалео, да не би се наоѓа во оваа пустелија. — разгледуал на лево, на десно, да не би да види пак кокошката или козата* (М. Цепенков).

ФОРМИ СЛОЖЕНИ СО ИМА, НЕМА

460. Формите сложени со *има* (негирано *нема*) се разгрануваат заправо во цела една паралелна конјугација со сите други сложени глаголски форми што ги изнесовме порано. Помошниот глагол ги определува сите граматички категории што се среќаваат во сложените времиња и во можниот начин, а самиот глагол иде со својата придавка во среден род, која овде се сведува до чиста ознака на глаголското дејство и воопшто не се изменува (в. т. 357):

*има*м земено, влезено, носено, бегано
*има*в земено, влезено, носено, бегано
сум *имал* земено, влезено, носено, бегано

беше сум *имал* земено, влезено, носено, бегано
Ке *има*м земено, влезено, носено, бегано
Ке *има*в земено, влезено, носено, бегано
Ке сум *имал* земено, влезено, носено, бегано
би (сум) *имал* земено, влезено, носено, бегано

461. Сложените форми со *има*, *нема* се многу обични и во напредување во западномакедонското наречје, од каде што влегуваат и во литературниот јазик, иако далеку не во онаа мерка во која се застапени во живиот говор. Така во нашата поезија тешко да би се сретнал пример да е употребена некоја ваква форма. Тоа произлегува делум отаде што овие форми, како повеќесложни потешко се вклопуваат во стихот, а делум отаде дека сè уште во нашата поезија не се развиени стилови што повеќе да се опираат на разговорниот јазик. Несомнено дека со развитокот на такви стилови *ке* навлезат и во поетскиот јазик овие форми.

462. Со помошниот глагол *има*, *нема* многу поизразито за нашето современо јазично чувство се утврдува еден момент, било да е тој моментот на соопштувањето или некој минат или иден момент, — до кој се сведува извршеноста на едно дејство или претпоставката за неговото извршување. Така, *има*м дојдено значи дека дејството е извршено воопшто во минатото до моментот на соопштувањето, *има*в дојдено значи дека дејството се извршило до еден одреден момент во минатото, *Ке* *има*м дојдено значи дека се претполага извршувањето на дејството пак до одреден момент во идноста и сл. Со времињата во кои влегува *л*-формата од помошниот глагол се предава прекажано дејство.

463. По сведувањето на дејството до одреден момент формата *има*м дојдено можеме да ја споредиме со сум дошол, а *има*в дојдено со бев дошол, само што подвлекувањето на тој момент е поизбледнато кај формите со помошниот глагол сум.

Поради споменатата близост во значењето овие форми можат да се заменуваат: *Се немаме видено две години — Не сме се виделе две години; Дотогаш немав паднато — Дотогаш не бев паднал* и сл. Меѓутоа ова не значи дека тие се синонимни во сите случаи. Заменувањето е заправо можно до колку минато неопределено време иде во своето основно значење на временски нефиксирано минато дејство. До колку пак тоа влегува во споеви каде што неговото дејство поблиску се сврзува со одреден момент или отсек во минатото — заменувањето не ќе биде никако обично. Така место: *Сум ти станал појеска во еден, сум зел лепче, сум му дал да јаде, па така одвај да се заплати,* — не би одело: *Ти имам станато итн.*, па и *Ти имав станато итн.* не ќе биде никако обично, *баш дека* за овие форми е карактеристично означувањето на тоа оти едно дејство се извршило воопшто до даден момент, а не неговото сврзување со определен момент.

464. Примери за употребата на формите со *има*, *нема*: *Некој предавник има доставено на полицијата дека е овде* (Р. Петковски). — *Четврт ден, касај в уста немаме кладено* (В. Малески). — *Во свеста му искрсна кошмарот од последниот пат во мачилницата — а кога беше тоа и колку време има изминато од тогаш, Иљо не знаеше* (Ј. Бошковиќ). — *Та, ене го и даскалот Бино ја протена жена му, што е даскал, та веќе оти секој втор селанец в село ја има тепано жена си барем по два-трипати во животот, тоа си е општо правило. — Или сигурно ваа етврка ми ѝ има тапосано двојно, та а расипа маѓијата. — Види, мајката, зар се има отпретано таа пушта глмна, та се зачурила, чури ли чури!* — *Не ќе биде само работата. Човекот има видено или намирисано нешто та шо а зарежа наеднаш — да појде да провери дали нема дојдено некој од Витолишча* (С. Попов). — *Вујко*

ми го има пишувано за да се согласам да го земам Г'зарка, оти не го сакам. — Ви кажав дека на тој, јас што го сакам, си му имам дадено збор. — Ни-кола уште нема наполнето педесет, мајка ми уште не ги има наполнето четириест, а јас уште не ги имам наполнето дваесет. — Богами, ете сестра ми е за отепување! . . . Не е чудно да е премислена, солзите на Антица да ја имаат пресвртено. — Ако го има фатено писмото и вујко ѝ ја има одвлечено дома му! — Ристаки, стенејќи под коленото на Илија, кое му го има ставено на стомакот (Р. Кр-ле). — Сонцето ѝ велит: „што е тоа, што ми мири-сат чоечка душа? И мајка му му велит: „Немат ништо овде; од каде што имаш греано, отаде белки ти мирисат“. — Не, мајко, ти долапов го имаш давано негде. — Татко му на момчево потем не-колку дни ошол на планина да види, али имат останато нешто коска од момчево (Е. Спространов). — „Ја кажи ми, што имаш писано во тевтерот?“ му рекла и му го дала тевтерот в раце. „Во тев-терот имам исписано сите женички итроштитије и ѓаолитиње, домаќинко, е рекол (М. Цепенков). — го извлече парчето книга што го имаше скриено и почна да пишува. — Ги прибрав некои летци што ги имав скриено, така згора-згора. — Во сво-ите далечни, матни, детски, но неизбришливи спо-мени таа одвај посветло го имаше запазено само ликот на мајка си, во онаа вечер на нејзината умирачка (К. Чашуле). — Дотогаш уште немав видено партизани. А во тие години кој не рас-праваше за нив (В. Малески). — Даскалот Бино уште рано во средата по Велигден седна на ма-сичето што го имаше сам направено, и го напиша следното писмо. — А ниту владика, ниту патрика имаше видено Бино. — На дедот Петка не му беше ова прво одење во Рожден. Тој имаше изнесено стотици оки компири, јаболка, а леба ми, и не-колку чупи и вдовици има праметнато преку рид (С. Попов). — Јаката од палтото ја имаше кренато

и беше завиен со шалчето така што тетка Марија отпрвин му ги виде само двете црни, светли и питоми очи (Р. Петковски). — Кога сум ти го грабнал под нозе, како јагне ќе го заколев ако не ме замолеше Антица. Како што го имав ставено ножот под грло, за еден секунд главата ќе му ја пресечев. — А пак јас ја имав намирисано работата и си реков со умов, ако не може за вamu, нека биде за таму. — А да беше ти некој убав . . . досега ќе ти имаа закачено некоја питулица (Р. Крле). — го однесе во гробницата, чунки си имаше праено како куќурка (М. Цепенков). Прекажано: Пустотиот Селман-ага имал собрано Арнаути за да те граба. — Види ги ти нив, тие си ја имале погодено работата и за бегање! (Р. Крле). — Во прашална реченица: Имала ли родено она порано или воа ѝ е прво? (С. Попов).

465. Ваквите конструкции се развиле од споеви во кои првобитно глаголската придавка си ги чувала своите граматички особености, согласувајќи се по род и број со именката на која се однесува. На тој постар облик на овие конструкции укажуваат следните примери откај М. Цепенков: Свиња да имаш врзана со долга ортома . . . ќе ти избегала некоја лоша работа. — ќе чуеш да паднат некој голем чоек од честа што ја имал на сила добиена. — побарал околу него да не нешто ја имал скрита, секаде барал, не ја нашол. — Во Сер имало убиен и еден српски цар, кога се биеле Срби и Грци. — Кај што бил крстот Ристов врлен, наврлано имало љубре од целиот град, со камили да креваш. — Во тој гроб имало некој дервиш закопан. — Во тој гроб имало закопано во старо време една девојка Туркиња со четириесет нејзини деца. — Многу луѓе имало истепани и изостаени по планината. — царо ја има свршена и сега свадба прај. Сп. уште кај С. Попов: Откога му а донесе таа пушта книга, угу а гледа, угу а пее. Кој знае шо има во неа пишано! — јака му душа на тиа шо имаат родени по пет-шес па и десет деца.

ПРЕДЛОЗИ

466. Предлозите се службени зборови што ги изразуваат односите меѓу именските зборови во реченицата и односите на глаголското дејство спрема неговите дополненија. Тие односи можат да бидат од различен карактер, како што ќе се види натаму од прегледот на одделните предлози и нивните значења. Првобитното значење на предлозите е просторно, и тоа се чува и денеска речиси кај сите предлози во нашиот јазик. Но од него по пат на пренесување се развиле и ред други значења, така што во извесни случаи воопшто и не се чувствува врската со обележувањето на просторни односи.

467. Значењата на предлозите се откриваат преку нивната поврзаност со именките. Бидејќи именките во нашиот современ јазик имаат изменување со помошта на наставки сведено до најмал степен, до толку поголема служба им се паѓа на составите од предлог и именка со кои се изразуваат најразлични врски на именката во реченицата.

Предлозите сами по себе не се лишени од една претстава, пред сè просторна, што ја побудува нивното изделено земање. Меѓутоа, значењата на предлозите ја добиваат својата полна содржина и определеност дури во состав со именката. Така, на пример, со предлогот *на* се побудува претставата за место „врз нешто“, но само во поврзаност со именката се открива сета разностраност на неговите значења што одат сè до сведувањето на овој предлог до обичен знак за дативен предмет (*на-предмет*), во која служба тој бидува лишен од секако свое посебно значење: *Му реков на човекот*. При прегледот на значењата на предлозите треба затоа да се има предвид таа можност за преоѓање, по патот на метафора, од конкретното кон апстрактното, кое наоѓа во некои случаи свој

краен израз токму во споменатото „испразнување“ на предлошкото значење.

(468.) Во нашиот литературен јазик ги имаме следните предлози: *без, в(о), врз, до, за, зад, заради, искрај, кај (каде), како, кон, крај, меѓу, место, на, над, накај, накрај, наместо, наспроти, на-сред, низ, од, одавде, оданде, отаде, околу, освен, откај, по, под, покрај, помеѓу, поради, посред, по-тем, пред, през, преку, при, против, сред(е), според, спроти(в), спрема, со, сосе, у.*

Некои од овие предлози се по својот состав прости (*без, до, за, на* и др.), а некои се сложени (*накај, покрај, сосе* и др.). Во неколку предлози е сосем јасен или може да се согледа и денеска нивниот произлез од именски зборови: *крај, место, среде* и др.

Доста често се среќава во предлошка служба и прилогот *после*, но таа негова употреба добро е да се избегнува. Не би требало да се пишува *после мене, после година* и сл., ами *по мене, по година*. Треба да се избегнува во истото ова значење и употребата на *след*. Во нашиот јазик и зборот *ширум* е само прилог, па не може да биде правилно кога некои го употребуваат како предлог во вакви случаи: *ширум сета наша земја, место правилното: по сета наша земја, низ сета наша земја.*

Акцентирањето или неакцентирањето на предлозите во нашиот литературен јазик е тесно сврзано со нивното значење. За тоа се говореше во I дел на граматикава, т. 115—121. За адвербијализацијата на предлошките состави види пак таму и во овој дел во т. 234.

Овде ќе дадеме еден преглед на основните значења на предлозите, при кое треба да се има на ум она што погоре го рековме во врска со разгранувањето и остварувањето на тие значења. Сложените предлози се дадени при соодветните прости, а некои и посебно.

469. *без.* Означува немање на нешто: *без рака, без очи, без татко, без леб, без душа, без срце, без*

милост, без грев. Употребата во конкретна и преносна смисла можеме да ја видиме од овој пример: Лета како мува без глава — Ти работиш без глава. Овој предлог влегува и во сврзничка служба, во составот без да, однесувајќи се на цела реченица: без да му мисли многу, без да го знае и сл.

470. в, во. Означува наоѓање внатре во некоја средина или управеност, упатеност пак за во извесна средина (предмет): *Живеам во Скопје — Одам во Скопје. Сп.: Сливите, крушите, кајсиите, сенсерите во даскаловата градина се променија во бело, јаболката и праските во црвено (С. Попов). — големо напредие во куќа, во стока (М. Цепенков). — се запули заинтересирано во местото (В. Малески).*

Посебно значење добива овој предлог во вакви случаи, каде што се посочува некој дел од телото како особено карактеристичен за некого: *Гледај го каков е во вратот (Ј. Бошковски). — Тие беа во нозете долги и во носојте вудве од нашиве носои (М. Цепенков).*

Предлогот *в, во* не се сврзува само со именки што значат материјален предмет или материјална средина, ами и со други именки, при кое се добиваат значења повеќе или помалку апстрахирани од основното негово пространствено значење: *зашто имав два сина во работава ваша... наша демек (В. Малески). — да понапредниг во трговијата и во честа. — Почнала да му куца прилепцката трговија, што ја работел во папуцил'ко (М. Цепенков).*

Така со овој предлог се обележува во која „временска“ средина се врши дејството: *в недела, в година. — Во старо време си биле две жени (М. Цепенков).* Такво значење на опфатеност во „временска“ средина имаме и во случаите како овие: *иде ред летно време во жетва и вршење и по два месеца да не се расплетат (С. Попов). — Нè пречека жена во своите пречекорени шеесет години (В. Малески).*

При именки изведени од глаголи овој предлог укажува на извесна опфатеност од глаголското дејство, внесеност во него: *не можеле да се погодат во делбата* (М. Цепенков). — *Во спиењето виде чуден сон* (К. Шапкарев).

Во литературниот јазик можат да се посочат ред нови споеви со овој предлог, со различни нијанси во значењето: *Три дена е колоната во поход*. — *Мислам дека разбираш во каква ситуација си* (Ј. Бошковски). Сп. ги изразите како: *во врска со, во таа смисла, во споредба со, во согласност со, во однос на итн.*

Двете фонетски разновидности на овој предлог се искористиле во нашиот јазик во смислова служба:

1. Формата *в* се употребува пред нечленувани именки, до колку тие не почнуваат со *в, ф,* и до колку логички не се истакнува средината што ја означуваат, како таква во која имено се врши дадено дејство: *Велко си имал едно стапче в раце*. — *Тие две пилиња и ти сам си ги видел и си ги чул, синко, в поле* (М. Цепенков). — *Таа зинала и му рекла: „Влезе ми в уста“* (К. Шапкарев).

2. Формата *во* се употребува пред нечленувани именки ако се сака, средината означувана со тие именки особено логички да се истакне, како таква во која имено се врши дадено дејство: *Јас во река сум се капела, а во море не*. — *Во град не сум живеал*.

3. Пред именките што почнуваат со *в, ф,* може да стои само формата *во*: *во вода, во вир, во вар, во фурна, во филџан*. Во ваквите случаи логичкото разликување што го споменавме се изразува со помошта на акцентот (в. I дел, т. 121).

4. Ако е именката членувана, пред неа секогаш стои *во*: *„јас бев во шишето“, му рекол ѓаволот*. — *Пред десет саатот пошол во одајата, кај што беше скриен умрениот*. — *Во бунарот имало една врата отворена* (М. Цепенков).

5. Посебен случај претставува употребата на *в*, во при имињата на дните од неделата. Тука се работи пак за извесно диференцирање на значењата, против кое често се греша. Овде се разликуваат три случаја: во *средата*, во *среда* и во *среда*.

При првиот случај, кога стои во пред членуваното име на денот, се означува дека тој ден е минат. Така: *Едната конференција ја одржавме во средата, а другата во саботата*. Се зборува, како што покажува и глаголот, за денови минати. Обично притоа се мисли на деновите од првата мината недела, но може во одредена ситуација да се имаат на ум и денови од подалечното минато: *Двете деца се родија лани во првата недела од јануари: едното во средата, другото во саботата*.

При вториот случај, кога стои формата *в* пред нечленуваното име на денот, се означува првиот таков ден што иде. Изразот *в среда* може да се објасни описно по следниот начин: *во оваа среда што иде*. Затоа, ако ја земеме пак за пример приведената реченица, ќе треба во овој случај глаголот да дојде во идно време: *Едната конференција ќе ја одржиме в среда, а другата в сабота*. Посебен случај, од фонетска гледна точка, претставува овде *вторник*, бидејќи почнува со *в*: *в вторник* може да се изговори кај нас само со едно *в* (во народниот јазик се вели почесто *торник*, па таму е со тоа избегната споменатата фонетска неудобност). Затоа е овде подобро предлогот воопшто да не се пишува.

При третиот случај (*во среда*) се означува дека нешто обично станува во еден одреден ден од неделата: *Ние конференции држиме во среда и во сабота, а не во недела и во петок*. Се разбира дека исто така ќе се рече, ако се истакнува денот како средина (в. горе под 2.): *Тој дојде во петок, не во сабота*.

6. Бидејќи географските имиња и имињата на државите се сами по себе доволно одредени како ознаки на една средина, немало потреба да се из-

разува тоа со противставување на *в* и *во*. Отаде и произлегува недоволната разграниченост во употребата на тие разновидности на предлогот пред такви имиња. Би можело да се мисли дека изразите како *Одам в град* (не: *Одам во град*), наспрема *Живеам во град* (не: *Живеам в град*) укажуваат и како се распределени при споменатите имиња двете форми од предлогот. Но примерите што ќе ги приведеме натаму покажуваат дека чувството за тоа разликување е веќе кај нив до голема степен заматено. Едно нешто е сепак сигурно спрема нашиот јазичен усет — дека формата *во*, а не *в*, е многу пообична во случаите како: *Живеам во Битола*. — *Сега сум во Битола*. — *Во Битола има гимназија* итн. Тоа значи дека како правило за нашиот литературен јазик можеме да поставиме оти кога се зборува за нешто што станувало или бидува во самото место, тогаш пред името на местото стои предлогот *во*. Еве за тоа уште примери: *најпрочуениот човек во Преспа*. — *Да ги уреди сите мачноти во Кичево*. — *присуството на Горче во Кичево* (В. Малески). — *Ќе се видиме во Битола*. — *Јас сум слушал во Америка оти некаде имало луѓе што јадат човешко месо*. — *А, во кој град? Да... Во Лајпциг*. — *лежеше во Битола* — *решението на конгресот во Смилево*. — *Во Сараево стравот беше толку голем...* — *Почна револуцијата во Турција*. — *денешниот државен ред во Србија* (сите овие примери се земени од книгата „Одбрани четива за трети клас“).

Во другиот случај, при глагол што покажува движење накај тоа место, можат да се употребат обете форми од предлогот: *Одам в Битола, в Белград*; и *Одам во Битола, во Белград*. И овие примери, земени од извесни наши текстови, ќе го потврдат тоа што го установивме во овој случај: *Ако треба да се носи нешто в Кичево, јас сум тука*. — *влегоа првпат во Кичево*. — *требаше да се префрлиме во Преспа* (В. Малески). — *ме потераа в Битола*. — *ти се знае патот — во Америка*. — *Што*

мислиш ти, да одам во Софија (К. Чашуле). — Дошле во Солун. — си одлета во село Коњари (М. Цепенков).

7. Ако именката е одредена со прилог, број, заменска придавка — пред таков состав стои во: во многу места, во повеќе градишта, во три села, во некои дни, во една куќа, во вакви места итн. Необично би било: в многу места, в некои места и сл. Еве неколку примери за нормалната употреба на предлогот во ваквите изрази: *Дошле во Солун и влегле во една гемија. — во оваа пустелија ќе умрам. — Јас вас не сум ве видел ни во некое село, ни пак во некој град. — Силјан не можел да се начуди на луѓето, кои се и во кое место се. Во дваесет и четири саати... сите се собрале пред царот. — во брго време беше научил да плете кошници (М. Цепенков).*

8. Пред состав од придавка и именка, ако е придавката членувана, стои во: во големата маќа, во запустеното село, во идната недела. Овде важни истото што и кај одделните членувани именки. Други примери за ова: *не си идел ни во најсилната работа дома — паднала во длабокиот бунар. — имала и еден инат што во целиот век го немало (М. Цепенков). — ги впи очите во чадливите греди (В. Малески).*

Ако придавката не е членувана, тогаш е пак пообична тука употребата на во: во голема маќа, во запустено село, но може да се употреби и в: в голема маќа, в запустено село. Ако е атрибутот зад именката, тогаш е уште попригодна формата во: во маќа голема, во село запустено. Исто така, и на ваквите случаи се проширува правилото за употребата на во, кога една средина особено се истакнува. На пример: *Во нова куќа да живееш, не во стара.* Од практична важност е овде правилото дека во ниеден случај нема да се згреша ако се употреби формата во. Даваме уште неколку примери за овој случај: *Силјан уште во темни зори ја спрашти в град. — Имало во старо време*

некојси старец (М. Цепенков). — Селаните живееја во темни, чадливи куќи. — Во борбата што ќе се разгори во најскоро време (Одбрани четива). Примери со *v* ќе се сретнат повеќе во поезијата: мајчини зборој в разделбен час. — пролетни мразој в растопени води (Г. Ивановски).

9. Пред формите од личните заменки се употребува само *во*: *во мене, во нас, во тебе, во вас, во него, во неа, во нив*. Исто така и пред повратната замена: *во себе*.

10. Треба да констатираме дека во нашата поезија среќаваме ред случаи, кога формите од предлогот *в*, *во* не се употребени спрема правилата што важат во нашиот народен јазик и што погоре во основното ги формулиравме. Сп.: *В празниот амбар тага ќе висне* (С. Јаневски). — *В очите наши ќе збори нова сила* (Г. Ивановски). Кај сите наши поети ќе најдеме такви отстапувања. Тоа се должи пред сè на фактот што некои од нив потекнуваат од краишта каде што место *в*, *во* се употребува предлогот *у*, па затоа и немаат вроден усет за употребата на двете разновидности. Но исто така тоа се прави и поради потребите на стихот (случај што се јавува и во народната поезија). Треба секако да се настојува во што помала мерка да се прават вакви отстапувања.

471. *врз*. Се употребува доста ретко покрај *на* — со пространствено значење („озгора на нешто“): *човек врз човек, нога врз нога* и сл. Исто и во изразот *врз основа на нешто*. Сп.: *Оди врз постелите на децата* (Ј. Читкушев). Преносно: *пиеше цигара врз цигара* (Ј. Бошковски).

472. *до*. Пространственото значење му се јавува со овие две нијанси: 1. дека еден предмет се наоѓа непосредно покрај друг: *масата стои до врата, нога до нога, човек до човек*; 2. дека нешто допира, достига до извесен предмет: *тој дојде до врата, висок до таван, се крена до небо*.

Со овие случаи се поврзуваат тие кога се врши извесно одмерување во опфатот на две крајни

точки: (одовде) до град, до село, до Скопје, од Битола до Охрид.

Со овој предлог се укажува и на достигнување до извесен временски момент: до ден, до пладне, од ноќ до ноќ, од мугра до мрак.

Во некои изрази се јавуваат и посебни нијанси во значењето, одвлечени од просторното значење: Од човек до човек има разлика. — До игла, до конец сè ми зедоа.

Овој предлог стапува во тесна врска со прилогот близу во вакви случаи: близу до една бистра река (М. Цепенков). — Близу до селото има чешма. Сп. уште: Близу до пред сто години војводи сме имале (М. Цепенков) — во кој случај се јавува удвојување на предлозите (в. подолу). Во народната поезија се среќава овој предлог и во одвишна употреба, за „исполнување“ на стихот: Зашто ти се до две леви кули. — Усидли си до два коња.

473. за. Овој предлог често се јавува со значење на фаќање се, држење се за нешто: се држи за коса, за рака, за глава, за врата.

Во вакви изрази покажува последување, исто како предлогот по: ден за ден, нога за нога (оди), цигара за цигара (пуши). Сп.: Младите растат како бостан, и година за година, токо-оп! дошло време за сè (С. Попов).

Покажува некакво измерување, било на време или на вредност: за час, за ден, за години (ја сврши работата), за динар, за банка (го купи).

Размена: тоа за тоа, заб за заб, вера за вера.

Овој предлог служи да се означи колкава е разликата по големина или по вредност и сл. меѓу два предмета: Тој е за глава повисок од него. — Ова е за банка поскапо.

Упатеност нанекаде: оди за Белград, за Скопје.

Споменување на еден предмет, зборување за него: се зборува, се пишува и сл. за Стојана, за времето, за војната, ми текнува за вода, за грозје.

Намена, цел или причина: еден за делник — друг, празник, материја за фустан, работи за леб, страда за правда. Ваквите значења се обични и со именки изведени од глагол: дошол за јадење, за тепање. Со специјална нијанса се јавува овој предлог при глаголските именки во вакви случаи: За јадење — јаде (в. т. 380). Значењето на намена се чувствува и во овие случаи: тој не чини за поп (Е. Спространов). — Море, невестата си е за невеста, токо, ај стоплите нешто (С. Попов). Во ваква употреба може да се јавува и заедно со предлогот како: задржи си го овде, како за домазет (М. Цепенков). Можно е и инаку заменувањето со како: Таа го знаеше за големец (В. Малески). Од значењето на намена води почеток една ваква употреба на за, необична во литературниот јазик, каде што предметот директно би се сврзал за глаголот: го нарекол за ѓаолицко око (М. Цепенков).

Овој предлог покажува каков е некој станат, во состави што значат чувствен однос спрема некого: тој е за грев, за срам, за чудо, за гнас. Сп. уште со посебни нијанси, во модална употреба: За среќа, не стана така. — За жал, се случи тоа (в. т. 525, 4).

Предлогот за влегува во сврзнички споеви за да, за дека: Тој дојде за да ја расипе работата. — Така стори, за дека инаку не можеше. Воопшто, ова вакво пренесување на предлозите во сврзничка служба, што го видовме погоре и кај предлогот без, укажува на извесна релативна самостојност на нивното значење, бидејќи тоа не се открива само во спој со именка, ами може да се простре и на цела реченица.

474 зад. Скоро исклучиво се среќава со своето пространствено значење — дека еден предмет се наоѓа од онаа страна на друг предмет: зад врата, зад куќа, зад рид, зад море. Со временско значење иде во овие состави: зад Божик, зад Прочка и сл.

475. *заради*. Побудува значење причинско и целно: *Заради сувото да страда и суровото*. — *Си продадов белата коња заради тебе*.

476. *кај* (каде). Иде со пространствено значење — наоѓање при некого или нешто, или пак упатеност да се дојде во таква положба: *сум кај Стојана, кај чешмата, кај нивата, одам кај Стојана, кај чешмата, кај нивата*.

Со временско или бројно значење на приближност: *кај среда, кај Божик, кај сто* и сл.

Формата *каде* поретко се употребува: *Каде нас уште ништо* (В. Малески).

Сложени од *кај* и други предлози се: *докај, накај, откај*. И тие идат со соодветното пространствено значење: *одам докај Стојана, накај Стојана, идам откај Стојана* и сл. Со временско значење: *докај Гурјовден, откај Гурјовден*. Со приближно бројно значење: *докај сто, накај сто, откај сто*. Сите овие предлози се употребуваат и како прашални прилози: *кај одиш, на кај одиш, од кај идеш, кај стигна* (и тогаш се пишуваат одделно).

477. *како*. Се употребува при споредување: *тој е како татко му, како змија, како мравка*.

478. *кон*. Се употребува со истите значења како *кај, накај*: *оди кон реката, ќе дојде кон среда*. — *Прилепсконо поле, кон крушовска страна* (нар. песна). Сп. го кај М. Цепенков овој случај на плеонастична употреба на двата предлога: *се пуштиле за кон кај нас да си идат*.

Освен споменатите во литературниот јазик се јавуваат и други значења — како *кај спрема: долгот кон народот, кон татковината; како кај при, на: кон тоа ќе придадеме* и сл.

479. *крај*. Иде со пространствено значење — дека еден предмет се наоѓа во непосредна близина на друг: *крај масата, крај селото, крај нивата*.

Сложени со него се: *искрај, накрај, покрај*. Предлогот *искрај* ретко се слуша: *искрај село* (на самиот крај на селото). Со истото значење почесто

се употребува *накрај*: *накрај село, накрај поле*. Предлогот *покрај* иде со значење синонимно на *крај*: *покрај масата, покрај селото, покрај нивата*, — а се употребува уште и со значење приближно на *освен, наспротив*: *Покрај тоа, тој се покажа добар работник*. — *Покрај работата што ја вршеше тој и учеше*.

480. *меѓу*. Пространственото значење му е дека нешто се наоѓа во просторот што ги дели двата или повеќе предмети, или пак воопшто во средишната на повеќе предмети: *Меѓу Велес и Скопје се наоѓа селото Зелениково*. — *Го укаса лута змија Меѓу двете црни очи* (нар. песна). — *Меѓу татко, меѓу мајка* (нар. песна). — *Смешај се меѓу луѓе*.

Од ова значење се развива и временско, што често се поврзува со него: *меѓу двете Богородици, меѓу ручек и вечера, меѓу шест и седум*.

Во следните случаи имаме значење на заемен однос — „еден со друг“: *Се истепаа меѓу себе*. — *Си зборувале меѓу себе*. Сп.: *меѓу нашите не е сè како што треба* (В. Малески). Заемниот однос може да биде искажан и во вид на споредба: *Меѓу мене и тебе има голема разлика*.

Со значење еднакво со *меѓу* се употребува, поретко, и сложениот прилог *помеѓу*: *Можев да правам споредби помеѓу мојот мислен партизан и тој од бригадата, од стварноста* (В. Малески).

481. *место*. Покажува заменување — дека нешто се јавува да замени друго нешто: *Место играчка, тепачка*. — *Ова ти е место награда*. Сп.: *Место одговор, повторно затропа вратата* (В. Малески).

Овој предлог се јавува и сложен со *на*: *пчелите ни беа наместо волој и крави*. — *да му бидам наместо мајка*. — *јас те сакам, момче, за на место син ти да ми бидиш*. — *те има наместо пачавра црепнарска* (М. Цепенков). Интересен е овој пример во кој *на* и *место* се јавуваат разделени: *за да му се најде на клуч место* (Т. Ецов), т.е. *наместо*

клуч. Не е обично составувањето со предлогот во: *Ке те имам за во место сестра* (М. Цепенков).

482. на. Овој предлог е секако најчесто употребуваниот во нашиот јазик. Отаде кај него се јавуваат и повеќе значења — до она негово сведување на граматички знак за дативниот предмет, за кое говоревме погоре: *Му реков на човекот. — Му дадов леб на детето.*

Честа е неговата употреба, пак со значење оддалечено сосем од просторственото, — за обележување на припадност: *капата на Никола, куќата на докторот*. Овие случаи во кои на се повторува повеќе пати можеби укажуваат на состојбата од која се изделило значењето на припадност: *три години ќе чинам измет на манастир на Трескаец, на Богоројца. — Остај што на чело ќе седиш на треза . . . ами . . . сето село ќе излезат да те пречекаат* (М. Цепенков).

Со значење дека некој се приведува кон нешто, се подбудува кон нешто, идат ваквите состави со на: *го учи на зло, на лага, на раскош, го тера на добро и сл.*

Со значење целно, во наспоредност со за, иде овој предлог во вакви случаи: *Кога у некоја кука ќе пропее кокошка, не било на арно — на смрт* (Ј. Читкушев). — на здравје причесната и на приет (М. Цепенков).

Инаку, неговото просторствено значење укажува на положба згора врз нешто: *Се качи на кука. — Јава на коњ*. Сп.: *Одев со грутка на срце и Каракамен на гради* (К. Раџин). Од ова основно просторствено значење се развиваат други, повеќе или помалку оддалечени од него, според изразот: *на врата, на порта, на тланик, на синџир, на слика, на нишан, на оро, на танец, на ручек, на село, на сонце, на воздух, (свири) на прим, на кавал*. Така имаме и: *(одам, сум) на гости, на свадба, на жетва, на орање, на тутун, на риба, на стража, на пречек, на сеир, на спомош итн*. Сп.: *Не ќе си одам на круши, Туку ќе одам на куришум* (нар. пес-

на). — За на јадење ќе се најдат триста, не само тројца. — да останат на ручек или вечера. — Ги покани, значи, на визита, на по една ракија, по едно кафе. — Без зготвено, на леб и сирење да ти седне, господ да чуа! (С. Попов). Овие значења се усложнуваат и со преносна употреба на составите: *Паднале на збор 'рслано и чоекот* (М. Цепенков). — *На очи се скрати* (К. Чашуле).

Пространствено значење се јавува и со имињата на страните на светот: на север, на југ.

Овој предлог се употребува и со именки што значат установи, извесни тела, збиралишта и сл.: *на суд, на пошта, на школа, на хотел, на дуќан*. Вака е и при именки што значат занимање: *на бербер, на снајдер, на доктор*. Сп.: *Го даде на грчари* (М. Цепенков).

Ретко се јавува на место во со географски имиња: *на Вардар, на Велес*. Сп.: *на Прилеп на пазар*. — *дали на Крушоо се наоѓам овде* (М. Цепенков). — *Кога идеше Пројчо на града Стамбула* (нар. песна). Пообично е: во Велес, во Прилеп. Како замена на во овој предлог се јавува понекогаш и во вакви случаи: *Очите во нив беше му останале на овчарот, гледајќи на нивната убаина* (М. Цепенков). Исто и во овие случаи: *Се најдов на мака, на чудо*.

Во некои случаи овој предлог укажува на начин: *на смеа на шака, на лага, на среќа, на сила, на вера*. Составите како овие можат да идат и во други врски: *Тука Бојана удри пак на фалба* (С. Попов). Со начинско значење: *На фалба го кажа тоа*. Нијанса на начинско значење (како) се развива и во вакви случаи, каде што и пространственото значење може да биде доволно јасно: *поседнати околу-наоколу на тркало*. — *попот требало да ја прелеит со маслото (зејтино) и виното на крс* (М. Цепенков)

Се јавува кај овој предлог и значење, развиено од пространственото, што му се доближува на

значењето од предлогот по: *На снага — стројна камина, На мерак — огин разгорен* (В. Марковски).

Со глаголските именки се јавува и ова посебно значење што укажува на еден момент во времето: *На излегување, се сврти. На одење, ми рече*. Овде споевите со глаголската именка можат да се развијат во темпорални реченици. Со глаголските именки инаку овој предлог побудува и некои други од веќе споменатите значења: *(отиде) на орање, на копање, (го фатија) на спање*. Во овие случаи се изразува самиот момент на готовноста да се изврши дејството содржано во значењето на именката изведена од глаголот: *Очите му се на поглед, Рацете му се на потфат, Нозете му се на потскок* (нар. песна).

Предлогот на изразува и временско значење: *на пролет, на есен, на младост, на старост, на живот*. Временска ознака имаме и во случаите како: *на празник, на сведен, на Бадник, на Божик*.

Чести се изразите со од... на — со кои се предава извесно преминување на дејството од еден до друг предмет: *од човек на човек, од рака на рака, од дрво на дрво, од ден на ден, од час на час*.

Со овој предлог се изразува и значење на распределба: *По едно јаболко на човек. — По една лира на куќа расфрлил данок*. Распределбата се посочува и преку тоа на кое е нешто распределено: *Го скршија лебот на парчиња. — Снегот паѓа на партали*. Ието така се вели *на ден, на ноќ, на час* — со значење на временски отсек по кој нешто се измерува, се распределува: *На ден јадел крава јаловица* (нар. песна). — *Работи за педесет динари на час. — На неколку пати сум му рекол*.

Значење на споредба имаме во вакви случаи: *Тој личи на него. — Целиот е на татка си*. Сп.: *Најмалиот Илко, крстен на стрица си* (С. Попов).

Кон ова се доближува и значењето дека нешто се преправа во друго или искажува така: *И може ли крвта на вода да стане* (В. Марковски). — *Станал на земја* (дојдено секако преку: *Заприле-*

гал на земја). Со овие случаи се поврзува и еден ваков случај: *Ке загинеш на мрцина* (М. Цепенков).

Споредувањето може да се однесува и само на еден признак меѓу предметите: *смрди на лук, мириса на земја и сл.*

Со кажаното не се исцрпуваат сите значења и нијанси што ги побудува овој предлог. Сп. ги на пример изразите: *дава на заем, и на твоја глава, на штрек, му иде на повраќање*. Во ред случаи споевите со овој предлог се станати прилози: *на-страна, навреме, насила*. Во литературниот јазик значењата на овој предлог уште повеќе се разгрануваат: *На воени потреби се израсходува голема сума*. — *Тој сега работи на нов роман*. — *Тој е осуден на смрт, на робија, на глад*. Сп. ги овие неколку реченици од книжевни текстови: *И после го обзимаше бес на себе си, на своето бессилје*. — *одеше на нов распит*. — *го печеше споменот на тој час*. — *на тоа и не мислеше, нито пак можеше да се надева на некаква милост*. — *Тој неспокојно гледаше во нив и — на негов ужас, Лена ја немаше* (Ј. Бошковски). — *Катинчето полагаше на својата младост, на намазнетото перче, на новиот фес со црниот, како жузел пискул* (С. Попов).

Честото јавување на овој предлог го налага како стилска потреба тоа — како да се избегне во некои случаи нејасноста или неблагозвучноста поради неговото натрупување. И погоре видовме дека тој често побудува значења што можат да се изразат и со други предлози без осетно менување. Тоа ни дава можност, се разбира при чувство за стил, да го отклониме споменатото натрупување. Така, *на* може во значење на припадност понекогаш да се замени со *од*, особено ако именката означува лице или е самата лично име: *куќата од Петрега*. Со *на* може да се замени овој предлог во случаите како: *прашањето за македонскиот литературен јазик*. Може да се рече *Тој е личен како мајка си* место: *Тој е личен на мајка си*. Еден начин да се избегне повторувањето на овој пред-

лог е и неговото испуштање зад глаголски именки што управуваат предмет: *Од многу јадење грозје на детето му се слоши*. Веќе порано споменавме дека ова испуштање е пообично кога именката не е членувана и дека тоа не може во секој случај да се чувствува како наполно приемливо (в. т. 378). Воопшто, дали ќе се прибегне кон некој од споменативе начини за замена на предлогот на зависи од дадената стилска ситуација, така што не треба тука да бараме поставување на некои правила.

483. *над*. Пространственото значење му укажува на наоѓање повисоко од нешто: *Орли се виеја над нашето село* (нар. песна) — *Над глава му седи стара му мајка* (нар. песна). — *Над патот има чеџма*.

Одовде се развиваат преносни значења што покажуваат некакво надминување, превишување: *јунак над јунаци, мајстор над мајстори, нема убавина над нејзината, чекам над еден час, над рекордот, над минимумот* и др. Преносни значења со поинакви нијанси ни посочуваат овие примери: *се замисли над тој проблем, врши влијание над него, полага право над земјата*.

484. *низ*. Се јавува со следните пространствени значења: 1. управеност надолу по некоја површина: *слегува низ рид, се тркала низ скали, солзи му течат низ лице*. Сп.: *Тоде зеде со себеси двајца од другарите и појде низ реката да разгледа од каде полесно да се мине на другиот брег* — *од блиската железничка станица шареше рефлектор низ пругата* (Ј. Бошковски). 2. провирање во еден предмет: *летнала низ баца, куришумот минал низ месо, излезе низ врата, низ иглени уши*. 3. движење или растуреност по сите страни на една површина: *разлазија агентите низ чаршија* (В. Малески). — *Некое време шетал волкот низ една низија по лов* (М. Цепенков). — *Се вртка низ двор, низ куќи*. — *Селата расфрлени низ Пелагионија*.

Во литературниот јазик се јавуваат и кај овој предлог нови нијанси, со пренесување на значењето: *низ солзи mine тежок век. — низ вера чисти душа* (В. Марковски). — *низ борби се прекали.*

485. од. Во овој предлог се влеваат неколку пространствени како и ред други значења:

Сметнување од некаде: *слезе од коњ, рипна од дрво, го симнаа од полица.*

Излегување од некаде: *излезе од соба, од вода, ни побегна од раце, ми излета од памет, од ум, го кренаа од сон.* Сп.: *Си излегол Ристос од бојацини и ошол при татка си да биди мајстор.* Во врска со прилогот *надвор*: *дали да излезат од дупките надвор;* и во еден ваков израз: *кроток беше од мерата надвор* (примерите откај М. Цепенков).

Воопшто одделување од некаде: *од поле, од село, од пазар, од жетва, од свадба, од пат (иде).*

Положба отстрана спрема нешто: *лево од патот.* Сп. го изразот: *отпат ми е, па и придавката отпатно (место).*

Пределна точка од која почнува оддалечувањето: *го врати од врата, од праг, го откорна од корен, од темел.* Ова значење е обично во сооднос со предлогот до во случаи кога имаме извесно измерување: *од Скопје до Битола, (оди) од човек до човек.* Сп. го изразот: *од старец до дете, т.е. сите.* Во врска со прилогот *скраја*: *два саата од Прилеп скраја.* — *ке појдиме од стотина чекори скраја* (М. Цепенков).

Пределното значење се пренесува на временски изрази: *од среда ќе почнеме да работиме, од ноќ е станат, од среда до петок, од утро до вечер, од ноќ до ноќ.* Сп.: *од еден саат скраја отрчала миса в град* (М. Цепенков).

Погоре стана збор и за изразите со од... на: *од човек на човек, од ден на ден.*

Површинско засегање на предметот, значење што понекогаш може да се предаде и со во, на: *го удри од ѕид, од земја.* Сп.: *Му идеше и мисла*

да си ја размрска главата од каменот (Ј. Бошковски).

Потекло по место: сум од Скопје, од Охрид. Сп.: старецот од планинското трло (Ј. Бошковски).

Од претходното значење се развило значењето на припадност: *нивата од татко ми, палтото од Петрета*. Ваквата употреба на од е позната во западномакедонското наречје. Во литературниот јазик таа поретко се среќава, бидејќи припадност обично се изразува со *на*. На поголемото распространување на од во овој правец му пречат некои од неговите поконкретни значења, особено значењето на потекло по материјал: *од злато, од дрво*. Меѓутоа сепак и во литературниот јазик, макар поограничено, иде од со значење на припадност, главно со личните имиња, каде што не може да има мешање со другите негови значења: Сп. *мајка му од Димчета писна*. — *Тогаш ги оддели прво младите и, еден по еден, како свер ги биеше со камчиќ од воловски жили сплетен. А после — постарите: Коле од Николовци, Трајче комшијава, Заре од Митревци, та Крстана — и кој не?* — *Отидов до Кошето од широкиот кревет* (В. Малески). — *Нико неволно се сврте и погледот му се сретна со исплашениот поглед од жена му, што стоеше со лице допрано до замагленото стакло од прозорецот*. — *По едно време шумот од дождот стивна* (Ј. Бошковски). — *Зар може Јован од стрица Гура да се дига против кајмаками*. — *Тиа пак ни од главите нивни ни од децата не се сајби* (С. Попов). Следниве примери илустрираат еден начин обичен во народниот јазик, да иде определбата по припадност, се разбира заедно со предлогот, пред определуваната именка: *од крт рака*. — *од брав месо*. — *молитва и од темјан миризба*. — *Што бараш овде, бре момче, му рекла, на од ламјата портата* (М. Цепенков).

Споменаваме дека еден од начините да се избегне натрупувањето од предлогот *на* е неговата замена со *од* во споменатото значење.

Укажува на потекло по авторот: „Војна и мир“ од Лев Толстој, „Селани“ од Балзака.

Потекло по материјал: куќа од камен, од дрво, од плитари.

Укажува на вршителот на дејството (на тоа од каде потекнува дејството) во пасивни обрати: удрен од гром, од куришум, отепан од некој душман. Сп.: од мене проштење немаш (М. Цепенков).

Укажува на причината на дејството: умре од болест, замрзна од страв, се свитка од старост. Сп.: ребрата беа му и окришле од котек (М. Цепенков).

Обратно, во изрази што значат противставување на причинителот: спаси ме од душмани, од болест, од зло, од смрт.

Споредување во најразлична смисла: повисок од него, од камен потврд, тој е овде повеќе од година.

Изразува партитивно значење: овчарот не можол да добие една од тие девојки. — се изнајале сите арно убаво од жаби. — Се исполнила куќата од селани. — Јаболкниците биле турени од јаболка во таа година. — полни полици од дуњи (М. Цепенков). — Не ти се наоѓа нешто од алишта? — Од грозје немал каснато.

Преминување во друга состојба: од брат — небрат, од цар — говедар.

Изразува мерка или вредност: змија од аршин, од ока лубеница, марка од динар.

Покрај реченото, од се јавува и во други употреби, како: не одбира од ништо, од ука, од збор, од котек; нема фајде од плачка; му беа од полза; му бае од уроци; тој е од светот надвор и друго.

486. одавде, оданде, отаде. Овие предлози укажуваат на положба од оваа, односно од другата страна на нешто: одавде река, одавде рид; оданде река, оданде рид, отаде река, отаде рид. Се употребуваат и како прилози: Тој иде одавде, оданде, отаде.

Како сложен со од иде и откај, што означува управеност од некоја страна наваму: *откај север, откај Битола*. Сп. го овој пример, во кој и самиот предлог од се редува со откај: *не се коли откај тило маж, а жено, ами вака се коли од гуша* (М. Цепенков). Составот на предлозите од и кај се употребува и како прилог, во кој случај се пишува разделено: *од кај идеш?*

487. *околу*. Пространственото значење му обе- лежува опкружување или опкруженост: *се соби- раше купче околу огнот* (В. Малески). — *околу него еден куп пилиња* (К. Шапкарев). — *се вртка околу рајот* (М. Цепенков). — *се бркаат околу ку- ка*. — *му се свитка околу гуша*.

Во следните случаи имаме значење што може да се заменува со за: *се скараа околу нивата, не можеа да се сложат околу тоа прашање*.

Изразува приближност по време, мерка и др.: *околу пладне, околу ужина, околу Божиќ, околу* Сп.: *никој, освен Колета не знае каде е тргнат* (С. стредна на големина, *околу три педи долга* (М. Цепенков).

Се употребува и како прилог: *се разгледа око- лу*. Сложено *околу-наоколу: поседнати околу-нао- колу*.

488. *освен*. Означува изземање, исклучување: *дојдоа сите освен него, освен работа — друго не ти останува, не знае друго освен јадење и пиење*. Сп.: *никој, освен Колета не знае каде е тргнат* (С. Попов).

Овој предлог се јавува и со разновидностите *осем, освем, освема, отсема*, но во литературниот јазик е најобично да се употребува *освен*.

Се јавува во спој со сврзници: *Освен што одат тамо луѓе, ами и иконата ја носат*. — *Раштанци освен што не го задеваа, ами и веруваа оти тој смок му бил стопанот на селото*. — *чунки никој друг чоек до денеска не нè видел, освем кога ќе му излезе душата* (М. Цепенков). — *Не знае друго освен да јаде и пие*. — *Освен ако нешто не дошол!*

489. по. Со овие пространствени значења му се доближува на предлогот *низ*: 1. управеност во една посока по некоја површина: *по скала, по река, по бразда*. Со ова значење се поврзуваат случаите: *(пратено) по човек, по пошта*. 2. движење или растуленост по сите страни на една површина: *по небо, по село, по соба, по куќа*. Сп. го изразот: *Како сте по дома?* Со ова значење се поврзуваат и случаите како: *оди по баби, по свадби, по игранки*. Сп.: *Се растрчаа Илко и Трајко по луѓе* (С. Попов). Поодвлечено: *го однесе во земникот со една клетва по децата и бабите* (С. Попов). — *тргна да арчит пари по пијанство* (М. Цепенков). Исто се поврзуваат овде и случаите со значење „по какво време“: *По студ и по жега и по ветер клет*. — *Како улав трча по мраз и по дожд* (В. Марковски).

Поинакво пространствено значење имаме во следните случаи: *(го удри) по рака, по нога, по врат, по нос*. Се посочува предметот (местото) на кој се извршува дејството.

Освен тоа овој предлог се јавува и со други, непространствени значења:

Укажува на последување во времето: *ред по ред, лист по лист, ден по ден, по Илинден, по некое време, по радост и тага*. Ова значење се побудува и во изрази како овој: *ја окришил парче по парче* (М. Цепенков).

Во изрази што значат неполна облеченост: *по кошула, по гаќи, по панталони*.

Во споредување, кога се открива од каде произлегува еден квалитет на предметот: *прв е по богатство, по сила нема над него, по ум е ненадминат*.

Укажува на мерка што се однесува на повеќе предмети: *(долги) по сажен, (тежок) по кило, (останува) по месец, (чинат) по банка*. Слично: *идеа по девет души*. — *на ден јадеше по едно врапче*.

Насочување кон предметот за да се прибави: *отиде по доктор, по леб*. Сп.: *Никаде не а тера,*

ни по вода ни од вода, ни на река ни од река (С. Попов).

Ретко се употребува места за во случаите: *жалба по љубе, по младост.*

Причина: не дошол по болест, станало по грешка.

Означува дека нешто станува според некој обичај, пропис или според внатрешна мерка: *по закон, по принцип, по должност, по желба, по душа, по ум и разум.* Сп.: *Еве, брака, па судете по душа* (Ј. Бошковски).

Нова е во нашиот јазик употребата на овој предлог за означување на специјалност: *професор по историја, сврши по историја, учебник по историја.*

490. *под.* Има просторно значење спротивно на значењето од предлогот *над* — наоѓање подолу од нешто: *под нозе, под глава, под дрво, под стреа, под пат, под небо.* За мерка: *под нормата, под нулата, под очекуваното.*

Во литературниот јазик имаме и развивање на преносни значења: *сид под влага, пошумено под бор, куќа под наем, под услов, под изговор, под суд, под претпоставка.* Сп.: *Бива ми, брака, под старост да ме оставите без земја* (Ј. Бошковски).

491. *поради.* Означува причина: *не дојде поради болест, поради него сите страдаат.*

492. *потем.* Се употребува ретко со временско значење на *по*, во случаи како овој: *потем неколку време.*

493. *пред.* Спротивно на *зад* укажува на положба од оваа страна на предметот: *пред врата, пред куќа, пред црква.* Сп. уште: *не е за пред човек, не излегувај ми пред очи, стапи пред директорот.*

Со временско значење на „порано“: *пред еден час, пред ден, пред Илinden, пред секој празник.*

Сп. преносно: *тој отстапи пред силата на разумот, тој се најде пред тежок проблем.* Уште:

зачмаеност и малодушност пред тешкиот живот (Ј. Бошковски).

494. *през*. Се употребува сосем ретко со значење „во време на“: *през Првата светска војна*.

495. *преку*. Означува преминување по предметот од едната на спротивната страна: *мина преку Вардар, преку планина, преку рид, рипна преку суд, преку плот*. Сп. *И танецот тргна преку сред-чаир* (С. Попов). Во врска со ова се јавува и значењето на положба отаде предметот: *тој е сега преку Вардар, преку рид, преку пат* (како: *отаде Вардар, отаде рид*).

Означува полно простирање по една површина, нејзино „прекривање“ или целосно опфаќање: *се покри преку глава, преку очи, го фати преку половина, преку појас, преку средина*. Сп.: *Тоде го прегрна преку рамо и го поведе нагоре* (Ј. Бошковски). — *Преку сета земја се рашири војната*.

Означува одминување на нешто установено: *преку ред, преку време*.

Нова е употребата на *преку* во случаите како: *се разбираат преку писма, преку тоа сакаше да го докаже своето*.

Сп. го изразот: *ја сврши работата преку колело*, т. е. како било.

496. *при*. Иде со пространствено значење на наоѓање до некој предмет или кај некој предмет: *при тебе, при него, при царот, при татко и мајка*. Во народниот јазик овој предлог не се среќава често. Почеста е неговата употреба во литературниот јазик: *при сета грижа, при секој случај, при толку настојување*.

497. *против*. Укажува негативна насоченост или намена спрема предметот: *тој стана против поробувачите, работи против законот, лек против маларијата, еден против друг, татко против син*.

Се употребува како прилог во вакви случаи: *ништо против не рече*.

(498) со. Означува средство со кое се врши нешто: со нож, со рака, со секира, со метла.

Спротивно на без означува поседување на нешто: човек со пари, со кука, со имот, со ум, со срам.

Заедница, придружување: одам со човекот, со Никола, се меша со луѓе, со пријатели, со тага на срце, со здравје да го носиш. Одовде се развиваат различни нијанси во значењето со апстрактни именки: со мисла сум, со намера сум, чекам со нетрпение, го прими со изненада, расчисти со многу прашања. Еве неколку примери од текстови за употребата на овој предлог: Го праша уште со време Илка. — да излезиме од селото со мрак (С. Попов). Со именки изведени од глаголки дел: Панко со трепет го чекаше денот на селската радост. — Со шум и букот се проточи долга композиција од натоварени вагони. — Заспа со грчење (Ј. Бошковски). — го истерал со турканица од одајата надвор (М. Цепенков). — со трчанка си отиде дома (С. Попов). Интересна е употребата на овој предлог заснована пак на значењето на заедница во овој состав со временски прилози: Со денеска, со утре, момчево сакало да се жени. — Со денеска, со утре, му клал на владиката една лоша мисла (М. Цепенков). Сп. го и овој израз: со кроце со благо. Во случаи како овој предлогот со се доближува по значење до сврзникот и: Откога се распознале старио со момчето, му рекол старио на момчето (М. Цепенков).

Се вели: ракува со нешто, постапува со некого некако, меѓутоа погрешно е да се употребува со во вакви случаи: тој раководи со народот, тој владее со народот, тој управува со народот и сл., ами нашиот јазик бара тука предмет: тој го раководи, го владее, го управува народот.

сосо. Има спрема со потсилено значење „заедно со“: сосо нозе, сосо глава, сосо сета челадија, сосо сите му салтанати. Понеобична, дијалектна, е

формата сосем: сите ќе излезат горе сосем невеста (С. Попов).

499. според. Изразува сообразување со некого или нешто: според него — таа работа стои вака, работи според неговите указанија, според заслугите и наградата. Сп.: ќе се токми, ќе се ружа, според возраста, за на средсело (С. Попов).

Може да се употреби и со значење „во однос на“ при споредба: ти не си ништо според него!

Се однесува понекогаш и на реченица: Според како што мислевме, добро излезе.

500. спрема. Иде со значење еднакво како кај според: спрема него — таа работа стои вака, спрема заслугите и наградата.

Но овде е обична и употребата со значење „во однос на“: ти не си ништо спрема него, спрема еден мајка, спрема друг маштеа.

Означува и противставување: застаана еден спрема друг. Сп.: Кога се мие мачка спрема исток — ќе врнело дожд (Ј. Читкушев). И со временско значење како кај спроти: спрема први марта вечерта (Ј. Читкушев).

501. спроти. Означува противставување (од таа страна): спроти куќата има бакалница, одиме спроти ветрот. Сп. го изразот: Тоа му е спроти глава.

За време (навечерје на некој ден): спроти недела, спроти денот, спроти Илинден.

Инаку се јавува со значењата што ги видовме кај според и спрема: тоа било, спроти него, така; ти не си ништо спроти него; спроти умот и куркот.

Со пространствено значење на противставување се јавува и сложениот предлог наспроти: наспроти куќата, наспроти ветрот.

Поретко се среќава место спроти — спротив, кое може да се употребува и како прилог: тој ништо спротив не рече.

502. сред. Пространственото значење му укажува на наоѓање во средината на нешто или меѓу нешто: сред небо — облаци, сред поле — суша. —

сред село патот сив води (С. Ивановски). — сред нив е тој.

Одвлечено: сред работа, сред маки, сред ужас и сл.

Со временско значење: сред лето, сред зима.

Поретко се јавува во формата *среде*: *среде море цунцуле*. — *среде зима коложега*. И прилошки: *излези среде*. Има и именка *средето*.

Како сложен иде предлогот *насред(е)*: *насред полето*, *насред куќа*. Ретко се среќава и *посред*: *посред чело*, *посред глава*.

503. *у*. Во литературниот јазик овој предлог се употребува ретко, покрај обичното *кај* во вакви случаи: *у Петка*, *у Станка*, *у мене*, *у тебе*. Се среќава и во составите: *еден син у мајка*, *еден син у татка*. Во народниот јазик, поради заборавањето на овој предлог, се наоѓаат и случаи на негово вкрстување со *в*: *ву мене* — *ву тебе*.

УДВОЈУВАЊЕ НА ПРЕДЛОЗИТЕ

504. Сложените предлози како *накај*, *покрај*, *насред* и сл. се настанати со слевање на два предлога што се дополнувале во своето месно значење. Меѓутоа во нашиот јазик е сосем обична појавата да се најдат пред именката два предлога што, спротивно од споменатите случаи, ја чуваат својата посебност, не слевајќи се наполно во едно предлошко значење.

Така, на пример, можеме да ги споредиме овие два состава: *тој се скри зад врата* — *тој излезе од зад врата*. Во вториот случај *зад врата* се восприема поскоро како една прилошка синтагма за место, па предлогот *од* се однесува кон неа како кон целост, а не само кон именката. Потесна врска меѓу именката и предлогот непосредно пред неа се огледува и во акцентот, ако е именката едносложна или двосложна: *од зад грб*, *од зад врата*. И овој момент се јавува како важна граница меѓу двата предлога.

Предлогот од инаку може да стои и пред други предлози: *Го зеде коритцето од под глава на Доста. — од сред молитва (С. Попов). — Без онаа смиреност од пред малку (К. Чашуле). — не можеле ни тие војски во Стамбол да влезат, ни тие да ѝ отмелетат . . . од околу Стамболот (М. Цепенков).*

Често имаме вакво удвојување и со предлогот за, кој му го придава на составот своето целно значење: *(не е) за пред човек, за со луѓе, за во кино, за до зима, за преку рид, за под глава и др. Сп.: се упатиле за кај Прилеп (М. Цепенков). — да го чека колезмото за на свадба (С. Попов).*

Други удвојувања: *до над село, до под град, до преку река. Сп. уште: задржи си го овде, како за домазет. — беше нашол едно малечко црвче и си го наполнил со од чочквата вода (М. Цепенков). —И така, Доста ѝ се повери на Митра и ѝ се предаде повеќе од на сестра. — во сред тој следок разговор (С. Попов). Во следниот пример составот *по крсти* е веќе толку сраснат, та предлогот со како да стои тука пред единствен збор: *оделе по поле со по крсти (М. Цепенков).**

505. Како еден случај различен од горните треба да го споменеме потесното сврзување на предлозите со извесни прилози. Има такви врски што се толку чести во употребата, та претставуваат веќе некое единство во кое прилогот го потсилува значењето на дадениот предлог. Такви се врските: *на . . . згора, од . . . надвор. Сп.: што велиш на ова згора. — На страа згора беше кажал ха-хамо. — на тоа згора бидејќи ѓаолчето мало, не можело да му вратит (М. Цепенков). — и згора на сето егзекуции (К. Чашуле). — дали да излезат од дупките надвор (М. Цепенков).*

506. Именката *врс* се сведува до предлошко значење во врска со предлози во вакви случаи: *на врс планина, на врс дрво. Сп. од врх глаа до прсти. — се извалкала од врглаз до петици (М. Цепенков).*

СВРЗНИЦИ

507. Сврзниците врзуваат зборови или пак реченици во составот на една сложена реченица. На пример: од Кичево пристигаа камиони со Германици и балисти. — Нашите ја минаа Пресека и зебоа позиција на Голјак. — Тие држеле позиции и успеале да се повлечат преку снежните планини. — Насте виде дека со плачење не бидува ништо. — Насте се заколна пред Зорета дека ќе ја одмазди (В. Малески).

Врзувајќи ги зборовите и речениците, сврзниците покажуваат и своја содржина, свое значење. Но тоа значење се открива единствено преку самиот спој, преку соодносот на подредените или приредените реченици. Затоа изучувањето на службата на сврзниците, на оние нијанси што тие ги привнесуваат во составот, спаѓа пред сè во синтаксата на реченицата, а особено на сложената реченица. Овде ќе се задоволиме со најопшт опис на оваа зборовна група, а освен тоа ќе укажеме посебно на некои моменти што имаат и подвлечена практична важност за правилното книжевно искажување.

Сврзниците се одликуваат со многузначност, што природно произлегува од разнообразноста на споевите во кои влегуваат. Така, на пример, сврзникот *дека* има различни значења во секоја од овие реченици: *Тој рече дека ќе дојде.* — *Тој не дојде дека беше болен.* — *Што дека бил голем!*

508. По својот етимолошки состав сврзниците се делат во две групи. Првата ја чинат „исконските“ сврзници: *а, ако, ама, ами, да, и, или, ја, е, ни, ниту, но, па, та, ту*. Сврзникот *дека* можеме, што се однесува до литературниот јазик, денеска да го вклучиме исто овде, бидејќи со прилошкото значење (*каде*) се јавува само дијалектно. Од сврзниците што спаѓаат во втората група пове-

Кето произлегуваат од прилози (*кога, дури, зашто, само и др.*) и заменки (*што, кој, којшто*). Сврзниците *било... било, бидејќи* се по произлез глаголски форми.

Сложени сврзници се добиваат: 1. Со придавање на некои предлози и прилози кон сврзникот *да: без да, за да, освен да, пред да, како да, само да, макар да*. 2. Со прибавување на заменката *што* кон некои предлози, прилози, сврзници: *освен што, како што, само што, макар што, така што, било што* и др. 3. Со здружување на сврзници: *иако, и да, а пак, па и* итн.

509. Излегувајќи од тоа какви реченици сврзуваат, дали приредени или подредени, и сврзниците ги делиме во *приредени (координативни)* и *подредени (субординативни)*. Во секоја пак од овие две групи се врши подраспределба на сврзниците според тоа токму какви приредени односно подредени реченици сврзуваат. Во прегледот што го даваме ќе ја илустрираме само патем употребата на сврзниците во одделни реченични типови, бидејќи поподробното навлегување во оваа материја не е можно надвор од синтаксата на реченицата.

ПРИРЕДЕНИ СВРЗНИЦИ

510. Составни (*копулативни*): *и, па, та, тики, да, исто и, не само — туку и*. Најобичен е меѓу овие сврзници *и*. Околу неговото значење, со различни девијации, се групираат и другите споменати составни сврзници. Тие врзуваат составни приредени реченици, т.е. такви што со самостојна смисла го развиваат исказот во исти правец: *Нашите ја минаат Пресека и зедаа позиција на Голјак*.

Сврзникот *да* само доста ретко, во народниот јазик, се употребува како составен сврзник: *Му дадов лепе да така го заплатив*. Сврзникот *тики* се среќава исто така ретко во литературниот јазик.

511. *Спротивни (адверсативни):* а, ама, ами, туку, пак, а пак, но, меѓутоа, само што, камо ли. Тие сврзуваат спротивни приредени реченици, т.е. такви во кои смислата на едната ѝ се противпоставува по некој начин на смислата на другата. Сп.: *Јас дојдов, а тој не дојде. — Јас го побарав, но (ама, туку, меѓутоа) не го најдов.*

Сврзникот пак не мора да стои меѓу речениците. Дури почесто тој се среќава внатре во втората реченица: *Ги викнав, тие пак не дојдоа.* Од прилогот пак го разликува тоа што е неакцентиран.

512. *Разделни (дисјунктивни):* или, или — или, а — а, ај — ај, било — било, де — де, ем — ем, и — и, ја — ја, ни — ни (нити — ниту, ниту — ниту), ту — ту. Овие сврзници врзуваат разделни приредени реченици, т.е. такви што предлагаат два наспоредни смисла кои по некој начин се јавуваат еден место друг или еден со друг: *Или зем ми или дај. — И зеде и даде. — Ни зеде ни даде.*

Сврзникот а — а се среќава во вакви случаи: *А ќе дојде, а ќе појде* (ту ќе дојде, ту ќе појде), *А си зел, а си дал* (ај си зел, ај си дал). Сврзниците ем — ем, ја — ја се карактеристични за народниот говор, додека во литературниот јазик се избегнуваат, освен во случаите кога баш се сака да се постигне извесна народска обоеност.

513. *Исклучни (ексклузивни):* само, само што, освен што, единствено, единствено што. Тие врзуваат исклучни приредени реченици, т.е. такви во кои со едната се исклучува, се одзема нешто од она што е изразено во смислата на другата: *Сите на нозе му станаа, само џан Фезира не му стана. — Сè е во ред, единствено што Петре се разболе.* Заменката што не мора секогаш да стои непосредно до сврзникот, ами може и да се дели од него (така е и во други случаи, не само кај исклучните сврзници): *Сè е во ред, само Петре што се разболе.*

ПОДРЕДЕНИ СВРЗНИЦИ

514. *Целни (финални)*: да, за да. Сврзуваат подредени финални реченици со главната: Тој дојде (за) да ме види. Погрешно е, како што се среќава понекогаш, ваквите реченици да се сврзуваат со да би, за да би, како би (в. т. 458).

515. *Временски (темпорални)*: кога, кога што, кога да, а, дури, дури да, додека, пред да, откако, откако, штом, штогукучу, тукучшто. Сврзуваат временски реченици со главната: И кога жетварот седи капнатот во мускулите, се заврте кон Костадинка и заповеда да му даде ручек (С. Јаневски). При свршените глаголи, ако се соопштува за дејство што се повторувало, се употребува кога да: Кога да дојдеше, сите му се чудевме. Сврзникот а се употребува овде со значење приближно на штом: А влезе, сите ујада му свикаа.

516. *Начински или поредбени (модални)*: како што, како да, колку што, колку да, одошто, отколку, камо, а камо, камо ли, а камо ли, божем. Сврзуваат начински подредени реченици: Стана работата како што се разбравме. За божем во оваа употреба спореди: Умре, божем никогаш и не живеела (С. Јаневски).

517. *Исказни (декларативни)*: дека, оти, да, како, што. Сврзуваат исказни подредени реченици: По некое време му се стори дека некој му се доближува (С. Јаневски). Сврзникот дека е пообичен во литературниот јазик од оти, кој се употребува повеќе таму каде што би настанало извесно натрупување на дека. Не треба да се форсира многу употребата на сврзникот како во исказни реченици, бидејќи таа не му е толку својствена на нашиот јазик. Сврзникот што поретко се јавува во оваа служба: Најчудно беше што масата беше недвижна (С. Јаневски). Другите значења што ги има пречат, овој сврзник повеќе да се распространи и во исказните реченици. Еден вид исказни рече-

ници се сврзуваат со прашалните зборови што, кој, кај и др. Сп.: Луѓето никогаш не можеа да прецечат што се крие зад неговиот студен лик (С. Јаневски).

518. Причински (каузални): дека, за дека, оти, зашто, бидејќи, затоа што, пошто. Врзуваат причински подредени реченици: Освен тоа, тој не би смеел пред него да ја прифати нивната лага, зашто тоа може и нему да му донесе зло (С. Јаневски). Сврзникот зашто како причински се зема во литературниот јазик обично со тој фонетски облик, додека зошто се употребува со прашално значење. Сврзникот оти овде уште поретко би се употребил во литературниот јазик, отколку за сврзување на исказни реченици. Исто така не е обична употребата на пошто. Сврзникот затоа што е подобро да се заменува со зашто.

519. Последични (консекутивни): што, така што. Врзуваат со главната последични подредени реченици: Толку ме доболе, што сакав да се отепам. — Тој ме уплаши, така што сиот се стресов.

520. Условни (кондиционални): ако, ако ли, да, ли. Врзуваат за главната реченица условни подредени реченици: Ако тој рече дека е тоа вистина, нека одат, а ако не, нека се растураат, децата барем да не се подбиваат со нив (С. Јаневски). Услов се искажува и со прибавувањето на ли кон глаголот во подредената реченица: Мине ли, гори земјата (В. Марковски).

521. Допусни (концесивни): ако, иако, макар да, макар што, при сè што. Врзуваат за главната реченица допусни подредени реченици: Здруженијата штала не беше уште готова, иако сидарската бригада засилено работеше на нејзиното довршување (С. Јаневски). Сврзникот ако во ваква служба се акцентира, спротивно на случајот кога се употребува во условна реченица. Во литературниот јазик тој овде доста ретко се среќава, бидејќи обично се зема сврзникот иако.

522. Релативни (односни): што, кој, којшто, чиј, чијшто, каков што, колжав што. Врзуваат за главната реченица релативни подредени реченици: *Карпата, што ги делеше насиштата, остана осамена сè додека Апостол не седна под неа* (С. Јаневски). Прашањето за употребата на релативните сврзници (заменки) е важно прашање во нашиот литературен јазик, а се поставува во врска со многу поширокото разгранување на реченицата во него отколку во народниот јазик.

За употребата на *што, кој, којшто* можат да се дадат овие општи укажувања. Треба да се претпочита употребата на *што* кога сврзникот иде без предлог: *Дојде човекот што го видовме вчера, или: што беше овде вчера*. До колку би настанала некоја нејасност, бидејќи *што* само укажува на објаснуваниот збор без да се согласува со него по род и број или до колку би имало натрупување на *што*, и во ваков случај тоа може да се замени со *кој, која, кое, кои*, или *којшто* итн. Со предлог треба да се претпочита употребата на *кој* итн.: *Дојде жената со која бевме вчера*.

Сврзникот *којшто* итн. се употребува поретко, но и неговата употреба не треба да ја сметаме неправилна. Поголемата краткост на *кој* итн., како и тоа дека не го содржи елементот *што*, често употребуван во нашиот јазик, го чини стилски поприводен од *којшто* итн., па затоа и почесто се употребува во литературниот јазик. Елементот *што* понекогаш се изоставува и кај другите релативни сврзници: *каков (што), колжав (што)*, исто така и кај другите сврзници што го содржат: *кога што, каде што* и сл. Ова испуштање не треба премногу да се засилува и таму каде што за него нема стилско оправдание — натрупување на повеќе *што*.

Релативниот сврзник *чиј, чијшто* не е познат во таа служба во народниот јазик, а и во литературниот сè уште се чувствува како доста необичен. Таа необичност се согледува и во неустановеноста на неговата форма, бидејќи покрај *чиј-*

што — *чишто* се среќава понекогаш и *чијот* — *чиите*. Последново не е правилно образувано, зашто во нашиот литературен јазик белег за релативната врска е елементот *што*. Меѓутоа, како што рековме, и *чишто* не е сосем обично. Поради тоа треба да се настојува овој сврзник да се употребува колку што се може поретко. На овој пример ќе ги покажеме можностите и за инакво искажување на релативната врска по припадност. Место: *Дојде човекот чијашто книга ја зеде* — може да се рече: *Дојде човекот што му ја зеде книгата*, или: *Дојде човекот, книгата на кој (што) му ја зеде*. Сепак ќе има случаи, во една развиена реченица, кога употребата на *чиј*, *чишто* не ќе може да биде избегната.

ЧАСТИЦИ

523. Частиците или партикулите /служат за истакнување на други зборови или на значењето на целата реченица, како и за определувања од различен вид: посочување, негирање, прашање итн. Во поголемиот дел тоа се зборови што се јавуваат и како прилози и сврзници, но нивната функција е, кога идат како партикули, подруга.

1. Така на пример зборовите *и*, *пак*, *меѓутоа*, за кои говоревме кај сврзниците, се јавуваат како партикули за истакнување во следниве реченици: *И ти си ми некој маж!* — *Да не зборуваме пак за него!* — *Го мислевме добар, но тој, меѓутоа, излезе лош.*

Со таква истакнувачка (усилувачка) служба идат и *просто*, *дури*, *барем*, *само*, *сè*, *туку*: *Не можам просто да се начудам.* — *Јас не можам дури да се сетам.* — *Барем ти да дојдеш.* — *А тој само (сè, туку) си работи.*

2. Со значење на изделување се употребува *само*, *единствено*, *исклучиво*, *уште*: *Само ти си го видел.* — *Единствено ние можеме да му помог-*

неме. — Овие цигари се исклучиво за експорт.
— Уште тој се чека.

(3) Со значење на присоединување се употребуваат исто, исто така, такуѓере, притоа, уште, сè: Петре исто (исто така, такуѓере) не беше дојден. — Тој нè посети и се покажа притоа многу внимателен. — Уште ти, уште јас — сите ќе се изжениме. — Сè нешто ќе излезе од оваа работа.

(4) Со значење количествено се употребуваат речиси, скоро, прибор, токму, точно, рамно, таман, одвај: Зедовме речиси (скоро, прибор, токму, точно, рамно, одвај) четири кила брашно.

(5) Со значење определено се употребуваат баш, имено, токму: Баш (имено, токму) тоа сакав да ти го речам.

(6) Со значење неопределено се употребуваат -годе, -било, -да е, кои не идат самостојно, ами им се придаваат на извесни зборови: кој-годе, кој било, кој да е.

(7) Со значење показно се употребуваат: еве, ене, ете, на, ја, јале: еве ти го, ене ти го, ете ти го, на ти го, ја го, јале го. Партикулите ја, јале не се така обични во литературниот јазик.

(8) Со значење потврдно се употребува да: Дојде ли? — Да, дојдов.

(9) Со значење одречно се употребуваат не, ни (нити, ниту): А ти не ме викна. — А ти така: ни да ме викна. Јавувањето на овие две партикули во иста одречна реченица е можно, но сепак не така обично. Место: Тој ни не ме погледа — подобро е: тој и не ме погледа.

(10) Со значење прашално се употребуваат ли, дали, али, зар: Дојде ли? — Дали дојде? — Али дојде? — Зар дојде? Партикулата али не е обична во литературниот јазик. Во партикулата зар се вметува и модална нијанса, било на изненада од дејството било на сугерирање негативен одговор: Зар ти ќе го сториш тоа? }

(11) Со модално (начинско) значење се употребуваат нека, да во состави за искажување заповед

или желба: нека дојде, да дојде. Со потенцијално модално значење иде би, влегувајќи во образувањето на можниот начин. И партикулата ке, со која се образуваат идните времиња, побудува слични модални значења.

МОДАЛНИ ЗБОРОВИ

524. Зборувајќи за глаголскиот начин (в. т. 271) видовме дека постојат во нашиот јазик и посебни форми или посебна употреба на извесни форми — за искажување на одреден субјективен однос спрема дејството. Воопшто е за нашето соопштување битна една лична оценка на соопштуваното, едно лично становиште спрема него. Но во јазикот имаме не само одделни начински форми кај глаголот, ами и една група зборови што ја вршат токму таа функција — од една или од друга гледна точка да го искажуваат становиштето на говорителот кон она што се соопштува било со реченицата во целост или со некој нејзин дел. Тие зборови ги опфаќаме под називот модални (начински зборови).

Така, на пример, во речениците: *Тој е сигурно веќе дојден* и *Тој е веројатно веќе дојден* — зборовите *сигурно*, *веројатно* се зборови модални, бидејќи искажуваат личен однос на говорителот спрема соопштувањето, преценка од гледна точка на неговата реалност, во првиот случај изразена во полна увереност, во вториот повеќе во вид на претпоставка.

Модалните зборови не претставуваат, чисто етимолошки погледнато, една група со доволна изделеност, зашто тие се откинуваат од другите зборовни групи. Споменавме, на пример, дека извесни модални нијанси се јавуваат кај частиците — така е кај прашалните, потврдната, одречната, кај *да* и *нека* во заповедни и желбени изрази. Некои модални зборови се употребуваат и како прилози

(в. т. 241). Има и такви модални зборови што потекнуваат од извесни глаголски форми: *Тој, значи, дошол.* — *Тој, можеби, дошол.* Така групата на модалните зборови претставува еден вид збиралите на различни зборови, но обединети со таа служба да искажуваат некаков вид личен однос спрема она што се соопштува. Таа нивна функција дава доволна основа да зборуваме за нив како за посебна зборовна група.

525. Како што рековме, модалноста што тие ја предаваат може да биде од различен вид.¹⁾

① Со некои се изразува однос спрема реалноста на соопштувањето на чисто логичка основа: *сигурно, бездруго, веројатно, секако, очевидно, се разбира, навистина, неоспорно, можеби и др.* Сп.: *Тој е, бездруго, дојден.* — *Секако, таа работа не треба да се заборава.* — *Во тоа ние очевидно згрешивме.* — *Се разбира (навистина, неоспорно), тоа е така.*

② Извесни модални зборови го изразуваат емоционалниот однос спрема соопштувањето. Така во реченицата: *Нажалост, не излезе како што мислевме* — со модалниот збор *нажалост* се предава чувството на незадоволност од тоа што станало. Емоционална нијанса на надеж дека може да се изврши нешто што сакаме се изразува со *белки*: *Белки ќе му дојде еднаш умот!* Со *божем* пак се изразува неверување во реалноста на она што се соопштува: *И од него, божем, ќе стане некогаш нешто.*

③ Имаме и такви модални зборови што по извесен начин го одредуваат односот на едно искажување спрема другите во дадениот склоп. Тој однос може да биде даден во вид на сумирање, на некаков заклучок спрема она што се соопштува во тој склоп: *Сте ја продале куќата. Стана, значи, и таа работа.* Можеме во други случаи да имаме

1) Сп. В. В. Виноградов, Русский язык, 1947, стр.

извесно истакнување на оној дел од соопштувањето на кој се однесува модалниот збор: *Викајте си вие сега колку што сакате, а пак, главно, излезе на неговото.* Со модалните зборови како: *на пример, то ест, освен тоа, впрочем, најпосле* и сл. — се постигаат различни нијанси во начинот како се развиваат мислите, како се изведуваат една од друга. Сп.: *И кука му купи татко му, и нива, и пари му даде. Најпосле, што сака тој уште.*

4. Покрај модалните зборови (меѓу кои има сложени) многу често се употребуваат со истата служба и модални зборовни состави, како на пример: *за среќа, за несреќа, за големо чудо, без сомнение, без претерување, нема збор, во крајна линија, на крајот на краиштата* итн.

5. Од граматичка гледна точка за модалните зборови и состави е карактеристично тоа што тие стојат некако само за себе, како обособени од склопот на реченицата, укажувајќи од своја страна на извесно становиште спрема исказот.

ИЗВИЦИ

526. Извиците се такви зборови со кои се изразуваат чувствени рефлексии, или се обрнува внимание, или се подражаваат некакви звуци. Сп. *Оф, ме изгоре! — Еј ти, дојди вamu! — Мац, мацо! — Чангр-чангр кочија!*

Како што се гледа, во значењето на извиците немаме еднородност. Но нема ни некоја строга граница меѓу групите што ги споменавме. Носејќи самите често емоционална окраска, тие се заситуваат со неа уште повеќе поради тоа што идат обично во почетокот на реченицата, па интонацијата претставуваат извесен „клуч“ кон нејзината емоционална содржина. По таков начин некои извици што служат за повикување, обрнување внимание, можат да добијат чисто емоционална заситеност.

Многу е изразит во оваа смисла примерот со извикот *море*, што се употребува за повикнување: *Море! Море Петре, дојди!* Освен ова значење тој развива и ред други со различни емоционални нијанси: *Море летање!* (чудење). — *Море што ќе кажел!* (презир, подбивање). — *Море како!* (протест, лутење). Во сите овие случаи имаме посебна интонација на извикот, својствена за даденото значење. Одредена емоционална изразност се постига и со повторување на извикот: *Море, море, голема работа!* (Се изразува потценување, недоволство). И разделувањето на еден извик може да се искористи за да се изрази извесна емоција: *Мо-ре! што стори!*

527. Стоејќи, најчесто, во почетокот на реченици или на одделни изрази, извиците не се сврзуваат со нив по некој граматички начин. Тие идат често и сами, и тогаш претставуваат некаков еквивалент за цела реченица, зашто побудуваат претстава за извесен настан или преживување: *Оф! Ту-бре! Олеле!* Ако го изговориме, на пример, извикот *море* со иста интонација како во изразот *Море летање!* — ние ќе добиеме пак впечаток на чудење од нешто, иако тоа нешто во случајов нема да биде именувано.

528. Иако извиците не стапуваат обично во граматички врски со другите зборови, имаме и по некои такви случаи кога тие доста се доближуваат до нивната употреба. Така со нив, обично со оние што се подражавања на звуци, може да се изразува природна содржина: *Го фатив и трас одземи!* — *А мачката чап глувчето и го лапна!* Извиците во ваква употреба се јавуваат како еден вид општи глаголски делови, бидејќи тие влегуваат и во образувања на глаголски зборови: *трасне, чапне*, и сл. Но во ваква употреба идат и извици што инаку не влегуваат во глаголски образувања: *ја метна зад себе на коњот и дуфте коњот — побегна* (Д. Матов). Со звукоподражавања се побудува често пати живо една претстава, што бидува после раз-

ложена и со лична глаголка форма: *А мрдни се малку налево, надесно, срн, срн, срн; — свечат синцирите, скопците, навтите. — ми и зе ножиците: фрца, фрца, го скрои курчето* (С. Попов).

Друг случај на поблиско сврзување во составот на реченицата ни претставуваат примерите како: *Што е тоа — море! На мајка не се вели — море!*

Во субјектна служба може да се употребат извиците во случаи како овој: *Секое оф не е од мака.*

529. Овде ќе го споменеме и тоа дека во извесни случаи се забележува и доближување на фонетскиот облик на извиците до другите зборови. Тоа ни е претставено во случаите како *цагара-магара, тандара-бандара, чукара-пукара* и сл., каде што имаме удвоени состави кои потсетуваат на удвојувањата кај именките: *попара-мопара* и сл. (в. т. 142, 7). (Сп.: *си ја зеде ластегарката и, чукара-пукара, дури во Рожден* (С. Попов).

530. Обратно на споменатото доближување на извиците до употребата на другите зборови — имаме понекогаш таков случај, полнозначни зборови да се превратат во извици, до колку ќе им избледнее нивната реална содржина, и ќе се сведат до сигнали за нешто или за некаква внатрешна состојба: *мајче ле! мајчице! догоспода! боже! помош!* Уште полесно станува она со туѓите зборови, на кои инаку народот не им го знае правото место во системот: *марш, стоп, аман, бравос* и сл.

531. Сосем е обично, се разбира со различни емоционални задачи, удвојувањето на еден извик или пак сврзувањето на повеќе во еден сложен: *гиди-гиди, бре-бре, оф-леле-де, еј-море* итн. Удвојувањето е обично и кај извиците-звукотпуражавања: *тап-тап, гу-гу-гу, мау-мау* итн. Често пати при повторувањето се менува вокалот, со кое се подражава нијансирањето на еден во основа исти звук: *динге-данге, паке-пуке, бим-ба-бум, трас-*

трус. Како што се гледа одовде вокалите се изменуваат по редот *и-а-у*. При повторувањето, како што видовме погоре, се јавува и изменување на согласките: *цагара-магара, тандара-бандара*.

532. Во врска со изговорот на извиците се забележуваат некои особености. Како зборови што предимно носат емоционална заситеност, тие се изговараат, како што знаеме, со различни интонации и притоа гласовите во нивниот состав се видоизменуваат и по боја и по должина на изговорот. Сосем е обично вокалите во нив да се изговораат како супер-долги, што ние на писмо го изразуваме со повторување на нивната буква: *брее-е-е, мо-о-о-о-о-о-о*. Меѓутоа гласовниот состав на извиците покажува и некои особености што излегуваат надвор од фонетскиот облик на сите други зборови. Така во извиците како *ссс, пссст, шшшш, шшт* — слогообразувачка функција вршат согласките *с, ш*. Имаме во извиците и посебни гласови, каков што е оној што го употребуваме при изразување на чудење — „*и-и-и*“, — *и* што се образува со воблекување на воздухот (инспираторно, спротивно на обичното експираторно *и*). Таков посебен глас се јавува и кај извикот со кој му даваме наредба на коњ да стои, да мирува, и што приближно го изразуваме на писмо со *тпrrrr*, а всушност тоа е извесен вид на *п* при кое експлозијата е проследена со силно треперење на двете усни.

СОДРЖИНА

Предговори — — — — — 5

ДЕЛ I УВОД

Јазикот на словенската писменост во Македонија.	
Развитокот на современиот македонски литера- турен јазик — — — — —	11
Јазикот на словенската писменост во Македонија до- кај 16 век — — — — —	11
Народниот јазик во практичната писмена употреба во времето од 16 до 19 век — — — — —	19
Затврдувањето на народниот јазик во црковната ли- тература до почетокот на 19 век — — — — —	22
Текстови на народен јазик пишувани со грчка азбука	26
Македонското јазично прашање во 19 век — — — — —	30
Погледите на К. П. Мисирков — — — — —	40
Развитокот на македонскиот литературен јазик по Првата светска војна — — — — —	44
Македонскиот литературен јазик во годините на На- родноослободителната борба — — — — —	49
Конечното разрешување на македонското јазично прашање — — — — —	53
Народната основа на македонскиот литературен ја- зик — — — — —	59
За речникот на македонскиот литературен јазик —	75

ЗА ГЛАСОВИТЕ

Гласовниот систем — — — — —	85
Правопис и правоговор — — — — —	85
Поделба на гласовите — — — — —	87
САМОГЛАСКИТЕ — — — — —	87
Самогласното р — — — — —	88
Испуштање на вокалите — — — — —	89
Елизија на вокалите — — — — —	94
Наспоредноста о-е — — — — —	94
Редување на самогласките во коренот — — — — —	95

Вокалите во непосреден допир — — — — —	97
СОГЛАСКИТЕ — — — — —	101
Поделба на согласките — — — — —	101
За некои согласки — — — — —	102
j — — — — —	102
k, ḳ — — — — —	106
s — — — — —	111
ʃ — — — — —	112
њ — — — — —	113
љ — — — — —	115
x — — — — —	118
v, φ — — — — —	120
Едначење по звучност — — — — —	125
Согласките на крајот на зборот — — — — —	128
Удвоени согласки — — — — —	130
За некои согласни групи — — — — —	131
Редувања на согласките — — — — —	134

ЗА АКЦЕНТОТ

Карактерот на акцентот во литературниот јазик —	139
Местото на акцентот — — — — —	141
Отстапувања од третосложното акцентирање — — — — —	142
Акцентот на сложените зборови — — — — —	148
Грешењето во акцентот — — — — —	151
Акцентот на туѓите зборови — — — — —	155
Акцентни целисти — — — — —	160
Целости со енклитични заменски форми — — — — —	162
Целости со заменски форми, сврзници и др. пред глаголот — — — — —	166
Целости од зборови пред именка — — — — —	169
Отстапувања во акцентирањето на целостите — — — — —	177
Префрлање на акцентот врз предлозите — — — — —	179
Неколку забелешки во врска со акцентот во нашата поезија — — — — —	203

ДЕЛ II

ЗА ФОРМИТЕ И НИВНАТА УПОТРЕБА

ЗБОРОВНИТЕ ГРУПИ — — — — —	213
ИМЕНКА — — — — —	214
Родот на именките — — — — —	215
Бројот на именките — — — — —	219
Определеноста и неопределеноста на именките — — — — —	225
Преглед на формите на именките — — — — —	237
Машки род — — — — —	237
Женски род — — — — —	255
Среден род — — — — —	258
Именките во реченицата — — — — —	260
Образување на именките — — — — —	270
Именки изведени од глаголи — — — — —	271
Именки изведени од придавки — — — — —	279

Именки изведени од броеви (бројни именки)	— — —	282
Именки изведени од именки	— — —	282
Наставки за изразување чувствен однос	— — —	288
Образување на сложени именки	— — —	292
ПРИДАВКА	— — —	299
Формите на придавките	— — —	300
Бројни придавки	— — —	304
Заменски придавки	— — —	304
Поредбени степени	— — —	307
Придавката како определба на именката	— — —	308
Образување на придавките	— — —	312
Изведување на придавки од именки	— — —	313
Изведување на придавки од глаголи	— — —	318
Придавки изведени од придавки	— — —	320
Придавки изведени од прилози	— — —	322
Образување на сложени придавки	— — —	322
БРОЕВИ	— — —	325
ЗАМЕНКИ	— — —	330
ПРИЛОГ	— — —	343
Потекло на прилозите	— — —	344
Значење на прилозите	— — —	352
ГЛАГОЛ	— — —	354
Преодност на глаголите	— — —	354
Повратни глаголи	— — —	360
Лице	— — —	364
Род и број	— — —	369
Вид	— — —	369
Време	— — —	378
Начин	— — —	380
Залог	— — —	381
Образување на глаголите	— — —	382
Изведување на несвршени и свршени глаголи	— — —	387
Преглед на префиксите	— — —	394
Класификација на глаголите	— — —	404
Формите на глаголот	— — —	409
Прости глаголски форми	— — —	411
Сегашно време	— — —	411
Заповеден начин	— — —	415
Минато определено време	— — —	420
Глаголската л-форма	— — —	430
Глаголска придавка	— — —	434
Глаголски прилог	— — —	446
Глаголска именка	— — —	449
Сложени глаголски форми	— — —	457
Форми сложени со <i>сум</i>	— — —	459
Минато неопределено време	— — —	459
Предминато време	— — —	481
Форми сложени со <i>ке</i>	— — —	487
Идно време	— — —	487
Минато-идно време	— — —	491

Идно прекажано време	— — — — —	496
Форми сложени со <i>би</i>	— — — — —	499
Можен начин	— — — — —	499
Форми сложени со <i>има, нема</i>	— — — — —	502
ПРЕДЛОЗИ	— — — — —	507
Удвојување на предлозите	— — — — —	533
СВРЗНИЦИ	— — — — —	535
Приредени сврзници	— — — — —	536
Подредени сврзници	— — — — —	538
ЧАСТИЦИ	— — — — —	541
МОДАЛНИ ЗБОРОВИ	— — — — —	543
ИЗВИЦИ	— — — — —	545

ИЗДАВАЧКО ПРЕТПРИЈАТИЕ „КУЛТУРА“ — СКОПЈЕ *
 Блаже Конески: ГРАМАТИКА НА МАКЕДОНСКИОТ ЛИТЕРА-
 ТУРЕН ЈАЗИК ДЕЛ I и II * Главен уредник: Душан Црвенковски
 * Уредник: Бранко Пендовски * Тех. уредник: Христо Христов-
 ски * Коригирале: Елена Павлова, Ружица Димишковска *
 Печатено во Графичкиот завод „Гоце Делчев“ — Скопје (1913). *
 Тираж 8.000 примероци.

